

Elbeszélni a pénzt
Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban

Reciti konferenciakötetek · 25

Sorozatszerkesztő

SZABÓ-REZNEK ESZTER

Elbeszélni a pénzt

Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban

Szerkesztette

HITES SÁNDOR
SZABÓ-REZNEK ESZTER

reciti
Budapest
2024

A kötet megjelenését a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport,
valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón Charles Alfred Meurer *Trompe l’Oeil Still Life with Currency, Newspaper Clipping, and Lit Cigar* (1891) című festménye (részlet)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 963 672 007 0
978 963 672 008 7 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (<i>Hites Sándor – Szabó-Reznek Eszter</i>)	9
--	---

AZ EREDETI IRODALMI TŐKEFELHALMOZÁS KORSZAKÁBÓL

HALMOS KÁROLY

Az ember aranya

Tímár Mihály történetének tanulságai	13
--	----

HITES SÁNDOR

Földbirtok, tőke, genealógia: A magyar regény az ősiség eltörlése után

(Eötvös József: <i>A nővérek</i>)	21
--	----

TÓTH KÁLMÁN

„A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát
kényelmesen elvághatja”

Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi

Vas Gereben <i>Garasos arisztokrácia</i> című regényében	39
--	----

MÁRTON-SIMON ANNA

A válságba jutás történetei

<i>A Budapesti rejtelmek</i> és az 1873-as krach	55
--	----

BOCSIK BALÁZS

„csak egészség legyen és egy kis tűrhető kártyajárás”

A dzsentrí értékelmélete <i>A Noszty fiú esete Tóth Marival</i> tükrében	75
--	----

WIRÁGH ANDRÁS

- Örökül kapott zavaros ügyek
(Krúdy Gyula: *Andráscsik örököse*) 91

NEMZETKÖZI TÖKEMOZGÁSOK

DEDE FRANCISKA

- Gobseck, Goriot, Rastignac és Nucingen
A pénz szerepe és megjelen(it)ése Balzac regényeiben 105

SMID Róbert

- A keringés megszakítása és a gazdasági elősködés kapcsolata
a *Drakulában* és a *Dorian Gray arcképében* 129

BALOGH TAMÁS

- Hiány, felesleg és nyereség a *Sajtban* 137

SCHÄFFER ANETT

- Nők pénz nélkül
A pénz, a társadalmi rendszer és a jogfosztás ábrázolása Margaret Atwood
A szolgálólány meséje és *Testamentumok* című regényeiben 147

FODOR PÉTER

- Tőzsde és storytelling
André Kostolany történetei a pénzről 159

A KISZOLGÁLTATOTTSÁG ÖKONÓMIÁI

BALOGH GERGŐ

- A túlélés gazdaságtana
Kertész Imre: *Sorstalanság* 171

HORVÁTH PÉTER

- A konverzió és a ráfizetés mint a törvény egzisztenciális határtapasztalatai
Monetáris epikai reprezentáció Kertész Imre műveiben 195

DANYI GÁBOR

„Amikor az ember előző nap eszi meg a mait”

A szovjet munkatáborok gazdasági reprezentációja és a szocialista nyilvánosság
ökonómiája Lengyel József egyik elbeszélésében 219

KLAJKÓ DÁNIEL

A kegyetlen adomány ökonómiája

Mészöly Miklós: *Koldustánc* 245

TÓTH TAMARA

A haszonlesés mozdulatlan világa Gion Nándor *Testvérem, Joáb*

című regényében 261

OSZTROLUCZKY SAROLTA

„Szükséges és ésszerű takarékoság”

Olvasói szereplehetőségek, ironikus narráció és a pénz motívuma

Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésében 277

Névmutató 289

A kötet szerzői 297

Előszó

A prózairodalom és a pénzgazdaság között tematikusan, formailag és episztemológiai tekintetben is fennáll összefüggés. A modern regény cselekményfajtái és szereplőtípusai a monetarizálódó társadalmak világához kötődnek, s az ábrázoláson túl e művek a maguk árucikk mivolta révén is e társadalmak piaci valóságának részeként jöttek létre. A papírpénz és a modern regény (nagyjából egyidejű) megjelenése továbbá egyaránt következett a fikció kulturális és gazdasági szerepének az átalakulásából, illetve maguk is hozzájárultak a fikcionalitás mi-benlétének átértelmezéséhez. Az irodalmi realizmus és a tudatfolyam-elbeszélés eszköztára egyaránt kapcsolatba hozható a pénzforgalom aktuálisan jellemző módjával, illetve a pénz akkor is meghatározó eleme lehet az elbeszélte világnak, ha közvetlenül megjelenítetlen marad.

A 2019-ben alakult „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” MTA Lendület Kutatócsoport egyik kiemelt kutatási területe annak vizsgálata, hogy irodalmi szövegek miként jelenítenek meg és értelmeznek gazdasági kérdéseket és fogalmakat, illetve ezek miként épülnek be az irodalmi nyelvhasználat tematikus, narratív és figuratív eszköztárába, s így miként járulnak hozzá a maguk (a szaktudományénál szélesebb) olvasóközönségében a vonatkozó jelenségek tudatosulásához és értelmezéséhez, az azokhoz fűződő gyakorlatok elterjedéséhez, illetve, végső soron, a „gazdaság” elvont képzetének társadalmi megalkotásához vagy kérdőre vonásához.¹

A Kutatócsoport 2023. április 27–28-án *Elbeszélni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban* címmel rendezett konferenciát a Bölcsészettu-

1 A kutatócsoport tagjairól, céljairól és eddigi eredményeiről lásd honlapunkat: <https://polecolit.abtk.hu/>

dományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében.² A rendezvényre elsősorban olyan előadásokat vártunk, amelyek egyes monetáris eszközök (pénz, hamis pénz, váltó stb.), különböző csereformák (hitel, alku, uzsora, lopás, örökség, ajándék stb.), gazdasági, vagy gazdaságilag is értelmezhető eszmék (szükség és bőség, szegénység és gazdagság stb.), aktorok (kereskedő, alkusz, bankár stb.), intézmények (részvénytársaság, bank, tőzsde stb.) narratív funkcióit vagy az általuk felkínált olvasói szerepeket vizsgálják magyar vagy idegen nyelvű prózai szövegben, regényben vagy novellában, a 19. századtól napjainkig.

A konferencián elhangzott 25 előadásból 17 kapott helyet a kötetben, három tömbbe rendezve. Az első – benne Halmos Károly, Hites Sándor, Tóth Kálmán, Márton-Simon Anna, Bocsik Balázs és Wirágh András írásaival – a 19. századi magyar irodalom más szempontból már sokat elemzett vagy éppen eddig kevesebb figyelmet keltő szövegeiben mutat rá a személyiségrajz és a történetvezetés egyes, a gazdasági élet által kondicionált sajátosságaira a társadalom kapitalista átmenetének közegében, Jókaitól és Eötvöstől Vas Gerebenen és Kiss Józsefen át Mikszáthig és Krúdyig. A második tömbben Dede Franciska, Smid Róbert, Balogh Tamás, Schäffer Anett és Fodor Péter tanulmányai világirodalmi anyagon – Balzac, Bram Stoker, Oscar Wilde, Willem Elsschot, Margaret Atwood és André Kostolany műveiben – tárgyalnak hasonló jelenségeket és összefüggéseket. A harmadik egységben olyan 20. századi magyar szövegek (Kertész Imre, Lengyel József, Mészöly Miklós, Gion Nándor és Hajnóczy Péter írásai) kerültek egymás mellé – Balogh Gergő, Horváth Péter, Danyi Gábor, Klajkó Dániel, Tóth Tamara, Osztrólczyk Sarolta elemzésében – amelyek egyaránt az erkölcsi és anyagi kiszolgáltatottság okait és következményeit példázzák, elsősorban a vészkorszak és a szocializmus idejéből.

2024. május

Hites Sándor – Szabó-Reznek Eszter

- 2 A rendezvény a párdarabja volt a Kutatócsoport 2022. március 25–26-án a Pécsi Tudományegyetemen rendezett konferenciájának, amelynek előadói a klasszikus, a modern és a kortárs magyar irodalom lírai, epikus vagy didaktikus verses szövegeiben vizsgálták gazdasági jelenségek költői reprezentációit vagy tropológiaiájának változatait, hol egykorú gazdaságtörténeti folyamatokkal, hol pedig a költői nyelv retorikai gazdaságtanának (ökonómikus redukciójának vagy a jelek túlermelésének) a távlataival összefüggésben. A kötet anyaga *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben* címmel 2023-ban jelent meg Balogh Gergő, Hites Sándor és S. Laczkó András szerkesztésében a Verso Könyvek sorozatban. Letölthető innen: <https://polecolit.abtk.hu/hirek/3363/>

Az eredeti irodalmi tőkefelhalmozás korszakából

Az ember aranya

Timár Mihály történetének tanulságai

A hadiszállítási, hadseregellátási (*Versorgung, contracting*) általában a hadsereg működtetéséhez szükséges eszközök rendelkezésre állítását jelenti. A hadsereg-élelmezés (*Verpflegung, provisioning*) ennek egyik, de talán legfontosabb része. Évtizedekkel ezelőtt, doktori értekezésemben, a 19–20. századi nagyvállalkozók pályafutásának kapcsán foglalkoztam először e két területtel, egy kiselejtett iratanyag mutatókönyveinek vizsgálata alapján. Jóval később, Tamás Mátéval együtt tértem vissza a kérdéshez. Az ő kutatásainak kiindulását a Nagykanizsán tevékenykedett Lackenbacher kereskedőcsalád története adta, s ezen keresztül szembesült az élelmezés sajátos világával és az intézményi közgazdaságtan különös tételeivel. Ebből a helytörténeti anyagból kiindulva kezdtünk szélesebb tekintésű közös kutatásokat a hadsereg-élelmezés tárgykerében. Szempontjaink alulnézetűnek is nevezhetők, mivel sok-sok egyes ember ténykedését és nem a kevesek cselekvését igyekeztünk megvilágítani. Ezzel nem arra utalunk, hogy e történetek sok-sok résztvevőjének ne lett volna valaminő célja, hanem arra, hogy e célok nem voltak valami nagy terv részei. Sőt, a vizsgálat egyik tanulsága az lehet, hogy a nagy terveket kitűző aktorok cselekedetei is kénytelenek alkalmazkodni a sok-sok egyéb résztvevő ténykedéséhez. Ebben az értelemben lehet kutatásainkat intézményi megközelítéssel jellemezni.¹

1 A témakörben már megjelent írásaink: HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról”, *Korall* 23, 89. sz. (2022): 23–44; HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „A hadsereg, a kereskedő és a szerződés. A hadseregellátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg Monarchiában”, *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv: Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*, szerk. DEMETER Gábor, KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 273–315 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2023); HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „Együttműködés, uralom, hatalom. A kooperáció mint erkölcsi probléma”, in *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv: Városi gazdálkodás – üzleti kooperáció*, szerk. KÖVÉR György,

A hadseregélemezés a bizonytalanság és a szükséghelyzetek világa. Egy háború jóval korábban elkezdődik, semmint az első puskalövés eldördülne, és jóval az utolsó puskalövés eldördülése után fejeződik be. A háborús helyzet (sőt, már a háborúra való felkészülés is) „eltéríti” a piacokat, bizonytalanságot okoz. A káoszban van egy biztos pont: a katonáknak enniük kell. Készülő könyvünkben a szükséghelyzeteknek ezt a logisztikáját (hiszen a hadseregellátás erről szól) vesszük szemügyre az írásosság különböző formái alapján: az egyik a szépirodalom, a másik az emlékirat, a harmadik a tudományos művek világa, a negyedik pedig azoké az iratoké, amelyeket maga a logisztikai ténykedés termelt ki magából.² Írás, s mind más.

A szépirodalmi formával szemben legföljebb a belső illeszkedés (koherencia) igénye támasztható. Jókai Mórt idézve:

nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a históriaíróval versenyezzen, másodszor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotását alárendelni tartozzék. A múzsák között egyedül Clío az, aki nem „szent”.³

A második forma igényt tart a külső hitelességre. Ám az a valóság, amelyre támaszkodik, a múlt valósága, ami nem esik egybe annak „megélt” valóságával, csak – Droysen *Historikája* alapján – a jelenben rendhagyónak talált dolgok alapján ki van ahhoz pányvázva. A hitelességet tehát nem a jelenvalónak való megfelelés (korrespondencia), hanem az emlékező tekintélye biztosítja. Hogy ezt a belátást is egy idézettel illusztráljam, az egyik, majdani könyvünkben elemzendő emlékirat⁴ szerzőjének végrendeletéhez fordulok: „[...] szükségesnek és emberséges ember kötelességének tartom, hogy az, kinek directus successori és gyermekei nintsenek, a szerzett keresményiról még életiben rendelkezéseket tegyen.”⁵

POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka (Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2023).

2 Előkészületben a kismonográfiánk: HALMOS Károly és TAMÁS Máté, *A katona, a kereskedő, a tisztviselő és az egér. Hadseregellátás és mikrotörténet: a regénytől az aktáig*, kézirat.

3 JÓKAI Mór, *Egy az isten*, Jókai Mór Összes Művei 26–27, 2 köt. (Budapest: Révai Testvérek, 1895), 2:218.

4 Mutatványfejezetként megjelent: HALMOS és TAMÁS, „Forgalmazás, kereskedelem...”.

5 VÖRÖS Ignác, „Végrendelet”, in *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*, szerk. MADZSAR Imre, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újabbkori történetének forrásai. Emlékiratok, 179–186* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1819), 179. „Az itt közölt önéletrajzi visszaemlékezések eredetileg nem voltak a nyilvánosságnak szánva. Mellékletét alkották farádi Vörös Ignác 1819 március 17-én kelt végrendeletének, melyet néhány kiegészítő okirattal együtt e kötet végén talál az olvasó. Könnyű felismerni, hogy a visszaemlékezések bevezető

A harmadik fajta irodalom, a tudományos, elvileg meg kíván felelni az igazság minden követelményének. Korrespondens kíván lenni, koherens és prediktív.⁶ A történeti munkák, mint a miénk, nem képesek a tudományosság e szigorú követelményeit teljesíteni. A történeti módszer viszont képes arra, hogy a különböző megközelítéseket összekapcsolja és segítsen őket egymás (és a közönség) javára értelmezni.

S mindezen formák alatt, mögött, támasztékként ott vannak az iratok is. A tudománynak kötelező kötődni hozzájuk, az emlékiratnak és a szépirodalomnak tanácsos.

Szépirodalom a szakbarbár kezén – mi szüksége van rá a gazdaságtörténésznek?

De miért van szükség egy gazdaságtörténeti munkához szépirodalomra? Jókai szerint, mint fent idéztem, a történetírásnak és a szépirodalomnak nincsen köze egymáshoz. Ám ezt Jókai éppen azért hangsúlyozta, hogy már előre mentse magát, hiszen a művéhez tárgyi jegyzeteket is fűzött:

„regényemnek tárgya annyira ismeretlen a jelen közönség előtt, s a korszak eseményei, melyben az játszik, annyira határosak már a meséssel, hogy némi igazolással tartozom az elbeszélés valószínűségének. – Azért hoztam fel tehát csupán az igazoló adatokat; mert éreztem, hogy regényemnek erkölcsi iránya halomra dönthető lenne, ha csak egyet is azok közül a végzetes fordulatok közül, mint az igazzal ellenkezőt lehetne bemutatni.”⁷

Eszerint legalább az *Egy az Isten* (1876–1877) tekintetében nem áll meg a békés egymás mellett élés tézise. A regény hatni kíván közönségére, amelynek korabeli tagjairól túlzás volna azt mondani, hogy a szerző számára ott és akkor *jelen* voltak, azonban bizonyosan léteztek, hiszen meg is szólítottak.

soraiban a végrendelet hangulata folytatódik.” MADZSAR Imre, „Bevezetés”, in *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*, szerk. MADZSAR Imre, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újjabkori történetének forrásai. Emlékiratok, VII–VIII.*, 3–54 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1819), VII.

6 Sós Vilmos, *Modern igazságelméletek. Filozófiai-logikai elemzés* (Budapest: Gondolat, 1978). Megjegyzendő, az előrejelzési követelményt a társadalomtudományok nehezen teljesítik, viszont gyakran nem riadnak vissza a beavatkozástól, a megállapított szabályszerűségekből adódó következtetések bekövetkezésének sürgetésétől.

7 JÓKAI, *Egy az isten*, 2:218.

Jókai egyik leghíresebb munkájához, *Az arany ember*hez nem írt magyarázó jegyzeteket,⁸ de erről a szövegről is elmondható, hogy regény is, és ismeretterjesztő mű is. Az ismeretterjesztő mű célja szerint kapcsolatot teremt a beavatottak tudása és a köznapis emberek kíváncsisága között. Teszi ezt a leleplezés eszközével. Elhitei közönségével, hogy amit a beavatottak (a tudók) a maguk titkos nyelvén egymásnak elmondanak, az előadható köznyelven is.

*Az arany ember*ben a beavatandó olvasó elméleti bevezetést kap a pénzszerzés rejtett módjaiba. Az egyik tananyag – a mai pályázati szakzsargon kifejezésével: implementálandó ismeret – a hadiszállításról, a hadsereg-élelmezésről szól.

Wilhelm von Humboldt szerint ugyan a történetírónak az a feladata, hogy a megtörténeteket ábrázolja, ám feladata teljesítését nehezíti, hogy előadásának eszköze, a nyelv sem nem semleges, sem nem pontos.⁹ Ezt szem előtt tartva a gazdaságtörténész sem kerülheti meg, hogy legalább hozzávetőleges elképzelést alkosson arról, vajon milyen nyelvezetet használnak a történetmondók (legyenek akár szépírók, akár történészek), hogy elérhessék közönségüket.

Ennek értelmezésekor alkalmazni lehet mindazt, amit a marketing kézikönyvei tanítanak.¹⁰ Jókai egzisztenciáját szépírói működésére alapozta, ezért igazodnia kellett közönségéhez, még ha ezt számára esetleg kiadója közvetítette is. Amiként egy vállalat belső szervezetéből következethetünk piacára, akként várhatjuk, hogy egy keresett, olvasott szerző történeteiből képet kapunk arról, milyen képe volt a 19. utolsó harmada olvasóközönségének a háborúk, hadszínterek díszletek mögött lezajlott cselekményeiről. Természetesen nem azt kívánom mondani, hogy a közönség azt tudta, amit Jókai elmondott neki. Valószínűleg éppolyan sokat számít az is, amit nem mondott el, mert úgy vélte, annak elbeszélése már untatná olvasóját, mint az, amivel sokat foglalkozott (akár elbeszélői közlésekben részletezve, akár hőseit beszéltetve).

- 8 Az utóhangból annyit tudhatunk, hogy annak, ti. „az »Arany ember« regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, a társalkodónője, a tiszt korábbi kedvese és annak az anyja között” lezajlott történetnek a szereplőit Jókai nagyanyai ági rokona, Szűcs Lajosné mind ismerte (az „alakok és helyzetek mind megvoltak valósággal.”) JÓKAI MÓR, *Az arany ember*, szerk. LENGYEL DÉNES és NAGY MIKLÓS, Jókai Mór Összes Művei, 2 kötet. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 2:294. A felsorolásból a regény főhőse hiányzik.
- 9 Wilhelm von HUMBOLDT, „A történetíró feladatáról”, ford. RAJNAI LÁSZLÓ, in *Történetelmélet*, szerk. GYURGYÁK JÁNOS és KISANTAL TAMÁS, 2 kötet., 2:9–22 (Budapest: Osiris, 2006).
- 10 Lásd pl. PHILIP KOTLER, *Marketing-menedzsment. Elemzés, tervezés, végrehajtás és ellenőrzés* (Budapest: KJK–KERSZÖV, 2002).

A neves gazdaságtörténész, Joel Mokyr¹¹ különbséget tesz az újítások között aszerint, hogy azok makro- vagy mikroszinten következnek-e be (makroszint például az elektromosság hasznosíthatóságának a felfedezése, mikroszint a villanyvasaló, a fűnyírógép és mikrohullámú sütő feltalálása.) Átfordítva ezt a bölcsészek nyelvére: a tények könnyebben változnak, mint az elbeszélési módok. Ráadásul az elbeszélési módokat is lehet részletezve és elnagyoltan alkalmazni. Az elbeszélés válogat a tények között. Van, amit könnyen befogad, van, amit nehéz az adott szótárral elmondani. Másrészt a részletezés, az aprólékosság, a bonyolultság mértéke ellentétesen változik a közönség szélességével. Lehetséges, hogy a szépírók jobban *fogalmazzák* meg azt, amit a tudósok jobban *tudnak*. Thomas Mann állítja, hogy tőle származik annak alap gondolata, amit aztán Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében* kifejtett.¹² A befogadás efféle összefüggései alól a gazdaságtörténész sem bújhat ki. Ha figyelmesen olvassa a szépírodalmat, sikeresebben írhatja meg saját közlendőjét.

Segítheti-e a gazdaságtörténet az irodalomtudományi kutatásokat?

Ezen a ponton idegen tollakkal kell ékeskednem. Nem könnyíti a helyzetet, hogy jelenleg csak kéziratban olvasható műre, Tamás Gábor Zoltán *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története. 1857–1949* című munkájára hivatkozom, a szerző engedélyével.¹³ Nagyon alaposan elkészített biztosítástörténeti elemzésről van szó, melynek egyik tudományos újdonsága, hogy a nemzet fogalmát kiemeli (ha tetszik: lehozza) a szimbolikus történelem, az ünnepek világából, s a mindennapi élet keretei között teszi megfoghatóvá. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története ebből a szemszögből azt mutatja be, miként képes egy vállalkozás a nemzeti sorsközösség és összetartozás érzésére épülő személyi hálózatot a biztosítási üzletszerzés szolgálatába állítani. Itt arra kell gondolnunk, hogy az érzelmek, az élet fenntartásához erőforrások kellene, tehát az új cél a kapcsolatok regenerálásához is hozzájárul.

A cég komoly és tőkeerős versenytársai felkészült alkalmazottakkal (akik, persze, kevesen voltak) főként az üzleti élet biztosításaival foglalkoztak. A mar-

11 Joel MOKYR, *A gazdaság gépezete. Technológiai kreativitás és gazdasági haladás* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004).

12 Thomas MANN, *Egy apolitikus ember elmékedései* (Budapest: Helikon 2000). 128-129.

13 TAMÁS Gábor Zoltán, *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története. 1857–1949. A hosszú távú sikeresség feltételei a biztosítási piacon* (Budapest: ELTE BTK TDI, 2022), doktori értekezés, kézirat.

keting elméletéből kölcsönzött kifejezésével élve: lefölozték a piacot (vagyis az egyenként nagy volumenű és jövedelmezőségu ügyletekre összpontosítottak és így viszonylag kis apparátussal tudtak nagy bevételre szert tenni), de ez a stratégia nem segítette a piacszerzést.

A nemzeti érzést „apró pénzre váltó” társaságnak a szakemberek maradékából kellett válogatnia. E maradékban lehettek akár jó üzleti érzékkel bíró, de ilyen-olyan oknál fogva nem makulátlan presztízsű szakemberek is. Például olyan valaki, aki ázott gabonát árverezett el úgy, hogy az árról a vevőkkel előre megállapodott. Tamás Gáboré az érdem, hogy a biztosító személyi állományát átvizsgálva, megtalálta az ismert statisztikust, Jókai barátját, Fényes Eleket. Fényes vezető pozícióban volt a cégnél, azonban összekülönbözött a cég vezetőségével és kivált a vállalkozásból. Nem sokkal később leleplezőnek szánt röpiratot tett közzé, melyben felhánytorgatta a biztosító társaság egyik megalapítójának, Lévay Henriknek egy állítólagos botlását. A morális makulára ugyan nem Fényes, hanem az egyik versenytárs biztosítóhoz köthető személy világított rá először, de a neves statisztikus tekintélye sokat számíthatott egy ilyen erkölcsileg kényes ügy megítélésében. Fényes nem állt meg Lévay kipellengérezésénél, hanem röpiratában egy másik, szintén zátonyra futott bárkával, elázott gabonával kapcsolatos ügyet is közölt. Ezek az esetek már nem közvetlenül Lévayra, hanem az EMÁBiT egy másik vezetőjére vonatkoztak. Irodalmi szövegek történeteinek előképei után tehát biztosítási és bírósági anyagokban is érdemes kutakodni. Önmagában nyilván érdektelen, ki mindenki lehetett egy-egy irodalmi alak előképe. Az azonban már érdekes, miként építkezett ezekből az elemekből Jókai. Fényes Elek tesz utalást Lévay zsidó származására (a második esetben nem is kell utalni, a szereplő neve a közvélekedés számára eleve „zsidós” volt). Jókai ezt az elemet nem használta ki. (Valószínűleg az antiszemita felhangnak is lett volna közönsége, de Jókai nem kívánt ezekre építeni, s ezek kiszolgálása nélkül is meg tudott élni.) A regény mindazonáltal ebben a tekintetben áthallásosan kezdődik.

A beszédes török nevet viselő oszmán alattvaló, Ali Csorbadzsi, az uralmi rendszer szolgálója, valójában a birodalmi léthez asszimilálódott görög keresztény, eredeti nevén Euthym Trikalisz.¹⁴ Már a két név is feszültséget teremt. A török név militáris függőséget hív elő, a görög névhez bőség és hangulati kiegyensúlyozottság társul. A beszélő nevekkal rendelkező regényalak vagyona ingóságban

14 Csorbadzsi ('levesosztó'): katonai tisztség az Oszmán Birodalomban, lásd: FODOR PÁL, szerk., ford., *A janicsárok törvényei (1606)*, Török–magyar hadtörténeti emlékek. Elbeszélő kútfők I. (Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközössége, 1989), 114. A Trikalisz, ha esetleg nyelvtanilag semmit nem jelent is, a szóalak asszociációs mezeje előhívja a nagyon jó termőföldű nyugat-thesszáliai Trikalát, az utónévként álló Euthym jelentése orvosi kifejezésként 'átlagos, normális hangulatú'.

és különösen ékszerben tartotta – elég a birodalmakat és felekezeteket kicserélni és egy *Jud Süss*-parafrázissal állnánk szemben, ha Lion Feuchtwanger nem jóval később írta volna meg művét.¹⁵

A tanulság: a hadsereg-élelmezés mint erkölcsi probléma

A fejezetcím Lukács György nevezetes cikkére utal.¹⁶ A kérdés csakugyan az, mi a célok és az eszközök viszonya. Vajon csak gonoszságból keletkezik-e a rossz, vagy arról van szó, hogy eszközeink kisiklatják a mégoly üdvös célokat is.

A hadsereg-ellátás mindig is kétes erkölcsi megítélésű tevékenység volt. Sőt, a megítélés talán még romlott is az idők során. A Jókai által elbeszélte üzletek csavarossága eltörpül Joseph Heller regényhőse, Milo Minderbinder machinációihoz képest.¹⁷

Jókai többször is foglalkozott a hadseregellátás kérdéseivel, az „üzletág” megítélése nála (is) az összeesküvés-elméletek irányába haladt. *Az arany ember* még akár receptkönyvként is használható, az *Egy az Isten* jegyzetei már rossz szándékú titkolt tárgyalásokat kigyűjtését tartalmazzák. Akár igaza is lehet abban, hogy az élelem nem érkezett meg időben a csata helyszínére, de a harcot nem ez döntötte el, hanem (s ezt Jókai maga is rögzítette) a francia fegyverek mérhetetlen műszaki és pusztító-hatásbeli fölénye.¹⁸

A modern közgazdaságtan annak a tudománya, hogy ismétlődő személyközi tranzakciók során miként érvényesíti akaratát a Gondviselés (alias: Láthatatlan Kéz). (A tételek sokat finomodtak, de az alapkérdés ez.) A teória szerint a méltányosság a csere kölcsönösen elfogadott arányain keresztül érvényesül. Adam Smith számára a Gondviselés gépezetének működéséhez az kell, hogy mindenki a saját célját kövesse, de mindenkiben legyen meg a kellő fokú patrióta érzület, ti. mindenki törekedjék arra, hogy otthon üzletelhessen. Ez mind szép és jó volna, ha az emberi közösségekben a magánérdekek vonzasköre (a nemzetgazdaság) területileg egybeesnék a közösségi érdekek vonzaskörével (politikai nemzet) és így a háborúk természetellenes fejlemények volnának.

Ez azonban több okból sincs így. A legfontosabb, hogy az emberi tranzakciók nem függetlenek egymástól és érvényesül az, amit Timár Mihály is megtapasztal,

15 LION FEUCHTWANGER, *Jud Süss*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Európa Kiadó, 1990).

16 LUKÁCS György, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, hozzáférés: 2023.04.02, <https://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/bmep.htm>.

17 JOSEPH HELLER, *A 22-es csapdája*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Európa Kiadó, 1972).

18 JÓKAI, *Egy az isten*, 2:235, 236–237.

vagyis az, hogy „akinek van, annak adatik”. A gazdagságnak gócai alakulnak ki. Ez az egyenlőtlenség bizonyos föltételek mellett (siker esetén) elfogadható azok számára is, akik nincsenek ezekben a góciókban, máskor azonban vitatottá válik. A háborúság (polgárháborútól eltekintve) e viták legszélső formája. Ott már nem a méltányosság számít, hanem a siker, *bármilyen áron* is. Ez az, ami ennek az üzletágnak a világát oly kétségessé teszi. Timár keresi a megszokott morális fogódzókat, de azok nem működnek. Ez nem a kantai szándék-etika, hanem a legjobb esetben is a weberi felelősségetika világa, de még inkább amorális világ, bár nem föltétlenül antimorális. Szükségállapot.

A politológia a szükségállapot keletkezésének kérdésére elvontan válaszol. Carl Schmitt szerint valaki döntött róla (a kivételes állapotról) – s aki döntött: szuverén. (Bár nem *a* szuverén!). Az elemzett nem szépirodalmi források alapján azonban ezek a döntések messze nem örökre szólnak. Nem, hogy nem igazolódna utólag, hanem inkább kétségessé válnak. Nem a schmitti magasságokból tekintve azt lehetne mondani, hogy a kivételes állapot teremődik, amiként azt Timár meg is teremti. Ő lesz a helyzet ura. A helyzet ura új helyzetet teremt, s idővel az új helyzet is megszokottá válik, mások is szeretnék a helyzet uraivá válni s erre bármilyen áron törekedni.

Történetileg nézve a kapitalizmusok (köztük a hazai is) nem kis mértékben hadseregellátáson nevelkedtek fel, vagyis közszállítások, közpénzekből fedezett megrendelések határozták meg és határozzák meg ma is. Ahogy azt többek közt a szomszédunkban folyó, polgárháborús eszközökkel zajló háború is példázza. Hogy miért, azt kibontani nem ennek az előadásnak a feladata.

Földbirtok, pénztőke, genealógia: a magyar regény az ősiség eltörlése után

(Eötvös József: *A nővérek*)

Ez a tanulmány részlete egy nagyobb vállalkozásnak, amelyben a 19. századi magyar regénytörténetet a gazdaságtörténet fordulópontjai mentén igyekszem szakaszolni, bemutatva egyes, a gazdasági rend változásaihoz kötődő új irodalmi témák, szereplőtípusok és elbeszélés módok megjelenését vagy jellemzővé válását.¹ Ebben a metszetben az 1850–60-as évek regényírása az *ősiség* eltörlése, vagyis a nemesi földbirtok piacosíthatóvá válása, s az ebből következő társadalmi-gazdasági-mentális fejlemények színre viteleként és kommentárjaként mutatkozik.

Az ősiségi törvény kollektív birtokjogosultságot mondott ki: ha a tulajdonos a közös ős által szerzett birtokot a nemzetség hozzájárulása nélkül elzálogosította vagy eladta, azt a nemzetség bármely más tagja bármikor visszaválthatta.² Az 1830-as évektől a termőföld ilyen értelmű elidegeníthetlensége a modernizáció egyik kulcskérdése lett. A liberális ellenzék szemében az ősiség a legsúlyosabbnak számított mindazon „akadályok közül, mik haladásunkat gátolják”, hiszen, amennyiben a birtok volt a hitel biztosító, a visszaperlés lehetősége növelte a hitelnyújtás kockázatát; eltörlésével, vélte Deák Ferenc, ráadásul nem is valami új jönne létre, hanem a „szabad tulajdon” azon eredendőbb rendje állna helyre, amelyet ez „a hajdankornak szomorú hagyományképpen reánk szállott előítélet”

* A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” MTA Lendület Kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

1 E kutatás előfeltéveiről és irányairól, lásd: HITES Sándor, „Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról”, in *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvökörében a 19. századi Magyarországon*, szerk. LAJTAI Mátyás és VARGA Bálint, 137–157 (Budapest: MTA BTK TTI, 2015).

2 Az ősiség jogintézményéről Nagy Lajos 1351-es dekrétumától a *Hármaskönyvig*, lásd: TÉGLÁSI András, „A tulajdonhoz való jog alkotmányos védelme – Történeti áttekintés”, *De iurisprudentia et iure publico* 2, 4. sz. (2008): 67–133, 80–81.

tulajdonképpen felforgatott vagy zavarossá tett.³ Ez a nézet ugyanakkor távolról sem tarthatott számot közmegegyezésre. Sőt, az ősiségi törvény megítélése azt a nem kisebb horderejű dilemmát élte ki, hogy a szabad birtokszerzés vajon a magyar társadalom megújulásához vagy felbomlásához vezet-e. A *Hitel* megjelenését követő, Széchenyi István és Dessewffy József közt lezajlott vita ezt a két lehetőséget vetítette előre.⁴ Utóbbi úgy vélte, hogy a nemesi földbirtok már csak azért sem bocsátható áruba (a „fekvő jószág” nem lehet „portéka”), mivel nem kizárólag jelenbéli birtokosainak a tulajdona, hanem a család valaha élt és majd csak a jövőben megszületendő tagjai egyaránt jogot formálhatnak rá („minden familiában az ősök, a jelen élők, és az utók teszik a familiát”). A földbirtok elidegeníthetetlensége Dessewffy szemében nem csupán a genealógiai folytonosságot („a’ familiák’ conservációját”), hanem a politikai-társadalmi rend („országos alkotmányunk”) stabilitását és a nemzeti vagyon épségét, s ezen keresztül magának a nemzetnek a fennmaradását látszott szavatolni: mivel a piaci viszonyok velejárója a „változandóság”, illetve az önérdéknek a közösségi elé helyezése („a’ haszon célzások személyesebbekké válnak”), az áruvá váló föld várhatóan idegenek („kül-földi pénz dús-gazdag emberek”) kezére kerülne.⁵ Ezzel szemben Széchenyi szinte új nemzetalapítás lehetőségét látta a hitelgazdaságban: amennyiben a pénz- és áruforgalom bővülése (beleértve a termőföldét is) dinamizálná a rendi kereteket, hatása jótékony volna, hiszen ha a „rendetlen familiák elbuknának”, azzal csak valaminő „álbecs” veszne el, s a pénzügyi-erkölcsi „valódiság” csak annál „erősebben nőne ’s gyökerezne”.⁶

A nemesi birtok jogállása tehát gazdasági-politikai érdekek és a társadalmi berendezkedés kívánatos formájára vonatkozó megfontolások mellett az idő megtapasztalásának és a történelem lefolyásának módjára, aktoraira, a közösség és az egyén viszonyára, az erény mibenlétére, a személyiség kívánatos habitusára, a sa-

3 DEÁK Ferenc, „Országgyűlési követjelentés (Zalaegerszeg, 1840. július 27.)”, in DEÁK Ferenc, *Válogatott politikai íráskönyvek és beszédek*, s.a.r. MOLNÁR András, 2 kötet. (Budapest: Osiris, 2001), 1:302–303.

4 A vita szinte mindegyik eleme (hitelforgalom, nemesi családok védelme, külföldiek birtokképesége stb.) előkerült már a 18. század országgyűlésein is: vö. KAUTZ Gyula, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (Pest: Heckenast, 1868), 91–92.

5 DESSEWFFY József, „A Hitel című munka taglalata”, in SZÉCHENYI István, *Hitel. A Taglalata és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok*, szerk. IVÁNYI-GRÜNWARD Béla, 499–644 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1930), 604–608.

6 Gróf SZÉCHENYI István, *Hitel* (Pest: Trattner és Károlyi, 1830), 213. Később Széchenyi is mérsékelt álláspontot képviselt, s a „hitbizomány” – vagyis a család szerzett javaiból kialakított, el nem idegeníthető birtoktest (amilyeneken egyébként ő maga is gazdálkodott) – intézményében a szétaprózódás gátját látta: vö. KAUTZ Gyula, *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, ford. BRÓDY András, FRENKEL Gergely, HILD Márta és HORVÁTH László (Budapest: Aula, 2004), 542.

ját és az idegen különbségére, sőt, a valóság és a fikció viszonyára nézve is alapvető kérdéseket sűrített magába.⁷ Az ősiség által szabályozott világ horizontján a birtok és a birtokos egyaránt örökség, vagyis leszármazási és áthagyományozó-dási sorok tárgya és terméke.⁸ A vagyon jogi elidegeníthetlenségére metonimikusan a (családhoz rögzített) földbirtok mozdíthatatlanságának és a (genealógiailag meghatározott) identitás folytonosságának felel meg. A piacosság, vagyis a készpénzforgalom örvényébe való belebocsátkozás, révén ennek az összefüggésnek mindegyik eleme elveszíti szilárdságát.

A birtokviszonyok, az egyéni és a kollektív önszemlélet, illetve a társadalmi-politikai stabilitás érzetének ez az összefonódása nem partikuláris magyar problémát jelentett, hanem szélesebb európai folyamatokból következett. A termőföld áruvá válása a modern „kereskedő állam” (mai szóval: a kapitalizmus) lényegéhez tartozott – ezért köthette ehhez Polányi Károly a 18–19. században lezajló „nagy átalakulást”, melynek során a gazdaság kikülönült a társadalmi-politikai-morális-vallási intézmények szövédékeiből, s öncélként maga alá rendelte őket.⁹ Jellemző módon a felvilágosodás politikai gazdaságtanában a kereskedő társadalom bírálata és legitimációja többek közt szintén a földbirtok elidegeníthetlenségének kérdése mentén oszlott meg. Rousseau úgy vélte, hogy a családi vagyon intaktságának megőrzése, s ezzel a társadalmi-gazdasági mobilitás minimalizálása, elengedhetetlen feltétele az állam biztonságának és az erkölcsök szilárdságának.¹⁰ Adam Smith viszont a hitbizomány intézményében „tökéletes képtelenséget” látott, melynek legfeljebb egy jogbiztonság nélküli világban lehetett létjogosultsága, de szerepe immár csak annyi, hogy a származási privilégiumok mellett a vagy-

7 Arról, hogy a hitelforgalom megítélése kapcsán e vita társadalmi, gazdasági, politikai, erkölcsi öszszetevői miként fonódtak össze episztemológiai-ontológiai megfontolásokkal, lásd: HITES Sándor, „Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a *Hitel* gazdaságtanában”, in *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, 95–131 (Budapest: Reciti, 2014).

8 Kisfaludy Sándor példáján arról, hogy földtulajdon és leszármazás milyen elválaszthatatlanul összefüggött a rendi nemesi tudatban lásd: NAGY Ágoston, „Genealógiai tudatosság Kisfaludy Sándor gondolkodásában”, *Sic Itur Ad Astra*, 73. sz. (2021): 57–88.

9 Vö. Karl POLANYI, *The great transformation: the political and economic origins of our time* (Boston: Beacon, 1957), 68–76, 178–191.

10 „a családi vagyont, amennyire lehet, ne hagyják kiáramlani és ne idegenítsék el, hanem atyáról fiúra szálljon és a közeli rokonok között maradjon”, mivel „semmi sem végzetesebb az erkölcsökre és az államra nézve, mint mikor a polgárok rendi és vagyoni helyzete folytonosan változik”: Jean-Jacques ROUSSEAU, „Politikai gazdaságtan”, in Jean-Jacques ROUSSEAU, *Értekezések és filozófiai levelek*, ford. Kis János, 201–248 (Budapest: Magyar Helikon, 1978 [1755]), 229–230.

ninak legalább a látszatát fenntartsa.¹¹ Ennek a két (a javak megkötését vagy szabad áramlását, egyéni vagy csoporttulajdonlását preferáló, ciklikus vagy a jelent izoláló időszemléletet tükröző) felfogásnak a különbsége hatott tovább a 19. század második felének jogtörténeti és gazdaságszociológiai gondolkodásában is (Henry Maine-től Ferdinand Tönniesig), de immár korszakalakzatokként: eszerint a földbirtok öröklésének történeti szabályozásában az az alapvető civilizációs fordulat ragadható meg, melynek során a születési *státusz* és a rokonsági elv által meghatározott „ősi jog” átadja a helyét az autonóm egyének közti *szerződéses* viszonyoknak, illetve a háztartási-szomszédsági *közösség* által nyújtott kohéziót fel számolja a piaci *társadalom* személytelen-atomizált rendje.¹²

Utolsó ivadékok, elveszett gyermekek

Magyarországon az ősiség eltörlése és a birtokforgalom újraszabályozása 1848 és 1861 között több szakaszban zajlott.¹³ Ennek nyomán egész regényvonulat bontakozott ki a Széchenyi–Dessewffy-vitában is körvonalazott kérdések erőterében. Ehhez a vonulathoz tartozott többek között Kemény Zsigmondtól a *Férj és nő* (1851–1852), Jókai Mórtól az *Egy magyar nábob* (1853–1854), a *Kárpáthy Zoltán* (1854) és *Az új földesúr* (1862), Gyulai Páltól az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) és Pálffy Alberttől *Az atyai ház* (1857).¹⁴ Ezek a művek részint az új

- 11 Smith szerint annak megakadályozása, hogy „az eredeti birtok bármely része adomány, hagyaték, elidegenítés folytán, az egymást követő tulajdonosok oktalansága vagy balszerencséje következtében elszakadjon az eredetileg előírt ág birtokától”, azon a „képtelen feltételezésen” alapul, hogy „a mostani nemzedék birtokát azok szeszélye korlátozza és szabályozza, akik már talán ötszáz év óta halottak”: Adam SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, ford. ÉBER Ernő, 2 köt. (Budapest: Napvilág, 2011 [1776]), 1:419–420.
- 12 Státusz és szerződés, illetve közösség és társadalom így felfogott különbségéről: Sir Henry Sumner MAINE, *Ancient law. Its connections with the early history of society and its relations to modern ideas* (New York: Holt, 1906 [1861]), 109–355; Ferdinand TÖNNIES, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig: Fues, 1887), 9–44, 46–95. Az „ősi társadalomról” alkotott 19. századi antropológiai „mitoszról” átfogóan, lásd: Adam KUPER, *The Reinvention of Primitive Society: Transformations of a myth* (London–New York: Routledge), 2005.
- 13 E folyamat jogi állomásait az 1848 évi 15. tc., az 1852. november 29-i császári „nyílt parancs”, és az 1861-es Ideiglenes Törvénykezési Szabályok jelezték. Ezek értelmében a nemesi földtulajdon polgári árutulajdonná alakult, de a „köteles rész” és az „ági öröklés” bevezetése továbbra is oda hatott, hogy a „földbirtokok a régi családok kezében maradjanak”: vö. *Magyar jogtörténet*, szerk. MEZEY Barna (Budapest: Osiris, 2007), 188–190, 435–439.
- 14 A fent említett (és más idesorolható) művek rövid jellemzését ebből a szempontból lásd: HITES, „Az irodalom és a gazdaság...”, 155–157.

jogi helyzet egyes konkrét politikai, társadalmi, gazdasági és lélektani következményeit mutatták be (vagy használták háttérként), részint korábbi időszakokba visszavetítve modellezték leszármazás és vagyon viszonyát. Mindegyik mű egy-egy genealógiai sor megszakadását (vagy különböző nehézségek ellenére történő fennmaradását), vagyis valamely család kihalását (vagy újrakedését) állította a cselekmény előterébe, összefüggésben a földbirtok birtoklásának és értékének az alakulásával – elpusztul-e vagy felvirágozik, nemzeti (vagy legalább hazai) tulajdonban marad-e vagy idegenek kezére jut, az utóbbi esetben pedig az idegen gyarmatosítóként lép-e föl vagy pedig ő maga asszimilálódik a földben megtestesülni vélt nemzeti karakterhez. Más szóval, e művek (egymásra is reagálva) arra adtak eltérő válaszokat, hogy az ősiség eltörlésével milyen magyar társadalom bomlik le és mi épül fel helyette, mit, miként és kik révén lehet átmenteni a korábbiból, milyen változáson megy át a vagyon, a család és a nemzet fogalma, s ez milyen változásokat idéz elő a személyiségben, illetve az önmagunkról és másokról elmondható történetekben.¹⁵

Eötvös József utolsó befejezett regénye, az 1857-ben megjelent *A nővérek* is ehhez a vonulathoz tartozik. Sajátosságát az adja, hogy az elveszett, majd a történet végén megkerülő gyermek – aki ugyanúgy családja utolsó ivadéka, mint e regények központi figuráinak mindegyike, csak itt nem hősről, hanem hősnőről van szó – sorsa Eötvösnél már túl is látszik lendülni e vonulat fogalmi és narratív keretein. Az öröklési rend felbomlásának vagy fenntartásának és a vagyon megőrzésének vagy szétpergésének a dilemmáit *A nővérek* ugyanis átlépteti a *szerzett identitás* és a *szerzett vagyon* erkölcsileg magasabb rendűként (és érzelmileg is kielégítőbbként) bemutatott viszonyai közé. Amikor a regény befejezése ezt a szereplők motivációinak szintjén is hozzákapcsolja az ősiség eltörlése utáni jogrendhez, azzal azt nyomatékosítja, hogy a gyarapodás boldogságához immár nincs is szükség a tulajdon családhoz rögzítésének (feudális) garanciáira, sőt, azok kifejezetten egymás ellenében hatnak. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, Eötvös abban a tekintetben megszüntetve-megőrzi ezt a keretet, amennyiben a történet lényege éppen az, hogy a megszakadni látszó nemesi genealógia rejtve folyik tovább, s értékei nem mennek veszendőbe, hanem más társadalmi-gazdasági-érzelmi vi-

15 Itt szintén nem szűken vett magyar jelenségről van szó. A vagyon és a státusz együttes mobilizálódásának tapasztalata adta az európai realista regény egyik alaptémáját, s másutt is a (honos) földbirtokos osztály és a pénzbem (gyakran mint etnikailag megkülönböztetett idegen) konfliktusa szemléltette a társadalom szerkezetének és összetételének átrendeződését, illetve a családi és a nemzeti folytonosság megrendülését; Gustav Freytag és Anthony Trollope regényeinek ilyen vonatkozásaira később még röviden visszatérek.

szonyok között megújulnak, még úgy is, hogy (vagy éppen azért, mert) képviselőjüknek nincs is erről tudomása.

A *nővérek*ben az utolsó leszármazott státusza több szereplőre is érvényes. Szülei legkisebb gyermeke, Mariska eltűnésével (és feltételezett halálával) az 1831-es koleralázadás zűrzavarában, Margit lesz az Ormosy család utolsó ivadéka. Későbbi férje, Káldory Adorján gróf szintén családfája utolsó hajtása, s szintén jelentős vagyon örököse: „Nagy családnak utolsó ivadéka; dús vagyonnal, melyet kora gyermekségében veszített szüleitől örökölt”.¹⁶ Ennek a pozíciónak a tudatformáló ereje mindkettejük esetében meghatározó, ahogy meghatározza azt is, hogy mások miként látják őket, illetve ők egymást: Káldory maga is úgy jellemzi Margitot, hogy „ő is utolsója családjának és egyike az ország leggazdagabb leányainak”. (166.) Nagynénje azért üdvözlö megismerkedésüket, mert (Adorján szavaival) „képzeletében már mint házast lát, körülvéve nem tudom, hány gyermektől, kiknek mindenikével a Káldoryak egy új roppant ága veszi kezdetét”. (166.) Káldory is ennek fényében mérlegeli, hogy miért nem kívánja nőül venni szeretőjét, Dárdayné Irmát pusztán azért, hogy általa biztosítsa a genealógiai folytonosságot:

Családom fennmaradása? ez nagynéném előtt nagy fontossággal bírhat, de nekem éppen közönyös. A Káldoryak elég ideig éltek, hogy magukat kitüntessék, s nem panaszkodhatnak ivadékuk ellen, ki végre is csak példájokat követi, azaz: magának él, saját belátása szerint ott keresve a szerencsét, hol az neki ígérkezik. Mit bánom én, ha címeremet felfordítva vésik koporsómra! Irmánál kevésbé szép asszonyok nagyobb dolgokat forgattak fel a világon, s lovagias őseim bizonyosan megbocsátják, ha ily nőt előítéleteknek feláldozni nem akarok. (176.)

A címer felfordítása, vagyis a család kihalásának heraldikai jele, e regényvonulat más darabjaiban is fontos motivikus elem (az *Udvarház* végén csakugyan felfordítják a Radnóthy-címert). A *nővérek*ben, bár Adorján végül megnősül, a Káldoryak új ága nem sarjad ki: a regény végén, Margit halála után, esetleges újranősülése nem kerül szóba.

16 EÖTVÖS József, „A nővérek”, in EÖTVÖS József, *A nővérek – Elbeszélések*, szerk. KULIN Ferenc és KERÉNYI Ferenc, Eötvös József Művei 3, 25–472 (Magyar Helikon, 1973), 157.

Arisztokrácia és kereskedő társadalom

A regényben a házasság a genealógia meghosszabbítása mellett gazdasági kérdés is. Mint a kor irodalmában szinte mindig, a házasság *A nővérek*ben is piacként jelenik meg, amelyen szimbolikus és anyagi tőkefajták is gazdát cserélhetnek.¹⁷ Ez az arisztokrata szereplők esetében sem közömbös – Irma meg is vádolja ezzel Káldoryt: „aki családja kedvéért házasodik, miért ne tekintsen az vagyona is? hisz korunkban ez a fő dolgok egyike” (267.) – de akkor lesz különösen fontos, amikor eltérő társadalmi osztályok tagjai kapcsolódnak így össze. Ekkor ugyanis a származás és a vagyon sajátos árfolyamait kell összemérni: a presztízs és a pénz egymást kiegyenlítő cseréje megy végbe Fekete András és Maris házasságában. A leánykérés ennek a kölcsönösen előnyös üzletnek a feltételeit tisztázza: az apa, Fekete János, adómentességet nyert gazdag paraszt, feltárja „vagyoni állását” Maris (állítólagos) nagyanyja, Galambosné előtt, cserébe megtekintheti a lány köznemesi származását bizonyító (mint majd kiderül: hamis) „irományokat” (219–221.).

Ez a frigy azért lényeges, mert kicsinyítő tükörként explikálja a történések hátterében álló társadalom- és mentalitástörténeti átmeneteket. Az elbeszélő a Fekete család kapcsán mutat rá származás és vagyon megítélésének újkeletű aszimmetriájára:

nem szükséges Vérthalomra mennünk, hogy tapasztaljuk, miszerint gazdag ember az ősök hiányát nem igen szokta tapasztalni, s addig, míg ládája telve van, arra, hogy családi sírboltja még üresen áll, senki által sem szokott emlékeztetni. (188–9.)

Az eredet és a pénz (vagyis a „sírbolt” és a „láda”) viszonyát az üresség/telítettség képzetek érzékeltetik: a vagyon kitölti a múlt hiányát. A kétfajta tőkefelhalmozás (halottak vagy pénz raktározása) szembeállítását ugyanakkor ironikussá teszi, hogy erre éppen a Feketék kapcsán kerül sor, hiszen ők a nemesi jogállás peremén helyezkednek el („nemes inscriptionalis birtokot lakván, a címen kívül a nemesség csaknem minden kiváltságát élvezék” [188]), s vagyonuk konvertálásával éppen ide kívánnak bejutni: „fiam miért ne vehetne magának nemes feleséget, ha neki úgy tetszik”. (192.)

17 Sajnálatos, hogy a házassági piaccal, a 19. század egyik alapvető regény témájával, magyarul eddig szisztematikusan alig foglalkoztak. E piac Mikszáth-féle „értékelmételéről” lásd e kötetben Bocsik Balázs tanulmányát.

A Fekete család általános folyamatok példázata abban a vonatkozásban is, hogy az elbeszélő rajtuk keresztül érzékelteti a státusz mint szimbolikus tőkeforrás átalakulását:

Ha majd az arisztokrácia, azaz, mit eddig arisztokráciának neveztek, a világon megszűnik – mi egy öreg ismerősöm állítása szerint nem a nép erőszaka által, hanem csak akkor fog történni, ha majd az utolsó valóságos nemes ember meghalt, s azoknak ivadékai, kik egyszer a csatatéren a törökök ellen harcoltak, csak a börze sorompói előtt más keleti népekkel fognak küzdeni – ha, mondom, az arisztokrácia kora mindenütt lejárt a világon: a falukban fenn fogja magát tartani, s oly ember mint Fekete János, ki háromezred holdat bír, szomszédai által mindig elsőnek fog ismertetni. (187.)

A regénynek a koleralázadás idején játszódó nyitófejezetei az alsóbb társadalmi rétegeknek a fennálló hatalmi és tulajdonviszonyok elleni agresszióját mutatják be. Ehhez képest van jelentősége a sugallatnak, miszerint a születési arisztokrácia uralmának a megszűnése nem politikai felfordulás, hanem a heroikus étoszból a kommerciálisba vezető békés átalakulás eredménye. Ezzel az elbeszélő felidézti a modernitást a hódítás korából a kereskedelem korába való átmenetként ünneplő (a 19. században elsősorban Benjamin Constant által újrafogalmazott) felvilágosodáskori toposzt, de azt is érzékelteti, hogy ez a változás több szempontból is felemás eredményt hozott. Egyrészt a harc mozzanata nem tűnt el belőle, csak financializálódott; immár nem lovagi tornák, hanem a „börze sorompói” közt zajlik, s ugyanúgy földrajzilag kódolt (nyugati és keleti népek) etnikai szembenállás mentén. Másrészt pedig azzal, hogy a státusz helyett a „készpénz-viszony” válik elsődleges társas kötelékké,¹⁸ legfeljebb fonák társadalmi egyenlőség jöhet létre:

ki a Rajnafürdőket bejárta, azon egyenlőséget, mely felé korunkban törekszünk, nem tarthatja többé elérhetetlennek. Itt a születés, cím, név nem határoz többé szociális állásunk fölött: a különbség csak a pénzben fekszik; de hisz azon aranykorban, melynek küszöbén állunk, ez nem is lehet másképp; s lehet-e többet kívánnunk magától az igazságtól, mint hogy bekötött szemmel mérje az embereket, s kik egyenlő mennyiség arannyal lépnek mérő-tálaiba, azokat tekintet nélkül személyeikre, egyenlőknek tekintse. (271.)

18 A „készpénz-viszony” (*nexus of cash payments*) Thomas Carlyle modernitás-kritikájának egyik kulcsfogalma. (Marx tőle veszi át a *Kommunista kiáltványban* a polgári társadalom jellemzéseként.) Carlyle a hőskultuszról szóló 1841-es előadásában érvelt amellert, hogy ennek hamis egyenlőségéből vissza kell térni a szellemi, vallási vagy katonai vezetők morális felsőbbrendűségének elfogadásán és tisztelésén alapuló közösség szerveződéshez.

A fürdőhely afféle szociális laboratórium, társadalmon kívüli tér, amely a dologtalanság kirakataként lehet Eötvös regényében is lélektani és szexuális drámák (a Margit, Káldory, Irma és Vámosy közti dupla szerelmi háromszög) kibontakozásának színhelye. S itt modellezhető az is, hogy a genealógiai alapon meghatározott és rögzített rendi keretek helyébe lépő pénzalapú értékrend jogilag ugyan egyneműsíti a társadalmat, de közben az egyenlőtlenséget termeli újra. Ezt érzékelteti a szókép, miszerint az a fajta társadalmi emancipáció, melyben a származásából fakadóan dologtalan osztály kiegészül a vagyonos polgársággal, csak anynyiban hoz „aranykort”, amennyiben az „arany” válik, a pénz metonímiájaként, egyetemes értékmérővé. (Az „aranykor” képzelet itt arra is utal, hogy az 1840–50-es évek fordulóján Kaliforniában és Ausztráliában felfedezett aranylelőhelyek alapvetően formálták újra a világkereskedelem és a globális pénzpiac rendjét.) Az arany vélt szubsztancialitásával szemben ugyanakkor ezt az értékrendet éppenséggel egy új, papíralapú hitelforma, vagyis egy gazdasági fikció, megjelenése teljesíti ki és teríti szét a társadalom szélesebb rétegeiben:

Mielőtt a *credit mobilier* feltaláltatott – e nagyszerű jótétemény, mely azokat, kik korunkat hideg számítással vádolák, meggyőzhető arról, hogy a század fiai pusztá eszmékért is lelkesednek; e testvéri kötelék, mely az elébb távolállt osztályokat azon boldogító öntudatban egyesíté, hogy a részvény háromszáz nyolcvanra emelkedett – mielőtt, mondom, a *credit mobilier* feltaláltatott, ezen előítélet nélküli közeledést csak egyes fürdőkben találtuk. (271–272.)

A *credit mobilier* a korszak emblemikus pénzügyi innovációja, amely az 1852-ben Franciaországban alapított *Société Générale du Crédit Mobilier* befektetési bankról kapta a nevét. A párizsi Rothschildok egykori pártfogoltjai, ekkor már riválisai, a portugál-zsidó Pereira-testvérek vállalkozása – az industrializáció és a bankszektor szövetségét előirányzó Saint-Simon-féle utópia jegyében – a középosztály megtakarításait fordította ipari és infrastrukturális (elsősorban vasút-, csatorna- és bánya-) fejlesztések finanszírozására szerte Európában.¹⁹ A partalan részvénykibocsátásai révén az 1850-es évtized befektetési mániáját csak tovább pörgető, s a képzelt gazdagság megsokszorozódását és megsemmisülését saját történetével is példázó vállalkozás megítélése összefonódott az éppen *A nők megjelenésének évében*, 1857-ben kirobbanó tőzsdepánik, illetve a nyomá-

19 A cég történetéről a Második Császárság francia tőkeexportjával összefüggésben, lásd: Rondo E. CAMERON, „The Crédit Mobilier and the Economic Development of Europe”, *Journal of Political Economy* 61, nr. 6. (1953): 461–488.

ban járó gazdasági válság – melynek volumenére jellemző, hogy Marx úgy hitte, a burzsoázia fölött „megkondult” a „lélekharang”²⁰ – fejleményeivel.²¹ E cég és az általa bevezetett befektetési forma ismeretét Eötvös magától értetődőnek vehette, hiszen az Osztrák Birodalom, benne a Magyar Királyság, vasútfejlesztési koncesszióit is ők szerezték meg, illetve a nemzetközi pénzpiac összeomlása az ő magyar olvasóit is érintette.²² Közvetlenül hozzájuk szólhat tehát az elbeszélő azzal, hogy a financializálódó társadalomban egy spekulatív és hektikusan kilengő mérce, az egyes részvények értéke és az ezek emelkedéséhez fűződő közös vágyak kapcsolják össze a közösség tagjait. Ezzel az *egyenlőség* után egy másik felvilágosodott-forradalmi eszme, a *testvériség* is ironikus megvilágításba kerül. Miként a kereskedő társadalom gazdasági egyenlőtlenség árán teremt jogi egyenlőséget, úgy a pénzpiac manipulált változásainak kiszolgáltatva az együvé tartozás érzete is legfeljebb banális, hisztérikus és önérdék-vezérelt formát ölthet.

Ezeknek az egykorú (vagy küszöbön álló) gazdasági-társadalmi folyamatoknak a felidézése a regényben ugyanakkor nem tisztán a hanyatlás látteleletűl szolgál. Hanem inkább annak a sugalmazásához ad (referenciális) háttérrel, hogy az arisztokrácia patriarkális világa és a készpénz-viszony társadalma között nincsen érdemi értékkülönbség, mivel mindkettő megalapozatlan. Az utóbbiban, bár látzólag anyagi javak kalkulációjáról („hideg számítás”) van szó, a materiális volta képp „eszmei” jelleget kap („a század fiai pusztá eszméért is lelkesednek”), mivel a tőzsdén jegyzett képzeletbeli értékek forgalmához kötődik. Az előbbi, bár elvben szilárd (jóllehet szimbolikus) javak (a rögzített státusz) ökonómiájára épült, a spekulatív pénzpiachoz hasonlóan immár szintén szubsztanciátlan, amit a legélesebben éppen a genealógia jelentésének a kiüresedése mutat meg. Ez utóbira a szereplők és az elbeszélő is rendre visszatér. Irma ebben az értelemben veti

20 Vö. Marx levele Engelsnek, 1858. okt. 8., in Karl MARX és Friedrich ENGELS, *Válogatott levelek 1843–1895*, ford. GÁSPÁR Endre, 123–124 (Budapest: Szikra, 1959), 124.

21 A válság lefolyásáról készült egykorú beszámoló a pénzpiaci szélhámosság elharapódzását (s ebben a Credit Mobilier szerepét) hangsúlyozta: D. Morier EVANS, *The History of the Commercial Crisis 1857–58 and the Stock Exchange Panic of 1859* (London: Groombridge, 1859). Egy későbbi elemzés már nem morális, hanem tisztán gazdasági okokat (ipari túlermelési ciklus) emelt ki: Jonathan R. T. HUGHES, „The Commercial Crisis of 1857”, *Oxford Economic Papers* 8, nr. 2. (1956): 194–222.

22 A magyar társadalom érintettsége kitészik Falk Miksa egy évvel későbbi, a „sokat emlegetett krízis”-re visszatekintő publicisztikájából is: FK, „Börziana”, *Pesti Napló*, 1858. jan. 1., 1–2. Az, hogy Jókai 1859-ben, lapja viccrovatóban, „ingatag hitel”-ként magyarítja a „credit mobilier”-t, szintén a krach emlékével ironizál: vö. „Kakas Márton emléklapjai”, *Üstökös*, 1859. okt. 29., 72. A *Budapesti Szemle* szerkesztői még tíz évvel később is fontosnak érzik majd, hogy Arany Lászlóval kivonatoltassák a „középosztály gyarapodásának elősegélése végett” alapított, de működésével „izgalomnál, spekulációknál” egyebet „alig eredményezett” cég történetéről készült francia könyvet: ARANY László, „A Credit Mobilier története”, *Budapesti Szemle*, 12. köt., 38–39. sz. (1868): 67–81.

Káldory szemére, hogy családja múltja miatt vette feleségül Margitot: „Szeretjük a régiséget, még bútorainkban is; büszkék vagyunk reá, ha termeinket régi nevekkal s rokokó székekkel tölthetjük be; csak az aranyozásban ne legyen hiány, különben az utánzásokhoz tartjuk magunkat”. (267.) A házasság eszerint más családtörténetek („régí nevek”) átsajátítása, de a tulajdonlott ingóságokhoz („rokokó székek”) hasonlóan ez már csak elidegenült „régiség” formájában szolgálhat a szimbolikus és az anyagi tőke együttes, nyilvános megmutatására, vagy éppen imitálására. (Az „arany” itt megint úgy jelöl értéket, hogy egyben le is leplezi annak belső hiányát: az *aranyozás* mint felszíni beavatkozás a vagyont üres látvánnyá teszi.)

Szintén a bútorzat metonímiáján keresztül mutat rá a családtörténet látszatserű folytonosságára a plébános, Farkas Máté, amikor Káldorfalván meglátogatja a friss házas Margitot, s így írja le a kastélyt:

az egész ház elég ószerű, sőt annyira az, hogy első tekintetre meglátszik, miként csak most készült. E tisztességes kályhán, melyet a gróf nem tudom honnan hozatott, más családnak címere áll; a faragott tölgyasztal Nürnbergből került, s a székek közül kettő régi, a többiek az idén készültek. Az egész igen szép utánzás, igen tökéletes középkori dekoráció, de nem egyéb. [...] Őseink az építésnél s bútorozásnál saját szükségüket s ízlésüket követték; akkor, ha a házba léptünk, mintegy a család történetét láttuk szemünk előtt; most úri házaink csak az építész vagy kárpitos ügyességéről tesznek bizonyosságot. Napjainkban országok s egyes lakok ivadékról ivadékra tökéletes felforgatáson mennek keresztül; csodálkozhatni-e, ha magunkat sehol sem érezzük otthonosaknak, s mert semmi emléket nem tisztelünk, remény nélkül nézünk a jövőbe? (338–339.)

A hagyományok szimulálása eszerint nem csupán a parvenük gyakorlata, hanem immár a születési arisztokrácia tagjai, köztük Káldory gróf is így rendezi be lakhelyét, így mutatja fel önmagát mint (egyébként csakugyan) ősi család leszármazottját. Lakóhelyének látványa nem szerves, hanem mesterséges folyamatokat jelenít meg: a történetiség („ószerű”) művi, a jelenben állítják elő („csak most készült”) mint dekorációt. Ez a lakberendezési szimulákrum eltérő hagyományokból származó, össze nem illő elemeket helyez egymás mellé, mások genealógiai identitásával („más családnak címere áll”) igyekszik alátámasztani vagy kinyilvánítani a sajátját. A plébános ezzel az összebarkácsolt tradícióval állítja szembe egy olyan kor emlékezetét, amikor az enteriőr még valóban a metonímiája volt a genealógiának („akkor, ha a házba léptünk, mintegy a család történetét láttuk szemünk előtt”). A születési arisztokrácia önreprezentációja tehát immár ugyanolyan összefüggéstelen és jelentéstelen jelek halmaza, mint a részvények manipulált „eszméinek” forgalma a tőzsde színpadán, ahol az értékek illékonyaságához a szemé-

lyiség radikális változékonysága társul, megfoghatatlanná téve, kinek mennyi a (részvényekben tartott) vagyona, vagyis mennyit ér (tulajdonképpen: ki is ő) a társadalomban. A nemesi genealógia és a pénzpiac abban is egymást tükrözik, hogy mindkettő távlattalan. Miként az utóbbi működése a múlt rögtöni felejtésére és a jövő szélsőséges bizonytalanságára épül, úgy a szimulált családtörténeti múlttal való hamis folytonosság sem hosszabbítható meg érvényes jövővé. A főnemesi családok lehanyaglása ennyiben saját múltjuk megjelenítésének felforgatásával áll összefüggésben.²³

A genealógia vége és (titokban tartott) folytatódása

A plébános okfejtése általános érvényű példázatnak tekinthető, hiszen *A nővérek* cselekményének egésze is azt mérlegeli, hogy mennyire jóvátehetetlen az organikus folytonosság megszakadása. Margit halálával hivatalosan kihal az Ormosy család. Ugyanakkor húga, az elveszett gyermek a regény végén megkerül, pontosabban anyja, a grófné és a plébános számára kiderül, hogy Mariska nem más, mint a kulcsárné állítólagos unokája, Maris, aki már jó ideje a család környezetében élt, s immár Fekete András, a módos parasztságza felesége. Kézenfekvő volna, hogy ezt vele is közöljék, vagyis kilétét nyilvánossá téve formálisan is visszaiktassák a családba. Amikor a plébános erre biztatja a grófnőt, ennek lehetőségét az ősiség eltörlése utáni jogviszonyokkal indokolja:

– Miként aggódhatik nagysád? – mondá az elébbi biztató hangon – nem mondtam-e, hogy mindent tisztába hoztam? Ha azellen, hogy nagysád Marist gyermekének ismeri, fellépne is valaki – ámbár most, az ősiségi törvények megszüntetése után, ez senkinek sem fekkhetik érdekében –, van-e bíró az országban, ki ily bizonyítványok mellett késnék jogait elismerni? (...) oly régóta nélkülözött gyermekét kebléhez szorítva, neki egyszerűs mind fényes nevét, birtokát, magas állását, mindazt, amit a világ legfőbb javaknak

23 Miközben az elbeszélő a szerves építészeti múlt hiányát magyar sajátosságként hozza szóba, egyúttal a romantikus historizmus egészét hamisnak tekinti: „Az egész országban alig találunk egy úri lakot, mely a középkorban épült volna, s hegyesívv ablakkal díszlenék, a középkori regényesség ezen első kellékével, melynek utánzása által a mai kor magát nevenségessé teszi” (336). Irodalmi és építészeti historizmus (parvenü) keresztezésére a legjellemzőbb példa Walter Scott alközépkori stílusú Abbotsford-kastélya, amelyet történelmi regényeinek a bevételeiből építtetett: vö. Stephen BANN, *The Clothing of Clío. A study of the representation of history in nineteenth-century Britain and France* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 93–111.

tart, adhatja; s midőn nincsen senki, ki magát ezáltal jogaiban sértve vagy reményeiben megcsalatra érezhetné... (459.)

A genealógiai folytonosság helyreállítása tehát más jogi környezetben mehetne végbe, mint amilyenben megszakadt. Az ősiségi törvény eltörlése lehetővé tenné, hogy a család és a családi vagyon integritása vita nélkül álljon helyre, hiszen más, távolabbi rokonoknak immár nem volna lehetősége ezt megkérdőjelezni (ahogy az pl. a *Kárpáthy Zoltán*ban történik, ahol per tárgya lesz, hogy a címszereplő vajon csakugyan Kárpáthy János fia-e).

A grófné azonban éppen ennek a jogi lehetőségnek (és kényszernek) a megszüntével dönthet úgy, hogy Marist nem világosítják föl származásáról. Az anyagi és szimbolikus javak („fényes nevét, birtokát, magas állását”) átörökítését gyermeke boldogságára hivatkozva utasítja el: „– Vajon leányom, ha mindezeknek birtokába jut, lesz-e oly szerencsés, mint eddig volt? – kérde a grófné sóhajtva.” (459.) Itt a grófné arra utal, hogy státuszának emelkedése és vagyonának növekedése Maris életét érzelmi, gazdasági és társadalmi tekintetben egyaránt felforgatná: „ki magát oly boldognak érzi, mint ő, minden változás által csak veszteséget szenved”. (461.) (A lehetőség hipotetikus felvetésekor ezt Maris is megerősíti: vö. 466–467.) Egyrészt az öreg Fekete eredetileg azért járult hozzá ahhoz, hogy fia Marist vegye el, mert úgy hitte, hogy bár a lány szegény, de nemesi származású. Ha kiderül, hogy tulajdonképpen grófkisasszony és roppant birtokok örököse, az felborítaná házasságának a paraszti vagyon és a köznemesi nincstelenség szövetségébe foglalt egyensúlyát. Másrészt pedig kiemelné abból a parasztpolgári idillből, amelyben a vagyon nem elidegenült tulajdon, hanem tevékenység és életmód. Maris maga magyarázza így boldogságának és gazdagságának kölcsönös összefüggését:

Uraságoknak erről fogalmuk sincs. Ők a pénzre néznek, melyet földjük jövedelmez; nem mívelik magok, nem ismerik, s azért, mint Andrisom sokszor mondja, nem is bírják igazán. Nekik a föld olyan, mint pénzük vagy házaik vagy egyéb birtokuk; más az annak, ki földjén lakik, ki azt maga míveli éveken át; az ily ember nemcsak a haszonért, hanem önmagáért is szereti a földet, mert (...) saját homloka izzadságában szántotta fel, maga vetette be, mert maga aratja le. A parasztember a földjén nemcsak a termést látja, de ahová fordul, egy-egy emléket, egy-egy reményt, s azért számtalan örömet is. (322.)

Nyilvánvaló, hogy nem vagyon és boldogság ellentétéről van szó, hanem a státuszból fakadó és a munkával megszerzett vagyon különbségéről. Erény és gazdagság

nem eleve kizárják egymást, hanem bizonyos formákban férnek meg egymással, vagy, mint Maris esetében, növelik egymást.

Mindennek mérlegelése után Ormosyné csak jelképesen fogadja Marist a leányává: „Nevezd anyádnak; engedd, hogy gyermekeid nagyanyjoknak hívjanak”. (468.) Ennek a szerepnek a szimbolikus betöltésére buzdította már a haldokló Margit is, „Pótold te helyünket. Légy gyermeke” (449.), s ő öntudatlanul is ezt a feladatot látta el, amikor két leányának a Margit és a Mariska neveket adta (319.), vagyis utódaiban reprodukálta a „nővéreket”, önmagát és a testvérét. A keresztnév révén teremtett folytonosság (mivel az utolsó leszármazott nő, ezért a családnevet egyébként sem örökíthetné tovább) ugyanakkor azt is sugallja, hogy a Fekete család révén, más társadalmi, gazdasági és mentális közegben, de tulajdonképpen az Ormosyak története folytatódik tovább. Erre szociális helyzetük és eredetük különlegessége miatt lehetnek alkalmasak. A regényben ugyanis az arisztokrata szereplőkön kívül egyedül ők rendelkeznek genealógiai emlékezettel, amely emlékezet pontosan egyik, nem túlságosan távoli ősök vagyonhoz jutásának időpontjáig megy vissza:

Az öreg Fekete [...] [n]agyapja, ki urát az örökösödési háborúba követte, és életét valamely csatában, hol a magyar seregek Sziléziában királynéjokért küzdöttek, megmentette, a vérthalmi gróftól háromszáz hold földdel ajándékozott meg. E birtok egyetlen fiára s erről Jánosra szállt, s mert kitűnő szorgalommal műveltetett, a családot nem nemes földművelőink között akkor még alig található vagyonosságra emelte. (187–188.)

A Fekete család története tehát nem is annyira a státusz és a piac (vagy a heroikus és a kereskedő társadalom) közti átmenetet modellezi, hanem a történeti nemesség eredettörténetét ismételi meg: ősök valahai hősiessége, hadi érdemei miatt érdemelték ki a birtokadományt. A genealógia jogán járó és a munka révén szerzett vagyon ebben a tekintetben csak látszólag állnak szemben: annyiban folytonosak, amennyiben eredetileg a Fekete család vagyona is rendi kegyből származott, ahogy a történeti nemessége is (hadi érdemekért kapott) uralkodói jutalom. Az önerőből elért (parasztpolgári) gyarapodásnak tehát egy (feudális) adomány az alapja; a birtok sikeres művelésével az erre az adományra való érdemességüket igazolják. Innen nézve a Feketék úgy képviselik a regényben a társadalmi fejlődés kívánatosként bemutatott jövőjét, hogy nem leváltják, hanem (heroizmust vagyonra konvertálva, majd ezt a vagyont társadalmi státusszá alakítva) átmentik a rendi keretek bizonyos elemeit.²⁴

24 Ez tulajdonképpen összhangban van Dessewffy érvével, miszerint azért nincsen szükség az ősiség eltörlésére és a hitelgazdaság bevezetésére, mert a státusz- és vagyon-különbségek így is átjárhatók; mi-

Fontos körülmény, hogy a Fekete András és Maris házasságának (s azon keresztül a Fekete- és az Ormosy család rejtett összekapcsolódásának) alapjául szolgáló, Maris köznemesi származását bizonyító dokumentumokról kiderül, hogy hamisak. Az iratokhoz kötődő identitás mindig bizonytalan.²⁵ Eötvös azonban nem a származás végső bizonytalanságának a kérdését kívánja felvetni (ahogy az bizonyos mértékben Jókai idevágó regényeiben történik²⁶), ezért a személyazonosság végérvényes megállapítására egy másik médiumot választ: Maris kilétét az eltűnések a nyakába akasztott érme, „emlékpénz” (458,) teszi kétségbevonhatatlanná. A családhoz tartozásnak tehát – a 18–19. századi magyar regénytörténetben (a *Kártigámtól a Bélteky-házon át A hóhér köteléig*) is bevett motívum élve – egy pénzeszköz lesz a jele. A monetáris és a genealógiai reprezentációnak ez a kereszteződése visszautal a javak forgalmának arra az atavisztikus ökonómijára, amelyben az érme szimbolikusan jelölte – és nem funkcionálisan lehetővé tette – a cserét: a kettétört érme, amelynek darabjait valaha a cserélő felek, vagy a hitelező és az adós, külön-külön megőriztek, összeillesztésekor a „kölcsonös felismerés technológiájaként” tett „tanúságot” a tranzakcióról.²⁷ *A nővérekben* szereplő érme azt a tranzakciót tanúsítja, amellyel az Ormosyak a lányt egykor megőrzésre átadták cselédjüknek, aki elveszítette, s akitől most (közvetve) visszkapják. Emellett egyszersmind azt az összefüggést is jelöli, hogy miként ennek az érmeinek megmaradt az ősi, szimbolikus funkciója, úgy a régi család és a régi vagyon sem oldódik fel a pénzpiac új, neutrális forgalmában, hanem képviselőjének felismerhető (bár titokban tartott) származása révén megőrzi eredeti jellegét. Végsősoron pedig az érme annak a körforgásnak is az emblémája lesz, amelynek révén egy arisztokrata család a maga utolsó leszármazottját beoltja abba a paraszti genealógiába, vagy átadja annak a paraszti vagyonnak, amely vagyon ugyanakkor

ként a birtok „királyi adomány”, úgy „érdem mellett nemtelen is szerezhethet mind árnálist, mind jószágot”: vö. DESSEWFFY, „*A Hitel...*”, 618; lásd még: 561, 639–640.

- 25 Az öreg Fekete úgy nyilatkozik, hogy „plébános urunk, ki a pecsétes leveleket mind megnézte, és maga mondta nekem, hogy Mariska igen jó nemes házból való”. A molnárné (dühében, hiszen azt szerette volna, hogy Fekete fia az ő leányát, Vitkát vegye el) joggal vág vissza azzal, hogy „Könnyű magát nemesasszonynak mondani (...) azt idegen helyen mindenki teheti. Koldus.” (192.)
- 26 Arról, hogy a *Nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* esetében Jókai előbb miként „hagyja nyitva”, majd miként „zárja rövidre” azt a kérdést, hogy Kárpáthy János vajon „képes-e az utódnemzésre”, lásd: VADERNA Gábor, „Párhuzamos történetek. *Egy magyar nábob*”, in *Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 193–218 (Budapest: KGRE–L’Harmattan, 2013), 213–214.
- 27 Erről az antik görögységben annak kapcsán, hogy a pénz mint olyan akkor jön létre, amikor az érme már nem szimbolikus jelként tanúsítja a cserét, hanem maga is forgalomba kerül, lásd: Marc SHELL, *The Economy of Literature* (Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1978), 32–34.

eredetileg (adomány formájában) éppen tőlük származott. Leszármazás és birtok egymásból erednek és egymásba ágazódnak vissza.²⁸

Az örökölt vagyon és az örökölt identitás, illetve a szerzett identitás és a szerzett vagyon megfeleltetésére nézve *A nővérek* (ahogy e vonulat más művei is) érintkezik Gustav Freytag 1855-ös sikerregénye, a *Soll und Haben* problematikájával (a mű első magyar fordítása *Kalmár és báró* címmel jelent meg 1856-ban). Freytag hasonló társadalmi-gazdasági feszültségeket szintén a munka kultuszával igyekszik feloldani, ám ezen egyrészt a kereskedelmi tőke által végzett munkát érti, másrészt pedig annak kívánatos formáját kifejezetten „német munka”-ként (*deutsche Arbeit*) értelmezi, szembeállítva azt mind a „zsidó spekulációval”, mind a tradicionális lovagi-birtokosi osztály dologtalanságával.²⁹ Fontos különbség, hogy Eötvös *A nővérek*ben a munkát szociálisan és lélektanilag jellemezi, nem ad neki etnikai színezetet. Az pedig, hogy nem a (kívánatos formájában: nemzeti) pénztőke érvényesülésének, hanem a földbirtokos arisztokrácia metamorfózisának a lehetősége foglalkoztatja, inkább Anthony Trollope regényírása felé mutat. Trollope jónéhány művének adja a témáját, hogy morális, intellektuális és biológiai gyengesége, illetve a modernitással való inkompatibilitása ellenére miként lehet a birtokos réteg vezető szerepét stabilizálni a kereskedelem és a pénzpiac térnyerése után.³⁰ *A nővérek* más oldalról közelítette meg a kérdést. A regény két fő társadalmi típusa, a hanyatló-kiháló arisztokrácia és a gyarapodó paraszt, egymásnak nem alternatívái, hanem változatai: az utóbbi úgy veszi át az előbbi helyét, hogy azt magába fogadja, belőle nő ki, annak eredettörténetét reprodukálja. A születési és a pénzarisztokrácia, illetve a földbirtok és a pénztőke Trollope-ra jellemző konfliktusait inkább Eötvös befejezetlenül maradt regénye, *A XIX. század bárói* vitte volna színre. Amennyire az elkészült részekből megállapítható, ez a mű abban a tekintetben lehetett volna *A nővérek* párdarabja, hogy annak egyes témáit a nagyvárosi lét színterein, a tőzsde és a pénzpiaci spekuláció közegeiben tárgyalta volna újra, s a vagyonformák különbségét etnikai idegenségnek feleltette volna meg.³¹

28 Azt is mondhatnánk, hogy itt annak a jelenségnek az inverzéről van szó, amellyel a patriarkális nagycsalád különböző „rokonsági fikciók” révén integrálhatott magába idegeneket; erről a hindu faluközösség és római nemzetség (*gens*) példáján, lásd: MAINE, *Ancient law...*, 256.

29 Vö. Manuel BAUER, *Ökonomische Menschen. Literarische Wirtschaftsanthropologie des 19. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016), 106–114, 155–158.

30 A *The Way We Live Now* (1874–1875) és a *The Prime Minister* (1876) ilyen értelmezését lásd: Paul DELANY, „Who’s Who: Land, Money and Identity in Trollope”, in Paul DELANY, *Literature, Money and the Market. From Trollope to Amis*, 19–31 (London, New York: Palgrave, 2002).

31 A regény elkészült fejezetei itt olvashatóak: EÖTVÖS, *A nővérek – Elbeszélések*, 793–870.

Ami ugyancsak kiemeli *A nővéreket* az ősiség eltörlését kommentáló magyar regényvonulatból, az a vagyon mibenlétének az elmélyült mérlegelése. Ormosyné azért dönt úgy, hogy nem fedi fel leánya származását, mert el akarja kerülni, hogy „oly javakat adjon neki, melyeknek élvezetére képtelen”. (468.) Itt annak a belátásáról van szó, hogy a javak értéke nem önmagukban áll, hanem olyan szubjektív feltételekben, amelyek hiányában megszűnnek javaknak lenni. Az *élvezhető javak* képzete a regény másik (itt ki nem fejthető) nagy témája, az érzelmek és érzületek szimbolikus gazdaságtana felé mutat. Zárásul ennek egyetlen vonatkozását emelem ki, azt, amikor ez az emocionális ökonómia összekapcsolódik a birtokjog jelentésével. A plébános, Farkas Máté, parókiáját elcserélve Ormoslakról a csekélyebb bevételt biztosító Vérthalomra költözik, hogy az özvegy grófné mellett maradjon. Ezzel „előbbi jövedelmének felét feláldozva, a reményt vásárlá magának, hogy végnapjait azoknak körében fogja tölteni, kiket mindenkifölött szeretett”. (98.) Az érzelmek (szeretet, remény) és gazdasági műveletek (barter, vásárlás) itt jelzett összefonódása rávetül a vagyon és a leszármazás diskurzusaira is. Farkas ugyanis eszerint éppen olyan értelemben része az Ormosy család (genealógiai alapú) érzelmi háztartásának, mint az ősiség révén szavatolt földtulajdon. Ragaszkodása afféle hitbizomány, melyről kedvezményezettjei még szándékuk szerint sem szabadulhatnak meg: „Szeretete az apáról a fiúra szállt, s ha eléri, még az unokák ivadékaira is kiterjedne. A családnak ősi birtokai között nem volt biztosabb e barátság nál; ha akarták is, nem vesztették volna el.” (84.)

„A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja”

Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi
Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* című regényében

Vas Gereben (1823–1868, polgári nevén Radákovits József)¹ 1865-ben megjelent *Garasos arisztokrácia* című regénye valóságos tárháza a reformkor utolsó évtizedében megtapasztalt gazdasági átalakulással kapcsolatos irodalmi reprezentációknak és reflexióknak. A megjelenő kapitalista gazdasági viszonyok felkészületlenül érték a magyar társadalom jelentős részét, akik ezért tudatlanságukból fakadóan kiszolgáltatottá váltak a rohamléptékben monetarizálódó világban. A gyorsan alkalmazkodni tudók némi szerencsével a rendi társadalomban elfoglalt helyüktől függetlenül jelentős vagyonra tehettek szert, de ezt éppolyan könnyen el is veszíthették egy-egy rosszul kiütozt spekuláció vagy az utódok könnyelműsége révén.

A regény kerettörténete szerint a főszereplő, Vidor István az író-narrátor kérésére elbeszéli neki élettörténetét. Ez a beszédhelyzet maga is gazdasági jellegű viszonyként jelenik meg, a fikció szerint a pénzre váltható áruként tétélezett regény alapját képező élettörténet is árucikk. A regényben fontos szerephez jut a pénz, gazdagság és szegénység témaköre, a meggazdagodás lehetséges eszközei, a váltó, az uzsora, az örökség, valamint a Széchenyi nevéhez kapcsolt gazdasági-társadalmi modernizáció problematikája.

1 Vas Gereben életéről és munkásságáról lásd VÁLI Béla, „Vas Gereben Radákovits József”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7, 5–7. sz. (1883): 536–558, 738–760, 865–891; NAGY Miklós, „A regényíró Vas Gereben”, in *Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmából*, szerk. MEZEI József, Irodalomtörténeti tanulmányok 2, 122–149 (Budapest: ELTE BTK, XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1983). Írói munkásságáról 1945 óta alig született más szakmailag igényes értékelés, művei se jelentek meg újabb kiadásban. A rendszerváltás óta megjelent róla szóló legrészletesebb tanulmány NAGY Péter, „Egy derék honfi emlékkoszorúja (Vas Gerebenről)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 145–160.

Tanulmányomban az ábrázolt gazdasági tényezőknek a regény szövegvilágán belüli hatásmechanizmusait, valamint a leképezett gazdasági viszonyokra reflektáló elbeszélői nézőpont rekonstruálható valóságreferenciáit vizsgálom meg. A tanulmány első részében a *Garasos arisztokrácia* narratológiai és regénypoétikai struktúráit tekintem át, majd pedig az ábrázolt gazdasági tényezők kontextusaira térek rá.

A pénz mint regénypoétikai szervezőelv

Már a *Garasos arisztokrácia* első mondatai alátámasztják, hogy a pénz motívuma a regény központi poétikai szervezőelve:

Pénzen vettem ezt a tárgyat, sietek kidolgozni; mert rám savanyodik vagy valamelyik regénygyártó kollégám meghallja mástól s belevesztem a pénzemet és nem kiálthatok az atyáfinak utána, hogy lopott portékát árul; mert a törvény védelmez birkát, káposztafejet, kapanyelet, – de gondolatot nem. Ilyen portékája olyan kevés embernek van, hogy a törvényhozásnak nem volt érdemes ennek a megvédésén töprengeni.²

A regény írójaként megszólaló elsődleges narrátor kora irodalmi életét működtető kapitalista gazdasági logikájára reflektál ezekkel a sorokkal, és ironikus utalást tesz a szellemi termékek törvényes védelmének hiányos szabályozására.

A regény kerettörténete szerint az író által kiadott „hónapos szobát” egy Vidor István nevű „tisztességes, körülbelül huszonhat esztendő fiatal ember” vette ki, akiről fokozatosan derül ki, hogy egyszemélyben ügyvéd, mérnök és orvos is. Az író-elbeszélő érdeklődését felkelti ez a nem mindennapi eset, és üzletet köt vele élettörténetének elbeszélésére, melyet irodalmi „alapanyagként” akar felhasználni. Az erre vonatkozó dialógust érdemes hosszabban idézni:

- Akkor önt különös ok kényszeríthette e fáradtságos vállalkozásra.
- Félig egy szerető anya, félig pedig egy kötözni való bolond nagybátya.
- Messze kényszeríteném önt, kedves barátom...
- Ugy látom az idejét lopom, ön dolgozni szeretne...

2 VAS Gereben, *Garasos arisztokrácia* (Budapest: Fővárosi Könyvkiadó Rt., é. n.), 5. A következőkben erre a kiadásra hivatkozom az oldalszám zárójeles megadásával.

– Sohase sajnáljon engem, barátom... ha én önt faggatom, egyszersmind dolgozom... s őszintén kívánom, hogy valami hallatlan agyafurtságot beszéljen el... ha csak mással nem szerződött.

– Mire? – kérdi ő kíváncsian.

– Hogy elmondja az élettörténetét; mert csak nem képzelem ön, hogy az író egyfolytában képes legyen a négy fal között köteteket összefirkálni, ha az életet akarja rajzolni. Elhiheti, hogy a legjobb adatokat az uccán szedjük fel. Nem szerződött senkivel?

– Ez azt jelenti, hogy a történetem érhetne valamit?

– Miért ne? Mi kereskedők vagyunk, vásárolunk jókedélyű öregeket, vén gazembereket, haszontalan naplopókat, becsületes ügyetleneket, üresfejű bambákat... minél vadabb, annál jobb, most ilyen példányok a legkeresettebbek. A nyersanyagot kidolgozzuk, – a filkó csak annyit beszél, amennyit megengedünk neki – a gazember nekünk gazkodik napszámban, aztán kihúzzuk az irodalmi deresre, elverjük puhára, hogy elrettentő példát mutassunk az olvasónak és kijusson az erkölcsi elégtétel. Mi kiszaglásszuk a titkot, kezünkben az ostor, azzal büntetünk s mindezt kötetszámba eladjuk egy forintért. Komolyan beszélek, megveszem az ön történetét. (12–13.)

Az írói tevékenységre vonatkozó ironikus önreflexió fontos eleme az egyszerre realista és romantikus regénypoétikai háttér. Az írók a műveik alapjául szolgáló történeteket „az utcán szedik fel”, tehát a való életből próbálnak kidolgozható ötleteket meríteni, és egyúttal az eladhatóság érdekében alkalmazkodni a romantikus túlzásokra fogékony, de egyúttal morális értelemben vett igazságtételt is váró közönség igényeihez. A pusztázó szórakoztatás tehát még ezen regénypoétika szerint se tekinthető megengedettnek, az erkölcsnemesítő célzat még az áruvá vált irodalom esetében is elengedhetetlenül jelen kell legyen.

A manapság nálunk is marketingnek nevezett tevékenység is megjelenik a regényírás folyamatára irányuló önreflexióban, szintén ironikus felhangokkal:

– Az első bekezdés mindjárt kész is, amit idáig beszéltünk, kikerekítem egy fejezetre s azonnal címet is adok neki.

– Ez már címet érdemelne?

– Igen, a mi portékánknak a cím szerzi a legnagyobb keletet. Száz aranyat egy bolháért! Így árulják a bolhaport s a kíváncsi közönség özönével tódul a kikürtölt portékára.

– Bizony megnevettet a tekintetes úr.

– Hiszen én komolyan beszélek és csak az üzleti fogást mondom el önnek. (13–14.)

Gazdaságpoétika fejlődésregényben elbeszélve

A második fejezettől az egyes szám első személyű narrátori szöveget néhány rövid kitérő kivételével a saját élettörténetét elbeszélő „háromdiplomás ember”, Vidor István veszi át. Elbeszélése szoros kapcsolatot mutat a fejlődésregény, a Bildungsroman zsánerével. A narráció fonala a főhős 18 éves korában veszi kezdetét, amikor özvegy édesanyja halálával váratlanul teljes árvaságra jut, és önállóan kell megkeresse helyét az életben: „Anyám hirtelen meghalt s mint mondani szokás: egyedül álltam a világban. Körültekintettem, hogy jöjjön valaki és kormányozzon; mert anyám főleg az engedelmességre tanított.” (17.)

Korán elhunyt édesapja írásai között talál egy el nem küldött levelet, mely anyai nagybátyjához, Balogh Mihályhoz³ szól, akivel a család fősვნésége miatt már régen megszakított minden kapcsolatot. Mint egyetlen élő rokonának, levelet ír neki, és miután választ kap tőle, elmegy meglátogatni, hogy kikérje a „gorombaságig őszinte” rokon tanácsát a pályaválasztás tekintetében. Az anyai tekintély alóli kikerülés kényszerhelyzete felszabadító hatást gyakorolt Vidor személyiségére:

Egy elkényeztetett, a mások eszéhez szoktatott fiatalember egyedül marad az életben. Ilyen esetben a bátor is megdöbben, én pedig tervezni merem, hogy saját erőmből fogok megélni. Ugy-e: kétszer kettő négy? Tudom bizonyosan? Igen, mert a próba bebizonyította. Én is próbához folyamodtam... amint elszántam magamat a sanyarúbb életre, bátorságomat azon a téren kísértettem meg, ahol gyermekségemtől fogva következetesen félttem, az uccán, a falusi kutyák ellen. / Egy hét múlva bot nélkül mehettem volna végig az uccán. – Amerre mentem, a kutyák pusztultak előlem s megalapítottam a jövőmet, hogy az akadályok nem fognak visszariasztani. (20.)

Nagybátyja tanácsára elhatározza, hogy ügyvédnek fog tanulni, és tanulmányai költségét házitanítóként fogja megkeresni. A nagybácsi be is ajánlotta két családhoz, melyek családfőivel egy ekkor még homályban maradó örökösödési ügy kötötte őt össze egy titokzatos végrendelet révén, mellyel a fukar nagybácsi az ablakot szegezte be. Útban a regényben meg nem nevezett város (mintája valószínűleg Győr lehetett) jogakadémiájára, Vidor István találkozik egy régi ismerősével, Kopasz Sándor mérnökkel, aki korábban ugyanabban a városban tanult jogot, de a váltótörvény végrehajtása morálisan vállalhatatlan volt számára, és ezért inkább pályát váltott:

3 A 103. oldalon a nagybácsit már Balogh András néven emlegetik.

Hajdan a bírák a legfontosabb perekben nem voltak kénytelenek a törvénykönyvvel agyonütni a felet, hanem hogy a családokat megmentésük, tisztességes megegyezést kíséreltek meg s bíró, ügyvéd egymást segítve mentette meg a jóhiszemű utódokat. Szép viszony volt ez, öcsém, mikor az ügyvédek esze a kecskét a káposztával együtt mentette meg s nem engedte kipuuszulni a magyar családokat. [...] De bejött a váltó... Egy pénzkupec hozzánk is hozott egyet. Megnyertük. Végrehajtásra én mentem ki ... tisztességesen megnyúztam a felet, amint a pénzkupec kívánta. [...] A főnököm előbb megkérdezte tőlem, hogy az adós készpénzzel fizetett-e, vagy árvereltünk? A felet az volt, hogy készpénz nem lévén, a húszezer forintos birtokot tízezerért kótyavetyéltük el; mert a kupec nem egyezett bele a kétheti várakozásba. Főnököm végignézte a kupecet, szemeközé vágta a százaszt [az ügyvédi költséget] és kibotozta, megfogadván, hogy váltót soha többé be nem perel. [...] A főnököm jó példáját követtem, mikor azt mondta, hogy ezután az ügyvédség nem tudomány lesz, hanem mesterség: megköszöntem a jövőmondást, elbúcsúztam az újdivatú mesterségtől... megtanultam a mérnökséget és most itt vagyok. (37–38.)

Vidor a mérnöktől tudja meg, hogy a fűszeres és a gabonakereskedő, akikhez nagybátyja beajánlotta, a helybeli újjgazdag réteg, a „garasos arisztokrácia” egymással rivalizáló legvagyonosabb képviselői. A cégére után csak „Fekete kutya”-ként emlegetett fűszeres egy ügyes üzleti fortélynak köszönhette meggazdagodását:

Emberünk két esztendeig vékonyan éldegélt, portékája nagyjában a nyakára penészedett, mert a hetivásári nép a megszokott helyeire tódult. Egyszer betévedt hozzá egy elkésett paraszt, sietve kért öt garasért olajat, azzal bíztatván a kereskedőt, hogy ha jót ad, máskor is idejön.

– Ha máskor is megkeres, – mondja a fűszeres – ritka olajat adok, görbe olajfának a levét, ezt fél Magyarországon csak én árulom. Hanem ezt csak magának adom... és csak olyannak adom, akit maga küld.

Barátom... a görbe fának olaja megmentette a kereskedőt és meg is gazdagította. (42.)

Riválisa, Faddi János gabonakereskedő egy szerencsés spekuláció révén lett gazdag ember:

Ez egyszerű magyar ember, akit a legelső tanácsadó rászédett s a nyakába sózott húszezer mérő babot, melyen mások négy évig következetesen nyertek. A babot beöntötték a magtárba, hogy négy évig sohase kérdezzék, van-e eladó? mert az évek egymásután bőven és olcsón termettek. Az eredeti áron nem lehetett eladni. Hogy meg ne lepje a zsiszik, minden évben eladta a babot úgy, hogy amennyit eladott egy napon át, annyi babot vett frisset. A negyedik évben a babot kipuuszította valami féreg, az alföldről a felsőbb

vidékre jöttek a rációk babot keresni... a mi kereskedőnk négyszeres áron adta el... és ma az első gabonakereskedő. (42–43.)

A fűszeres és a gabonakereskedő rivalizálása mögött nem kis mértékben feleségeik nagyravágyása állt. Vidor a fűszeres Adolf nevezetű elkényeztetett és meglehetősen szemtelen kisfiát kellett oktassa, és ezáltal lehetősége volt leveleket közvetíteni tanítványa legidősebb nővére és annak a család által elutasított udvarlója, a már említett mérnök között. Míg a minden bizonnyal német származású fűszeresék a nagylány kivételével lekezelően bántak vele, a gabonakereskedő Faddi, akinek Vidor nála két évvel idősebb és a jogakadémián vele együtt tanuló fiát kellett felkészítse a vizsgákra, barátságosan fogadta őt, és nagyravágyó, korhelységre hajlamos fiából mindenáron előkelő urat faragni akaró feleségével is könnyen megtalálta a megfelelő hangot, az asszonnyal való társalgásban alkalmazkodva annak almanachokból és divatlapokból tanult holdvilágos romantikus beszédmódjához, mely dialógusok találó stílusparódiáját nyújtják az 1830–40-es évek mesterként költői nyelvének. Faddinak van egy kislánya is, akivel anyja kevesebbet törődik, és így az apa saját társadalmi helyzetének megfelelő módon nevelheti.

Miután a „Fekete kutya” egy „palimpszeszt” levélből megtudja, hogy Vidor a zsupori Balogh unokaöccse, titokzatos módon elkezd jobb szemmel nézni rá, és végül lányát is hozzá akarja adni, de mivel ezt egyértelműen nem mondja ki, Vidor értesíti a lánynak már régóta udvarló Kopasz Sándor mérnököt, és az apa tudta nélkül ő veszi feleségül a titokban előkészített esküvőn. A „Fekete kutya”, miután megtudja, hogy nem Vidor vette feleségül a lányát, kénytelen belenyugodni a történetekbe, sőt újdonsült vejétől kér tanácsot, hogy mitévő legyen a felesége kedvéért árverésen anyagi lehetőségein felül való licitálással megszerzett főtéri „erkélyes ház” ügyében, ami miatt hitelezői csóddal fenyegetik. A megoldási javaslat azonban nem a mérnöktől, hanem Vidortól származott, aki rávette Faddi feleségét, hogy vegye meg a fűszerestől a szóban forgó házat, mely ügylet a fűszeresnek tízezer forint veszteséget jelentett ugyan, de a csőd közvetlen fenyegetését sikeresen elhárította.

A gabonakereskedő Faddi korhely fia felelőtlen eladósodása miatt kerül a csőd közelébe, melyből szintén Vidor menti meg, ami a regény zárlatában az íróként megszólaló elsődleges narrátor elbeszéléséből derül ki az orvosi pályára lépő főhős későbbi elbeszélésére hivatkozva.

Az ifjú Faddi időközben szembesül költekező életmódja következményeivel, felkeresi Vidort, és tanácsot kér tőle helyzetének rendezésére. Elmondja, hogy hivatali munkáját korábban másokkal csináltatta pénzért:

Ezek a helyettesek azonban ügyes fickók... eszünkhöz mérik a munkát, hogy szerfölött okosat ne csináljanak – részint, hogy ezáltal el ne fogyasszák a tulajdon értéküket, részint pedig, hogy el lehessen hinni, hogy olyasmit kellő erőlködéssel magunk is megtudnánk csinálni. (250–251.)

Azonban nemsokára áthelyezték egy másik osztályba, „ahol az elnök igen szigorú ember s mint hallottam, munkára szoktatják az úrfiakat, vagy tisztességesen megsúgják, hogy menjenek láb alól.” Az ifjú Faddi egy régi viszonyokra vonatkozó „kényes tárgy” kidolgozását kapta feladatul, melyhez csak az elnök által megadott segédeszközöket vehette igénybe. A feladat és a szigorúság pozitív hatást gyakorolt személyiségére és elindította a megjavulás útján:

Szorultságomban munkához fogtam és először életemben kezdtem el gondolkozni. Egy álló hétig nem szaladhattam sűgő után. Az elnök folyvást a nyakamon ült, előmutattam a részleteket, melyek apránként halomra gyűltek s a hét végével az egészet összeszerkesztettem. Az elolvasott regényekből rámmagadott stílusgyakorlat maradékából tűrhető levét öntöttem az egészre s az elnök mindjárt a porzó alól kivette a munkát a kezemből. Most remegtem életemben először. (251.)

A felelősség súlya és a valós teljesítmény elvárása, a megszégyenüléstől való félelem megváltoztatták addigi hozzáállását. Félelme alaptalan volt, az elnök megdicsérete: „– Barátom! mondja az elnök – mától fogva ön lesz az én jobbkezem. Eddigi főnökei vagy részegek voltak, vagy kislelkű ellenségei, mert önt rágalmazni merték.” (251.) A váratlan elismerés katartikus hatást gyakorolt jellemére, mely véglegesen megutáltatta vele korábbi korhely önmagát, és lelki egyensúlya csak volt házitanítója segítségével állt helyre: „Visszaszédelegtem az osztályba... kalapomat levettem a szegről, kijöttem a szabadba s ha ön nem fog belémkapaszkodni, bizonytal mondom, hogy megőrülök, mert megundorodtam magamtól. Ez a dicséret megölt.” (253.)

Vidor elhiszi, hogy valóban megváltozott, és azt tanácsolja neki, hogy béküljön ki apjával, amit hosszabb belső vívódás után valóban meg is tesz. Az öreg Faddit azonban fia adósságainak rendezése az alacsony gabonaárak miatt majdnem a tönk szélére juttatja:

Az uzsorások hideg eszűek, most már annyira haladtak, hogy a hamis váltót örömelebb veszik, mint az igazit... a fiammal tehát már évek óta az én nevetem íratja egy gazember a váltóra, mint kibocsátóét, tudván, hogy a fiam miatt kínomban vállalom a fizetést s hogy gyermekemet megmentssem a nyilvános gyalázattól, egy fillérig kifizettem az uzsorást. [...]

– Rendes körülmények közt fűtőrészeve kifizetném a harmadrész vagyonommal, hanem az uzsorással kezét fogott a kereskedelmi fordulat, amelyik úgy elfújja a gyenge legényt, mint a gabonaport. (261–262.)

Az öreg Faddi bele is betegszik a szegénység fenyegető rémébe, azonban a történet számára kedvező fordulatot vesz. A családdal régóta bizalmas baráti viszonyban álló Vidor hozomány reménye nélkül is megkéri a gabonakereskedő időközben eladósorba került lánya kezét, mely hírre az uzsorás Balogh nagybácsi „Végem van!” felkiáltással esik össze. Faddi számára a lánya Vidorral való házasságra lépése hozza meg a fenyegető csódtól való megmenekülést, ugyanis a korábban már említett titokzatos végrendelet értelmében egy „tekintélyes összeg, közel harminc év óta növekszik kamataival s annak az lesz az örököse, aki hármunk közül, t. i. én, a fekete kutya fűszeres és Balogh közül a legtovább él, kivéve azt az esetet, ha gyermekeink, vagy hármunk rokonsága közül egy a másikkal a gyermekével házasságra lépne.” (273.) A titokzatos vagyon örökösei így tehát Vidor és felesége lettek, és az összeg az öreg Faddi megmentésére is elegendőnek bizonyult. A fordulat regényepoétikai szempontból jól előkészítettnek tekinthető, mivel Vidor nagybátyjánál tett első látogatása során már tudomást szerez a végrendeletről, azonban nem tudja, hogy az kikre vonatkozik, és a „Fekete kutya” és Balogh viselkedését is a végrendeletben említettek befolyásolják. Vidor házasságára pedig nem vetülhet az anyagi haszonszerzés vágyának árnyéka sem, hiszen a lánykérés idején még nincs tudomása arról, hogy a végrendelet éppen rájuk vonatkozik, Faddi pedig nem tudja, hogy Vidor rokonságban áll Baloghhallal. Az öröklött vagyon tehát az érintett szereplők számára „deus ex machina”-ként oldja meg anyagi jövőjük biztosítását, és a regényt bevezető párbeszédben említett morális értelemben vett elégtétel is megtörténik, hiszen a pozitív szereplők egy családban egyesülnek, míg a negatív szereplők elbuknak. (A „Fekete kutyát” sírba viszi felesége nagyravágyása, Balogh pedig valószínűleg életben marad, de az áhított örökségtől elesik.) A mű sajátossága továbbá, hogy nem csak a főszereplőre vonatkoztatva tekinthető fejlődésregénynek, hanem rajta keresztül a Faddi család tagjai esetében is. A jellemfejlődésre képtelen szereplők sorsa a regény világában az elbukás, sőt a fejlődés szükségessége az egész nemzetre vonatkoztatva is felvetődik a szövegben, ezzel a Széchenyi szimbolikus alakjával kapcsolatos alfejezetben foglalkozom részletesebben.

A váltó regénypoétikai és társadalomtörténeti kontextusai

A váltó és az azt szabályozó jogi keretek a regény cselekményében is fontos szerephez jutnak. A váltót a regény morális szempontból kifogásolható intézményként ábrázolja, és ennek az oka a vonatkozó törvényi szabályozásban rejlik, mely az adóst teljesen kiszolgáltatja a hitelezőnek. A váltó kapcsán az elbeszélő gyakran használ gyilkosságot és öngyilkosságot felidéző metaforákat és hasonlatokat:

Olvastam egy vén könyvben azt az esetet, mikor az adós arra kötelezi magát, hogy ha adósságát nem tudná megfizetni, előre megvesz egy kötelet s azzal fogja magát felkötni. Képzem, hogyan iszonyodnék el az ember, ha a mai időben ilyen kötelezvényt kívánna tőle a hitelező. Bátran és bizvást megijedhet a magyar ember, ha váltót ír alá... a váltó egy hajszállal se irgalmasabb annál a kötélnél, melyet az a nem tudom kicsoda, előre megvett. / Jogászéletemnek második évében tanultam meg ezt a szép tudományt, én voltam belőle a legkitünőbb s én undorodtam meg tőle legelőször. (138.)

A jogakadémián töltött második évének vége felé, a pünkösdi ünnepek idején Vidor Istvánt nagybátyja magához hivatja, hogy tanulmányai felől érdeklődjön, de célja valójában a váltótörvény megismerése, melyet uzsorásként saját javára akar kihasználni:

- Hát az idén mit tanultál?
- Megtanultam a magyar magánjog jórészét és a váltót.
- A vexlit? – kérdi, nagyra meresztve a szemét.
- Azt.
- Nehéz mesterség az, úgy-e? Azt mondják, hogy sok benne a furfangosság – kérdi nekiélenkülve.
- Ritka találmány, – mondtam – a hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja abban az órában, amelyikben akarja.
- Te megtanultad minden részét?
- Remélem, hogy ebből a tanulmányból is első leszek, mint a többiből.”
- [...]
- „ – Csúnya mesterség ez a prókátorság, öcsém! Az emberek dühösek, ha egy prókátort látnak. Azelőtt nem úgy volt.
- Meghiszem... a váltó nem tréfa. Az aláíró odaadta magát az ördögnek testestül-lelkestül. (140–141.)

Balogh nagybácsi úgy tesz, mintha ő is aláírt volna egy 100 forintos váltót, és ki kérdezi unokaöcsét a váltójog részleteiről. Fontos szempont, és a reformkori gazdasági átalakulás társadalmi következményeire vonatkozó egyértelmű utalás, hogy „a váltó nem ismer nemes embert, parancsol a bírónak, aki ezért az eljárásért a váltóösszeg erejéig felelős.” (141.) A váltó „nem kegyelmez senkinek. Ez a tudomány így van kigondolva.” (142.) A morális aggályok mellett azonban a váltó mégsem tekinthető „a metafizikai értelemben vett rossz megtestesítőjének”, mivel a kereskedelem működőképességének fenntartásában fontos szerepe van: „Megmagyaráztam, hogy a kereskedőnek éppen azért hiteleznek szívesebben, mert váltót ad magáról s amíg azt pontosan fizeti a kitett napra, virágozik a hitele.” (142.)

A regény cselekményében a későbbiekben is fontos szerepe lesz a váltónak, mert a fűszeres is gyakran írt alá váltókat: „Ő idegen nagykereskedőkkel van összekötöttesben, azok semmit nem adnak el váltó nélkül.” (142.) A váltó tehát a kapitalista gazdaság nélkülözhetetlen eleme, mely egyszerre kockázatos és hasznos, és a kockázat felelősségteljes és előrelátó hozzáállással minimalizálható. A gabonakereskedő Faddi nem használt váltót, mert ő készpénzért vásárolta a gabonát a termelőktől, de felelőtlen fia révén ő is belekeveredett egy ilyen ügybe, mely majdnem tönkrevitt, azonban riválisával ellentétben mégis megmenekül, de ez regénypoétikai szempontból a romantikus cselekményszövés része, hiszen a történet happy enddel zárul.

A továbbiakban a regényben ábrázolt reformkori gazdasági és társadalmi folyamatok történeti háttérének rövid felvázolására térek át. Az 1840-es éveket megelőző korszakban a hitelvevényeket az uzsora tilalmát leszámítva alig szabályozták, és a meglévő törvények inkább az adós érdekét védték, amire a regényből idézett részek is utalnak. Az agrártársadalom a napóleoni háborúk konjunktúrája idején kezdett megismerkedni a hitelezés kapitalista formáival, mely folyamat eredményeképp a terménykereskedők által felhalmozott tőke vált meghatározóvá a magyarországi hitelügyletekben. Fónagy Zoltán összefoglalása szerint:

A hagyományos agrártársadalom általában a terménykereskedő vagy helyi megbízottja, a kocsmáros személyében találkozott először a piac által szabályozott gazdasági-társadalmi kihívásokkal. Ebben a rendszerben a hitelező a kockázattal, az adós rászorultságával arányosan emeli a kamatot, pontos határidőket szab meg a törlesztésre, azt szigorúan betartatja, a mulasztó ellen kíméletlenül próbál fellépni.⁴

4 FÓNAGY Zoltán, „A bomló feudalizmus gazdasága”, in *19. századi magyar történelem 1790–1918*, szerk. GERGELY András, 26–56 (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 34.

A regényben is történik utalás a váltó fogalmát meghatározó, és a hozzá kapcsolódó eljárást szabályozó 1840. évi XV. törvénycikkre, melyet az 1844. évi VI. törvénycikk pontosított és részben módosított. A váltóval kapcsolatos negatív társadalmi attitűd jórészt a tájékozatlanságból fakadt, mivel a váltótörvény a hitelezők érdekét védte, és sokan a nélkül írtak alá váltókat, hogy tisztában lettek volna az ezáltal vállalt kötelezettségekkel.⁵ Az említett 1840: XV. tcz. I. R. 1 §-a szerint „A váltó oly oklevél, mely által kibocsátója magát a köztörvényinél szigorúbb feltételek alatt kötelezi, hogy valamely meghatározott summa pénzt, bizonyos helyen és időben vagy maga fizetend, vagy annak más általi kifizetését eszközli.”⁶

A váltó tehát lehetőséget biztosított a kapitalista gazdaság résztvevői számára pénzügyi tranzakciók lebonyolítására a tényleges pénzmozgás későbbi időpontra halasztása mellett. Az ezzel kapcsolatos visszaélések jórészt abból fakadtak, hogy a késői feudalizmus magyar társadalmának jelentős része nem volt felkészülve a törvények által is követett gazdasági változásokra. (A pénzügyi tudatosság hiánya, és az ezzel való visszaélés a rendszerváltozás után is hasonló problémákhoz vezetett, gondoljunk csak a devizaalapú hitelezés problémájára.)

A váltó mellett essék néhány szó a regényben ábrázolt társadalmi rétegekről és érvényesülési stratégiákról is. A birtoktalan vagy csak kisbirtokkal rendelkező nemesi, de a módosabb paraszti családok fiai számára is az értelmiségi pálya jelentette a társadalmi felemelkedés legfontosabb útját. A regény főhősének apja nemesi nagybirtokon volt gazdatiszt, és fia az ezzel együtt járó kiszolgáltatottság és alárendelt helyzet miatt nem akarta követni ezt a számára is nyitva álló lehetőséget, és így a nagyobb szabadságot biztosító értelmiségi pálya mellett döntött, és az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi pályához szükséges képzettséget is megszerzte. Ezek a hivatások valóban jó eséllyel biztosítottak stabil és tisztességes megélhetést társadalmi szükségességük miatt. A címadó „garasos arisztokrácia” képviselői viszont gazdasági téren emelkedtek ki, és tettek szert jelentős vagyoni, de

- 5 A váltó társadalmi következményei még a regény keletkezése után több évtizeddel is foglalkoztatták a jogásztársadalom képviselőit. Tóth Gáspár ügyvéd például azzal az indítvánnyal fordult az 1885 szeptemberében tartott IX. Magyar Jogászegyüléshez, hogy foglaljon állást a „productiv foglalkozások önálló tagjainak”, tehát az önálló kereskedőknek, iparosoknak és a 40 holdnál nagyobb birtokkal vagy haszonbérlettel rendelkező gazdálkodóknak van rá szükségük. A magyar nép ugyanis „még éretlen, és a váltót nem mint a hitelezés jótékony előmozdítóját, hanem mint az uzsora és a törvényes formába öltöztetett büntetlen csalás eszközét ismerte meg. Hangsúlyozta továbbá, hogy a társadalom többségének »hiteligényei a váltóhitelt nem követelik, sőt ez rájuk nézve az anyagi romlás kuforrásává vált.«” BABJÁK Ildikó: „Az írástudatlanok váltóképessége a dualizmus idején”, *Aetas* 24, 1. sz. (2009): 144–160, 155.
- 6 1840. évi XV. törvénycikk a váltó-törvénykönyv behozataláról, hozzáférés: 2023.09.27, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>.

ez jóval nagyobb kockázatvállalást feltételezett részükről, és az értelmiségieknél jobban ki voltak téve rajtuk kívül álló tényezőknek. A regény szövegvilágában ilyen kockázati tényezőnek bizonyult a család is, hiszen a fűszeres és a gabonakereskedő anyagi helyzetének megrendülésében is kulcsszerep jutott közeli családtagjaik nagyravágásának és felelőtlenységének, a pénzügyi tudatosság hiányának.

A modernizáció szimbóluma: Széchenyi alakja a regényben

A Széchenyivel kapcsolatos reflexiók egy párbeszédhez kapcsolódnak, melyet a főhős akkor hall, amikor gőzhajóval Pestre utazik. Az épülő Lánchíd kapcsán egyik ifjú utastársa Széchenyi nevét grófi rangjára való utalás nélkül említi meg, amivel kiváltja egy maradi elveket valló társának rosszallását:

- Azt tartom, gróf is az a Széchenyi István, – mondja az fiatalember, aki az apjától akar úr lenni.
- Nekem szól ez a lecke? – kérdi az előbbeni, észrevéve a furcsa gúnyolódást.
- Igen... illendő megadni minden embernek a címét.
- Kegyed talán gróf vagy báró? – kérdezi amaz, visszanézve az akadémikus fiatalemberre.
- Sem gróf, sem báró.
- Úgy ön valami reménybeli gazdag úrfi lesz.
- Ha éppen tudni akarja: igen! Miért kérdezi ön? Szeretném egész bizonyossággal tudni.
- Hogy bebizonyítsam, hogy a kegyedféle embert előbb ki kell vallasni, mint a rabot, hogy megtudjuk, mennyit ér? Míg Széchenyi Istvánnak az a legfőbb címe, hogy akkor is első ember, ha nem mondjuk grófnak. (191–192.)

Vidor később beszédbe elegyedik az előbbi szópárbaj győztesével, aki a Széchenyi által képviselt meritokratikus alapokon nyugvó liberális nemzetépítő koncepció jegyében bírálta a nemesség jelentős része által vallott, a nagyságot születési előjogokból levezető felfogást:

Barátom... ne higgye, hogy én tüskés természetű vagyok. Mint ember, megférék akárki mellett, megvárom a sort, melyben következem; hanem mint magyar ember, visszautasítok minden dölyfösséget. Mivel dicsekedhetünk mi? Egyetlen nagy emberünk van, ez az egy csinál mindent, a többi kínjában követi, mert húzza őket a hajuknál fogva. A multból vannak méltóságos uraink... hogy az új fogalmak szerint mire méltók? az még bebizonyítandó. Nagyságos urunk sok van... csodálom, hol termettek... mert jelenleg hazaszerte

semmi nyoma a nagyságnak. [...] Ez a pimasz megtámad, hogy Széchenyit elfelejtem grófnak címezni. Semmi közöm a grófságához... tisztelettel gondoltam rá, mert ha Kis Istvánnak hívnák... ez a Kis lenne az egyedüli Nagy a hazában! (192).

Széchenyi alakja nyilvánvalóan idealizálva jelenik meg a regény szövegvilágában, a polgári átalakulást célzó reformok szimbólumaként, ez azonban összhangban áll a kortársi emlékezet kollektív vélekedésével, melyet az 1860-as évek elején a gróf tragikus halála és az azt követő nemzeti gyász még jobban felerősített. Az 1840-es években játszódó regényben a pesti Pilvax kávéház miliőjének ábrázolásakor történik utalás a Széchenyi személyéhez kapcsolódó rendkívüli várakozásokra a reformok ifjú hívei körében:

Gózhajói ismerősöm volt a közvélemény asztalának vezérszónoka. Hideg, nyugodt eszű fiú, s az a különös erkölcs volt meg benne, ami Széchenyi szerint egyáltalán hiányzik az egész nemzettestben, hogy önmagunktól nem félt.

Valaki azt találta fölemlíteni, hogy Széchenyi kormányhivatalt vállalt a közlekedési osztályban.

– No és aztán? – kérdi a vezér, nyakon kapva a gyanakodó megemléítést, melyet mindjárt szét fog tépni.

– Többé nem független ember – mondja kínjában a másik, tudva, hogy ma egész délutánra ő lesz az áldozati bárány.

– Feszítsd meg! – mondja a vitatkozni akaró, – ez az egy emberünk van, verjük agyon, hogy egy se legyen.

– Mit keres ő Budán?

– Beveszi a várat, édes barátom és ha megengeded, egy kis adomát fogok elmondani. Gróf Dessewffy Aurél legutóbb találkozáskor egyik jelesünkkel, ez szemrehányásképpen mondta, hogy a kormány olyan embereket is alkalmaz, akiknek szeplőtelenességét marokkal meg lehet fogni. Ugyan barátom, nem méltóztatnál hivatalt vállalni? Erre aztán azt mondta a másik: Semmi áron sem. No, most már könnyebben felelek a kérdésre – mondja a gróf, – ha a java visszavonul, kénytelenek vagyunk fölszedni a férgeket. – Eddig az adoma, kedves barátom. – És ha Széchenyi Budán lesz, maholnap kisöprük a várat s a levegő megtisztul. (204–205.)

Az idézett rész folytatásában a kávéházi „vezérszónok” a Széchenyivel kapcsolatos várakozások különbségeire is kitér. A nemesség többsége a rendi paradigma-ként meghatározható kereteken belül várt gazdasági fellendülést és nagyobb politikai mozgásteret, azonban a „mozgalmi liberalizmus” híveként aposztrofálható meg nem nevezett szereplő Széchenyi reformtörekvéseiben világosan felismeri a

rendek sérelmi politizálását tudatosan meghaladni akaró új paradigma elemeit.⁷ A mozgalmi liberalizmus képviselője elsősorban nem külső tényezőket hibáztat az ország elmaradottságáért, hanem a belső megújulás szükségességét hirdeti a polgárosodott nyugati minták átvételén keresztül, melynek szükségszerű következménye a nemesi előjogok eltörlése, a törvény előtti egyenlőség bevezetése:

Én másnak vélem a grófot, mint ti. Új corpus jurist akartok vele csináltatni – egyebet semmit, ő pedig megelégszik, ha a vastag kötetekből kivakartathat annyit, amennyi az ő céljait akadályozza. A Lánchidat részvényes társulattal építteti. Hogy az idegen pénzt adjon, egyelőre ki kell vakarni azt a kiváltságot, hogy a nemes ember ingyen sétálhasson át a hidon – s akinek esze van, megfizeti majd a krajcárt, melyért télen-nyáron kényelmesen sétálhat át Budáról Pestre. A vasút nem kerülheti ki minden agyafúrt nemes embernek a kúriáját: tehát megint vakartat egy pár sort s a kisajátítási törvénnyel neki megy a kastélynak s ha illendő árért ki nem mégy belőle, kibecsültetnek és kiraknak az országút mellé s a vasutat mégis megcsinálják. [...]

A nemzeti szegénység ellen küzd a gróf, azt veri a fejünkhöz, hogy bundára kenjük a zsírt, a tespedésben hízunk meg s urunk minden gaz pénzkupec: mert a földnek nem tudunk parancsolni, hogy adjon többet – adja elő minden kincsét, melyet elődeink bennefeleltek. (206–207.)

A gróf kormányzati szerepvállalásával kapcsolatos ellenérzések téves várakozásokon alapulnak, Széchenyi a fennálló birodalmi kereteken belül akarja a polgári átalakulást megvalósítani a nemzet saját erejéből:

A mi bűnünk rovásától vastagodnak a gróf által írott munkák – a kék folt a mi hájunkon van, ahova oda vagdosta a vastag köteteket. Ránk tüzelt ezekkel a szellemi ágyúkkal, a mi fülünkbe dugta a tüzes taplót s még most sem értjük. Ha Budára megy, hogy segítsen a kormányrúdat igazítani – kétségbeesetten kiabálsz, hogy eltévesztette az irányt. Thökölyt, Rákóczyt kerestek benne, pedig sohase mondta, hogy az akar lenni. Velünk van dolga, rólunk mondta, hogy tunyák, tudatlanok, dologtalanok, idővesztegetők vagyunk és élehetetlenek; mert ha kezünk-lábunk annyit járna, mint a nyelvünk – függetlenek lennénk nem az írott malasztban, hanem a házunk küszöbén, ahová nem jönne dobbal a hajdú. Ám menjen a gróf Budára – aki többet teszen nálánál, – az mondja neki, hogy barátom: te csak második vagy, én vagyok az első. (207.)

7 A magyarországi liberalizmus mozgalmi korszakáról bővebben lásd SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, 3 köt. (Budapest: Századvég Kiadó, 2018), 1:323–640.

Feltűnő lehet, hogy a regényben a haladás képviselői közül egyedül Széchenyi kerül név szerint említésre, sőt az idézett dialógusok azt a benyomást keltik, mint ha ő képviselte volna egyedül a modernizáció eszméit. Ennek oka feltehetően a 1860-as évek elején fennálló Schmerling-provizórium cenzurális politikájához való alkalmazkodással magyarázható, ugyanis a regény másként valószínűleg nem jelenhetett volna meg. Széchenyi pozitív színben való feltüntetését is csak azért engedhették át, mert a mű a nemzeti szabadságküzdelmek hagyományával szemben pozicionálja, és az udvarral való együttműködését hangsúlyozza.

Széchenyi alakja utoljára akkor kerül elő a regényben, mikor Faddi a szintén Pestre látogató feleségétől értesül róla, hogy korhelységre hajlamos fiát kinevezték tiszteletbeli fogalmazónak a budai Helytartótanácsához. Mivel az öreg Faddi maga is tanúja volt a Pilvaxban elhangzott, az előbbieken hosszabban idézett Széchenyivel kapcsolatos vitának, rögtön a Dessewffy Aurélhoz kapcsolódó anekdota jutott eszébe saját fiáról:

- Kedves uramöcsém... mit is hallottunk mi a jurátus-kávéházban?
- Nem tudom, mire céloz, kedves urambátyám.
- Ha az országnak a java nem vállal hivatalt, a kormány kénytelen a férgeséből választani. (221.)

Az adósságba keveredett ifjú Faddi ugyanis 2000 forintot vett fel egy 10 000 forintról kiállított váltó ellenében egy Balogh nevű pesti uzsorástól, akiről hamarosan kiderül, hogy azonos a főszereplő nagybátyjával, ki, miután unokaöccsétől megtanulta a „vexli” fortélyait, ismereteit a gyakorlatban is kamatoztatta ügyfelei tudatos megkárosításával. Útban az uzorás háza felé, Faddi, aki látva, hogy fia nem alkalmas a jogi pályára és az előkelő körökben való forgolódás rossz háttással volt a jellemére, a következőket mondja az őt elkísérő Vidornak fiával kapcsolatban: „– Bár a Széchenyi keze alá kerülne a gyerek, az majd hazakergetné én tudom, miért csókolnám meg a nagy férfiú lábanyomat.” (221.)

Széchenyi nagysága a saját társadalomban betöltött helyével tisztában lévő, és fiának is hasonló, képességeihez illő pályát szánó gabonakereskedő Faddi nézőpontjából tehát a jó emberismeretben és magas követelmények állításában nyilvánulna meg, akinek személye a legmagasabb emberi minőség szimbólumaként jelenik meg a szövegben, és akitől Faddi joggal várhatja fia sorsának helyreigazítását.

Korrajzaitól eltérően a vizsgált Vas Gereben-szövegben a fiktív hősök nem kerülnek közvetlen kapcsolatba néven nevezett valós történelmi alakokkal, így Faddi fia se kerül a Helytartótanácsnál Széchenyi „keze alá”, sorsa, amint azt láthatuk, másképpen rendeződik.

Összegzés

A regény világgépét a modernizáció szükségességének felismerése határozza meg, mely azonban a társadalom részéről is megkívánja a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodást. Ennek legfontosabb eszköze pedig a felelősségteljes hozzáállással párosuló tudás megszerzése, melynek birtokosa képes eszközként használni a gazdasági élet új jelenségeit, mint amilyen a hitel és a váltó, és elkerülni a többnyire valamilyen jellemhibából fakadó csapdahelyzeteket, melyekbe a túlköltekezés vagy a nem termelő tevékenységekre felvett hitel juttathatja a nagyraívó és felelőtlen embereket, akik ezáltal hozzáértéssel gazdálkodó családtagjaikat is romlásba dönthetik. Mint láthattuk, a regény világában hangsúlyos szerephez jut a példázatoság. Az egyes szereplők sorsát nagymértékben befolyásolja saját és családtagjaik jelleme. A „Fekete kutya” fűszeres vesztét felesége nagyraívója és felelőtlen költekezése okozza, míg Faddi gabonakereskedőt felesége által úrnak nevelt fia felelőtlen eladósodása juttatja a csöd szélére, melyből csak deus ex machina mentheti meg, mely valamennyi érintett szereplő számára váratlanul be is következik, amikor leánya Vidor István felesége lesz, és övék lesz a titokzatos végrendelet tárgyát képező jelentős vagyon. Vidor, a regény főszereplője és nagyrészenek elbeszélője viszont tudása és szorgalma révén biztosítja megélhetését, és a példázatoság jegyében ráadásaként a regény végén hozzá illő feleségre és vagyonra is szert tesz, hogy az általa képviselt érvényesülési stratégia még vonzóbb színben tűnjön fel az olvasóközönség előtt.

Vas Gereben tanulmányomban vizsgált regénye az 1840-es évek gazdasági és társadalmi modernizációs folyamatainak ábrázolásakor ambivalens képet rajzol a kor magyar társadalmáról. A letűnt nemesi-patriarchális világ iránti, főként a váltótörvény végrehajtásával kapcsolatos reflexiókban tetten érhető nosztalgia mellett azonban jóval hangsúlyosabb szerep jut a mozgalmi liberalizmus nemzeti keretek közötti modernizációt célzó törekvései méltatásának, melyet a regényben Széchenyi alakja szimbolizál. A regény elbeszélője a maradisággal szemben a „tudásalapú” társadalom mellett tesz hitet, mely a pénzhez való viszonyulásban is irányadónak tekinthető:

Hiába tekintgetsz, hogy megfordult veled a világ. / Kiütött a nagy háború. Ne kapkodj a kardod után – az ész és tudomány kezdett háborút – öli-vágja a tudatlant. Tanulj valamit, – az éjből csinálj napot s ha elegendő betűt szedtél a fejedbe: győzni fogunk. / Ki a legény a csárdában? A tudomány, kedves barátom! (200.)

A válságba jutás történetei

A Budapesti rejtelmek és az 1873-as krach

Kiss József 1873–1874-ben írt, *Budapesti rejtelmek* című folytatásos regényét sokáig az életmű marginális, elhanyagolható részének tekintették. Amolyan „kis színesnek”, ami ugyan életrajzi jelentőségű (hiszen a korábban korrektorként dolgozó fiatal költő megélhetése múlt rajta), ám tulajdonképpeni esztétikai értékkel vagy irodalomtörténeti jelentőséggel nem bír. A regényt már megjelenési körülményei is az 1873-as gazdasági válsághoz kötik, a kiadásáért felelős Deutsch Társaság ugyanis éppen a krach miatt, vagyis a csőd elkerülése érdekében próbálkozik füzetes szórakoztató regények kiadásával. Az aktualizáló olvasatokat támogató – sőt elváró – regényben ugyanakkor a krach tematikus, motivikus szinten is megjelenik. A következőkben a *Budapesti rejtelmek* a válságba jutás történeteként értelmezem. Az elemzés központi kérdése az lesz, hogyan válnak a megjelenés idején aktuális sajtótémák, olvasási- és élettapasztalatok a regényt szervező alapmotívumokká, s hogyan fordítja le Kiss József regénye az akut társadalmi frusztrációkat a krimi nyelvére.

A Budapesti rejtelmek kiszorulása a Kiss József-életműből

A *Budapesti rejtelmek*ről nagyon hamar – még Kiss életében – kialakult az az irodalomtörténeti narratíva, amely kizárólag szórakoztató jellegű, ebből kifolyólag „alantas”, elemzésre nem érdemes szövegnek tekintette. Már Kiss első életrajzírói, Glatz Károly¹ és később Rubinyi Mózes² is megélhetési kényszerből, „piacra írt”

1 GLATZ Károly, *Kiss József: Irodalmi tanulmány* (Budapest: Politzer Zsigmond és fia, 1904), 50–60.

2 „Jó pénzért füzetes regényt kell írnia a szerelemről, a bűnös szerelemről. A fő, hogy érdekfeszítő legyen s még főbb, hogy irodalmi értéke *ne* legyen.” RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága* (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, 1926), 26.

szöveggént említik: mint bizonyítékot a fiatal költő kétségbeeső anyagi helyzetére. Éppen ezért a regénnyel foglalkozó későbbi elemzések jelentős része vagy apologetikus pozíciót választ, és az elemzés szükségességét a mű esztétikai értékének felmutatásával igazolja;³ vagy életrajzi „kiterőként”, szakmai zsákutcaként közeli a regényhez;⁴ vagy a városábrázoló leírásokra fókuszál, így a regényt Budapest (irodalmi) reprezentációi miatt tekinti érdekesnek.⁵

A *Budapesti rejtelmek* Kiss József egyetlen regénye. Az elsősorban költőként és *A Hét* főszerkesztőjeként ismert szerző nevéhez két hosszabb prózai szöveg kapcsolódik. Az egyik a *Jokli (rajz egy szomszéd kis sváb faluból)* című elbeszélés, amely Kiss életében is több, általa gondozott újraközlést megélt,⁶ a másik a *Budapesti rejtelmek*: egy nyolckötetes, folytatásokban közölt regény, ami a Deutsch Nyomda- és Kiadóvállalat *Képes regénytár* című sorozatának részeként jelent meg. Bizonyos értelemben a *Budapesti rejtelmek* Kiss József első széles körben olvasott irodalmi munkája, körülbelül egy évvel megelőzi a *Simon Judit* felolvasását a Kisfaludy Társaságban.⁷

A regény elfeledésének több, egymással szorosan összefüggő oka lehet – ezek közül a következőket látom kiemelten fontosnak: (1.) Kiss maga is „megtagad-

- 3 Vö. CSÁSZTVAY Tünde, „A Hét bagoly esete a magyar irodalomban”, *Budapesti Negyed* 16–17, 2–3. sz. (1997): 243–264.
- 4 Vö. ÁCS GÁBOR, „Kiss József irodalmi indulása”, *Budapesti Negyed* 60 (2008): 225–241, 235–237. Illetve ZSOLDOS JENŐ, „Korai fejezetek Kiss József életéből”, in *Évkönyv – Magyar Izraeliták Országos Képviselete*, szerk. SCHEIBER SÁNDOR, 81–103 (Budapest: Országos Rabbiképző Intézet, 1971–1972), 88–91.
- 5 Lásd. SÁNTA GÁBOR, „A XIX. századi magyar próza Budapest-képe”, *Irodalomtörténet* 30, 1. sz. (1999): 190–216, 207–208; GYÁNI GÁBOR, „Budapest »tapasztalat története«”, in *Tanulmányok Budapest múltjából*, szerk. HOLLÓ SZILVIA ANDREA, 333–361 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2003), 343; KOVÁCS KRISZTINA, „A modern nagyváros vizuális reprezentációi. Irodalom és fotóművészet kapcsolódásai”, *Per Aspera ad Astra* 9, 1. sz. (2022): 36–56, 45–47; SÁRKÖZI MÁTYÁS, „A Király utcán végestelen-végig”, *Holmi* 17, 9. sz. (2005): 1071–1083, 1078–1079.
- 6 Először a Kiss József által szerkesztett *Zsidó évkönyv*ben jelent meg 1875-ben. 1882-ben újraközlí az *Egyenlőség*ben folytatásokban (november 19., 26., december 3., 10.), majd ismét 1891-ben *A Hét*ben (június 7.). Nem sokkal halála után önálló kötetben is kiadják. KISS JÓZSEF, *Jokli* (Budapest: Garai Irodalmi és Nyomdai R.T., 1925). A Kiss József tiszteletére készült emlékkötetben pedig egyedüli elbeszélő szöveggént képviseli a szerző prózai munkásságát. KISS GÉZA, szerk., *Kiss József és kerek asztala* (Budapest: Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934), 100–122.
- 7 Kiss tulajdonképpeni bemutatkozó kötete már évekkel korábban megjelent. KISS JÓZSEF, *Zsidó dalok* (Pest: Deutsch-féle Könyvny. és Kiadó-Részt.-Társ., 1868). A kilenc, egymáshoz tematikusan kapcsolódó szövegből álló versesfüzet a zsidó emancipáció törvénybe iktatásának apropóján íródott. A közölt versek közül négy az Eötvös József által összehívott 1868–69-es első zsidó kongresszust használta kiindulópontként. A kötet szinte teljesen kritikai visszhang nélkül maradt, így érthető, miért tekintik a *Simon Judit* bemutatását tulajdonképpeni költői bemutatkozásnak. A ballada élete végéig az életmű meghatározó, központi szövege marad.

ta”, szakmai zsákutcának tekintette a szöveget; (2.) A regény eredetileg Szentesi Rudolf álnévvel jelent meg, akárcsak a *Jokli*, így mindkét prózai szöveg egy Kiss József költői „brandjétől” (többé-kevésbé) független, elkülönített korpuszhoz tartozott; (3.) A *Budapesti rejtelmek*et közlési módja (folytatásosság), valamint mediális meghatározottsága (füzetes kiadvány) is feledésre ítélte; (4.) A regény eleve a „populáris irodalom”, korabeli szóhasználattal élve a „sensation-irodalom” keretei közt rekedt, így sokáig sem kritikai visszhangja, sem látható irodalmi utóélete nem volt.

Kiss József 1882-ben, Szana Tamás felkérésére addigi alkotói pályáját összegző önéletírást közölt a *Koszorú*ban. Az *A kik engem fölfedeztek* sajátos retorikájú szöveg. Kiss atipikusnak, éppen ezért elbeszélhetetlennek tekinti karrierje alakulását: „Verseimet, a balladákat sem véve ki, egytől egyig átéltem, de az életrajzomhoz nincs semmi közöm. Desavouálok. Fanyar ellenmondások, kacagtató ellentétek mixtum composituma! Nincs benne se rythmus, se compositio.”⁸ Ezzel a gesztussal elhárítja az önéletrajzírás feladatát és ahelyett, hogy sorra venné karrierje fontosabb állomásait, saját életének „elszenvedőjeként” (patiensként) beszél magáról, életútja alakítóiként (agensként) pedig azokat listázza, akik valamilyen módon szerepet játszottak költővé válásában, pontosabban *sikeres* költővé válásában (vagyis akik „fölfedezték”).⁹ Kiss saját életrajzi narratívájában nyoma sincs sem a *Budapesti rejtelmek*nek, sem a *Deutsch Társaságnak*. Az *A kik engem fölfedeztek* és más visszaemlékezései (például *A Hét* tízéves jubileumán megjelent *Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről*)¹⁰ már életében megalapozták azt az irodalomtörténeti narratívát, ami a *Simon Juditot* megelőző éveket, beleértve a *Budapesti rejtelmek* megírását is, elhanyagolhatónak, Kiss költői és szerkesztői tevékenységétől függetlennek tekinti.

Glatz Károly életrajza, amely már Kiss életében megjelent, több Kiss Józseffel készült interjúra alapoz, (többször szó szerint idéz is ezekből). Az életrajz úgy beszél el a regény létrejöttét, mint egy „véletlen” eredményét (vagyis ismét patiensként tekint a szerzőre): az ekkor szintén a *Deutsch Társaságnál* dolgozó Ágai Adolf „tréfából” kérte fel Kiss Józsefet a regény megírására. Kissnek pedig „pénzre volt szüksége” és csak ez a szükség vette rá, hogy elfogadjon olyan aján-

8 Kiss József, „A kik engem fölfedeztek. (Levél a szerkesztőhöz)”, *Koszorú* 7, 2. sz. (1882): 152.

9 A következőknek mond köszönetet: mentorának, akiről az *Egy ref. lelkész emlékezete* című versét is írta; Rákosi Jenőnek, akivel még a hatvanas években találkozott először, kávéházakból ismerték egymást (névszerint nem is említi, csak mint az *Aesopus* szerzőjét); Toldy Istvánnak, akinek alkalmazásában a *Nemzeti Hírlapnál* dolgozott; a rajta keresztül megismert Toldy Ferencnek, aki a *Simon Juditot* a Kisfaludy Társaság figyelmébe ajánlotta, illetve Neugebauer Lászlónak, aki verseit németre fordította.

10 Kiss József, „Egy lapról, egy évfordulóról és egy szerkesztőről”, *A Hét* 10, 52. sz. (1899): 845–846.

latokat amelyek „más körülmények között vérig bántották volna.”¹¹ A szöveg sajátos stílusából fakadóan gyakran nehezen szétszálazhatóak Kiss József és az életrajzíró Glatz Károly szólamai, az mindenesetre jellemző, hogy a regény megírását az interjúk által hitelesített életrajz is kényszerből végzett és szegyeteljes munkaként beszéli el.

A szégyen forrása pedig az, hogy anyagi szükségből és a „piac számára” végzett írásmunkáról van szó, amelynek eredménye eszerint a felfogás szerint nem irodalmi szöveg, nem „autonóm” műalkotás. A századfordulóra Kiss József költői – és szerkesztői – imázsában fontos szerepet kapott a „független” művész természetesen illuzórikus képze. Az általa szerkesztett *A Hét* retorikájában központi értéként tételeződött az autonóm, vagyis aktuálpolitikától, piactól, és *A Hét* által „maradinak” ítélt irodalmi intézményektől (például az Akadémiától) függetlenként elképzelt irodalom.¹² A lap *l’art pour l’art* felfogásával és Kiss Józsefnek mint főszerkesztőnek az imázsával pedig aligha volt összeférhető egy olyan regény, amely látványosan és nyilvánvalóan eladhatóságra törekedett, egy polgári olvasóközönség igényeit kívánta kielégíteni.

A *Budapesti rejtelmek* háttérbe szorulásának másik oka az álnév használata. A regény füzeteinek 1873–74-es megjelenése idején nem volt nyilvánvaló, hogy a Szentesi Rudolf álnév mögött Kiss József rejtőzött. Szerzőségét ugyan egy Gáspár Imrének írt magánlevélben már 1874-ben egyértelműsítette: „A »Szentesi Rudolf« regényét én írom”,¹³ de ekkor még nyilvánosan nem vállalta fel az álnévet. Kiss két évvel később szándékosan és célzatosan leplezte le magát, amikor az általa szerkesztett 1876-os *Zsidó évkönyvet* kettős névmegjelöléssel adta közzé.¹⁴ A kötet címlapján és az előfizetési felhívásokban megfeleltetéssel szerepelt a Kiss József és a Szentesi Rudolf név. Zsoldos Jenő szerint az ekkor saját nevéen szinte ismeretlen Kiss „értelmező megjelölésként” használta a Szentesi nevet.¹⁵ Kiss az álnévhasználattal tudatosan elkülönítette a prózai szövegeit, illetve Szentesi Ru-

11 GLATZ, *Kiss József...*, 37.

12 A lap tulajdonképpen azt a „gazdaság ellenes gazdaságot” igyekezett képviselni, amiről Bourdieu *A Hét* számára is példaképnek tekinthető parnasszisták kapcsán ír. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás (Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013), 102. Természetesen *A Hét* tulajdonképpeni közönsége továbbra is a nagyvárosi polgárság. Vö. DERSI Tamás, *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973), 183–212.

13 SCHEIBER Sándor és ZSOLDOS Jenő, szerk., „Ó mért oly későn...”: *Levelek Kiss József életrajzához* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1972), 38.

14 Illetve a Benedek Aladár által szerkesztett *Új Írókban* már 1875-ben megfeleltetéssel szerepel a két név. Lásd: ZSOLDOS, *Kiss József regényének...*, 89.

15 Uo., 91.

dolfsként végzett minden olyan irodalmi tevékenységet, ami eltért az általa gondozott költői imázstól.

A Deutsch Társaság számára viszont a Szentesi Rudolf név inkább marketing-fogás lehetett. Az előfizetési felhívás „fiatal tehetséges regényírónk álneveként”¹⁶ hivatkozott rá, a kiadvány – műfajából fakadóan is szegényes – kritikai visszhangja hangsúlyosan foglalkozott a szerző kilétével.¹⁷ Kiss ekkor még nem volt ismert és elismert költő, az álnév éppen az identitás elfedésével, de a név álnévvoltának hangsúlyozásával igyekezett érdeklődést kelteni a szöveg iránt. Genette-i fogalommal élve „álnév-effektus” lépett működésbe: a kiadó álnévként jelentette be a Szentesi nevet, így az olvasó eleve tisztában volt a pszeudonímia tényével.¹⁸ Szentesi Rudolf *bármelyik* kanonikus regényíró lehetett volna. A szerző kilétének elhallgatása vegyes reakciót váltott ki, a kíváncsiság és érdeklődés mellett támadásnak is teret engedett. Már az előfizetési felhívásra reagálva (tehát a regény megjelenése előtt) minősítették a szerzőt: „Az a Szentessi név alá bujt egyéniség, valami gyöngye tollu füzfa poéta lesz, [...] A jó, lélekneszesítő s magában szép munka nem követeli az írótól az álneveket a szépirodalom terén, azért nagyon gyanusak ezek az álnevű tehetséges írócskák.”¹⁹ Az álnévhasználat tehát egyrészt leválasztotta a regényt a Kiss életmű „lényegi” részéről (így „láthatatlanná” tette azt), másrészt teret engedett azoknak az értelmezéseknek, amelyek vállalhatatlan, rejtegetni való munkaként tekintenek a szórakoztató céllal, megrendelésre készült regény megírására.

A regény „elfelejtésében” kulcsszerepet játszott a közlési mód is. A folytatásokban megjelenő szövegek utólagos kötetes közlés híján könnyen kiesnek az irodalmi nyilvánosságból. Bár a *Budapesti rejtelmek* nem napilapok hasábján közölt tárcaregényként jelent meg, hanem füzetes kiadvánnyként, utólagos kiadás híján hasonló sorsra jutott, mint a kizárólag tárcaként olvasható, kötetben soha nem közölt regények. A füzetes kiadványnak már formátuma és minősége is egyszeri befogadást feltételez. A rossz minőségű papírra nyomott, puha kötésű füzetekből inkább csak a papír minősége szerint is elkülönülő (és a szövegtől függetlenül is felhasználható) illusztrációk késztetnek visszatérésre vagy elidőzésre. A regény

16 Előfizetési felhívás, „*Képes Regénytár*” cím alatt f. é. október 1-ével..., OSZK Plakát és Kinyomtatványtár, Kny. D. 6. 27-8.

17 Lásd: „regény kezdődik benne Szentesi Rudolftól, (ismeretlen vagy álnév)” (*Fővárosi Lapok*, 1873. szept. 30., 975); „az álnév alá bujt Szentesi Rudolf” (*Magyar Újság*, 1873. szept. 30., 3); „Írta Szentesi Rudolf, mely név, mint olvassuk, egyik nevesebb Írónk álneve” (*Magyarország és a Nagyvilág*, 1874. jan. 25., 6.)

18 Gérard GENETTE, „A szerzői név”, ford. SALY Noémi, *Helikon* 38, 3–4. sz (1992): 523–535, 551.

19 „Újdonságok”, *Magyar Újság*, 1873. szept. 24., 3.

maga – úgy materiális, mint narrációs szempontból – egyértelműen lineárisan olvasó, egyszeri szórakozásra vágyó befogadóra számít, nem feltételez újraolvasást, a szöveghez való visszatérést. Ugyan a *Képes regénytár* szorgalmazta a füzetek utólagos kötetbe kötését (például bekötési táblák forgalmazásával), így az összekötött füzetek könyvtárgyként maradtak fenn,²⁰ újrakiadás híján ez inkább az irodalmi heti- és havilapok saját kiadók által is támogatott „konzerválásához” hasonlítható, nem pedig az efemer (szórakoztató irodalmi) füzetes kiadványból a magasabb presztízsű (szépirodalmi) könyv médiumába történő átlépés.

A regény mediális meghatározottságát még bonyolultabbá teszi, hogy a *Képes regénytár*, aminek részeként megjelent, egy irodalmi folyóirat „örököseként” jött létre. Kiss József már a *Budapesti rejtelmek* megírása előtt aktív munkakapcsolatban volt a Deutsch Társasággal, 1871-ben vette át Vértesi Arnoldtól a *Képes Világ* című lap szerkesztését. 1873-ban a csőd szélén álló kiadóállalat lemondott a költséges előállítású, kevés előfizetőt vonzó *Képes Világról*,²¹ helyette új vállalatot indított: *Képes regénytár* címmel, előfizetési alapon füzetes terjesztésű regénysorozatot adott közre, aminek első darabja a *Budapesti rejtelmek* volt. A két kiadvány közti folytonosságot a fejléc, a betűtípus és a formátum azonossága is jelezte; a *Képes Világ* előfizetőinek (az előfizetés lejártáig) automatikusan kiküldték a *Képes regénytár* füzeteit. A csődöt elkerülni igyekvő kiadóállalat utolsó mentővárként próbálkozott a füzetes regényközléssel, és a legköltséghatékonyabb módon igyekezett eljárni.

A sorozatban a *Budapesti rejtelmeken* kívül egyetlen további regény jelent meg, Mary Elisabeth Braddon *Éva leánya* című műve, amelyet szintén Szentesi Rudolf (Kiss József) fordított.²² A *Budapesti rejtelmeknél* jóval rövidebb regény ugyanolyan formátumban és minőségben jelent meg, mint elődje, de nem illeszkedett a sorozatot beharangozó előfizetési felhívások programjába. A *Képes Regénytár* ugyanis azzal az ígérettel indult, hogy külföldi irodalmi szövegek fordítása helyett, „egy csoport tehetséges íróval szövetkezve”, eredeti magyar szórakoztató irodalmat, „szenzáció regényeket” fog közölni.²³ A sorozat két kiadványa közti

20 Hansági Ágnes többek közt ebben látja a tárcaregények és a füzetes kiadványok közti különbséget: a tárcaregény esetében sokkal nyilvánvalóbb a kétféle (irodalmi és nem irodalmi) hálózathoz való tartozás, mint a könyvvé rendezhető füzetes kiadványoknál. HANSÁGI Ágnes, *Tárca-regény-nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 248.

21 ZSOLDOS Jenő, „Kiss József regényének első kiadása és a Deutsch Testvérek irodalmi-művészeti intézete”, *Magyar Könyvszemle* 89, 1. sz., (1973): 71–77.

22 Mary BRADDON, *Éva leánya: Regény három kötetben*, ford. SZENTESI Rudolf, *Képes Regénytár* sorozat 2 (Budapest: Deutsch Testvérek, 1874).

23 Előfizetési felhívás, „*Képes Regénytár...*”.

különbség alighanem a kiadóvállalat csődközeli állapotának a tünete, az akkori szerzői jogi viszonyok között ugyanis Braddonnak nem kellett honoráriumot fizetni. Tényleges csődjelentést a vállalat végül nem tett, de 1874-től már kizárólag nyomdaként működött, és ettől kezdve úgy a *Budapesti rejtelmek*, mint más, a Deutsch Testvérek gondozásában megjelenő kiadványok csak névlegesen tartoztak hozzájuk.²⁴

Tehát bizonyos tekintetben úgy a regény létrejött, mint annak későbbi elfeledése az 1873-as gazdasági válsággal magyarázható: a csőd elkerülése érdekében kérték fel Kiss Józsefet a regény megírására, illetve a csőd miatt vált szinte lehetlenné annak újrakiadása. Nem sokkal a sorozat befejezése után a (szintén a Deutsch Testvérek tulajdonában levő) *Pester Journal* közölte a regény német fordítását;²⁵ magyar újrakiadása – feltehetően a Deutsch Testvérek csődje miatt – elmaradt. Legközelebb 1879-ben a Weismann Testvérek (ugyancsak német fordításban) adta ki, ezúttal könyvformátumban.²⁶ A regényt azonban a fordítás és a füzetes kiadványok utólagos kötetbe kötése sem tudta megmenteni a feledéstől. Legközelebb csak 1908-ban adták ki, a Nick Carter ponyvafüzet-sorozat részeként. Tudomásom szerint a kiadvány nem maradt fenn, létezéséről egy széles körben működtetett hirdetési kampány és néhány sajtóbéli említés tanúskodik. A Nick Carter sorozat alapvetően angolszász bűnügyi- és kalandregények fordításait közölte, a *Budapesti rejtelmek* közlésekor is a bűnügyi regény műfaji jegyeit hangsúlyozták. Az újrakiadás formátuma még tovább erősítette a szöveg tömegkultúrához tartozását, míg a hirdetési kampány az időközben elismert költővé vált Kiss József szerzőségét hangsúlyozta.²⁷ A regény kiadástörténete így két irodalmi vállalkozás csődjével fonódik össze: a Nick Carter sorozat ugyanis nem sokkal a *Budapesti rejtelmek* kiadási jogának megvásárlása után bukott meg.²⁸

Kiss József halála után, 1926-ban legkisebb fia, Kiss Jenő Sándor ugyan tervezte a kötet újrakiadását, ezzel kapcsolatban interjúkat is adott, ám a kiadvány végül nem jött létre.²⁹ Az újabb kiadásra egy évszázadot kellett várni. A 2007-es,

24 ZSOLDOS, *Kiss József regényének...*, 72.

25 Zsoldos Jenő adatai szerint németül először a *Pester Journal* közli folytatásokban (amely szintén a Deutsch Testvérek tulajdona). Uo., 88.

26 KISS József, *Die Geheimnisse von Budapest: Roman aus der Gegenwart*, (Budapest: Weissmann, 1879).

27 „Hogy ki ez a Szentesi Rudolf? Irodalmi körökben hetek óta titkos mosolygások között adnak tovább ez ismeretlen névvel kapcsolatosan egy másik nevet, amely országosan ismert és tisztelt név, egy kitűnő koszorús költőnk neve. [...] A jól értesültek szerint Szentesi Rudolf, a „Budapesti rejtelmek” szerzője, nem más, mint Kiss József, a kitűnő költő.” „Budapesti rejtelmek”, *Pesti Hírlap*, 1908. szept. 13., 10.

28 „Nick Carter csődje”, *Corvina*, 1908. dec. 20., 231.

29 Lásd: „Amikor Kiss József rémregényeket írt”, *Új Kelet*, 1926. aug. 17., 4. Illetve létezik egy (feltehetően kalóz)kiadás 1874-ből, amely alternatív címmel (*Egy tébolyodott nő titka*) jelent meg a Salzer ki-

Hegedős Mária gondozásában napvilágot látott kötet az 1874-es, kötetbe rendezett füzetes kiadványt vette alapul, és már fülszövegében szabadkozott a regény szórakoztató irodalmi jellege miatt. A *Budapesti rejtelmek* tehát első megjelenésétől a legfrissebb, 21. századi kiadásáig folyamatosan a lappangó kánonhoz tartozott, a Kiss-életmű többi részétől hermetikusan elzárva, vagy csak az életrajz mulatságos vargabetűjeként említve.

Mégis, a regény teljes „leválasztása” az életműről megnehezíti úgy az 1870-es évekbeli Kiss József-lírának, mint a korabeli regényirodalmi törekvéseknek a megértését. A *Budapesti rejtelmek* számos pontján – motívikus, tematikus szinten – összeolvasható Kiss József korai költészetével.³⁰ Az életmű erőszakos szegmentálása elfedi Kiss eltérő műfajban, egyidőben született szövegeinek átjárhatóságát és lehetetlenné teszi annak érzékelését, hogyan kísérletezett egy-egy téma, motívum adaptálásával: nem csak egymástól eltérő műfaji hagyományok keretei közt, de egymástól nagyon különböző nyilvánosságok számára.

A nagyvárosi élet „kaleidoszkópja”

Az utóbbi két évtized irodalomtörténeti érdeklődése a *Budapesti rejtelmek*et városábrázoló regényként olvasta. Ami érthető is, hiszen kivételes helyzetben íródott és jelent meg. Közvetlenül az 1873-as városeyesítés után, gyakorlatilag létrejött pillanatában festhette meg nagyvárosként Budapestet. Ráadásul a regény tíz évvel a városeyesítés előtt játszódik, így már azelőtt metropoliszként meséli el a fővárost, hogy Budapest névlegesen „létrejött volna”, vagy a modernizáció mértéke ezt indokolta tette volna.

A városeyesítés törvénybe foglalása előtti évtizedben már érzékelhető a főváros együvé tartozása, a közvélemény már a hatvanas években is egynek tekinti a gazdasági szempontból kétségkívül egységet alkotó nagyvárost.³¹ Ilyen értelemben a visszavetítés, a hatvanas évek Budapestjének fővárosként való megírása

adónál. Erről lásd az 1943–44-es Kiss József Emlékiállítás katalógusát: BALÁZS György és EPPLER Erzsébet, *A Kiss József Emlékiállítás katalógusa* (Budapest: Országos Magyar–Zsidó Múzeum, 1944). Továbbá egy 1882-es, az *Ellenzék*ben megjelenő hírt: „Ponyvairódműi család”, *Ellenzék*, Kolozsvár, 1882. szept. 27., 3.

30 A kérdéssel bővebben foglalkozom egy korábbi, a *Budapesti rejtelmek* és az 1873-as gazdasági válság kapcsolatát vizsgáló tanulmányomban. MÁRTON-SIMON ANNA, „Kiss József és az 1873-as krach prózapoétikája”, *Irodalomismeret*, 2. sz. (2022): 71–93, 78–80.

31 GYÁNI Gábor, *Budapest – túl jön és rossz. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2008), 27.

nem anakronisztikus, a köztudat és a tapasztalat is igazolja ezt a térfelfogást.³² Császtvay Tünde 1997-es tanulmányában – amely a regény „újralfedezésének” jelentős állomása – fiktív időeltolásként értelmezi ezt a tízéves távlatot, ami „a történet idejét a regényből amúgy »kibeszélő« közelmúltba” helyezi.³³ Már ez az idősíkokkal való játék is óvatosságra kellene intsen, amikor a fikciós szöveget történeti forrásként használjuk. Császtvay elemzésében hangsúlyozza ugyan, hogy Kiss „nem szociográfiát ír”, de így is „az éppen születő Budapest élvezetes és *korhű* kaleidoszkópjaként” olvassa a regény nagyvárosi életképeit.³⁴

A kaleidoszkóp metaforája már a regény legelső előfizetési felhívásában felbukkan:

[A] nagy magyar olvasóközönség, mely eredeti hiányában, annyi külföldi sensation-terméket fogyaszt, sokkal nagyobb érdeklődéssel fogja kísérni azon képeket, melyeket avatott és ügyes kezek *magyar* társadalmi s különösen a *budapesti élet* kaleidoscopjában előtte forgatnak.³⁵

A kaleidoszkóp itt egyszerre a feldolgozott „anyag” változatosságára, gazdagságára, illetve a szövegszerkesztés módjára utal (bonyolult, sok szálon futó, indázó cselekmény, rengeteg szereplő, gyakran elvarratlanul hagyott szálak). Ugyanakkor az irodalmi szövegnek a valóságot *átszínező*, újrendező erejére is felhívja a figyelmet. Már az előfizetési felhívás figyelmeztet: nem riportot olvasunk majd, hanem a budapesti olvasók által megélt és tapasztalt nagyváros-élmény átfordítását a „sensation-irodalom” nyelvére. Éppen ezért óvatosan kell bánni a regény „reprezentációs” potenciáljával: megbízható urbanizációtörténeti forrás helyett érdemes úgy olvasni, mint irodalmi alkotást, ami szándékosan hangsúlyozza a megjelenése idején sajtóeseménnyé, közbeszéddé, közös tudássá vált témákkal való kapcsolatát:³⁶ ha úgy tetszik, aktualitását. Ilyen értelemben a *Budapesti rejtelmek* inkább játékos bekapcsolódás egy eleve zajló diskurzusba.

32 Az ország közlekedési, ipari és kereskedelmi gócpontja már a hatvanas években is Budapest. Csak a közigazgatási egyesítés törvényes kimondása történik meg 1873-ban, ez inkább végpontja egy központosulási folyamatnak, nem annak elindítója. VÖRÖS Károly, *Egy világváros születése* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1973), 113.

33 CSÁSZTVAY, „A Hét bagoly esete...”, 262.

34 Uo., 260. (Kiemelés tőlem: M.-S. A.)

35 Előfizetési felhívás, „*Képes Regénytár...*”.

36 Ezt teszi Gyáni Gábor, aki hivatkozik Kiss Budapest-képére, de inkább az általános polgári „olvasat” vagy tekintet szemléletes példájaként. Lásd GYÁNI, „Budapest »tapasztalat-története«”, 343.

1873 azonban nem csak a városegysítés éve: az év második felében, a regény első füzetének megjelenésekor általános, a magyar társadalom minden rétegén érzékelhető válsághangulat uralkodott. Egyfelől az előző évek szűkös terméséből fakadó éhínség szokatlanul kiszolgáltatott állapothoz vezetett,³⁷ másrészt az 1872-ben kezdődő, nagy kolerajárvány 1873-as hulláma márciustól szeptemberig tombolt Magyarországon egész területén,³⁸ harmadrészt az 1872-es országgyűlési választások körül kialakult politikai krízis utórezgései általánosan megingatták a választórendszerbe vetett hitet.³⁹ Már pusztán ezek a tényezők is érthetővé tennék a válsághangulatot, de ezek mellett a természeti, politikai és társadalmi krízisek mellett 1873-ban csúcspontot ért el az első olyan gazdasági válság, amelyben a magyar piac önálló résztvevőként kapcsolódott világgazdasági folyamatokhoz.⁴⁰ Ezen események mindegyike állandó témája volt a korabeli napisajtónak, így a *Budapesti rejtelmek* első olvasói nem csak *tapasztalták* a halmozott krízishelyzetet, de *olvastak* is róla. Mint láthattuk, a regény szó szerint a válság termése: azért jött létre, hogy a Deutsch Társaságot kirángassa a csődközeli állapotból, még ha ez nem sikerült is neki. A krach azonban itt nem csak keletkezés- és kiadástörténeti pikantéria. A válság, pontosabban a *válságba jutás* tematikus, motivikus szinten is befolyásolja a regény működését, alapjaiban meghatározza a regény fiktív Budapestjének világát.

Párizs és Budapest rejtelmei

A *Budapesti rejtelmek* már címében is megidézi Eugène Sue *Párizs rejtelmei* (*Les Mystères de Paris*) című 1842-es tárcaregényét⁴¹ és a nyomában létrejövő, egész Európában népszerű szövegtípust, a városi misztériumregényt.⁴² Az, hogy Kiss min-

37 KÖVÉR György, *1873. Egy krach anatómiája* (Budapest, Kosmosz Könyvek, 1986), 14.

38 Uo., 111.

39 CIEGER András, *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918* (Budapest, Napvilág, 2011), 23–25.

40 KÖVÉR, 1873..., 24.

41 A *Budapesti rejtelmek* és a *Párizs rejtelmei* kapcsolatáról lásd: ÁCS Gábor, „A sue-i (irodalmi) hatás képződése a lappangó kánon mentén”, *Literatura* 28, 2. sz. (2002): 142–156, 153–156; KÁLAI Sándor, *Irodalom és médiakultúra* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2019), 69–70; MÁRTON-SIMON Anna, „The Hungarian Market of 19th Century Urban Nationalism and the Recycling of the Urban Mystery Novel”, *Hungarian Studies* 33, 1. sz. (2019): 5–22, 12–16.

42 A *városi rejtelmeregény* és *városi misztériumeregény* fogalmakat egyértelműsítő céllal, a mintaszöveg által teremtett műfaj megnevezésére használom. Nem kiterjesztettem a titokregényre gondolva, hanem konkrétan, az Eugène Sue nagy sikerű tárcaregényének transznacionális terjedésével létrejövő

taként tekintett Sue regényére és a hozzá kapcsolódó szöveghagyományra, nem csak elbeszéléstechnikája vagy eltanult cselekménymozzanatok szintjén észlelhető: a *Párizs rejtelméhez* hasonlóan a *Budapesti rejtelmek* is vállaltan és programszerűen a megjelenése idején zajló sajtódiskurzusokba igyekezett bekapcsolódni. Ez a célkitűzés már a regényeket beharangozó paratextusok alapján is nyilvánvaló. A *Budapesti rejtelmek* előfizetési felhívása sok szempontból hasonlít Sue előszavára, amit a *Párizs rejtelmek* első fejezetének megjelenése előtt közöl a *Journal des Débats*.⁴³ Sue előszava egyértelművé teszi, hogy a regény a túlságosan összetetté vált nagyvárosi társadalom szétszalazását tűzte ki célul. Ígérete szerint Cooper vadnyugat-regényeinek mintájára „a köztünk élő barbárok” életét kívánta bemutatni, a város bennszülött *másikját*: a nagyvárosi szegénységet.

A *Párizs rejtelmek* (a maga következtelen, naiv módján ugyan) de vállaltan és hangsúlyosan szociális érzékenyítésre törekedett. A korabeli sajtóban gyakran vitatott börtönreformok kérdése fontos része a cselekménynek, a lelenházak és kórházak horribilis állapota, illetve a gyermekmunka embertelensége olyan témák, amiről a *Journal des Débats* olvasója a napi hírekben, vezércikkekben és a *Párizs rejtelmek*inek fiktív világában egyaránt olvashatott. Bourdieu ezt a homályos társadalmi felelősségvállalást a Sue-t érő kritikákat ellensúlyozni törekvő kísérletként értelmezi: a regény ugyan egzotikumként prezentálja a városi nyomort a polgári olvasók szórakoztatására, de mindezt a jómodor keretei közt teszi. A polgárság számára Sue-t olvasni a jó ízlés bizonyítékának tűnt, sőt egyenesen morális tettnek.⁴⁴

A regény nyilvánvalóan polgári (liberális) értékrendet közvetít, a nyomor ábrázolása így egyszerre elégíti ki az egzotikumra vágyó olvasó igényeit (akit az idegenvezető szerepét öltő elbeszélő visz végig a párizsi alvilágon) és erősíti meg az éppen alakulóban lévő polgári értékeket. Edward R. Tannenbaum szerint Sue

műfaj megnevezéseként. A városi rejtelmek/városi rejtelmeregény kifejezést Kálai Sándor is használja, a műfaj korábbi magyar változatai, Nagy Ignác *Magyar titkok* és Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* című regényei kapcsán. KÁLAI Sándor, „»Mindent tudni és látni, mi az utcákon történik« (Nagy Ignác: Magyar titkok)”, *Medias19*, 2015, hozzáférés: 2023.09.26, <http://www.medias19.org/index.php?id=20047#tocto1n6>. A francia forrásszöveget gyakran címükben is megidéző regények egy-egy nagyváros sajátos mitológiáját rajzolták meg, a Sue által megteremtett Párizs-képet honosítva és gondolva újra. A regénytípus transznacionális terjedéséről lásd: Dominique KALIFA és Marie-Eve THÉRENTY, szerk., *Les Mystères urbains au XIXe siècle: Circulations, transferts, appropriations*, hozzáférés: 2023.09.26, <https://www.medias19.org/publications/les-mysteres-urbains-au-xixe-siecle-circulations-transferts-appropriations>.

43 Sue előszavát magyar fordításban Hansági Ágnes közölte és elemezte. HANSÁGI, *Tárca-regény-nyilvánosság...*, 89.

44 BOURDIEU, *A művészet szabályai...*, 102.

vérzőszívű (*bleeding heart*) liberalizmusa megelegetett pusztán a nagyvárosi szegénység ábrázolásával; a probléma kulcsát a tehetősebb polgárok és az arisztokrácia filantrópiájában, a törvénykezések és intézmények reformjában látta – de távol állt a vele kortárs, a társadalom szerveződésének egészét megkérdőjelező baloldali mozgalmaktól.⁴⁵ A regény a városi szegényeket gyámságra szoruló, infantilis egyénekként írja le, akiket a kívülről érkező segítség (a geroldsteini származású Rodolph főherceg) igazságos ítélete és jótékony gondoskodása tud csak kimenteni a nyomorból.⁴⁶

A *Budapesti rejtelmek* előfizetési felhívása a regényt akkurátus kórképként írja le, amely képes a társadalom „rákfénéinek” megmutatására. Valójában Kiss is a „köztünk élő vadak” leírására vállalkozik, akárcsak Sue tette a maga idejében, de az alvilág bemutatása helyett teljes társadalmi panorámát ígér. Az előfizetési felhívás szövege hangsúlyozza a regény diskurzusképességét, kapcsolatát a sajtóhírekkel és kortárs eseményekkel. Vállaltan olyan külföldi regények magyar megfelelőjeként tekint a *Budapesti rejtelmekre*, amelyek „egyrészt az előadás bája s vonzó színezésük által a magasabb szépirodalmi igényeknek is megfelelnek, másrészt a napi események áramlatában gyökerezve, a közvetlenség ingerével hatnak az olvasóra.”⁴⁷ A regény így bevallottan az aktuális (sajtó)eseményekhez kapcsolódik: „oly események játszanak [az olvasó] szemei előtt, melyekről egy-egy kósza hír olykor hozzá is elhatott, váltóhamisítások, történetek, melyeknek a tébolydában kellett befejezésüket találniok, nehogy a bünyfenyítő törvényszék elé hurczoltassanak.” Akárcsak Sue-nél, a nagyvárosi nyomor itt is egzotikumként jelenik meg – amit az olvasó sajtóhírekből ismer ugyan, de soha át nem élt. Kissnél azonban hiányzik Rodolph, a jóakaró filantróp alakja. Sokkal cinikusabb képet fest, mint Sue: a váltóhamisítások, bankár-gyilkosságok, leányrablások történeteit nem követi jótékonyosságra vagy törvényreformra invitáló reflexió. Ehelyett a *Budapesti rejtelmek* olvasója ráismer a tipikus történetekre, egyszerre kapcsolódik hozzájuk és érzi őket idegennek: borzong, szorong, ítélkezik és *szórakozik*.

A regény első nagy egysége *A lélekvásárlók*. Fejezetei portrészzerűen megmutatják azokat az új (vagy újnak ítélt) társadalmi gyakorlatokat, amelyek valamilyen szempontból önfeladásnak tekinthetők. A címben használt többesszám szintén a gyakorlat általánosságát jelzi. A plasztikus szóösszetételt már az előfizetési felhívás sem témaként, hanem motívumként vezeti be:

45 Edward R. TANNENBAUM, „The Beginnings of Bleeding-Heart Liberalism: Eugene Sue’s *les Mysteres de Paris*”, *Comparative Studies in Society and History* 23, 3. sz. (1981): 491–507, 501–502.

46 Uo., 499.

47 Előfizetési felhívás, „*Képes Regénytár...*”.

A lélekvásárlás, társadalmunk ezen rákfenéje amint száz meg száz alakban kísért uton utfélen, politikában és szószéken, salon- és lebujban, követválasztáskor és azon kívül; a leánykereskedés, mely Magyarországból és Székelyföldről üzetik kelet felé: ez képezi kiapadhatatlan motívumát a szerfelett érdekfeszítő, bonyolult szövevényű történetnek.⁴⁸

Az előfizetési felhívás szövegében a lélekvásárlás meghatározása az általánostól a konkrét felé halad: ösztársadalmi betegségként írja le; majd kijelöli azokat az alrendszereket, amelyekben szerepet játszik (politika, egyház stb.); végül konkrétan prostitúcióként és emberkereskedelemként („leánykereskedés”) érti.

Az 1870-es évek sajtószövegeiben lélekvásárlás alatt elsősorban szavazóvásárlást értenek. Az 1872-es választási csalások miatt a regény első füzetének megjelenésekor a választási csalás, vagy a politikai korrupcióként értett lélekvásárlás széles körben használt frázis (valóságos *buzzword*) volt a sajtóban. Azonban a szóösszetétel nem kizárólag erre vonatkozott: prostitúció, emberkereskedelem (embercsempészet és rabszolgakereskedelem) kontextusában, zsarolás, illetve bármilyen elvek feladására kényszerítő bérmunka kapcsán is használják. Tehát minden olyan tranzakció megnevezésére alkalmas volt, amely anyagi haszonért cserébe az emberi méltóság, erkölcs vagy autonómia feladásával jár. Vagyis a lélekvásárlás (a sajtószövegekben és a regényben egyaránt) egyszerre téma és szemléletes metafora. A lélek szó teológiai vonatkozása eleve morális ítélet megfogalmazására invitál. Egyszerre aktualizáló és általánosító, ezért tud Kiss regényében motívumként működni.

Ezt erősíti az életképet idéző beszédmód. Az életkép szereplői típusokat megtestesítve adnak képet Budapest társadalmáról. A kik egy-egy fejezet atmoszfériteremtő első bekezdéseiben még zsáneralakoknak tűnnek, azokra később kulcsfiguraként ismerttet rá az elbeszélő. Ez nem csak feszültségkeltő eljárás, de a regény szereplőinek általánosító, a társadalom egészére kiterjesztett olvasatát is lehetővé teszi. Ebben az értelemben a regény – és különösen *A lélekvásárlók* – a társadalmi romlás arcképcsarnokát rajzolja ki. Az *Úri iparlovagok* fejezet például már címében is az életkép hagyományához kapcsolódik, egy jellemző társadalmi csoportot jelöl meg témaként. A narrátor idegenvezetőként jelenik meg, aki most nem a külvárosi nyomor helyszíneire, hanem a Váci utcára kalauzolja el az olvasót. A polgári olvasó számára ismerős városi utcaképet tipikus nagyvárosi alakok népesítik be („Fölpiperézett delnök tarka serege kísérőkkel és kísérők nélkül, fiatal és vén gavallérok, parti- és kalandkeresők, mindenféle dologtalan nép,⁴⁹), akik

48 Uo.

49 Kiss József, *Budapesti rejtelmek* (Budapest: Argumentum, 2001), 111.

a meg nem érdemelt (és mint nemsokára kiderül, látszólagos) anyagi biztonság, a jó mód élvezőiként jelennek meg: „Boldog isten, mennyi az ember Budapesten, akinek semmi dolga!”⁵⁰

A korzózó tömeg leírása olykor ráközelít egy-egy jellegzetes (életképekből is ismert) városi zsánerfigurára, majd elidőzés nélkül továbblép. A nagyváros tipikus alakjaiként mutat rá két arszlánra, majd játékra invitálja az olvasót, találgatnunk kell, vajon hogyan engedhetik meg maguknak ezt a fényűző életmódot: „Hátha talán tőkepénzesek azok az urak? – gondolja valamelyik jámbor olvasó –, hátha papirosokban van vagyonuk?”⁵¹ A válasz a lélekvásárlás világában egyértelmű. Az arszlánok „kreditből” élnek: egymásnak hitelesített váltókból, kölcsönökből, nem létező erdélyi birtokokra és majdani örökségekre hivatkozva. Az általánosító beszédmód konkrétta válik: a két arszlán (beszélő)nevet kap, felismerjük bennük az arisztokratikus nevű, de kétes származású Alpáry Ödönt és a régi, elszegényedett nemesi család sarját, Szentmihályi Bélát, akik majd a regény meghatározó szereplőivé válnak. Ez a zsánertől az egyénített karakter felé tartó leírás gyakori megoldás Kissnél, mellyel nem egyszerűen csak „nyomozásra” invitálja az olvasót, de hangsúlyozza a regény fiktív világának valóságosságát, univerzális, társadalmi érvényességét.

A regény második szerkezeti egysége a *Milliomok ura* címet viseli és a lélekvásárlásban résztvevő tömegek helyett az anyagi és így politikai befolyással bírók felé fordul. A cím ismét szemantikai többértelműséggel játszik: egyszerre implikál vagyoni helyzetet és politikai befolyást. A két szerkezeti egység közti váltást az egyik központi szereplő, Cserni Viktor társadalmi státuszváltása (és nevének megváltozása) hozza létre. A *Lélekvásárlók* végén tisztázódik a központi rejtély: egy sue-i csavarral kiderül, hogy Cserni valójában Marmarossy Tibold elsőszülött fia és örököse.

A városi misztériumregényekben nagyon gyakori az elcserélt gyerek vagy a titkos örökös motívuma, de minden változatban más tétellel kerül elő. Sue-nél Violaszárról (a prostitúcióra kényszerült utcagyerekről) derül ki, hogy valójában Rodolph herceg egyetlen örököse. Története alkalmat ad a városi mélyszegénység kérdésének körüljárására. A regény egy nemesi származású és erkölcsileg tiszta szereplő megpróbáltatásain keresztül vezet végig a párizsi alvilágon (sőt a női börtönökbe is Violaszál története kapcsán keveredünk). Így Sue az anyagi kiszolgáltatottság erkölcsromboló hatását egy mindentől védett szereplő segítségével tematizálja.

50 Uo.

51 Uo., 112.

Sue regénye eredeti megjelenésével kvázi egyidőben jutott el a magyar közönséghez. Már az 1840-es években születtek a *Párizs rejtelmeit* mintaként választó városi misztériumregények. Nagy Ignác 1845-ös *Magyar titkok*⁵² és Kuthy Lajos 1846-os *Hazai rejtelmek* című művei már címválasztásukkal is jelezték a kapcsolatot. Mindkét regényben központi jelentőséget kap az elcserélt gyermek/elveszett örökös alakja: nem csak mint a szórakoztató regények tipikus (szinte elvárt) eleme, de aktualizáló tétellel kerül elő. Kuthy Lajos az első pesti árvaház, a József fiúarvaház 1843-as átadása után nem sokkal arra használja Árva Halász (Ödön) történetét, hogy a nagyvárosi lelencházak szükségességéről, illetve azok bonyolult szerepköréről értekezzen. A regény rengeteg esszészzerű, több oldal terjedelmű kitérőt tartalmaz, amelyek teljesen szervesen illeszkednek a történetbe, megakasztják két szereplő párbeszédét, az egyébként feszes tempójú narrációt. Ennek szemléletes példája az Ödön és az „ismeretlen” (vagyis még titkolt identitású) fokalizátor⁵³ beszélgetése. Ödön történetét hallgatva az „ismeretlen” az árván maradt és házasságon kívül született gyerekek általános helyzetéről kezd gondolkodni. A regény egy külön fejezetet szentel ennek a gondolatmenetnek, *Észrevételek* címen:

Másik tárgy, mi az ismeretlen gondolatait Márk bűneinél magával ragadá, a törvénytelen szülöttek sorsa: Íme, az elvetemült Márk az állam és helyhatósági intézmény és ügyelet ebbeli hiánya mellett, gyárt állít, keresetet űz, rendszerezett vétket gyakorol e szerencsétlenek sorsából [...] Mindezt nem tehetné, vagy legalább kevésb terjedtségben, több akadály s gyérből sikerrel, ha a fővárosnak lelencházja volna.⁵⁴

A történetet megállítva a szöveg (félíg-meddig a fokalizációról is megfelelően) történeti példákkal, természettudományos párhuzamokkal, statisztikai adatokkal alátámasztva érvel az árvaházak szükségessége mellett. A regény (látszólag) árván maradt szereplői csak ürügyként szolgálnak az aktuális probléma tematizálására.

Kissnél az eltűnt örökös a sue-i motívum ironikus kiforgatásaként jelenik meg. A *Budapesti rejtelmek*ben két eltűnt örökössel is találkozunk: egyikük maga Cserni Viktor, aki már a legelső fejezetben taszító, torz erkölcsű, kegyetlen alakként jelenik meg (megerősokolja Góczy Ilonát), a nemesi cím és különösen a kezébe jutó vagyon pedig csak tovább korrumpálja. Violaszállal ellentétben Csernit nem teszi erkölcsileg feddhetetlenné a származása. Sőt, a regény világában, ahol a ha-

52 NAGY Ignác, *Magyar Titkok* (Pest: Hartleben Konrad Adolf sajátja, 1845).

53 Mint pár fejezettel később kiderül, az „idegen” nem más mint Vámos, Ödön anyai nagybátyja. KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek* (Budapest: Franklin Társulat, 1906), 294.

54 Uo., 217.

talmi visszaélés legerőteljesebb példái az újjazdag polgárság, az arisztokrácia valamint az egyház köréből származnak, a státusz és az örökölt vagyon nem megmenti a regény szereplőit az (anyagi és erkölcsi) bukástól, ahogy Sue regényében történt, hanem még mélyebbre taszítja őket. A másik eltitkolt gyermek a nyitófejezetben elkövetett erőszak során fogant. Ő az, aki majd a Marmarossy vagyon következő örököse lehet és aki inkább az erőszak bizonyítékaként és nem cselekvő szubjektumként jelenik meg a regényben. Ez a megkettőzés és az áldozattá váló Violaszál helyettesítése az erőszaktevő Csernival szinte válasza Sue regényére. A *Párizs rejtelmében* Rodolph saját kezüleg képes a társadalom jobbá tételére, karitatív tevékenysége és szigorú igazságszolgáltatása révén. Kissnél viszont, a lélekvásárlás logikája szerint szerveződő társadalomban mindenki cinkos vagy eszköz.

A Budapesti rejtelmek és a krimi nyelvére fordított válsághelyzet

A regény bűnügyi történetzárait nem nehéz a gazdasági válság (pontosabban a válságot megelőző alapítási láz és hitelláz)⁵⁵ logikája felől olvasni. Ennek legerőteljesebb példája a pénzhamisítás és a hamis pénzen történő váltó-, illetve kincstárgyvásárlás több szálon futó története, ami egyértelműen ráolvasható az 1873-ra összeomló, szabályozatlan, ellenőrizetlenül működő magyar börze helyzetére. A regényben szereplő pénzhamisítók éppen azért választják a magyar tőzsdét a pénzmosás fórumaként, mert teljesen új, tapasztalatlan és szabályozatlan,⁵⁶ éppen ezért alkalmas a csalás feltűnés nélküli kivitelezésére. Angelo és Jaquemar, a bűnszervezet vezéralakjai bécsi bankjegyeket hamisítanak, amiket a bankók bécsi kibocsátásával egyidőben kezdenek Pesten forgalomba helyezni. A pesti tőzsdé- és bankrendszer a hatvanas években a bécsi bankok meghosszabbításaként működött, ekkoriban kezdett önállósodni.⁵⁷ Ebben a félig függő viszonyban Pest félperiférikus helyzete segít a csalás elleplezésében.

A bankóhamisítás egyrészt metaforája a hatvanas évek kaotikus pénzbőségének (úgy tűnik, csak úgy nyomtatják a pénzt), másrészt a büntett maga is a banki rendszer ellenőrizetlen működését használja ki – vagyis a bűnügyi regény nyelvére fordít egy társadalmi frusztrációt.⁵⁸ A hatvanas években maga a banki rendszer is a fedezetlen váltó logikáját követte, a bankok is halasztó üzleteket, kosztüzleteket

55 KÖVÉR, 1873..., 18–20.

56 Uo., 6–8.

57 Uo., 24.

58 Vö. KÁLAJ Sándor, *Irodalom és médiakultúra...*, 71–73.

kötöttek, egy törékeny, abszurd gazdasági helyzetet hozva létre, amelyben Kövér György szavaival élve „a pénztelen vásárló és a piac nélküli eladó szorosán egymásra volt utalva.”⁵⁹ A regényben visszatérő motívum a fedezetlen, illetve hamis váltó, ami a korabeli sajtót ismerő befogadónak egyértelműen rímelhetett erre a folyamatra.

A regény cselekménye 1863-ban, a Magyarország jelentős területét sújtó aszály és ebből fakadó éhínség, illetve gabonaválság⁶⁰ idején indul és az 1867-es pénzbőség idején ér véget, nem sokkal a kiegyezés után. Hamis optimizmussal, hiszen már 1869-ben, a kis válsággal véget ér az eufória.⁶¹ Abból a tíz éves távlatból nézve, amellyel a regényt a megjelenésekor olvasó befogadók rendelkeztek, az elkerülhetetlen vég, vagyis az 1873-as összeomlás egyértelmű kimenetele a regénybeli történéseknek. Sőt, már az 1869-es kis válság is közeli jövőbeli pont a regény cselekményidejéhez képest. A Szentmihályi és Alpáry fedezetlen hiteleiről, kosztüzleteiről és egymásnak hitelesített váltóiról szóló szöveghelyek⁶² a gazdasági folyamatokat alig értő olvasó számára is a közelgő vég ígéretét hordozzák: „Tudja isten, azért mégis megélnek és mondhatom, hogy elég kényelmesen megélnek. Na már addig, ameddig.”⁶³ A krach következményeit éppen elszenvedő olvasóközönség számára a leírt tobzódásban benne rejlik a biztos bukás ígérete.

Az 1873-as válság elemzésekor Kövér György a klasszikus gazdaságelméleti Minsky-modellt alkalmazza,⁶⁴ ami a következő lépések sorozataként írja le egy krach kialakulását: elmozdulás történik a struktúrában (1), ami fellendülést indít (2), ez eufóriához, túlspekulációhoz vezet (3), majd az áremelkedés megáll és pénzügyi ínség köszönt be (4). Ezt áresés, hitelvesztés követi, (5) ami pánikállapotot idéz elő (6) – amely egészen addig táplálja önmagát, amíg bekövetkezik a tényleges krach (7). A regény a harmadik fázisban, az eufória és túlköltekezés szakaszában ragadja meg ezt a folyamatot: az összeomlás előtti hajsza idején.

A válsághelyzet aktualitása és a regény általánosító beszédmódja miatt lehetetlen nem odahallani a bonyodalmas bűnügyi történetszálak mellé a krach kontextusát. A regény zárófejezetéből megtudjuk, hogy a pénzhamisítók (véletlenül) segítő joghallgató, Sifi nemcsak túléli a válságot, de meg is gazdagodik belőle:

59 Uo., 19.

60 BOA Krisztina, »[A]z ínség olly rém alakban gyakorlá hatását« Válságreflexiók 1863–1864-ről”, *Korall* 14, 54. sz. (2013): 28–42, 29.

61 KÖVÉR, 1873..., 64.

62 Például: „Ahol Alpáry Ödön a kibocsátó, ott Szentmihályi Béla az elfogadó; ahol Szentmihályi a kibocsátó, ott Alpáry az elfogadó. Minden váltón együtt figurálnak a neveik.” KISS, *Budapesti rejtelmek...*, 116.

63 Uo., 111.

64 KÖVÉR, 1873..., 23.

A gründolási korszakban egyes, újonnan alapított világboldogító, aranycsináló vállalatoknál szükség volt olyan emberekre is, akik mindenre igent orgonáljanak. Sifi urat egy ilyen részvénytársulat megválasztotta Verwaltungsratnak és jogi tanácsosnak. Ott is meglábolta a sarat. A részvénytársaságok megbuktak és Sifi úr is megbukott azzal a csekély különbséggel, hogy ő felfelé bukott. Sifi úr ma gazdag ember.⁶⁵

A jogi tanácsosként és ügyintézőként mindenre igent mondó Sifi így sikeresen vesz részt a *lélekvásárlásban*, meggyőződés, erkölcsi tartás és bármilyen szilárd vélemény nélkül könnyedén átvészeli a sokak által megszenvedett krízishelyzetet.

Ha a sürgetett és emiatt kaotikus befejezés nem zárja is le egyértelműen egyiket hitelből élő, vagy tőzsdéző szereplő történetét, a nyitott vég ellenére is eléggé kiszámítható jövőre enged következtetni. A Korona kávéház életképszerű leírásában minden szereplő bemutatásánál ugyanazt a kérdést teszi fel a narrátor: „Hogy miből él e kitűnő férfiú? Az is rejtély.”⁶⁶ A regény világában a rejtély kulcsa mindig a lélekvásárlásban keresendő. Egyesek a „szépségükből” élnek:⁶⁷ fiatalságukat, testüket bocsátják áruba; mások az „eszükből”:⁶⁸ szerencsejátékból, tőzsdézésből, „értékes”, vagyis értékesíthető kapcsolatokra támaszkodva (arisztokratákkal kötött barátságok, gazdag örökösökkel kötött házasságok) tartják fenn magukat. A kettő egymásmellettsége ismét a lélekvásárlás lehetséges jelentéseinek összekapcsolódását hangsúlyozza. A „miből él?” kérdés gyakori ismétlése azt a hatást kelti, mintha a hatvanas évek második felében Budapest lakóinak nagy többsége „semmitől”, vagy pontosabban saját „lelkükre”, lelkiismeretükre felvett kölcsönökből élne. A dologtalan, kétes egzisztenciájú budapesti tömegek a regény olvasói számára ismert végzet felé haladnak. Ebben az értelemben a csattanó nélkül maradó anaforikus utalások nem a regényben *megírt* időre vonatkoznak, hanem az azt követő, a regény olvasói által *ismert keretként adott* időre.

A hitelláz idején, közvetlenül az 1869-es kis krach előtt játszódó történeten keresztül Kiss az aktuális gazdasági helyzetre is reflektál: a tíz éves eltolás egyszerre engedi folyamatában látni a válságba jutást (mintegy lajstromaként működik az elkövetett hibáknak és számonkérhető viselkedésmintáknak), illetve fel is kínál egy áttételes elbeszélési módot az éppen zajló, vagy a közelmúltban lezajlott történésekre. A regény logikája szerint tőzsde és kaszinó egyformán működik. Valamennyi férfiszereplő kártýzódik, mindenki veszít rajta, az is, aki éppen nem ját-

65 Kiss, *Budapesti rejtelmek...*, 1067.

66 Uo., 123.

67 Uo.

68 Uo., 124.

szik.⁶⁹ A kártyajáték a kockázatos befektetés (köznapi) metaforájaként működik a regényben, valamennyi szereplő részt vesz benne, a különbség csak annyi, hogy egyesek értik a játékszabályokat, míg mások csak elszenvedői (és véletlenszerű vesztesei/győztesei) a játszmának. Ez a szerencsejáték-logika az, ami irányítja és a regény szerint romba dönti a társadalom egészét.

Minden emberi kapcsolat tranzakcióvá válik, bizonyos szereplők magát a szerelmet is anyagi függőségként értik. Sifi nem saját indíttatásból vesz hamis pénzen értékpapírokat és ékszereket, pusztán az udvarlás, a szerelmi hódolat módját látja a grófnő által szorgalmazott „küldetések” teljesítésében: „És ő is szeret, nagyon szeret, egészen belém van bolondulva. Mikor a tízezer forintos brillant ékszert átadtam neki, nyakamba borult, és mikor másodszer ismét húszezer forint árú értékpapírokat hoztam neki, csaknem összevissza csókolott.”⁷⁰ Ez nem csak komikussá teszi a regény – egyébként gyakran hátborzongató – légkörét, de a regénybeli társadalom egészének működésére is reflektál.

Sifi nem azért megy bele a játékba, mert elvakultan szereti a grófnőt és ez elfedné előtte kapcsolatuk tranzakciós természetét: ő maga is anyagi biztonságra, sőt a tobzódás, túlköltekezés eufóriájára vágyik, ez az, ami a grófnőben vonzza: „Mit bánja, akármi oka lehet a grófnőnek a titkolódzásra! Elég neki, hogy szereti, hogy nagylelkűsége folytán minden kényelmet és élvezetet megszerezhet magának.”⁷¹ Ahogy a többi, pénzhajszán és kölcsönön alapuló kapcsolat, úgy ez is hamisnak bizonyul – a gazdasági logika kitakarja a valóságot. Ez a vakság az, ami Sifi történetének valódi komikumát adja: olyannyira elvakítja a kapcsolatukon keresztül elérhetővé vált életmód, hogy még azt sem veszi észre, hogy nem egy grófnővel, hanem egy női ruhába öltözött szélhámossal folytat viszonyt.⁷²

Az álruha, álnév gyakori motívum a regényben: minden esetben a lelküket áruba bocsátók látszat-biztonságát jelzi. A pusztán a külsőségekre figyelő, meggazdagodás lázában égő szereplők vaksága teszi lehetővé, hogy az álnéven, álruhában élők végrehajthassák a büntetteket. Míg Sue-nél az álruha és álnév abban segít Rodolph főhercegnek, hogy filantrópként és önjelölt igazságszolgáltatóként segítse a város szegényeit, Kiss regényében az álca minden esetben maliciózus (még a katonaságból női ruhában menekülő Góczy Jenő esetében is az erkölcsi züllés jele). A *Budapesti rejtelmek* szerint a lélekvásárlás forgatagában nincsenek hősök

69 Például Marmarossy Kálmán, aki a barátai tartozásait fizeti ki. „Így lehet kártyán veszíteni anélkül, hogy játszottunk volna.” Uo., 583.

70 Uo., 89.

71 Uo., 530.

72 Uo., 558.

és nincsenek ártatlanok.⁷³ A regény szereplői gyakran a tudtukon kívül is belekeverednek a „játékba”. Akkor is áldozata és cinkosa lehet valaki a rendszernek, ha nem is tud róla, vagy egyáltalán nem érti annak működését.

Összegzés

Úgy tűnik tehát, a *Lélekvásárlók* nem csak a gellértalji prostituáltak és a Szeghádi Lóri szalonjában dolgozó táncoslányok, a Galac felé tartó leánykereskedők és a kitarított színésznők helyzetét mutatja fel gazdasági kiszolgáltatottságként, de minden társas interakciót. A pénzen vett szerelem, hatalom és szabadság a kölcsön logikáját követi: egyrészt kamattal, záros időn belül visszafizetendő, másrészt soha nem az, aminek látszik. A pénzhamisítók a legeggyértelműbb megjelenítései a csalás, „pénzcsinálás” motívumának, de nem az egyetlenek. Ugyanezt teszik a kártyázó tömegek, a birtokaikról hazudó arszlánok, a menyasszonyát megtévesztő, más birtokával hencgő Rozványi báró, a beszélő nevű Fosztó Mátyás, aki a szegények ügyvédjeként csalja el a legkiszolgáltatottabb réteg pénzét. Ebben a világban, ahol mindennek van csereértéke, úgy tűnik, minden ilyen cserefolyamat veszteséges és hamis. A regényben megjelenített világ valamennyi szegmensére kihat ez a tranzakciós logika, és ez az, ami bűnössé, romlottá teszi a várost, ami biztos bukásra ítéli a regény valamennyi hőstét.

A *Budapesti rejtelmek* nem csak megjelenési körülményei miatt tekinthető a krach termékének: a magyar protokapitalizmus egyik első nagy regénye, ami sajátos perspektívából képes megragadni egy mindenkit érintő, mindenki számára érthető tapasztalatot. Ha úgy olvassuk a szöveget, mint a krach utáni olvasóközönség számára írt, az olvasói igényekre és a befogadók élettapasztalatára és sajtóból merített olvasmányélményeire figyelő munkát, a két (különböző természetű) válság előzményeként keretezhető történet mintha a látszat ellenére nem a jólétről, hanem magáról a krízisről, annak okairól és működéséről szólna.

73 Két szereplőnek sikerül kilépnie a lélekvásárlás hajszájából. Marmarosy Kálmán és menyasszonya a szó szoros értelmében kilépnek a rendszerből: elhagyják Budapestet, visszautasítják az örökséget és megszakítják a kapcsolatot valamennyi szereplővel.

„csak egészség legyen és egy kis tűrhető kártyajárás”

A dzsentri értékelmélete *A Noszty fiú esete Tóth Marival*
című regény tükrében

Tanulmányom egy irodalmi mű és azt az inspiráló valós esemény közti aprónak tűnő, ám közelebről vizsgálva mégis igen fontos eltérésből indul ki. Az irodalmi mű Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regénye, az alapját képező esemény pedig a jól ismert „bácskai szenzáció” (így emlegette a korabeli sajtó 1901-ben azt a fordulatos eseménysort, melynek során egy bácskai dzsentri-fiú megszöktette egy zsidó földbirtokos lányát). Tudomásom szerint nem merült még fel a szakirodalomban a kérdés, hogy miért is lehet az, hogy a regényben Tóth Mihály alakja hangsúlyozottan „magyar” karakter, míg a bulvárhírből ismeretes édesapa, Ungár Lajos viszont zsidó. Sőt, a regény egyik szereplője, Klementy főszerekesztő egy pohárköszöntő alkalmával egyenesen arra ragadtatja magát, hogy „éljenek a Tóth Mihályok, akik nem a törököt verik meg, hanem a zsidót, ősi földet szereznek becsületes munkájukkal és azt úgy mívelik, hogy a legöregebb gazdák is bámulják.”¹

E regényszereplő és a neki mintául szolgáló valóságos személy etnikai meghatározása közti különbség jelentőségéről és szerepéről azért lehet érdemes elgondolkodni, mert két további, tágabb irodalomtörténeti kontextusban is tanulságos problémát segíthet exponálni. Az egyik az, hogy miként lehet ma újra felvetni az irodalmi dzsentriábrázolás problémáját; a másik pedig, ettől nem függetlenül, hogy a dzsentrivel asszociált századvégi anekdotikus tradíció problémakörét miképpen kellene újragondolni, többek közt az anekdotikus elbeszélés-poétikák mediális előfeltételei alapján.

1 MIKSZÁTH Kálmán, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, s. a. r. REJTŐ István, 2 köt., Mikszáth Kálmán összes művei 20–21. (Budapest: Akadémiai, 1960), 2:94.

De kik azok a dzsentrik?

Tarjányi Eszter 2003-ban megjelent tanulmánya, mely a rendszerváltás utáni magyar irodalomtörténet-írásban a legalaposabb tárgyalását adja a dzsentrikérdésnek, így zárul: „mindössze kísérletet tettem egy aktuális érdekeltségéről leválasztott, véglegesen halottnak nyilvánított réteg társadalmi és irodalmi szerepének újragondolására, exhumálására.”² Tarjányi felhívása akkor nem talált követőkre – vagyis az „exhumálás” azóta sem történt meg.

Ennek kivitelezése, természetesen, korántsem egyszerű. Az államszocialista, magát marxistának nevező irodalomtudomány markáns értelmezése a dzsentri irodalmi reprezentációjáról, illetve annak a Mikszáth- és Móricz-életműben elfoglalt központi helyzetéről később elidegenítően hatott.³ Ez a képlet sarkítva a következő volt: a deklasszálódó birtokos középosztály élősködő parazitaként fogta vissza a polgárosodás útjára lépő, modernizálódó magyar társadalmat; Mikszáth kritikai realista, ezért műveiben bírálja őket, s olyannak mutatja fel viselkedésüket, amilyen az a valóságban volt is, vagyis menthetetlenül romlottak. Ezért lesz ekkor *A Noszty fiú esete Tóth Marival* Mikszáth főművévé, például Király István számára, hiszen e bírálat itt éri el a zenitjét; a megelőző művek ennek készítik elő a terepet. (Ugyanez a beállítás érvényesült Móricz esetében is, ahol ez a főmű a *Rokonok* lett.)

Ezzel az olvasattal az egyik nagy probléma az, hogy homogenizálja a dzsentrit, jöllehet már a kortárs értelmezők között sem volt egyetértés abban, hogy kiket is takar ez a fogalom. Ráadásul nyilvánvalónak tűnik, hogy az a „lecsúszó” társadalmi osztály, melynek újabb létfeltételeit az 1848-as törvények, illetve az azok közül számosat tulajdonképpen életbe léptető 1850-es évekbeli abszolutisztikus reformok hozzák létre, nem vonható valamiféle monolit, univerzális kategória alá. Az egykorú megfigyelők a dzsentriben nem definiált társadalmi osztályt, hanem

2 TARJÁNYI Eszter, „A dzsentri exhumálása”, *Valóság* 46, 5. sz. (2003): 38–64, 61.

3 „Az utóbbi évek regényértelmezései mindenesetre Barta János nyomdokain járva inkább kerülnek a dzsentrikritikához erősebben kapcsolódó gondolkodási kört. Hász-Fehér Katalin, Nyilasy Balázs, Eisemann György tanulmányai, még ha meg is említik ezt a tartományt, inkább elhárítóan teszik.” Uo., 51. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy a tanulmány megírása után megjelent Mikszáth-monográfiák – Hajdu Péter és T. Szabó Leventé – sem tárgyalják érdemben a kérdést. Mindez a legutóbbi Móricz-monográfiára is áll, amelyre a szerző könyvében egyébként reflektál: „[a]mikor elolvastam Tarjányi Eszter 2003-ban megjelent, de érvényességükből mit sem veszített töprengéseit arról, miként hallgat az irodalomtudomány a dzsentrikérdésről, mivel az irodalom lényegének már nem a társadalmóbírálatot látja, így nem újragondolja ezt a korábban annyira kitüntetett közelítési szempontot, hanem lesöpri az asztalról, kicsit szégyenkezve magamra ismertem.” SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond* (Pozsony: Kalligram, 2013), 542.

identitás- és mentalitás-formát láttak, amelyre bárki aspirálhat – s a 20. század eleji publicisztika arról tanúskodik, hogy az erre aspirálók száma nem volt csekély.⁴

A 19. század végi, illetve 20. századi értelmezők (a teljesség igénye nélkül: Asbóth János, Láng Lajos, Concha Győző) álláspontjának átfogó rekonstruálásra e tanulmányban nem vállalkozom, csak néhány mozzanatot fogok kiemelni.⁵ Asbóth János cikkével⁶ azért sem érdektelen foglalkozni, mert arról maga Mikszáth is, noha némileg polemizálva, egyetértőleg nyilatkozott saját, a témában írott publicisztikájában.⁷ Asbóth egyfelől arra mutat rá, hogy az ország területi egysége csak 1848 után (Erdély) állt ismét helyre, s ennek megvalósításáért legfőképpen a birtokos osztálynak tartozik köszönettel a nemzet. Ebből az apologetikus pozícióból vezeti elő tézisé, miszerint a birtokos osztály létfeltételeinek megváltozása annyira hirtelen ment végbe, hogy készületlenül érte őket az új helyzet, s emellett még gazdasági, illetve természeti válságok is sújtották őket. Ebben a szorongatott helyzetben, teszi fel Asbóth a kérdést:

Várható-e, hogy egy osztály, melynek soha sem volt dolga tőkével, mely általán egészben és nagyban alig ismerte a készpénznek más hasznavehetőségét, mint a kártyára és a czigányra, és melynek készpénz egyébre nem is igen kellett, lehet-e ésszerűen várni, hogy oly földbirtok, mely a természeti gazdálkodásból egyszerre és mintegy zökkenéssel löknek bele a pénzgazdálkodásba, fölismerje e tőkék valódi természetét és rendeltetését?⁸

A pazarló, váltóról-váltóra élő dzsentri képe tehát a tőkés termelési módban való járatlansággal kapcsolódik össze, vagyis egy gazdasági szemléletforma hiányát érzékelte e réteg konstitutív elemeként.

Concha Győző három évtizeddel későbbi, nagyívű tanulmánya az 1870-es évek elejét jelöli meg fordulópontnak. Véleménye szerint a 48-as reformok miatt nehéz helyzetbe került birtokos osztály a kiegyezéstől, „a beköszöntött alkotmányos szabadságtól várta” helyzetének javulását.⁹ Concha hangsúlyozza, hogy a nemesség politikai kiváltságai viszont nem csorbultak – így válhatott a hivatal-

4 TARJÁNYI, „A dzsentri...”, 43.

5 Részletesebb tárgyalásért lásd: TARJÁNYI, „A dzsentri...”, 38–47; GYÁNI Gábor és KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Budapest: Osiris, 2006), 163–168.

6 ASBÓTH János, „A magyar birtokos osztály hanyatlása”, *Budapesti Szemle* 26, 54. sz. (1881): 409–429.

7 MIKSZÁTH Kálmán, „A magyar dzsentri”, in MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok XI.*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 61, 18–22 (Budapest: Akadémiai, 1970).

8 ASBÓTH, „A magyar...”, 426–427.

9 CONCHA Győző, „A gentry I.”, *Budapesti Szemle* 142, 400. sz. (1910): 1–34, 7.

viselés klasszikus dzsentritoposszá –, sőt, létrejött a társadalmon belül egy érdekcsoport, amely a nemeseket a földbirtokosokkal és a szellemi foglalkozásúakkal egyesítette, egy ún. „gentry-mozgalom”,¹⁰ mely mozgalomból kiestek a „régí német patriciatus utódai s a zsidóság magasabb gazdasági és szellemi cultur-elemei”.¹¹ Fontos meglátás továbbá, hogy az 1860-as, zsidókat egyenjogúsító pátens (és az azt helybenhagyó 1867-es törvény) következtében növekvő zsidó földbirtokosok aránya együtt jár a magyarosított zsidó nevek (melyek között nemesi családnevek is előfordulnak) szaporodásával, a dzsentri elemek nemesi előneveinek, címeinek újbóli használata pedig erre adott társadalmi reakcióként értékelhető.¹²

Nincs mód itt részletezni azt az érdekes összehasonlító vizsgálatot, melyet Concha az angol *gentry* mint a magyar dzsentri nevet adó társadalmi osztály elemzésén keresztül bemutat. Annyit viszont érdemes megjegyezni, hogy Concha ugyan jól argumentált módon mutatja be, hogy a régi angol lovagrendből a polgári forradalom útján átalakuló társadalmi osztály miként volt képes gazdaságilag stabilizálni magát, arra viszont nem ad választ, hogy az angolhoz képest jócskán „megkészt” magyar polgári forradalom „vesztesei” erre miért nem voltak képesek.

Erre lehetséges magyarázattal szolgálni, ha a modern Európa intrakontinentális piacszerkezetének kialakulását a világrendszer-elmélet felől vesszük szemügyre. E szemléletmódnak specifikusan a magyar történelemre alkalmazott vizsgálatából kiviláglik, hogy a kelet-közép-európai államok (így a Habsburg Birodalom is) „[a] nyugati kapitalizálódó fejlődéssel [...] feudális strukturáikon keresztül lépnek kapcsolatba, agrártermékek exportőreiként és az arisztokrácia luxusfogyasztásának importőreiként.”¹³ Vagyis nem „lemaradásról” van szó, hanem „kedvezőtlen cserearányokról”, az ebből fakadó veszteségekre pedig „a feudális államok az adóztatás szigorításával és a társadalmi viszonyok bemerevítésével reagáltak”.¹⁴

10 Uo., 11–13.

11 Uo., 13. Az idézet tovább: „e jelenséget az előbbinek teljesen át nem alakult német jellege, az utóbbinak, a régi polgárságnál gyorsabb külső megmagyarosodása ellenére is, társadalmunkban nagyon is újdon állásfoglalása, világnézetének, modorának idegenszerűsége magyarázza.”

12 CONCHA Győző, „A gentry II.”, *Budapesti Szemle* 142, 401. sz. (1910): 173–199, 173–174.

13 ÉBER Márk Áron, GAGYI Ágnes, GERŐCS Tamás, JELINEK Csaba és PINKASZ András, „1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához”, *Fordulat* 21, 1. sz. (2014): 11–63, 17.

14 Uo.

A dzsentri „értékelmélete”

A dzsentriről alkotott társadalmi képet jelentős mértékben befolyásolta a réteg irodalmi reprezentációja, sőt azt sem lenne túlzás mondani, hogy az irodalmi művek, a dzsentriregegyek hozzák létre a dzsentrit társadalomtörténeti entitásként. Érdekes tehát megvizsgálni, mi áll az irodalmi dzsentri mentalitásának homlokterében, miféle gazdasági kódok mentén értelmezi az őt körülvevő (diegetikus) világot.

Ha az élőködés vagy léhaság morális elítélésénél árnyaltabban szeretnénk fogalmazni, érdemes lehet a fent idézett világrendszer-elméleti meglátások nyomvonalán haladnunk: mihez kezdenek a „feudális struktúrák”-hoz szokott szereplők a kiegyezés utáni korszak kvázi-polgári környezetében? Egyfelől, az 1870-es évekre feltételezhető már egy olyan, fiatalabb földbirtokos generáció jelenléte, amely már csak kulturális emlékezetében őrzi a valódi feudális viszonyokat.¹⁵ Másfelől, a rendi tudat felbomlásának következményeit is számba kell venni. E tudat számára értelmezhetetlen az individuális szükséglet modern kategóriája, hiszen eszerint az egyénnek mindig az egész (feudális) rend érdekeit kell szem előtt tartania.¹⁶ Ennélfogva tudata „más totalitásra vonatkozik, s nem a valóságos, élő, gazdasági egységre; ez a más: a társadalom múltbeli megrögződése, amely a maga idejében megalkotta a rendi kiváltságokat.”¹⁷ Ezt a két szempontot együttesen érvényesítve arra juthatunk, hogy a dzsentri gazdasági szemléletformája fikción alapult, mely fikció gazdasági természetű volt, s az tartotta életben, hogy a Magyar Királyság tőkés átalakulásában nem játszott szerepet egy erős polgári osztály és a gazdasági élet a polgári és feudális elemek kohabitációjával alakult át.

Különösen gyümölcsöző lehet az irodalmi dzsentri gazdasági tevékenységeinek elemzése során „a tőke közkeletű, és úgyszólván özönvízelőtti alakjait, a kereskedelmi és az uzsoratókét”¹⁸ vizsgálni meg szorosabban. Marx ezt a két tranzakcióformát nem tartja tőkének a szó kapitalista értelmében, ugyanis a csere során nem keletkezik értéktöbblet, hiszen ami az egyik oldalon többletként jelentkezik, az a másik oldalon hiány, vagyis összegük változatlan. Ezzel szemben a megvásárolt munkaerőként tevékenykedő munkások emberi munkája azontúl, hogy értéket visz át a termékre az állótőkéből, a munka során értéket is ad hozzá. Ez a

15 Az *Úri muri* Szakhmáryja többek között ebbe bukik bele, földjének a modernizációs kísérletébe.

16 HELLER Ágnes, „Marx szükségletelmélete”, in *Marx és a modernitás*, szerk. FEHÉR Ferenc és HELLER Ágnes, 24–85 (Budapest: Argumentum–Lukács Archívum, 2002).

17 LUKÁCS György, „Osztálytudat”, in LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, szerk. VAJDA Mihály, 270–318 (Budapest: Magvető, 1971), 287.

18 Karl MARX, *A tőke I.*, ford. RUDAS László és NAGY Tamás (Budapest: Szikra, 1955), 157. Lásd még továbbá: David HARVEY, *A Companion to Marx's Capital* (London–New York: Verso, 2010), 96–97.

tőkés termelés értéktöbbletképzésének alapformája.¹⁹ Mindazonáltal a kereskedelmi és uzsoratóke nem szűnik meg a tőkés termelés keretei között, hanem alárendelődik a kapitalista termelés alapvető tőkecirkulációjának. Sőt, mint Marx megjegyzi, e két tranzakcióforma kényszerítette térdre a klasszikus feudális berendezkedést, ugyanis kiváltképp az uzsoratóke működésében mutatkozott meg először „a pénz független társadalmi hatalma”.²⁰ Az a különös helyzet áll így elő, hogy e független társadalmi hatalom fog szemben állni a dzsentrivel is, akik ebben a tekintetben nem is állnak olyan messze a 19. századi európai irodalom más nagy időtévesztő alakjaitól (Bovaryné, Julien Sorel, Raszkolnyikov).²¹

A dzsentri-szemléletforma gazdasági beágyazottságát tehát a nem-modern tőkeformák (kereskedelmi és uzsoratóke) adják, jóllehet éppen ezek voltak a feudalizmusból a kapitalizmusba való termelési átmenet mozgatói, vagyis szüntették meg a nemességnek a termelésben betöltött primátusát. Nem pusztán arról van szó, hogy az irodalmi dzsentri gazdasági tranzakcióinak jelentős részét ebben a két tőkeformában hajtja végre. Hanem elsősorban arról, hogy ezek határozzák meg a társadalomról alkotott képüket vagy fantáziájukat általában. Azaz nem tudnak olyan gazdasági mechanizmusokban ágensként funkcionálni, amelyekben értéktöbblet termelődik, csak olyan csereformákat alkalmaznak biztonsággal, amelyekben a többlet és a hiány zéróösszegű játékot eredményez. Mindez a társadalomszemléletükre úgy vetíthető ki, hogy nem tudják elképzelni, hogy pl. a polgári elemek nem-feudális keretek között „felemelkedjenek” és „értékes” tagjai legyenek a társadalomnak, hiszen számukra a társadalom már „készen van”, s benne csak (hely)cserék mehetnek végbe: ami eddig többlet volt számukra (gazdaság pozíció), az immár hiányként (vagyis mások többleteként) jelentkezik. A dzsentrinek mint szépirodalmi keretek között megképződő társadalomtörténeti entitásnak ez a szemléletmódja egybevág azzal az értelmezéssel is, mely a felemelkedő polgárt olyanként látja, akinek a társadalmi pozícióját minden esetben és folyamatosan azzal kell megerősíteni, bizonyítani, amit csinál (dolgozik, vállalkozik stb.), ezzel szemben az arisztokrata-nemes osztály tagjai sosem redukálhatók ilyen téren cselekvéseiknek összességére, pozíciójuk ab ovo adott a származás által biztosított rang révén.²² Ekképpen a közösségi cselekvés rendi logikája és az egyéni

19 Erről részletesebben lásd: MARX, *A tőke I.*, 160–196.

20 HARVEY, *A Companion...*, 87.

21 POSZLER György, „Karneválmegye vagy kísértetsziget: Mikszáth: A gavallérok, kései »olvasat«”, in POSZLER György, *Ezredvégi palackposta: Kérdések és kételyek*, 144–153 (Budapest: Krónika Nova, 2001), 146–147.

22 Pierre BOURDIEU, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, trans. Richard NICE (Cambridge–Massachusetts: Harvard University Press, 1996), 24–25.

cselekvés kapitalista ethosza nagyon is természetes. Ha madártávlatból vesszük ezt szemügyre, egészen nyilvánvaló, hogy itt nem fejlett és maradi tudáskészletek kerülnek szembe, hanem sokkal inkább kétfajta racionalitás, egyfelől a rendi-feudális, másfelől a tőkés, ütközik egymással.

A dzsentri és az anekdota

„Az anekdota pedig emblémája lesz mindannak, amivel [...] a modernizálódó Magyarország irodalmának szakítania kell: felszínesség és komolytalanság egyfelől, egy provinciális, az európai modernitástól elzárkózó nemzetiség fenntartása másfelől. Ahogyan Ady fogalmazott: »A feudális Magyarországhoz egyébként illik ez az anekdóta-irodalom.«²³ A korai modern magyar irodalom szereplőinek jórésze hasonló okokból vetette el a 19. század végi anekdotikus elbeszélőhagyományt. Azt, hogy az anekdota a dzsentrivilág kvaterkázó, problémátlan életfilozófiáját fejezi ki, az államszocialista irodalomtörténet-írás is tovább viszi.²⁴

Az irodalmi dzsentri újraértésének szintén kulcsmozzanata lehet a kismemesség problémája. Ők ugyanis gyakran összemosódnak a dzsentrivel, s a kapcsolatot éppen az anekdotikussághoz társított „problémátlan világnézet” adja. Mikszáth második regényében – *Nemzetes uraimék (Mácsik, a nagyfejű)*²⁵ – a századvégi prózában unikális módon a kismemességre helyezi a fókusz.²⁶ A századvégi anekdotikus prózatradiáció értelmezése során ezért azzal is számot kell vetni, hogy az „életfilozófiaként” értett anekdota a kismemességhez vagy az úri középosztályhoz tapad-e, illetve, hogy e distinkció révén miképpen tudjuk tovább differenciálni az ilyen típusú ábrázolástradiációt.

Az elmúlt években a klasszikus magyar irodalom értelmezésében kiemeltebb helyet kaptak a tárcaközlés mediális és filológiai problémái.²⁷ Ezeket érdemes lehet

23 HAJDU Péter, *Csak egyet, de kétszer: A Mikszáth-próza kérdései*, deKON-KÖNYVek 32 (Budapest–Szeged: Gondolat–Pompeji, 2005), 204.

24 Az ilyen típusú érvelésnek jól argumentált lebontását lásd: Uo., 207–210.

25 MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések II.*, s. a. r. BISZTRAY Gyula és KIRÁLY István, Mikszáth Kálmán összes művei 2 (Budapest: Akadémiai, 1956).

26 Ebben az összefüggésben lásd: KÓSA László, „»Nemzetes uraimék«: Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere”, in *Mikszáth-émlékkönyv: Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára*, szerk. FÁBRI Anna, 49–59 (Horpács: Mikszáth Kiadó, 1997).

27 HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiség: A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a kora modernségig* (Budapest: Akadémiai, 2022); SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór – Magyarok emlékezete* (Pozsony: Kalligram, 2010); HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Jegyzetek egy szállóige

a századvégi irodalmi anekdotikusság interpretációja során is figyelembe venni. A továbbiakban elemzett Mikszáth-regény kapcsán nem csak igyekszem bemutatni, hogy azért lehet hírlapszerű egy-egy mű cselekménye, mert eleve a hírlap volt az a mediális közeg, amelyben létrejött, hanem hogy az anekdotikus történetalakítás értelmezhető úgy is, mint a hírek megbízhatatlanságának, a hírlapként (és hírlapban) olvasott világgal szembeni szkepszis ironikus jelölője.²⁸ Ezzel a dzsentriprobléma mediális kontextusának a fontosságát is nyomatékosítani lehet. Maga a dzsentri mint társadalmi probléma és a jelenségről szóló viták is jórészt a hírlapírás közegében képződnek meg. Ennélfogva az anekdota és a dzsentri összefüggését ki kell egészíteni a hírlap mediális feltételrendszerének vizsgálatával.

Elveszve az időben

Mikszáth gyakran alakítja úgy az elbeszélés idősíkját, hogy annak a megírás jelenétől való távolsága az orális emlékezet, a családi/regionális szájhagyományozódás csatornáin keresztül még bejárható legyen.²⁹ Az, hogy a meglevenedő anekdoták és emlékezetpolitikai gesztusok még az Assmann-féle „kommunikatív emlékezet” határain belül (tehát a jelentől maximum 80 év távlatában) konstruálódnak meg,³⁰ egyszersmind narráció és emlékezés kérdésének elbeszélés-poétikai összefüggéseit is meghatározó tényezővé teszik.³¹ *A Noszty fiú* esetében nehéz pontosan

és a sajtónyelv természetrajzához”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 37 (2022): 107–151. Ezt a nézőpontot Gintli Tibor is alkalmazza az *Esti Kornél* értelmezése során: GINTLI Tibor, *Perújrafelvétel: Anekdotikus elbeszélésmód és modernség kapcsolata a 20. század első felének magyar prózájában* (Budapest: Kalligram, 2021), 203–221.

- 28 Ennek természetesen a szintén folytatásokban megjelent *Új Zrínyiász* a kézenfekvő példája. Noha ott a gúny inkább szatirikus minőséget ölt, ezért metszőbb és explicitebb, a megformáltság mikéntje inkább kelti a mesterségesség, mint a hírlapszerűség benyomását – arról nem is beszélve, hogy a hírlapok megbízhatatlanságának már-már didaktikus felmutatásához szükség van Zrínyi Miklósnak fel-támasztására.
- 29 Többek között erre is utal *Az apám ismerőseinek* értelmezése során: SZILÁGYI Márton, „A fiatal Mikszáth és a bűnügyi regény formaelvei (Az apám ismerősei)”, *Irodalomismeret*, 1. sz. (2016): 60–67, 61.
- 30 Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz, 2013), 49–57.
- 31 Az a mód, ahogy egy társadalom kulturálisan szabályozza az emlékezést, a tágabban értett mnemotechnikai eljárásokat, azzal egyszersmind a felejtés mechanizmusait is determinálja. Innen nézvést pedig azzal sem lenne érdektelen foglalkozni, hogy a dezilluzionista nemzedék – melynek generációs értelemben Mikszáth is a tagja a maga 1847-es születésével – hogyan kezeli emlékezés és felejtés kérdéseit azokban a poétikákban, amelyekben az oralitás központi szerepet játszik.

san meghatározni a cselekvény történeti idejét, de meglátásom szerint itt is a fent jelzett eljárásról beszélhetünk.³²

Tarjányi Eszter már idézett tanulmányában arra hívja fel a figyelmet a *Nosztty fiú* kapcsán, hogy „maga a regény nemhogy nem tartalmaz pontos időmegjelölést, hanem egymásnak ellentmondó időpontok kikövetkeztetésére ad alkalmat.”³³ Tarjányi idézi Mikszáth megnyilatkozását, mely a regény idejét az 1870-es évek elejére teszi, de a regény szövege alapján ezt szembeesíti több – egymásnak csakugyan ellentmondó – lehetőséggel is (1840-es évek, 1850-es évek, 1890-es évek).³⁴ Érdemes megjegyezni, hogy Mikszáth időmegjelölését igazolják a regény nyitómondatai: „*Abban az időben* nyalka huszárezred feküdt Trencsénben. Jó dolga volt a szép szőke trencsényi [...] (kisasszonyoknak és menyecskéknek), mert a kolera miatt egy gyalogezredet is idehelyeztek, az egészséges városba.”³⁵ Folytatásos közlés esetén gyakran bukkanni következtelenségekre, de a nyitóbekezdéseknek mindig hangsúlyos a szerepe.³⁶ A regény felütésében hivatkozott kolerát tehát okkal vonatkoztathatjuk az 1873-as kolerajárványra.³⁷ Ez persze nem oltja ki azokat az egymásnak ellentmondó olvasatokat, melyeket Tarjányi elősorol. Akármelyik lehetőséget fogadjuk is el, mindenképp a vegyes házasság törvénybe iktatása (1894) előtti időkben járunk. Az 1901-es „bácskai szenzáció” lehetőséget ugyanis éppen az adja, hogy a dzsentrí Szemző Gyula és a zsidó Ungár Piroska házasságának jogilag semmi akadályja nem lett volna. Mikszáth azzal, hogy a regény történeti idejét 1894 elé teszi, kiiktatja a valóságos történet egyik lehetőségi feltételét. Továbbá az egyik főszereplő zsidó származása olyan, a korszakban bevett imagológiai toposzokat vont volna szükségszerűen maga után, mellyel a szerző (itt) nem kívánt élni.

32 Bizonyos koramodern dzsentríregények kapcsán az is feltűnhet, hogy a regény történeti ideje a megírás jelenétől 20–30 éves, de az orális hagyomány felől még belátható távolságba kerül. Az 1928-as *Úri muri* esetében a „millennium éve” (1896), l.: MÓRICZ Zsigmond, *Úri muri* (Budapest: Talantum, 2001), 5. A szintén 1928-as *Valakit elvisz az ördög* esetében pedig a „régí század eleje”, lásd: KRÚDY Gyula, *Valakit elvisz az ördög*, s. a. r. KELECSÉNYI László, Krúdy Gyula összegyűjtött művei, Regények és nagyobb elbeszélések 13 (Budapest: Kalligram, 2014), 74.

33 TARJÁNYI, „A dzsentrí...”, 52.

34 Uo., 52–53.

35 MIKSZÁTH, *A Nosztty fiú...*, 1:5. (Kiemelések tőlem: B. B.)

36 Ráadásul a *Nosztty fiú* esetében a két folyóiratközlés (*Vasárnapi Ujság*, *Képes Folyóirat*) első fejezete eltér a kötetedíciók első fejezetétől. Ennek következményeit bőven tárgyalja a szakirodalom, itt nem térek ki rá. Az eredeti első fejezetet l. a kritikai kiadásban: Uo., 1:279–292.

37 Vö. GERGELY András szerk., *Magyarország története a 19. században* (Budapest: Osiris, 2005), 348.

A „bácskai szenzációban” már a kortársak egy része is a dzsentri–zsidó elentétet vélte felfedezni.³⁸ Ez az értelmezési keret a tiszzaeszlári-perről is tudósító Mikszáth számára aligha volt ismeretlen.³⁹ Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a regényben szereplő Tóth Mihály hangsúlyosan nem zsidó származású. Azt is megállapították már róla, hogy „a haladó dzsentrivel a valódi történelemben nem ilyen tőkések álltak szemben”,⁴⁰ vagyis Tóth karaktere valójában a saját tehetségéből felemelkedő polgár tiszta absztrakciója, amely modellt a 19. század derekának valódi tőkésai nem igazolták vissza. Ezért fontos körülmény, hogy meggazdagodásának története mesei kódokat idéz fel,⁴¹ s a Mikszáthot régóta foglalkoztató Amerika-témát is kiteljesíti. Az Egyesült Államok Mikszáth műveiben megjelenő képe, véleményem szerint, romantikus absztrakcióként értelmezendő, hiszen a recept minden esetben az, hogy a kint szerencsét próbáló honfi varázslatos módon, probléma nélkül meggazdagodik, ám elvándorlásának okai, illetve visszatérése utáni hazai szereplése már kritikai perspektívát implikál, ugyanis az ott-honi társadalmi viszonyok és berögződések a ki- és visszavándorlás között eltelt időben nem változnak, s ez a világ képes ismét inkorporálni az adott karaktert. Mikszáth számos művében összefonódik Amerika és a dzsentri-problematika.⁴²

- 38 DYB. [ADY Endre], „A hétről”, *Nagyvárad Napló*, 1901. júl. 21; *Pesti Napló*, 1901. júl. 25., 6. Utóbbi névtelen kolumnistája így fogalmaz: „[a]z ó-moravicai leányszöktetést az tette közbeszéd tárgyává, hogy egy társadalmi kérdésünk elevenébe vág. Az ó-moravicai uszkocsiban a dzsentri-család áll szemben az egyszerű polgári családdal. Hogy az egyszerű polgári család még zsidó is, ez még érdekesebbé tette a leányszöktetést.”
- 39 Lásd pl. *A hangulat és Az eszlári eset két szemüvegen át* című publicisztikáit: MIKSZÁTH Kálmán, *Cikkek és karcolatok XVI. 1883. ápr. – aug.*, s. a. r. REJTŐ István, Mikszáth Kálmán összes művei 66, 157–158; 258–267 (Budapest: Akadémiai, 1972). Mikszáth nyíregyházi tevékenységéről, „liberális olvasatáról” még lásd: GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon* (Budapest: Osiris, 2001), 285–286. Az esetről általánosan: KÖVÉR György, *A tiszzaeszlári dráma* (Budapest: Osiris, 2011), 331–560.
- 40 BARTA János, „Mikszáth-problémák”, in BARTA János, *Költők és írók: irodalmi tanulmányok*, 166–246 (Budapest: Akadémiai, 1966), 245.
- 41 Felemelkedésének története hemzseg a mesei kódoktól. Ezek közül a két legerősebb propp-i elem az, hogy három fiú történetéből bomlik ki a siker, illetve Velkovic próbatétele, amelyet sikerrel vesz Tóth Mihály.
- 42 A következő művekről van szó. 1) *A Galamb a kalitkában* második elbeszélése. MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések IV.*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 4, 31–68 (Budapest: Akadémiai, 1956), 64. 2) *A gavallérok*. MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések VIII.*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Mikszáth Kálmán összes művei 8, 183–232 (Budapest: Akadémiai, 1958), 190. 3) *A demokraták* első elbeszélése. MIKSZÁTH Kálmán, *Regények és nagyobb elbeszélések X.*, s. a. r. KIRÁLY István, Mikszáth Kálmán összes művei 10, 7–45 (Budapest: Akadémiai, 1957). Noha kifejezetten csak a 19. századi útirajzok tekintetében, de áttekintés gyanánt lásd: GLANT Tibor, *Amerika, a csodák és csalódások földje: Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013).

Főképp *A demokraták* első elbeszélésének Molnár Pálját érdemes kiemelni, aki – miután feleségének mágnás rokonsága sértegeti – Amerikába emigrál, s ott téglagyárat alapít. Az elbeszélés befejezése arra fut ki, hogy a végül visszatelepülő „Pali bácsit” letegezi egy paraszt, amin a derék demokrata vérig sértődik (ahogy ő sértődött meg a vele ingerkedő mágnásokra); innen a narratori zárókonklúzió: „a demokratság a magyar embernél csak hangulat... és sok egyéb is csak hangulat”.⁴³ Tóth Mihálynál már nem „hangulat” a demokratság, noha ezzel ugyanúgy idegenné lesz hazájában, ahogy Molnár Pál is az volt.⁴⁴ Lényegi különbségét környezetétől az adja, hogy Tóth gondolkodása egyén-elvű, szemben a közösségi világgépű, s cselekedeteiben is mindig egy (rendi) közösség egészének érdekeit szem előtt tartó, vagyis bizonyos értelemben a „közjót” célzó Noszty-klánnal. Tóth ugyan állítása szerint a családja érdekében cselekszik,⁴⁵ de a cselekvésnek megágyazó döntéseket nem közösségként, családként hozzák meg, hanem kizárólag az ő belátása alapján. Ezzel szemben a Noszty-klán „haditerveit” mindig közösségként komponálja meg és hajtja végre. A Tóthtal szemben álló Noszty Feri „üres” figura, mindig olyan műfaji kódok alapján képződik meg szubjektumként, mint amilyen műfaji kódot az adott narratív helyzet megkíván.⁴⁶ Ennyiben az a két szereplő, akik osztályuk „tipikus” képviselőjeként mutatkoznak meg a regényben, olyan absztrakciók, amelyek generatív elve egymással ellentétes: túlműködés és üresség. A bevezetőben vázolt értékelmélet már itt tetten érhető, amennyiben Noszty Feri szerepeket magára öltő működését a többlet és hiány zéróösszegű játékaként írható le.⁴⁷ Azt is érdemes észrevenni, hogy a Noszty Feri „ürességét” magába foglaló, klánként-közösségként cselekvő dzsentrik a társadalmi tér és azzal járó kapcsolati hálózat adottnak vételével a kudarcot elképzelhetetlennek tartják. Azaz úgy szállnak játékba, hogy azt gondolják, származásuk révén nyert ügyük van. Míg Tóth Mihály esetében a retorikájában a család érde-

43 MIKSZÁTH, *Regények és nagyobb elbeszélések X.*, 45.

44 Tóth Mihály „idegenségéről”: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A vígjáték és a regény párbeszéde”, *Tiszatáj* 40, 1. sz., Diákmelléklet (1997), hozzáférés: 2023.11.19, <https://www.staff.u-szeged.hu/~feher/honlap2/pub/mikszath.htm>. Tóth Mihálynak ugyanakkor éppen az lesz a már-már komikus tulajdonsága, hogy még ezt az amerikás demokrata-logikát is túlhajtja, mint amikor bezárja a szeszgyárat, megtudván, hogy az általa fenntartott szanatóriumba több beteg kerül be az alkohol miatt, mint amennyi embernek munkát ad a gyárával.

45 MIKSZÁTH, *A Noszty fiú...*, 2:202.

46 HÁSZ-FEHÉR, „A vígjáték...”.

47 Pl.: ami a voglányi szolgabíró Feriben megvan (kedélyesség, éleslátó szellemesség), az hiányzik a trencsényi, akkor még hadnagy Feriből stb. Noszty Feri karakterének alakulástörténetéről a huszadik századi feldolgozásokban, lásd HAJDU Péter, „Noszty Feri alakváltozásai”, *Holmi* 15, 12. sz. (2003): 1571–1585.

keit szem előtt tartó, de egyébként egyén-elvű döntéshozatal kettős játékában éppen az a polgári működés válik láthatóvá, mely az identitást a saját munka révén tartja fenn, jelen esetben: kalkulál, gondolkodik, kockázat és megtérülés fénytörésében igyekszik racionális (mely racionalitás már nem a közjót, hanem az egyéni boldogulást célozza) döntést hozni.⁴⁸

S. Varga Pál mutatott rá, hogy a regény szereplői úgy alkotják meg a céljaik elérését biztosító elbeszéléseket, hogy ezek célközönségét diszkurzív értelemben tehetetlenné teszik terveik kimenetelét illetően, hiszen ők e manipuláció következtében nem azt „olvassák”, ami valójában történik.⁴⁹ Ennek emlékeztető példája, mikor Bubenyik elhitei a főkötő örökkel, hogy Kopereczky egy olyan specializált hozatott Pestről, aki majd képes lesz feltörni a rájuk bízott ládát, így csalva ki belőlük önként a Kopereczky által kért gyöngyöket.⁵⁰ Tóth Mihály az egyetlen szereplő, akit nem lehet így megtéveszteni. Egyrészt mivel messziről jött ember, a dzsentri-klánnak nincsen tapasztalata arról, hogy hogyan „olvassa” a valóságot. Másfelől pedig azzal sincsenek tisztában, hogy más típusú (és számukra értelmezhetetlen) ökonómia szerint gondolkodik. E két nézőpont a leginkább Tóth Mihálynak a házasságról alkotott értékelméletében találkozunk:

Hát jelezzük inkább számokkal az értékeket. A legértékesebb házasulandó feleket mondjuk száznak. A száz után jönnek a kilencvenkilencek és a kilencvennyolcak és így lejjebb-lejjebb a kisebb értékűek, egészen a kettőig, egyig, ahol már az emberiség ocsuja van. No, mármint tegyük föl, hogy az én leányom a hatvanas számon állt az eset előtt. Következésképp őt is a hatvanas kérő illette volna meg, egy úgynevezett egyenlő házasság esetén s valóban *mi szülők a Hatvanat vártuk a Hatvanhoz. S íme közbejön a Tíz (ennyire mérlegelem Noszty urat, de annyi sincs), közbe jön és kompromittálja Hatvanat. A Hatvan veszít emiatt értékben, leszáll harmincra, de a Tíz nem emelkedik azért, ezentúl is csak Tíz marad és sohasem képezheti a harmincnak a felét.* A méltóságos úr és Palójtay barátom azonban mégis azt a tanácsot adják, hogy a Noszty ajánlatát el kell fogadni.⁵¹

48 Jellemző, hogy miután a kompromittálásról tudomást szerez, szóltan lesz, magányba vonul és dolgozik. MIKSZÁTH, *A Noszty fiú...*, 2:197.

49 S. VARGA Pál, „A narratív sémák szerepe A Noszty fiúban”, in *„A Noszty fiú esete Tóth Marival”: tanulmányok*, szerk. MILIÁN Orsolya, deKON-KÖNYVEK 35, 7–30 (Budapest–Szeged: Gondolat–Pomepji, 2008).

50 T. Szabó Levente elemzése sok szempontból kapcsolódik ehhez az értelmezéshez, noha nála a fókusz a látás és láttatás metaforikus hálózatának elemzése: T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózaopétiájában* (Budapest: L'Harmattan, 2007), 222–252.

51 MIKSZÁTH, *A Noszty fiú...*, 2:207–208. (Kiemelés tőlem: B. B.)

Erre az emlékezetes eszmefuttatásra a kompromittálás után kerül sor. Érdemes felfigyelni rá, hogy a Tóth által vázolt házassági értékrendszer nem zéróösszegű. A „demokrata-kapitalista” gondolkodás szerint értékek, ahogy létrejönnek, úgy meg is tudnak semmisülni. A dzsentrí logikában szó sincs ilyesmiről, sőt, Tóth Mari mint személy nem veszít az „értékéből” a kompromittálás miatt (ezzel szemben az apja úgy fogalmaz, hogy „leszáll harmincra”),⁵² hiszen számukra a többlet és hiány zéróösszegű játékában semmi nem változott. Úgy is fogalmazhatunk, hogy pontosan az értékelméletek eltérései miatt hiúsul meg az esküvő. Ugyanis amíg a Noszty-klán úgy gondolja – szintén hiány és többlet egyensúlyának társadalmi vetületében –, hogy ami szegény érte a Tóth családot (hiány), azért bőven kárpótolva lesznek azzal, hogy összekapcsolódnak egy nagymúltú nemesi családdal (többlet). Ezzel szemben Tóth másféle ökonómia alapján cselekszik és von mérleget: egyrészt kielégíti felesége nagy esküvő iránti vágyait (többlet), megalázza a Noszty-klánt, ráadásul Stromm ezredest is meghívja (elégtétel, többlet), és a lányát kiemeli ebből a társadalmi nexusból (számára többlet) – azaz nyereséggel zár.⁵³

Eisemann György szerint a *Különös házasság*ban az „irányregény történelmi exponálásának romantikus módja gátolja a modernizálódó történelmi elbeszélés irányregényszerű megformálhatóságát.”⁵⁴ Ezzel szemben a *Noszty fiú* egyfelől nem aktivizál irányzatos kódokat, a megírás jelenének egyik meghatározó társadalmi-gazdasági problémáikáját (a házasság politikai gazdaságtana) nem a történelmi allegória, hanem az értékszemléletek gazdasági beágyazottsága felől értelmezi.

Ez a gazdasági beágyazottság a házasság mellett legtisztább formájában a kártyajáték gazdaságtanában mutatkozik meg. A ferbliben ugyanis nem probléma, ha az ember elveszti minden pénzét, mert az elveszített összeg az asztaltársaságon belül marad, s a tőke zárt cirkulációjában minden esetben marad az este végére olyan szereplő, aki képes hitelezni a többieknek. „[M]íg a dzsentrí hitelgazdálkodásában egybeesik egymással, átjárható a privát és a közéleti (a pénz, a politika és az esküvő), addig Tóth Mihály egy olyan pénzvilágba enged betekintést, ahol a kulcsjelölő látszólag már nem lép fel azzal az igénnyel, hogy minden viszonyra kiterjessze a hatalmát.”⁵⁵ Ez az átjárhatóság valójában a kártyaasztal gazdasá-

52 Vö. a regényben működő „üzleti nyelv logikájával”: FÜZI Izabella, „»A logika nem törődik a dzsentrível.« A »kombinálás« stratégiája a Noszty fiúban”, in szerk. MILIÁN, „A Noszty fiú...”, 186.

53 Ezzel némileg egybevág, hogy a *Pesti Napló* tudósítása szerint, amikor a megsértett dzsentrí, Szemző Gyula párbajra hívja az őt megsértő apa, Ungár Lajos ügyvédjét, akkor utóbbi így felel: „Nem párbajjal, hanem bíróság előtt fogjuk elintézni az ügyet!” *Pesti Napló*, 1901. júl. 21., 8.

54 EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán* (Budapest: Korona, 1998), 121.

55 HÁRS Endre, „Ökonómiai kultúra. A dzsentrí és a láthatatlan pénzmozgások”, in MILIÁN, „A Noszty fiú...”, 190–209, az idézet: 202.

gi logikájában érhető leginkább tetten. „Feri az öregurakhoz csatlakozott s leült az egyik tarokkasztalnál gibicnek, a Tóth Mihály háta mögé (*ki tudja, mire lesz az jó valamikor*).”⁵⁶

A pénznek az a (feudalizmusból kapitalizmusba való átmenetben kulcsszerepet játszó) tulajdonsága mutatkozik meg itt, hogy önálló társadalmi erőként lép fel a dzsentri magán és közélet átjárhatóságát tételező gazdaságtanával szemben.

Riportregény?

Az már a *Kakas Márton* névtelen – s természetesen élcelődő – kolumnistájának is feltűnt, hogy a „bácskai szenzációról” szóló hírlaptudósítások sokszor ellentmondanak egymásnak, illetve a legfrissebb értesülések gyakran felülírják az előző lapszámokban közölt „biztos forrásból” szerzett információkat; cikkiparódiájában éppen ezt a jelenséget karikírozza ki.⁵⁷ A zűrzavart fokozta, hogy a vidéki lapok, melyek gyakran a fővárosi lapok tudósításait másolták, a rákövetkező számokban nem mindig egészítették ki a történetet. A fővárosi lapokra is igaz volt, hogy ha közöltek is cikkeket a témáról, nem követték a „szenzáció” minden elágazását. Nem volt könnyű dolga annak, aki szeretett volna pontosan tájékozódni arról, hogy mi is történt a bácskai lagzin.

Úgy vélem, hogy Mikszáth nem pusztán a szenzációs hírt vette át és dolgozta bele a regényébe, hanem egyszersmind azt a mediális környezetet is, amelyben ez a hír létrejött. A narrátor alapvető gesztusa, hogy hallomásokra, „beavatottaktól” vett információkra hagyatkozik.⁵⁸ Ez az eljárás általában sem idegen a hírlapok névtelen kolumnistáitól, s a „bácskai szenzáció” közvetítése során is számos ilyen fordulattal találkozhatunk.⁵⁹ Ez a narratív eljárás Mikszáthnál az esetek jelentős részében a *communis opinio* felőli fokalizációt jelenti. Kései prózájában azonban már inkább a társadalmi információáramlás esetlegességeit, a szereplők önkényes értelmezéseinek és a csatornák kontamináló, olykor szubverzív oldalát domborítja ki (*A Sipsirica*, *A fekete város*). A *Nosztty fiú* is ehhez a vonulathoz tartozik.

Kucserka Zsófia vetette fel, hogy a regény hiteltelen főszerkesztője, Klementy „[a]z *Utóhang* felől olvasva [...] az elbeszélő belső, szövegbeli allegóriájaként és egy-

56 MIKSZÁTH, *A Nosztty fiú...*, 2:97. (Kiemelés tőlem: B. B.)

57 *Kakas Márton*, 1901. júl. 28, 10.

58 Ilyen szöveghehelyek a teljesség igénye nélkül: MIKSZÁTH, *A Nosztty fiú...*, 1:44, 1:54, 1:119, 1:194, 2:64, 2:164, 2:223.

59 Pl.: *Pesti Napló*, 1901. júl. 9., 7. Többek között: „a beavatottak azt is beszélik”; „akik többet tudnak a dologról...”.

ben szatirikus másaként értelmezhető.⁶⁰ Mindez azért is érdekes, mert – ahogy a bevezetőben jeleztem – éppen Klementy lesz az, aki egy pohárköszöntő alkalomával zsidóverő magyarként azonosítja Tóth Mihályt, ezzel téve nyilvánvalóvá egy hangsúlyos különbséget „valóság” és fikció között.

A *Különös házassággal* szemben tehát a *Nosztty fiú* nem csak a társadalmi problémát exponálja (történelmi allegória révén), hanem azt a diszkurzív teret is, melyben a probléma mint társadalmi probléma létrejön. Nem túlzás (Hász-Fehér Katalin kifejezésével) „környezetregényként” értelmezni a művet.⁶¹ A *Nosztty fiú* ilyen típusú megközelítése bizonyítéka lehet annak, hogy a századvégi anekdotikus prózapoétika nem szükségszerűen fonódik össze a dzsentrivel. A szövegek eredeti mediális közege felől az élőbeszédszerűség és az újságírás nyelve közti kapcsolatot a perdöntő, az utóbbinak ugyanis kialakulása során élőbeszédszerű jelleg kellett magára öltenie.⁶²

A dzsentriprobléma társadalmi probléma, melynek elsődleges mediális kontextusai a vármegye információáramlása (élőbeszéd) és a nyomtatott sajtó (publicisztika). Ha elfogadjuk, hogy a médium megelőzi a közvetített tartalmat, akkor ez azt jelenti, hogy nem a dzsentri mint osztály anekdotikus, hanem a hírek terjedésének és befogadásának módja teszi anekdotikussá a dzsentri identitást.

Összegzés

Dolgozatomban azt igyekeztem bemutatni, hogy az irodalmi dzsentri értékelméletének Marx felőli rekonstrukciója milyen értelmezői hozadékokkal szolgálhat.

Úgy vélem, hogy tágabb összefüggésekben is érdemes megvizsgálni, hogy miféle értékképzési implikációk húzódnak meg a különböző osztályok irodalmilag megalkotott gazdasági szemléletformáiban, illetve hogy a gazdasági értékekről alkotott szereplői nézetek miképpen preformálják az adott szubjektum társadalmi fantáziáját vagy a történelemről vallott nézeteit. Amikor Nosztty Feri a regény zá-

60 KUCSERKA Zsófia, „Riport–Regény–Mese. Műfaji olvasatok érvényessége A Nosztty fiú esete Tóth Marival-ban”, in MILIÁN, „A Nosztty fiú...”, 36.

61 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Az anekdota anekdotikus működése Mikszáth prózájában”, *Híd* 69, 1. sz. (2005): 67–80, 74. „[...] az úgynevezett főhősök valóban egy-két jellemvonással foglalnak helyet a regénycselekményben, alakjuk, jellemük mindvégig szegényes és változatlan marad, de körülöttük bonyolult kapcsolatháló jön létre, hozzájuk képest helyezkedik, tervez és cselekszik a regényterben az összes többi szereplő.” Az eredeti kontextusban vázolt jelentéssel egyetérték, de szeretném a fentebb említett értelmet is bevonni az interpretációba, ahol is a „környezetregény” megjelölés egyszersmind a mediális környezetre is vonatkoztatható.

62 HÁSZ-FEHÉR, „Jegyzetek egy...”, 108–110.

rómondatában így fogalmaz: „[h]iszen elég nagy a világ. És van benne elég leány. Szebbnél szebbek, édesebbek. A hozományok se vesztek még ki. Ej, csak egészség legyen és egy kis tűrhető kártyajárás”,⁶³ akkor nem pusztán abba vetett hitét nyilvánítja ki, hogy a társadalmi vagyon zéróösszegű rendszerben cirkulál, hanem a történelem olyan teleologikus elképzelését is nyomatékosítja, melyben a cél éppen az, hogy ez a zéróösszegű cirkuláció *ad infinitum* tartson.

63 MIKSZÁTH, *A Noszty fiú...*, 2:229.

Örökül kapott zavaros ügyek

Krúdy Gyula: *Andráscsik örököse*¹

Krúdy Gyula az 1900-as évek elejétől kezdve számos novellát szentelt a két nyírségi család, a Gaálok és a Zathureczkyk közti versengésnek. A tematika, amely nyomán többek között a „mikszáthi” jelzöt is kiérdemelte a korabeli kritikusoktól, gyakran érintette az örökség kérdését. 1905-1906 környékén Krúdy feltűnően gyakran foglalkozott a mesés örökség témájával. Míg a *Szentgyörgyiek öröksége* (*Új Idők*, 1905) és *A Gaálok öröksége* (*Vasárnapi Újság*, 1905) című novellák ugyanarra a szüzsére, nevezetesen a hosszú évek-évtizedek alatt nagy nehezen visszaperelt, de közben teljesen elértéktelenedett örökségre épültek, addig a *Marosi örököse* (*Új Idők*, 1906) már joggal nevezhető furfangosabb cselekményű történetnek. Itt a hatalmas vagyon fölött diszponáló Marosi Márton nyugalmazott császári és királyi őrnagy két feltételhez köti az öröklést: az örökösnek nem szabad megházasodnia, illetve folytatnia kell a régóta húzódó pereskedést két hársfa ügyében, amelyek alatt a családi legendárium szerint II. Rákóczi Ferenc is megpihent. Az első örökös, Gaál Sarolta sikeresen lezárta a tárgyalást, azaz hozzácsatolta az uradalomhoz a fákat, de végül odaadta kezét egy férfinak. Már utódja, Gaál Anna is éppen vénlánnyá vált volna az örökségi szerződés értelmében, de aztán ő is megházasodott, így az örökség kiszállt a család markából. Krúdy egyik említett elbeszélését sem vette fel kötetbe.

Az *Andráscsik örököse* a Gaál–Zathureczky „mondakör” egyik, ha nem leg-hosszabb szövege. Furcsa írással állunk szemben, hiszen a történetben, legalábbis a cím előrejelzését követve, nem történik semmi figyelemreméltó, miközben sok mindennek kellene történnie: a regény a szövevényes Andráscsik-per helyett elősorban az örökösnehöz kapcsolódó kiházasítási machinációkat taglalja, ame-

1 A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért, a korabeli jogi formulák és praktikák értelmezéséért köszönet illeti dr. Rác Lillát.

lyek, ha közvetetten kapcsolatban állnak is az örökséggel, elsősorban a két nyírségi família újabb összetűzését viszik színre. Annak oka tehát, hogy az örökösödési perpatvarról konkrétan kevés szó esik, az, hogy ez csak egy újabb epizód a két család vetélkedésének kötetekre rúgó krónikájában. Egy korabeli elismert irodalomtörténész egyenesen a „kedvenc alakok összefoglalójaként” méltatta a regényt.²

A regény először 1906-ban jelent meg folytatásokban az *Új Idők* hasábjain, könyv formájában pedig 1909-ben látott napvilágot a Singer és Wolfner gondozásában. Míg az első kiadás még sorozaton kívül jelent meg, az 1911-es második kiadást az Egyetemes regénytár, ennek 1912-es újranyomását pedig a nem túlságosan hosszúéletű Univerzális könyvtár sorozatába szerkesztették be. (Ez a regény volt Krúdy első folytatásos közlése az *Új Idők*ben, illetve csak ez az egy kötet jelent meg az Egyetemes regénytárban, a kiadó legrégebbi, 1885-ben induló és vélhetően legsikeresebb szériájában.)

Krúdy 1914-ben átvitte szövegét a *Tolnai Világlapját* nyomó Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalathoz, ahol már több munkája megjelent. A Világkönyvtár című sorozatban megjelenő regénnyel a szerző megszeghette a Singer és Wolfnerrel kötött megállapodást, s lehet, hogy ezt akarta mérsékelni azzal, hogy a kötet, jobban mondva a kötetkompozíció nem egyezett a korábbiakéval, hiszen Krúdy vagy a kiadó két régebbi elbeszélést (*A pajzsos ember*, *Az ura várja*) csapott a regényhez. Még ebben az évben megjelent a negyedik kiadás, megint a Singer és Wolfnernél, új köntösben, a szerző összegyűjtött munkáinak sorozatában, három novella (*Hunszív*, *Az elátkozott ház*, *Az a bolond Zathureczky*) kíséretében. A szerző életében ez a variáns jelent meg utoljára 1918-ban. (Érdekeség, hogy a gyűjteményes sorozat tíz megjelent kötetéből *A víg ember búcsú meséi* című kötet mellett csak ez a regény képviselte a korai pályaszakaszt – nem túlzás tehát a szerző által kiemelten fontos írásként tekintenünk rá.)³

Krúdy egy fontos változtatást mindenképpen végrehajtott a folyóiratós közlés és a könyvvariáns között, nevezetesen a címben szereplő többes számot egyes számmá alakította (*Andráscsik örököse*). Az első kötet címe azonban több helyen is *Andráscsik öröksége* változatban szerepelt. A Krúdy-szakértő Barta András is jelezte,⁴ hogy létezett egy ilyen címvariáns, de nem ő volt az első, aki ezt a lehetőséget felvetette. Ezen a címen mutatta be a regényt röviden a *Pesti Hírlap* 1909-ben,⁵

2 ALSZEGHY Zsolt, „Krúdy Gyula”, *Irodalomtörténet* 18, 3–4. sz. (1929): 106.

3 KRÚDY Gyula, *Regények és nagyobb elbeszélések* 3., s. a. r. KELECSÉNYI László (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006), 469. Az *Andráscsik örökösének* ebben a kiadásban közölt szövegváltozata oldalszámait a főszövegben jelzem.

4 KRÚDY Gyula, *Régi szélkakasok között* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976), 423.

5 [n. n.], „Krúdy Gyula könyvei”, *Pesti Hírlap*, 1909. nov. 14., 38.

és ilyen titulussal szerepelt *A Hét* könyvlistájában is.⁶ A következő évben ez a címváltozat tűnt fel az *Egyházi Közlöny* és a *Pesti Napló* hosszabb írásaiban,⁷ de 1913–1914 során a *Magyarország* is így reklámozta a regényt. Sokatmondó, hogy ez a cím szerepel többek között Petrik Géza *Magyar Könyvészetében* (itt csak az első kiadásánál), a Ványi-féle 1926-os *Magyar irodalmi lexikonban*,⁸ Szerb Antal és Várkonyi Nándor irodalomtörténeteiben,⁹ de még Gulyás Pál grandiózus adattárában is.¹⁰ A tévesztés egy 19. századi olvasói reflexből is adódhatott, miszerint az örökség, ennek vélt vagy valós helyével, tartalmával, megkaparintásának körülményeivel és történetével együtt izgalmasabb narratívát vetíthet előre, mint azok, amelyek pusztán „csak” az örökös vagy örökösök kilétével kapcsolatban tesznek olvasási ajánlatokat. Mindamellet nem számít mellékesnek, hogy ez az ajánlat egyszerre több örökösre vagy egyetlen örökösre hívja-e fel a figyelmet – már ha megmaradunk a szöveg bizonyított változtatásainál. Nem kétséges, hogy a Krúdy regényében taglalt örökösödési per végkimenetelét illetően így legalább kétféle olvasat lehetséges, igaz, a szöveg végül ambivalensen oszlatja el a kételyeket, hiszen egyszerre van szó egy hatalmas vagyon egyetlen kijelölt örököséről, illetve – az örökség végső szétosztása vagy elajándékozása miatt – számtalan örökösről. Miközben persze maga az örökség sem sikkad el jelentőségében a szereplőké mögött, hiszen ennek egyik narratív komponense sem nevezhető szokványosnak. Andráscsik Sámuel különös – ha nem is minden szempontból elmarasztalható – módon tett szert vagyonára, a végrendelet kihirdetésekor az örököst senki sem ismerte a rokonságból, az örökösödési per furcsa módon húzódott el, illetve nem éppen szokványosan oldódott meg. Az *Andráscsik örököse*ben az örökség referenciája (a vagyon) mögött hasonlóan „evilági”, de kevésbé megfogható motivációk és stratégiák húzódnak meg, megkérdőjelezve a regény összes fellelhető címváltozatának denotátumát.

Az *Andráscsik örököse* kapcsán sokat hangoztatott (romantikus) dzsentri-tematika, illetve ennek mesei allúziói – a mindenki számára meglegedést nyújtó *happy ending* mellett – elsősorban ott érhetők tetten, hogy az örökség bemeneti

6 „Új könyvek”, *A Hét* 20, 47. sz. (1909): 780.

7 TOMA István, „Andráscsik öröksége”, *Egyházi Közlöny* 22, 3. sz. (1910): 40; L. E. [LONDESZ Elek], „Andráscsik öröksége”, *Pesti Napló*, 1910. máj. 1., 37.

8 *Magyar irodalmi lexikon*, szerk. VÁNYI Ferenc (Budapest: Studium, 1926), 504.

9 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet* (Budapest: Révai, 1947), 442; VÁRKONYI Nándor, *A modern magyar irodalom* (Pécs: Danubia, 1929), 300. Utóbbi a hibát később javította: VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940* (Budapest: Szukits, 1942), 263.

10 *Magyar írók élete és munkái*, GULYÁS Pál adatgyűjtéséből s. a. r. VICZIÁN János, 19 köt. (Budapest: Argumentum–MTAK, 1995), 17:676, 678. (Itt az *Andráscsik öröksége* és az *Andráscsik örököse* címváltozatok is előfordulnak.)

és kimeneti oldalán is ugyanazt az „összeget” találjuk, annak immateriális jegyeivel együtt. Andráscsik Zsuzsanna ugyanis nemcsak az örökség alapjául szolgáló vagyont osztja szét szinte maradéktalanul, de az édesapja által a vagyonhoz „csatolt” anyagtalán komponenseket (az uzorakamatként felszámított megaláztatást) a jószág tárgyaival, vagyis a rokonságnak szánt ajándékokkal kompenzálja. A megoldás dacára a regény számtalan értelmezést kínál fel az örökség mibenlétével, illetve az örökösödési per tulajdonképpeni tétjével kapcsolatban, végig kérdésessé téve azt, kit is érthetünk pontosan a szöveg címében jelzett örökös személye alatt.

A regény színhelye Nagykálló, Szabolcs vármegye (Nyíregyházát megelőző) székhelye, a történet 1880 körül játszódik. Andráscsik Sámuel, a nagykállói uzorás halálakor a rokonság tagjai szerte az országból összesereglenek, hátha nekik is lepottyan valami az örökségből, amire papír szerint özvegye és lánya, Juliska tarthatnak igényt. A végrendelet általános elképedésre egy Zsuzsanna nevű hölgyet jelöl ki örökösül, aki, mint kiderül, az elhunyt fiatalkori szerelmi afférjából, jobban mondva első, eltitkolt házasságából született. Amikor az örökös nő megérkezik, beindul az átláthatatlan jogi és szerelmi procedúra, igaz, a jogi mozzanatokból csak információmorzsák jutnak az olvasóknak. A rokonság pereskedésbe kezd, Zsuzsanna és védőügyvédje, Bajsa Gábor között pedig egyre szorosabbá válik a viszony, miközben a régió hírhedt kerítőnöje, Pay báróné saját unokaöccseit próbálja összehoronálni az örökös nővel. A történet kulcsszereplője a Krúdy-szövegvilág egyik gyakran visszatérő alakja, a tréfás Zathureczky, aki nagynénjével versenyezve komoly szerepet vállal abban, hogy az ifjú fiskális eltekintsen eredeti szándékától, a szépséges özvegy Telekdiné meghódításától, és Andráscsik Zsuzsanna felé forduljon. Zathureczky terve sikerül, a kérők hoppon maradnak, illetve az örökösödési hercehurca is lezárul a rokonság tagjainak furcsa, sőt egyenesen hagyománytörő kiengesztelésével.¹¹

Az Andráscsik örökségül szolgáló vagyont a hatályos jogi formulák szerint érvénytelen második házasságból nyert hozomány alapozta meg. Ezt a pénzt a társadalom peremén álló „kupec” két módon gyarapította. Amikor egy-egy kölcsönért áhítózó embert sodort elé a sors, aki már minden uzorásnál eljátszotta a hitelét, ő hajlandó volt vele üzletet kötni, de ezért cserébe az üzletfélnek be kellett őt vinnie a nemesek társaságába, hízelegnie, könyörögnie kellett neki, sőt, több esetben meg kellett alázkodnia előtte. A kölcsönszerződés materiális tétje mel-

11 Zathureczky „metamorfózisa” külön tanulmány témája lehetne, hiszen ez a szereplő volt az a regényalakjai közül, aki Krúdy életművének későbbi szakaszaiban is fel-felbukkant. *A nemzeti ládából* című elbeszélésben (*Vasárnapi Újság*, 1912) például olyan mesélői szerepkörbe került, mint Cholnoky Viktor *Trivulziója*, *Szindbád*, vagy Kosztolányi *Esti Kornélja*.

lett így szerepelt a kontraktusban egy nem számszerűsíthető tétel is, nevezetesen a színjáték, amelynek segítségével Andráscsikot az is megismerhette a közösségből, aki nem tudott, vagy nem akart vele szorosabb kontaktust kötni. Így folyamatosan gyarapodott Andráscsik potenciális ügyfeleinek száma is, miközben tőlük csak a szokásos tíz százalékos uzsorakamatot számította fel – a megszorult embereket, eltekintve a társasági színjátéktól, Andráscsik csak a hiúság és az önbecsülés kontextusában károsította meg, igaz, a szerződés erre vonatkozó „paszszusai” mindkét fél számára többet nyomtak a latban. Talán nem túlzás ebben az értelemben kettős uzsoráról beszélni, hiszen az uzsora fogalma jogi kontextusban összekapcsolódott a nyereszkesedéssel és az elvtelen haszonszerzéssel. A dualizmus első, erre vonatkozó törvényében (1877: VIII. tc.) nyolc százalékban maximummálták az uzsorakamatot, de az uzsorát nem szankcionálták. Az 1883. évi XXV. törvény már kimondta, hogy

A ki másnak szorultságát, könnyelműségét vagy tapasztalatlanságát felhasználva, olyan kikötések mellett hitelez vagy ad fizetési halasztást, melyek a neki vagy egy harmadiknak engedett túlságos mérvű vagyoni előnyök által az adósnak, vagy a kezesnek anyagi romlását előidézni vagy fokozni alkalmasok; vagy oly mérvűek, hogy az eset körülményeihez képest, a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közt szembeötlő aránytalanság mutatkozik: az uzsora vétségét követi el és egy hónaptól hat hónapig terjedhető fogházzal, és száz forinttól kétezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.¹²

Andráscsik azzal kerülte el a büntetőjogi felelősségre vonás kockázatát, hogy a büntethető kamattételt „immateriális fizetőeszközre” váltotta be. (Igaz, a „becsületese tíz percent”, amire dolgozott, meghaladta a kamat engedélyezett mértékét.)

A másik pénzgyarapító aktus a finanszírozáshoz szükséges költségek elmara-dása miatt félbemaradt vagy egyhelyben álló perek megvásárlása, illetve átvál-lalása volt. Mivel Andráscsik ügyesen választotta ki a végül sikerre vihető pereket, csekély ellenjavadalmazás ellenében minden esetben óriási mértékben nőtt vagyona. A kor joggyakorlatában ez legális ügymenetnek számított, hiszen az engedményes – az adós hozzájárulása nélkül – „átvehette” a felperestől a pert.¹³

12 1883. évi XXV. törvénycikk az uzsoráról és káros hitelügyletekről, 1.§, hozzáférés: 2023.08.21, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1883%2520XXV>.

13 Vö. *Magyar polgári törvénykezési jog Dr. Plósz Sándor egyetemi ny. r. tanár előadásai alapján*, összeáll. VASS Károly (Budapest: Szent István Társulat, 1906), 275; TÉRFY Gyula, *A polgári perrendtartás zsebkönyve* (Budapest: Grill, 1906), 52–53; *Magyar Magánjog III. Kötelmi jog*, szerk. FODOR Ármin (Budapest: Singer és Wolfner, 1898), 182–186.

Andráscsik vagyonszerzésben legális és illegális elemek keverednek, de ha eltekintünk a törvénytelen második házasság kínálta „alaptökétől”, akkor machinációi nem nevezhetők törvényszegéseknek, még ha az üzletfelekre kényszerített meghunyászkodás etikailag elmarasztalható is. Ha Andráscsik társadalmi megbecsültsége nem emelkedett is, sőt, éppen ellenkezőleg, egyre gyűlöltebb személylévé vált, a machinációk nyomán papíron bekerült a helyi társadalmi elit vezető alakjainak névsorába. Ki és mit örökölhett meg volna mindebből a regényben?

Első körben érdemes szétválasztani Andráscsik tulajdonképpeni örökségét, azaz hatalmas vagyonát, illetve a nevéhez tapadó, nem túl hízelgő asszociációkat. Eszerint feltételezhető, hogy úgy vélhették, a majdani örökösnek nemcsak a pénzösszeg támasztotta feltételeknek kell majd megfelelnie, de meg kell küzdenie azoknak az embereknek, azaz a volt üzletfeleknek a nyílt vagy burkolt ellenszenvével is, akiket Andráscsik súlyosan megalázott az uzsoraszerződés során. Az örökség így legalább annyira számíthat tehernek, mint boldogulást elősegítő örömforrásnak.

Az alapján, amennyit a regény a végrendelet szövegéből felfed, a magát megkárosítottnak vélő rokonság nem hivatkozhatott alaki vagy tartalmi hibára, azaz a végrendelet megtámadásához kellő jogalapot adó aktusra. Az idézett kitétel („Én, Andráscsik Sámuel [az igaziakból], ép elmével, szabad akaratomból minden ingó és ingatlan vagyonomat hagyományozom kizárólagosan, szeretett gyermekemnek, Andráscsik Zsuzsánnának...”, 313.) tartalmazta a „szabad akarat” és a cselekvőképesség kritériumát, az örökös személyét, sőt, a hagyományozás performatív mozzanatát is. Emellett Zsuzsanna minden szempontból jogos örökösnek volt tekintendő, hiszen apja első, még érvényben lévő házasságából született. Bár a második házasság ilyen értelemben érvénytelen volt, Juliskát a „jóhiszeműleg vélt házasság” okán megillette a kötelesrész: ennek a féltestvér tulajdonképpen eleget is tett, hiszen az uradalom felét kitevő tabi pusztát neki ajándékozta.¹⁴ Nem tudható tehát, hogy a rokonság által felkért ügyvédek milyen stratégia mentén támadták a végrendeletet, az viszont kiderül, hogy az alperes, Zsuzsanna nem volt tisztában a jogi kontextussal: egy helyütt Bajsa figyelmeztette, hogy nem ők pereskednek, csak védekeznek a perek ellen, mire a nő azt válaszolja, hogy „Alperes, felperes. Bánom is én. Elég az hozzá, hogy peres vagyok”. (387.)

Egy álmoskönyvszerű meghatározás szerint felperesként perben állni valakivel azt jelenti, hogy az illető büszkén viseli a megpróbáltatásokat a családi tradíció és az arisztokrata szokásrend megóvása végett – az *Andráscsik örökösében* a

14 ZLINSZKY Imre, *A magyar magánjog mai érvényében, különös tekintettel a gyakorlat igényeire* (Budapest: Franklin, 1899), 860, 1082–1084, 1135–1137.

hosszú ideig tartó pereskedés valóban hordoz egy ilyen, nem lényegtelen mellékjelentést. A pereskedés eleve egy olyan hosszú, végeláthatatlan folyamatként tételződik a regényben, amelynek lényege nem is az így teljességgel beláthatatlan és megjósolhatatlan végső kimenetelében, hanem különféle mesterséges eszközökkel fenntartott folyamatosságában rejlik. Andráscsik Zsuzsanna legfigyelemreméltóbb kérője például azt állítja, hogy

Én családi hagyományból pörösködöm. Tisztán kegyeletes érzés ez az őseim iránt. Minden Gravinczy vitte ezt a pört körülbelül háromszáz esztendő óta. Azért, mert nekem nincsenek váraim, nem lehetek kevésbé külön ember, mint háromszáz év előtti ükapám. (382.)

Amikor kiderül, hogy az Andráscsik kontra Andráscsik-pernek vége szakad, a szöveg már-már a per tárgyát adó vagyonnal egyenértékűként tünteti fel a jogi folyamatot:

Hej, nagy dolog volt az, amikor az Andráscsikok beadták a derekukat és megszüntették a nagy pört, amelyről még az unokák is legendákat beszélhettek volna! Három-négy generáció megélt volna a pörből, nem kellett volna semmit se tennie, csak a lábat lógatni, aztán most meg egyszerre eladják magukat, megegyeznek békességesen, pedig akár mindegyiknek joga volna az egész millióhoz. (422.)

A végrendelet megrámadása egy extra lehetőséget is tartogat emellett, nevezetesen az időhúzást: amíg a per folyik, addig az örökös személye kérdéses, így az örökség nem kerülhet átadásra. Az *Andráscsik örökösében* a gazdag rokonság joggal reménykedhetett abban, hogy az elhúzódó per felemészti a végrendeletben kijelölt örökös tartalékait, így számukra pozitív végkimenetellel, kiegyezéssel zárul.

Ez az a pont, ahol a Krúdy-recepció erre a regényre is vonatkozó évszázados kitétele, nevezetesen a „mikszáthos” dzsentrí-tematika allegorikus olvasatának tapasztalata sikeresen applikálható, tekintve hogy ha az Andráscsik Sámuel mesés örökségéért harcba vonuló rokonság a pörösködés szokásrendjének fenntartását és megerősítését is célba vette, akkor ez inkább nagyúri hóbortként, mintsem praktikus modern pénzszerzési akcióként értékelhető. Bár nem ismertek az örökhagyó valódi indítékai, arra talán ő is számított, hogy a semmiből felbukkanó örökös személye miatt a hagyatéki eljárás nem zárulhat, és ami még fontosabb, nem zárulhat le *hamar* mindenki számára kielégítő végeredménnyel. Így akár az is felvethető, hogy Andráscsik Sámuel szándékosan úgy alakította az eseményeket, hogy végtelenbe nyúló jogi procedúra feltételeit hagyja örökül maga

után, ezzel is igazodva annak a társadalmi osztálynak a tradícióihoz, amelyhez ő, anélkül, hogy ennek szimbolikus kiváltságait elnyerte volna, csak megalázó módon tudott közel kerülni.

Krúdy regényében a per tehát úri státusszimbólum, igaz, a pereskedés elindította jogi hercehurca temporalitása a folyamat intézményileg kijelölt „mediátorai” vagy „szuperolvasói”, nevezetesen az ügyvédek számára sem lebecsülendő körülmény, lévén ők a per egész időtartama alatt megkapják fizetségüket. Bajsa Gábor ráadásul nemcsak fizetést, de szinte azonnali társadalmi érvényesülést is köszönhetett annak, hogy ő lett az örökös nő ügyvédje, hiszen ez a gyorsan generálódó hírnév segítette őt közel Telekdnéhez, aki a férfiiban egyszerre láthatta meg a vetélytársához, Zsuzsannához kapcsolódó fő „informátort”, de a társadalmi ranglétra immáron következő fokára lépő „sztárügyvédet”, azaz leendő vagyonos szertőjét vagy házastársát is.

Zsuzsanna tettét, nevezetesen, hogy az örökölt vagyont szétosztja az arra áhítózó rokonok között, különböző módon értékelték az őt körbevevő alakok. Gravinczy, aki már-már az örökös nő jegyesének tudhatta magát, próbatételnek vélte, aminek nyomán a vagyonos jövendőbeli menyasszony azt teszti kiválasztottján, hogy az mennyire apellál a hozományra. Zathureczky „furfangot szimatolt”, míg Bajsa csak annyit jegyzett meg lakonikusan, hogy előfordult már az, hogy valaki *intra dominium* (azaz birtokon belül, kvázi nyertes pozícióból) „egyezkedjen”. Bár Zsuzsanna részben legkitartóbb kérője leszerelése végett döntött a peren kívüli megegyezések mellett, leginkább a jóság motiválta:

Nem is hiszi báróné, hogy micsoda boldogság az jónak lenni. A világon ez a legtisztább, legvalódibb öröm. Teljesen méltányolni tudom azokat a nőket, akik odahagyva családot, világi boldogságot, az ápoló apácák formátlan köntösét öltik magukra. Valamikor én is apáca szerettem volna lenni. Fájdalom, ez a vágyódásom nem teljesülhetett. De a szívemben örökké megmaradt a szomjúság a jó cselekedetek után. Ha rajtam múlna, mindenemet szétosztanám a szegények között. (420.)

Zsuzsanna trükkje abban rejlett, hogy a neki szánt örökséget nem a vagyon automatikus feldarabolás utáni szétosztása, hanem személyre szabott árucikkek, jószágok, ruhaneműk formájában történő átadása, azaz tulajdonképpen ajándékozás formájában használta fel a vagyonra aspirálók elhallgattatására. Az, hogy a cserértéknek ekkora jelentőséget szánt, bizvást okozott örömet a szegényebb sorban élő Andráscsikok, főleg a kiházásításra váró lányok körében, akik hozományul ke Lengyét kaptak az örökös nőtől. Ez a státusszimbólum győzte meg végül az egyetlen, a kiengeszteléssel eleinte nem rokonszenvező rokont, Andráscsik Demetert

is, aki lánya, Rózsika könyörgésére végül elállt pártütő szándékától, egy újabb per beindításától (amelyben viszont egyedüli Andráscsikként, a kiterjedt família tagjainak támogatása nélkül állt volna szemben Zsuzsannával). Így tulajdonképpen az örökség szétosztásakor is szerepet játszott egy nem anyagiasítható, „természetbeni” szempont, a külön a rokonság egyes tagjai felé irányuló performatív gesztus. Zsuzsanna így egyenlítette ki azt a különbséget, ami édesapja esetében a legálisan beszédett uzsorakamat és a nem illegális, de igencsak dehumanizáló színjáték diszkrepanciájából keletkezett. Ha úgy tetszik, Zsuzsanna nyerő pozícióból és megalázkodva varrta el az örökösödési hercehurca szálait.

A történet szereplői az örökség értelmezését illetően három csoportra oszthatók. Az egyikbe azok tartoznak, akik ennek pénzügyi vonzatait helyezik előtérbe: a kérők egy gazdag feleségért versengenek, az ügyvédek pedig a perrel járó permanens fizetségben reménykedve tesznek meg minden tőlük telhetőt. A másik csoport tagjainál a praktikus pénzügyi motivációk immateriális szándékokkal keverednek: Pay báróné saját kiházásítási tevékenységéből fakadó hírnevét is öregbíteni akarja, a vagyonos, pereskedéshez elegendő munícióval rendelkező rokonok társadalmi presztízsük szinten tartását vagy felemelkedését várják a pereskedésből, de ide sorolható Andráscsik Sámuel is, aki vagyona gyarapítása mellett a helyi arisztokrácia önértébe is folyamatosan belegázolhatott. A harmadik csoportban a végül a jóság által vezérelt Zsuzsanna mellett a történet legagyafűrtabb szereplője, Zathureczky helyezhető el. Zsuzsannát inkább az nyugtalanítja, hogy perben áll, így apja társadalmi helyezkedést segítő stratégiáit sem igazán érzi magáénak, míg a hóbortos Zathureczkyt, aki Krúdy mesés-romantikus regényterében leginkább átlátja az eseményeket, érezhetően más indítékok hajtják.¹⁵

A nagy tréfacsinalóról kiderül többek között, hogy ő a környék legjobb kártyása, de csak akkor ül le játszani, amikor valakit meg akar kopasztani, végül a kizsebelt áldozatnak a játszma végén bevallja, hogy csalt, és visszaadja neki az elnyert összeget. Bajsa azt állítja róla, hogy furfangosságának éppen az az alapja, hogy – miközben úgy tűnik, hogy éppen el akarja azt tussolni – mindig az igazat mondja el. Az *Andráscsik örökösében* két alkalommal nyúl bele határozottan az események folyásába. Először a megyebálról kikoszarozott új „örökös-kisasszonyt”, Zsuzsannát teszi híressé azzal, hogy a bála rendelt cigányzenekart a nő rezidenciájához rendeli, megfosztva ezzel Nagykálló lakosait az esztétikai élvezettől, egy-

15 Andráscsik özvegye egyedüliként speciális pozíciót képvisel a perben résztvevők között. Mint kiderül, ő az egyik „lejelkeseredettebb” „pörös fél” (344.), de tulajdonképpen azért, mert teljességgel lehetetlen „keresettel” élni, ha tudna, nevezetesen utólag válna el törvényes urától (mert „nem akar a kétfelesgű ember özvegye lenni”), illetve törvény elé idézné Andráscsikot.

úttal ráirányítva figyelmüket a helyi arisztokrácia váratlanul felbukkant, de teljes jogú képviselőjére. Másodszer pedig, hogy borsot törjön Pay báróné orra alá, ráadásul egy kérőt is kiiktasson terveinek megvalósítása (nevezetesen Zsuzsanna és az ügyvédje összeboronálása) végett, Borcsánszky Jankót megismerteti az örökösnökkel, jobban mondva azzal az örökösnökkel, akit mindenki Andráscsik Sámuel egyetlen lányának hitt, Juliskával. A kérő besétál a csapdába – és végül jól is jár, hiszen a vagyon fele menyasszonyára száll.

Zathureczky ügyeskedései egyáltalán nem motiválatlanok. Amellett, hogy minduntalan az érvényben lévő rutinok és hagyományok aláásásán munkálkodik, azért is próbálja meg eltéríteni Bajsát attól, hogy a szép Telekdynének udvaroljon, mert az Gaál-lányként családja ellenségének számít. Ezenkívül szinte csak ő látja be, hogy Andráscsik tulajdonképpen öröksége az évtizedeken át eltitkolt gyermek, Zsuzsanna, aki a rá ruházott vagyontól függetlenül különleges értékkel bír. Mindezt a regény szövegében két állandó jelzős szerkezet tanúsítja, a „milliomos kisasszony” és az „aranytollú madár”. Míg előbbi, mindenfajta figuráció híján egyértelműen utal Zsuzsanna helyzetére, illetve potenciális helyzetére, addig utóbbi, metaforikussága révén kétértelmű jelentést teremt: a madár arany tollai csak annyiban értékesek, amennyiben megjelenési formájukban emlékeztetnek az arany színére, illetve tökéletesen imitálják azt, de éppen ezért a kifejezés elsőrendű eszköze lehet a megtévesztésnek, illetve az erre alapuló meggyőzésnek is. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a Zsuzsanna gazdagságára egyértelműen utaló szerkezetet széles körben használnak a regényben, az átvitt értelmű szerkezet viszont Zathureczky meggyőzési kelléktárának egyik legfontosabb instrumentuma, és csak ő, majd Bajsa, illetve a narrátor szókincsébe íródik be.

Tehát Zathureczky azzal gyözködi Bajsa Gábort, hogy nem szabad elereszteni az aranytollú madarat – a jótanács értelemszerűen nem iktatja ki teljes mértékben a Zsuzsannának megítélt értéket: „Amilyen jámbor gyerek vagy, bizony elengeded a madarat, amely maga kívánczik a kalitkába. Pedig szép, aranytollú madár. Régi mondás: mindenki a maga szerencséjének kovácsa”. (363.) A második alkalommal a narrátor használja a kifejezést („Gravinczyre bízott tehát, hogy az aranytollú madarat megfogja a família számára.”, 373.), a harmadik alkalommal Bajsa gondolataiban bukkan fel („Miért irigyelnéd a szegény Gravinczytól az aranytollú madarat, amikor az ő hálójában akadt fel? Meg aztán többet ér egy fehér házigalamb, minden aranytollu fülemilénél. A házigalambot meg is lehet enni.”, 392.), végül Zathureczky emlegeti a látszólagos sikere fölött lelkendező Pay bárónének („várjuk meg az esküvőt, néni. Elröpülhet addig az aranytollú madár.”, 412.).

Mindazonáltal a leánya millióiról jóval kevesebb szó esik a regényben, mint a madárka aranytollairól. Bár a regény háttérében folyamatosan zajlanak a pe-

rek, illetve zajlik a jogi procedúra, addig az olvasó ezzel kapcsolatban csak arról értesül, hogy Bajsa aktacsomókkal keresi fel Zsuzsannát, és egyeztetnek – párbeszédjeik csak egyetlen esetet érintenek konkrétan, az egri káptalan szerződészegését (a papok évek óta elmaradnak a szerződésben vállalt évi öt hordó borral, ezért Bajsa szerint ők is perelhetők, bár ez az ügy csak közvetetten kapcsolódik a hagyatékot támadó Andráscsikokhoz, inkább csak a tulajdonképpeni hagyaték felmérésére vonatkozik). Miközben Zsuzsanna indítékai már a regény elején tisztázottak, ezek ismeretében pedig nem nehéz úgy olvasni a közte és ügyvédje között folyó dialógust, mint a nő puhatolózását. Andráscsik Zsuzsanna a modern emancipált nő alaptípusát testesíti meg: már a kezdetekben nyilvánvalóvá teszi, hogy a vagyonnál sokkal fontosabb számára a házasság egyenrangúsága. Ez alapján az is felmerülhet, hogy az egész pereskedés valamifajta félig patriarchális, félig feudális ösztönből ered, a nő váratlan húzása pedig ebből fakadóan értelmezhető emancipatorikus gesztusnak.

A jogi mechanizmusnál jóval harsányabbak és látványosabbak a regényben azok a praktikák, amelyek a női szereplők meghódítása és megszerzése körül összpontosulnak, beleértve ebbe Zsuzsanna mellett féltestvérét, Andráscsik Juliskát és Telekdinét is. Ha Zsuzsanna számít a valódi örökségnek, Bajsa pedig tulajdonképpen a kijelölt „örökös”, amivel a lány mellett többek között Zathureczky is végig tisztában van, akkor a nagy ráismerés ellenében az ügyvéd Telekdiné iránti vonzalma jelenti a legnagyobb akadályt. A nő az utolsó pillanatig előnyben van Zsuzsannával szemben, sőt, Bajsa csak a vele váltott csókot követően ábrándul ki belőle. A fordulatot talán az a reflexió jelentette, amikor az ügyvéd ugyanarra az álláspontra jut, mint Zsuzsanna:

Meg aztán a Bajsa becsületes lelkében sohasem fordult meg csak árnyéka sem a gondolatnak, hogy pénzért házasodjon. Olyan elérhetetlennek, csodálatosnak látta a milliomos kisasszonyt, hogy eszébe se jutott soha, hogy Zsuzsanna a vagyona mellett épen olyan fiatal, szerelemvágó nő, mint a többi. Talán, ha akkor ismerkedik meg Andráscsik Zsuzsannával, amikor még nem volt milliós öröksége, bizonyára igyekezett volna meghódítani, amint törekvése ez minden fiatal férfinak szép, okos leányokkal szemben. De a milliós púp volt a Bajsa szemében, igaz, hogy aranypúp s a legutolsó időkig talán azt se tudta volna megmondani, hogy milyen színű Andráscsik Zsuzsanna szeme. Csak akkor vette észre, hogy acélfénye van annak a szemnek, amikor az Graviczyre kezdett mosolyogni.” (399–400.)

Ennek a felismerésnek a párja az a Bajsa tudatszintjéhez illeszkedő leíró passzus, amely szerint:

Gyönyörű volt ebben a percben a hatalmas leány. Tündöklő szeme diadalmas ragyogással szinte megvilágítani látszott arcát. Fejedelmi termete kiegyenesedett; igazi nő volt ebben a pillanatban, büszke, öntudatos, nemes leány, akinek barna fejére vagy egy királyi korona vagy a szentek glóriája illenék. Bajsa Gábor lesütötte a szemét, mert vakította a leány szépsége. (420–421.)

Itt térnek vissza a regény első könyvváltozatának állítólagos címvariánsára. Ha tényleg nem létezett az *Andráscsik öröksége* című regény, akkor a tévesztés oka az lehetett, hogy a könyvvel foglalatосkodó hozzáértők és lexikonszócikk-gyártók öntudatlanul is érdekesebbnek tekintettek az örökségre, mint az örökös személyére. Ha viszont az örökség jól láthatóan nem kerül elő a regényben, akkor felmerül annak az esélye, hogy nem azt kellene örökségen érteni, amire a szöveg egyébként utal. Ebből fakadóan pedig akár Bajsa Gedeont is lehetne Andráscsik örökösének tekinteni, de már nem a szó „monetáris”, hanem „temporális” értelmében. (Igaz, az Andráscsik–Bajsa házaspár közös életét biztosító egzisztenciális alapon jelen van az uzorás vagyona is, egy részről az örökség maradékának, másrészt a Bajsának folyósított ügyvédi fizetség formájában.)

Az *Andráscsik örökösének* megoldása nyomán tulajdonképpen az örökség minden potenciális követelője jól járt: a rokonságot célzott és hasznos ajándékokkal jutalmazták, az uzorás hazugságát elszenvető második család jókora porciót kapott az örökségből, míg egy, az egész vagyonnak csak kis hányadát képviselő rész különböző formában az eredeti örökösnél, Andráscsik Zsuzsannánál maradt. Az örökhatyó a furmányos végrendeletnek és a tőle függetlenül alakuló eseménysorozatnak köszönhetően elérte, hogy a család neve beíródjon a virtuális helyi krónikákba és legendáriumokba, Zathureczky pedig a „kiházásítási csörte” során diadalt aratott a Gaál család különböző képviselőin. Krúdy mesei narratívájában a jók győzedelmeskedtek, a rosszak pedig vereséget szenvedtek, igaz, mivel a regényben nem szerepeltek klasszikus értelemben vett antagonisták, a vesztesek „bűnhődése” nem járt visszafordíthatatlan veszteségekkel (nem is beszélve az első körben felsült, de aztán szerencsés Borcsánszky Jankó váratlannak mondható hozományáról). Andráscsik és a nagykállóiak különböző praktikái révén a regény ízelítőt nyújt a korabeli jogi-pénzügyi machinációk kimeríthetetlen tárházából is: az *Andráscsik öröksége* ezen jellegzetessége másfajta helyet jelölhet ki a jövőben az életműben, mint a szöveg kapcsán eddig legtöbbször emlegetett dzsentri-tematika.

Nemzetközi tőkemozgások

Gobseck, Goriot, Rastignac és Nucingen

A pénz szerepe és megjelen(ít)ése Balzac regényeiben

„Az élet olyan gépezet, amelynek mozgását a pénz szabályozza” – oktatta ifjú szomszédját Balzac halhatatlanná vált uzsorása, Gobseck a nevét viselő kisregényben.¹

A 19. századi francia (realista) irodalom egyik legnagyobb alakja, Honoré de Balzac *Emberi színjáték* című regényfolyamának meghatározó „szereplője” a pénz és annak számtalan megjelenési formája. Az író nemcsak saját, „monetarizálódó” és „kommercializálódó” társadalmát ábrázolta,² hanem félresikerült vállalkozásai (könyvkiadás, nyomda, betüöntőműhely) és költséges életmódja miatt személyes tapasztalatból maga is jól ismerte a hitel(ezők) világát.³ Szimbolikusan is tekinthető, hogy a *Goriot apó* egyes kéziratlapjaira jegyezte fel adósságait,⁴ mint ahogy az is, hogy írói munkájával törekedett törleszteni azokat: üzleti vállalkozásai sikertelenek maradtak, hatalmas írói vállalkozását azonban siker koronázta.⁵

- 1 Honoré de BALZAC, „Gobseck”, ford. DÉRY Tibor, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* II, 619–677 (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 637.
- 2 Lásd például HITES Sándor, „A pénz fátyla, avagy a monetáris reprezentációról néhány 19. századi regényben”, *Alföld* 68, 2. sz. (2017): 86–93.
- 3 A tanulmány a regények fiktív világát vizsgálja, nem tekinti, hogy az író személyes tapasztalatai hogyan jelennek meg az életműben és milyen konkrét hatások fedezhetők fel benne.
- 4 Lásd például Gérard GENGEMBRE, *Balzac Le Napoléon des lettres*, Découvertes Gallimard Littérature (Paris: Gallimard, 1992) és Youness BOUSENNA, „L’argent, l’obsession du siècle de Balzac”, *Philitt. Philosophie, littérature et cinéma*, 31 octobre 2018, hozzáférés: 2024.02.25, <https://philitt.fr/2018/10/31/largent-obsession-du-siecle-de-balzac/>.
- 5 Szokás Balzacot a pénz regényírójának nevezni, de Alexandre Péraud szerint inkább a hitel regényírójaként kellene említeni, ami egyetlen más modern életműben sem foglal el ennyire meghatározó helyet. Lásd Alexandre PÉRAUD, „La Comédie humaine comme mise en texte de l’imaginaire social du crédit”, in *Les Français et l’argent, XIXe-XXIe siècle*, szerk. Yannick MAREC, Alya AGLAN és Olivier FEIERTAG, 235–249 (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011), hozzáférés: 2024.02.25, <https://books.openedition.org/pur/121089#bodyftn22>.

1834-ben született meg a regényfolyam ötlete, amely végül szűk egy évtizeddel később indult meg, és amelyet mintegy kilencven regény összefüggő, sűrű szöveget alkot. Mintegy két és fél ezer szereplő tűnik fel vissza-visszatérve az egyes művek lapjain, történetük számtalan különböző módon kapcsolódik össze, életútjuk keresztezi egymást, kapcsolataik, életük hat egymásra.

Nem volt kis vállalkozás megrajzolni egy kor két- vagy háromezer jellegzetes alakját, mert lényegében minden nemzedék ennyi típust mutat föl, s ennyit tartalmaz az *Emberi színjáték* is. Ezt a rengeteg alakot, jellemet, ezt a tömegnyi egzisztenciát keretbe kellett foglalni, s ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem, képtárba kellett illeszteni. Innét művem oly természetes, és már ismeretes beosztása a magánélet, a vidéki, párizsi, politikai, katonai és falusi élet jeleneteire. Ebbe a hat könyvbe soroltam azokat az erkölcs-tanulmányokat, melyek a társadalom egyetemes történetét adják, vagy mint eleink mondták volna: tetteinek és tényeinek gyűjteményét.⁶

Jelen tanulmány hét regényt és kisregényt vizsgál mindenekelőtt a pénz és annak különböző megjelenítési formái szempontjából.⁷ A művek cselekménye 1818 és 1833 között játszódik, azaz legfőképp a restauráció (főként XVIII. Lajos, kisebb részben X. Károly), valamint a júliusi monarchia idején: *César Birotteau nagysága és bukása*; *Goriot apó*; *Elveszett illúziók*; *Kurtizánok tündöklése és nyomorúsága*; *A Nucingen-ház*; *Gobseck és Egy üzletember*.⁸

A címben szereplő négy regényhős az *Emberi színjáték* meghatározó, a pénzhez valamilyen módon szorosan kapcsolódó alakja: Nucingen, a bankár; Gobseck, az uzsorás; Rastignac, a feltörekvő és érvényesülő dandy és Goriot, a túlzásba vitt apai szeretet és önfeláldozás miatt elszegényedő tézstagyáros. Már e négy szereplő élettörténete és egymáshoz fűződő kapcsolata is több pénzzel kapcsolatos tevékenységet és fogalmat felidéz a regényekből, a művekben azonban további számos

6 „Balzac előszava az *Emberi színjáték*hoz”, ford. RÓNAY György, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* I, 1021–1036 (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 1034. Az *Emberi színjáték* három nagy egységből áll: *Erkölcsei tanulmányok* (amely további hat egységre oszlik, mindegyik több regényt foglalva magában), *Filozófiai tanulmányok* és *Elemző tanulmányok*. A sorozat 1842-ben indult meg és a tervezett 137 regényből 91 jelent meg. Lásd bővebben KÖPECZI Béla, „Balzac és az *Emberi színjáték*” in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* X, 1053–1075 (Budapest: Magyar Helikon, 1964), különösen: 1057.

7 Természetesen számos további szempontot is lehetne említeni, amelyekről csak érintőlegesen lesz szó: a (fő)város és a vidék ellentétéről, valamint a különböző társadalmi rétegekhez tartozók pénzhez való viszonyáról.

8 A regények megjelenési ideje könyv alakban (az esetleges korábbi, folyóiratban való közlést nem tekintve): *César Birotteau nagysága és bukása* (1838); *Goriot apó* (1835); *Elveszett illúziók* (1837; 1839; 1843); *Kurtizánok tündöklése és nyomorúsága* (1844; 1846; 1855); *A Nucingen-ház* (1838); *Gobseck* (1830) és *Egy üzletember* (1846). A több dátum azt jelzi, hogy az adott mű több részletben látott napvilágot.

kifejezés említhető az általános fogalmaktól az egyes fizető- és pénzeszközökön, valamint intézményeken át a hitelhez, váltóhoz, tőzsdéhez kapcsolódó (szak)kifejezésekre, amelyek nemegyszer önmagukban utalnak nemcsak a tranzakciókra, hanem azok – lehetséges – következményeire is.⁹ Az egyes művekben az olvasó számtalan pénzügyi manőver leírását (és magyarázatát) megtalálhatja, és a *kézszelfogható* pénz éppúgy megjelenik bennük, mint az *elvont* spekuláció.¹⁰

Akik a pénzt „csinálják”

A Balzac-regényekben számtalan olyan szereplőt találni, akikhez a többiek pénzért fordulnak.¹¹ Közjük tartoznak azok a pénzemberek, akik a hitelleletet irányítják, a pénzt forgatják, a bankárok, az uzorások, a zálogházak alakjai. A legváltozatosabb kavalkádban tűnnek fel a regények lapjain, és a pénzért sóvárgók társadalmi helyzetét, valamint vagyoni és társadalmi állását (és bukását) jól mutatja, hogy kihez fordulnak a bajban. Érdemes röviden idézni az itt most részletesen nem elemzett, *Kispolgárok* című regényből a párizsi pénzvilág piramisának leírását.

- 9 Általános fogalmak: pénz; hitel; adósság; vagyon; örökség; hozomány; részesedés; haszon; forgótőke; vagyonbukott; számlacsálás // fizető- és pénzeszközök: arany; tallér; frank; értékpapír (részvény, váltó); járadék; bankbetét; állampapír, államkötvény; kincstári utalvány; számla // intézmények: bank(ház); tőzsde/börze; uzorás; zálogház; kereskedelmi törvényszék; adósok börtöne // hitel: kölcsön; fedezet; biztosíték; letét; követelés; kamat; kötelezvény; hitelező; adós // váltó: lejárat, esedékség; zsíralás; leszámítolás; vissz-számla („izzasztani a tallérokat”); óvatolás; letiltás; teljesítés; hamisítás; váltóügynök és végül a tőzsde: tőke; részvény; osztalék; (zabrállási) jutalék; spekuláció; stróman; alkusz; fizetéseképtelenség; felszámolás; csőd; hamis csőd.
- 10 André Vanoncini önálló tanulmányban foglalkozik az 'arany' ábrázolásával a különböző regényekben. Mint írja, az arany a maga materiális valóságában éppúgy megjelenik, mint pénzre váltható értékként vagy különböző szimbolikus funkciók hordozójaként, és ritka és tiszta mivolta miatt egyfelől a tökéletesség eszméjeként, másfelől pedig a hatalom csálóka álmaként is jelen van az életműben. André VANONCINI, „Le statut philosophique de l'or dans « La Comédie humaine »”, *L'Année balzacienne*, 1. sz. (2006): 179–192, 179, hozzáférés: 2024.02.25, <https://www.cairn.info/revue-l-annee-balzacienne-2006-1-page-179.htm>. (A tanulmány az 'aranycsinálás' különböző módzataival is foglalkozik.)
- 11 A magyar irodalomban hasonló példá(ka)t Jókai regényeiben találni. „A *pénz problémája* sokat foglalkoztatta Jókait. Mítikus, némelykor pedig csaknem imaginárius holminak tartotta, amely az emberi életek fölött szinte mindennél nagyobb hatalommal, befolyással rendelkezik. [...] Jókai nem bölcséleti szempontból közelített a pénz problémájához, s nem voltak mélyreható közgazdasági ismeretei sem, de meg akarta érteni a pénznek az egyéni életekre való befolyását – életminőség és értékrendformáló természetét.” FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben* (Budapest: Skiz, 1991), 179, 181. A fejezet (*Üzletemberek: bankárok és kereskedők*) részletesen foglalkozik a pénzproblematikával, a pénz különböző megjelenésével a regényekben és a pénzemberekkel. Uo., 177–195.

Legfelül a Nucingen-ház, a Kellerek, du Tillet-k, Mongenod-k működnek; kissé lejjebb a Palmák, Gigonnet-k és Gobseckek; még lejjebb a Samanonok, Chaboisseau-k, Barbet-k; és végül, a zálogház után az uzsora királya, aki ott ólálkodik zsinegeivel az utcasarkokon, hogy megfojtsa a nincsteleneket az utolsó szálig: Cérizet!¹²

Balzac a különböző intézmények és aktorok színes palettáját mutatja be a legragyogóbb bankházaktól a legrongyosabb uzsorásokig. A felsoroltak mellett érdemes még megemlíteni a (zug)bankárok között Claparont, valamint a fegyencek bankárját, Jacques Collint, az uzsorások sorában pedig Werburst-t, valamint egy női uzsorást, Jacques Collin nagynénjét, a nevében is rá emlékeztető Jacqueline Collint.

A regényekben minden szereplő és minden pénzügyi szükséglet megtalálja a maga szintjén lévő hitelezőt, és mindenki tudja, hogy kihez forduljon (kivéve Césár Birotteau-t). A Balzac-i hitelrendszer egyfajta „barométerként” működik: jól jelzi valaki társadalmi hitelét, hogy kitől kölcsönöz.¹³ Amint Gobseck megfogalmazta:

Nincs ember, akinek ha csak valamennyi hitele van is a bankoknál, eljönne az én üzletembe, ahol az az egyetlen lépés, amelyet az ajtómtól az íróasztalomig tesz meg, elárulja a küszöbön álló csődöt, a bankhitelek megtagadását, a teljes kétségbeesést. Nem is kerül ide más, mint a haláltusáját vívó szarvas, melyet hitelezőinek falkája kerget ide hozzám.¹⁴

S hogy még Gobseck után is van lejjebb, jól illusztrálják annak az ismeretlennek a szavai, akivel a párizsi életet tanuló Lucien de Rubempré Samanon piszkos üzletében találkozott:

Amit Samanon visszautasít [...], azt senki sem fogadja el, mert ő az *ultima ratio*! Egyik kéme ő Gigonnet-nek, Palmának, Werbrustnek, Gobsecknek s a többi cápának a párizsi pénzpiacon, s velük előbb vagy utóbb összetalálkozik minden ember, aki a gazdagodás útján vagy a tönk szélén áll.¹⁵

12 Honoré de BALZAC, „Kispolgárok”, ford. SOMOGYI Pál László, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* VII, 65–221 (Budapest: Magyar Helikon, 1964), 161. Hivatkozva PÉRAUD, „La Comédie humaine comme...” és Alexandre PÉRAUD, „La fictionnalisation de l’argent au XIXe siècle ou l’invention d’un sous-genre romanesque”, *Épistémocritique*, 12. köt. (2013), Littérature et économie, hozzáférés: 2024.02.25, https://epistemocritique.org/la-fictionnalisation-de-largent-au-xixe-siecle-ou-linvention-dun-sous-genre-romanesque/#_ftnref.

13 Lásd ehhez a részhez PÉRAUD, „La Comédie humaine comme...”, a barométer kifejezést is tőle kölcsönzöm.

14 BALZAC, „Gobseck...”, 631.

15 Honoré de BALZAC, „Elveszett illúziók”, ford. BENEDEK Marcell, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* IV, 451–1033 (Budapest: Magyar Helikon, 1963), 821–822.

A vagyoni lecsúszás szoros összefüggésben áll a társadalmi lecsúszással. Amint Birotteau bekerült a végzetes körbe, egyre lejjebb csúszott, ezt a különböző hitelkapcsolatok (és az azok változásai) közötti különbségtétel is jól érzékelteti.¹⁶

Hitelt kérni egészen egyszerű kereskedői cselekedet, mert hiszen mindennapos dolog, hogy egy új vállalkozás elindításához forgótőkére van szükség. De a váltólejárat meghosszabbítását kérni, ez a kereskedelmi világ megítélésében olyan sülyyedést jelent, mint a büntetőtörvényszék az esküdtbíróshoz képest; első lépés a bukás felé, úgy mint a vétség a büntett felé. A megszorult ember kényre-kegyre ki van szolgáltatva másoknak. A kereskedő ilyenkor gúzsba kötve adja át magát egy másik ember hatalmába, és a tőzsdén nem gyakorolják a könyörületesség erényét.¹⁷

Birotteau esetében a bukáshoz hosszabb út vezetett, és a naiv kereskedő a csőd bekövetkezése előtt még végigjárta a számára hozzáférhetetlen hitelintézményeket. A különböző helyszínek és hitelezők „minőségét” már földrajzi elhelyezkedésük és jellemzésük is jól mutatja.¹⁸

François Keller bankárnál az illatszerkereskedő fényűzően berendezett szobába lépett, ahol „a sok kép, szobor, műtárgy, a kandalló párkányán tornyozódó különféle hazai és külföldi értékpapírok” mellett óriási asztalt látott, rajta hivatalos iratokkal, kötetekkel, a bankár íróasztalán pedig értékpapírokat, váltókat, üzleti körleveleket.¹⁹ Nem sokkal később a pénzember testvéréhez vezették, egy „kopár, rideg szobába”, ahol két „redőnyös íróasztal, néhány elnyűtt karosszék, elhanyagolt függönyök, silány szőnyeg” alkotta a berendezést. Külsőre ez a helyiség éles ellentétben állt a fivér reprezentatív termeivel, de itt „boncolgatták a bank- és kereskedelmi ügyleteket, itt szedték ízekre a vállalatokat, és itt fölőzték

16 „A hitelkapcsolatok az üzleti élet stabilitását biztosítják ugyan, de különböző jellegű változásoknak is ki vannak téve. Egy üzleti szereplő vagyonszünetét követően sorra kerül a csődület a hitelkapcsolatok újraértelmezésének időszakára. A hitelfedezeteket újra kell értékelni, a kölcsönterheket és a követeléseket újra kell számolni.” HALMOS Károly, „A váltó útja az 1869. évi csődiratok tanúsága alapján”, in *Magyar Gazdaságtörténelmi Évkönyv 2017–2018, Hitel – bank – piac*, főszerk. KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 201–219 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2018), 201.

17 Honoré de BALZAC, „César Birotteau nagysága és bukása”, ford. LÁNYI Viktor, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték V*, 327–587 (Budapest: Magyar Helikon, 1963), 517.

18 „...Balzac komolyan vette a környezet és az ember közti viszonyt, és a környezetleírással közelebb akart kerülni magához az emberhez. Egyébként ugyanezt az elvet követve, aprólékosan leírta figuráinak fizikai tulajdonságait is, arra törekedve, hogy ezeket a morális jellemvonásokkal hozza összefüggésbe.” KÖPECZI, „Balzac és a...”, 1065.

19 BALZAC, „César Birotteau...”, 491.

le a bank számára a hasznot minden olyan vállalkozásról, amelyet jövedelmezőnek ítélték.”²⁰

Egészen más volt a következő állomás, Claparon „bankár” irodája, amelyből „csak úgy áradt a nyomorúság, fukarság és elhanyagoltság”.

A festetlen deszkakorlát mögött, mely könyökmagasságtól sárgaréz rácsozatban folytatódott, a megfeketült íróasztalok és pulpitusok mellett egyetlen alkalmazott sem volt látható. A gazdátlan íróasztalokon, a tintatartókban megpenészedett a tinta, a lúdtollak szanaszét meredeztek, mint a kócos haj az utcakölykök fején.²¹

Nagyon hasonló Claparon irodájának leírása a másfél évtizeddel később játszódó elbeszélésben is, ahol a bankár társa Cérizet volt. Társulásukat az író Desroches ügyvéd jellemzésén keresztül mutatta be:

A Claparon ügynökség akkoriban a Chabanais utcában székelt, egy ötszobás félemeleti lakásban, amelynek alig hétszáz frank volt a bére. A cégtársak egy-egy parányi szobában háltak, s óvatosságból oly gondosan bezárták ajtajukat, hogy az irodavezetőmnek sohasem sikerült bejutnia hozzájuk. Az ügynökség előszobából, szalonból és irodából állt, a bútorokért háromszáz frankot sem adtak volna meg az Árverési Csarnokban. Eléggé ismerik Párizst, maguk elé tudják képzelni a két hivatalos helyiséget: lószőrrel tömött székek, zöld posztóval borított asztal, és a kandallón, két üvegburás gyertyatartó közt, aranyozott keretű hitványka tükör előtt, silány állóóra; ahogy irodavezetőm állította, a kandallóban heverő hasábok már két telet megértek! Ami az irodát illeti, kitalálják, ugye: sokkal több itt az ügyirat, mint az ügy! Egy-egy iratszekrény a cégtársak számára, középen kis íróasztal – éppoly üres, mint a pénztár! –, s a faszénnel fűtött kandallótól jobbra és balra két karosszék a dolgozni vágyóknak. A kőpadlón szőnyeg, éppolyan alkalmi, akár a hitelek. És végül, nem hiányzott az a sokhasznú mahagóni bútordarab sem, amely irodáinkban ötven év óta száll elődről utódra.²²

Balzac azonban nemcsak a környezetet írta le és nemcsak azzal jellemezte hőseit, hanem sokszor a külsejüket is megismerhetik az olvasók, mint az (egyik) „utolsó” uzsorásét is.

20 Uo., 493.

21 Uo., 518.

22 Honoré de BALZAC, „Egy üzletember”, ford. SOMOGYI Pál László, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* VI, 815–834 (Budapest: Magyar Helikon, 1963), 822–823.

Samanon a földszinten antikvárius volt, az első emeleten zsbárus, a másodikon tiltott metszeteket árult, s mindezekon felül még zálogkölcönüzleteket is folytatott. [...] Samanon egyik szeme mozdulatlan és üveges volt, a másik eleven és csillogó. Leszámítoláskor nyilván ennek a halott szemnek vette hasznát, a másiknak segítségével pedig obszcén metszeteit adta el. Kis lapos parókájának fekete színe vörösbe játszott, s fehér haja kimeredt alóla; sárga homlokának fenyegető tartása volt, kiugró állkapcsai fölött négyyszög alakú mélyedés volt az arcán, s még mindig fehér fogai kilátszottak az ajka közül, akárcsak a lónak, amikor ásít. Két szemének ellentéte és szájának görbülése meglehetősen kegyetlen kifejezést adott az arcának. Szakállának kemény, hegyes szőre úgy döfhetett, mint megannyi tű. Kopott kis redingote-ja már egészen taplónvá keshedt; színehagyott szakálla elkoptatta fekete nyakkendőjét, melyből ráncos pulykanyak meredt elő; mindez arra vallott, hogy nem túlságosan igyekszik sötét ábrázatának hatását jóvátenni az öltözködésével. A két újságíró irtózatosan piszkos irodájában ülve találta [...].²³

Az Emberi színjáték regényeiben számtalan hasonló jellemzés olvasható. A pénzemberek személyiségét, jellemét és meggazdagodásának vagy üzelmének történetét vizsgálva nem tűnik túl merész megállapításnak, hogy nehezen találni közöttük olyat, aki tisztességes úton szerezte a vagyonát. Jogosnak érezhető Étienne Lousteau hasonlata: „ritkák, mint a becsületesen szerzett vagyon a pénz világában”.²⁴

De a vajon hogyan lehet pénzhez jutni ebben a (fiktív) társadalomban?

„Pénzt, mindenáron!”²⁵

Lucien de Rubempré elkeseredett felkiáltása a regények számos feltörekvő fiatalemberétől származhatna, hiszen nem ő az egyetlen, aki saját vagyon nélkül akart – gyorsan és könnyen – érvényesülni a párizsi társasági életben. Amint azonban későbbi mentora, a fegyencből lett ál-pap még őelőtte Eugène de Rastignac-nak megfogalmazta: az érvényesüléshez pénzre van szükség. „Ha tehát gyorsan meg akar gazdagodni, máris gazdagnak kell lennie, vagy annak kell látszania. A vagyonszerzéshez nagy tétet kell kockáztatni, mert különben babra megy a játék, akkor pedig alászolgája!”²⁶ Az akkor még Vautrin bőrébe bújt Jacques Collin röviden felvázolta az ambiciózus fiatalembernek, hogy egy évben mekkora jövede-

23 BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 819–820.

24 Uo., 664.

25 Uo., 609.

26 Honoré de BALZAC, „Goriot apó”, ford. LÁNYI Viktor, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték II*, 845–1065 (Budapest: Magyar Helikon, 1962), 929.

lemre lenne szüksége ahhoz, hogy megfelelő színvonalon élhessen Párizsban, majd választás elé állítva Rastignac-ot röviden összefoglalta a pénzszerzés két alapvető lehetőségét: „Vagy erényes manzárdszobába számúzi magát, és a munkával házasodik össze, vagy más útnak vág neki.”²⁷ Bár Vautrin a monológja végén csak kétféle utat sejtetett, a regényekben ennél több módon lehet pénzhez jutni.

Noha – különösen az elemzett művek esetében – nem a tisztességes munkával való érvényesülés (vagy annak a szándéka, igénye) dominál a regényekben, arra is van példa, elég a neves orvos, Horace Bianchon, a híres író, Daniel d’Arthez vagy Lucien sógora, a feltaláló David Séchard alakjára gondolni. (Igaz, ez utóbbi esetben – Lucien váltóhamisítása és a konkurencia álnoksága miatt – a nyomdász találmánya nem neki hoz sikert.) A tisztességes szellemi munkával érvényesülő szereplők mellett a (kis)polgárság tagjai között is találni olyanokat, akik valamilyen hivatali munkával vagy a (kis)kereskedelemben boldogultak tisztességesen.

Rendszeres és megfelelő jövedelmet biztosítanak a különböző (magas) állami hivatalok, ezek azonban csak kevés és elsősorban kiváltságos (gazdag és sikeres) szereplő számára érhetők el, és általában már korábban és más módon megszerzett vagy meglévő vagyonhoz társulnak további bevételi forrásként. (A feltörekvő fiatal emberek közül Henri de Marsay és később Rastignac is miniszter lett.) Állandó bevételi forrást jelenthet egy vidéki birtok, egy élet- vagy évjáradék is. Vagyonhoz lehet jutni különböző családi (és rokoni) kapcsolatoknak köszönhetően, legyen szó örökségről vagy házasság révén megszerzett hozományról. Nem véletlen, hogy Jacques Collin is ezt a lehetőséget kínálta fel pártfogoltjainak: először Rastignacnak egy kiprovokált, halálos kimenetelű párbaj révén egyedüli örökösé lett/tett Victorine Taillefer személyében (de a fiatalember visszarettent), majd néhány évvel később immár Carlos Herrereként követett el mindent, hogy Lucien számára megszerezze az előkelő – és vagyonos – Clotilde de Grandlieu kisasszony kezét. Ez utóbbi esetben azonban már előzetesen is megfelelő mennyiségű (és eredetű) vagyonra volt szükség, hogy pártfogoltja beházasodhasson az arisztokrata családba, ami számos ajtót megnyitna számára és végérvényesen bejuttatná az előkelő társaságba. Szintén többé-kevésbé elfogadható pénzszerzési módnak tekinthető a családi, rokoni segítségként kért és kapott támogatás. Mind Rastignac, mind Lucien többször fordult a családjához, elsősorban a lánytestvéreihez, hasonló kéréssel. Olykor baráti kölcsönre is van példa a regényekben.

A pénzszerzésnek számos további, az előbbieknél jóval kockázatosabb módja is feltűnik az *Emberi színjáték*ban a tőzsdei spekulációktól a banki hiteleken át a váltókig, nem beszélve az uzsorások vagy a zálogházak „szolgáltatásairól”. Be-

27 Uo., 963.

szédes lehet, hogy a naiv Birotteau-t felvilágosító Claparon „újfajta fekete mágiként” hivatkozik a spekulációra.

– Spekuláció? Hát az meg miféle kereskedelem?

– Absztrakt kereskedelem, olyan üzletág, amely, mint a nagy Nucingen, a pénzvilág Napóleonja mondja, még egy évtizedig kevesek titka lesz. Aki erre adja magát, az átfogja az összes lehetőségeket, leföli a hasznot, ami még nincs is meg. Gigászi elgondolás, mely rendszeres bevételi forrássá varázsolja a reményt, egyszóval újfajta fekete mágia! Mindössze tízen-tizenketten vagyunk okos emberek, akik be vagyunk avatva e nagyszerű elgondolások kabalisztikus rejtelmeibe.²⁸

Ezen „pénzkereseti lehetőségek” egy része azonban nemcsak kockázatos, hanem etikai, erkölcsi, sőt, törvényességi kérdést is felvet.

A pénzszerzési módok között bizonytalan bevételi forrást jelentenek a különböző szerencse- és kártyajátékok, ahol olykor hatalmas összegek cserélnek gazdát. A szép (és becsvágyó) fiatal emberek nemegyszer egy-egy előkelő hölgy (vagy kurtizán) kedveseként boldogulnak: lakáshoz, különböző anyagi és tárgyi javakhoz jutnak ily módon, mint ahogy a nők között is többen élnek (a férfiaknál egyértelműbb módon) a szépségükből. Nemcsak az erkölcsi, hanem a törvényességi határokat is feszegető pénzszerzési módokra is találni olykor példát a művekben: hamisításra, csalásra, lopásra, sőt rablásra vagy gyilkosságra is (ez utóbbira példa a már említett, Vautrin közreműködésével kiprovokált, halálos kimenetelű párbaj).

Jól látható, hogy milyen sok szereplő igyekszik minél több pénzre szert tenni (és lehetőség szerint minél gyorsabban és könnyebben). De vajon mire költik? És vajon miért vágnak még többre azok, akinek a szükségénél már így is több van belőle? Mi minden kapható meg pénzért (és mi az, ami nem vehető meg)?

Fiatal barátom – folytatta Vautrin gúnyos apai fölénnyel –, ha Párizsban valaki akar lenni, kell, hogy három lova legyen, délelőtt kis bricskában, este hintóban mutatkozzék, ez összesen kilencezer frank csak a járművekért. Méltatlan volna a sorsára, ha csupán háromezer frankot költene a szabójánál, hatszázat az illatszerésznél, száz tallért a cipésznél, százat a kalaposnál. Egyedül a mosónője ezer frankba fog kerülni. Egy divatos fiatalember

28 BALZAC, „César Birotteau...”, 521–522. Idézi VANONCINI, „Le statut...”, 190. A szerző tanulmányában utal rá, hogy az aranycsinálás titkai helyett ekkor már a spekuláció éppannyira rejtélyes határtalan pénzteremtő művészetét tanulmányozzák, és hogy a pénzcsinálók új típusa feltűnésekor az „ördögi” is megjelenik. Uo., 191.

nem lehet meg bőséges fehérneműkészlet nélkül, hiszen azt nézik rajta a leggyakrabban. A szerelem, akárcsak a templom, szép terítőt kíván az oltáira. Tizennégyezernél tartunk. Nem beszélek arról, amit a játékasztalnál, a turfon, ajándékozásban fog veszíteni, és legkevesebb kétezer frankot kell számítani zsebpénzre. Én éltem ilyen életet, tudom, mik a költségei... Ezekhez az elsőrendű szükségletekhez járul háromszáz arany a kosztért, ezer frank a kvártélyért. Így hát, fiacskám, vagy évi huszonötezer frankocska van a zsebünkben, vagy szégyenszemre a sárba pottyanunk, s bottal üthetjük a jövőnk, a sike-reink, a szeretőink nyomát! Megfeledkeztem a komornyikról és a groomról!²⁹

Vautrin tanításából látható, hogy mi mindenre kell költeni egy elegáns fiatalembernek. Érdeemes még hozzátenni mindenekelőtt a lakást (vagy palotát), annak berendezését, beleértve nemcsak a bútorokat, hanem a különböző műtárgyakat és csecsebecskéket is. Szükség van lovakra és fogatokra, megfelelő személyzetre is. A mindennapi étkezés mellett a megjelenés rengeteg pénzt emészt fel, legyen szó az öltözetről, a kiegészítőkről vagy a fodrászról. Különösen egy érvényesülni kívánó fiatalember számára elengedhetetlen, hogy megfelelő külsővel rendelkezék, hiszen a szépség önmagában még nem elegendő. „A ruha kérdése különben is óriási kérdés azoknál, akik gazdagabbnak akarnak látszani, mint amilyenek, mert gyakran ez a legjobb módja annak, hogy csakugyan azzá legyenek valamikor.”³⁰ Nem véletlenül mondhatta Gobsecknek az egyik leggátlástalanabb és legerkölcstelenebb dandy, Maxime de Trailles önmagára utalva: „fogadok önnel, hogy egész Párizsban nem talál ilyen szép *tőkére*, mint ez itt [...]”.³¹ További költségek szükségesek a színházra, operára, estélyekre, vacsorákra, a különböző ajándékokra, virágokra és szükség van „költőpénzre” is. Amellett a játék is rengeteg pénzt emészt fel. (Természetesen az elegáns hölgyek – és a kurtizánok – számára is meghatározó a megjelenés, a divatos öltözetek, ékszerek, legyen szó férjhez adandó leányokról, a társaságban ragyogni és hódítani szándékozó asszonyokról vagy a megélhetésüket és boldogulásukat egy pártfogó útján biztosítani kívánó nőkről.)

29 BALZAC, „Goriot apó...”, 963.

30 BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 592. Rastignac is megértette az öltözet (és a szabók) hatalmát. „Övé volt a világ! Már elhívta, kikérdezte, lerohanta a szabóját. Trailles úr láttára ráeszmélt, mennyire befolyásolják a szabók a fiatalemberek életét. A szabó vagy halálos ellenség, vagy jó barát a számla révén, a két véglet közt, sajnos, nincs középút. Eugène a magában olyan emberre talált, aki apai szerepnek fogta fel a mesterségét, mintegy összekötő kapocsnak tekintette magát a fiatalember jelene és jövője között. Rastignac később hálából megalapította ennek az embernek a szerencsését híressé vált jó mondásai egyikével. – Két nála készült nadrágot ismerek – mondotta –, melyben évi húszezer frankos házasságot kötöttek.” BALZAC, „Goriot apó...”, 920.

31 BALZAC, „Gobseck...”, 647. (Kiemelés az eredetiben.)

Arra a kérdésre pedig, hogy mi minden szerezhető meg pénzzel, ismét az uzsorás Gobseck szavait érdemes idézni.

Annak, aki a pénzes zsák zsinórját megköti és megoldja, semmit sem tagadnak meg az emberek. Elég gazdag vagyok ahhoz, hogy megvásárolhassam azoknak a lelkiismeretét, akik a minisztereket mozgatják, az ajtónállóikét éppúgy, mint a szeretőikét: hát nem ez a Hatalom?

Enyémekek lehetnek a legszebb nők, leggyöngédebb becézéseik: hát nem ez az Élvezet? S vajon nem a Hatalom és az Élvezet jelképezi-e együttesen az önök egész társadalmi rendszerét?

Tízen vagyunk most körülbelül Párizsban, ismeretlen és hallgatag királyok, akik az önök sorsát igazgatják. Az élet olyan gépezet, amelynek mozgását a pénz szabályozza. Vegye tudomásul: az eszközök és az eredmények között mindig elmosódnak a határok: soha nem fogja tudni elválasztani a lelket az érzékektől, a szellemet az anyagtól. Mai társadalmaink uralkodó szelleme az arany. [...] Csakúgy mint én, társaim is kivették részüket a világ minden élvezetéből, már beteltek, s ma ott tartanak, hogy a hatalmat és a pénzt már csak magáért a hatalomért és pénzért szeretik.³²

Az uzsorás „[a]zt tartja, hogy a pénz is áru, amelyet jó lelkiismerettel drágán vagy olcsón adhat el az ember, a mindenkori körülményekhez alkalmazkodva”.³³

Bár Gobseck szavai azt sugallják, hogy pénzért minden megvásárolható, a regényekben több példa is hozható arra, hogy van, ami nem szerezhető meg aranyért és tallérokért, mint például az igazi tudás vagy az igazi érzelem. Amikor a mindaddig rideg és számító bankár, Nucingen báró szerelemre lobbant a korábbi kurtizán (az akkor már szerelme miatt tisztaságot fogadott és egyszerű életet élő) Esther van Gobseck iránt, rádöbbsent, hogy nem szerezhet meg mindent a vagyonával.

De két hónap leteltével Nucingen báró nagy meglepődéssel rájött, hogy milliói tehetetlenek. [...] Ennek az aggastyánnak a naivitása, aki immár nem volt hiúz, és aki életében először ismert meg valamit, ami szentebb és magasztosabb a pénznél, meghatotta ezt az érzéketlen emberekből álló társaságot.³⁴

32 Uo., 637–638. Goriot apó is hasonlóan fogalmazott Dephine leányának: „A pénz élet. A pénz hatalom.” BALZAC, „Goriot apó...”, 1021; sőt, Lucien de Rubempré vívódása is idézhető, amikor a pénz és a dicsőség hatalma között ingadozott: „»Uramisten! Pénzt mindenáron!«” – gondolta magában Lucien – a pénz az egyetlen hatalom, amely előtt ez a társaság meghajol.” BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 609.

33 BALZAC, „Gobseck...”, Uo., 658

34 Honoré de BALZAC, „Kurtizánok tündöklése és nyomorúsága”, ford. LÁNYI Viktor, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték V*, 655–1141 (Budapest: Magyar Helikon, 1963), 720, 724.

A pénzzel kapcsolatban az is érdekes kérdés, hogy ki mire költ és mennyit, illetve hogy milyen a viszonya a pénzhez.

A már többször hivatkozott Nucingen esetében például Balzac a „milliomosok pazarlásáról” ír, érintve a Gobseck (és társai) esetében már említett fásultságot is.

Otthon magához vette magánpénztárának egész tartalmát, akkora summát, amivel egy falu népét boldoggá lehetne tenni: ötvenötezer frankot, és begyömösölte a zsebébe. Mert a milliomosok pazarlása csak a pénzsomjukkál hasonlítható össze. Mihelyt valami szeszélyről vagy szenvedélyről van szó, az ilyen krózusnak a pénz nem számít. Persze nehezebb is szeszélyre szert tenniök, mint aranyra. Az élvezet a legnagyobb ritkaságszámba megy jóllakott életükben, mely tele van a nagy spekulációkból származó izgalmakkal, csakhoz az ilyen szikkadt lelkek már azok iránt is el vannak fásulva.³⁵

Bár az előző idézet a vagyonos bankárra vonatkozik, az író a „gyönyört hajszoló” fiatalemberek jellemzésekor szintén arról ír, hogy a szeszélyeik kielégítésére mindig akad pénzük, hozzátéve, hogy az életszükségletekre azonban nem feltétlenül.

Majdnem minden fiatalember rabja egy törvénynek, amely látszólag megmagyarázhatatlan, pedig az oka éppen a fiatalságukban rejlik, és abban a dühös elszántságban, ahogy a gyönyört hajszolják. Akár gazdagok, akár szegények, az életszükségletekre soha sincs pénzük, ám szeszélyeik kielégítésére mindig akad. Tékozlók mindabban, ami hitelre kapható, de fősvények mindabban, amit készpénzzel kell megfizetni, s mintegy bosszúból azért, amijük nincs, elfecsérelnek mindent, amihez hozzájutnak.³⁶

A hitel és az adósság problematikája rendre visszatér az *Emberi színjáték* regényében, s bár természetesen nemcsak a dandyk költekeznek, az övök az egyik leglátványosabb pénzszerzés, s amellet nagyszerű példáját nyújtják annak is, hogy sokszor költenek abból, ami nincs. Van köztük, aki pénzhez jutva nem a tartozását rendezi (talán a becsületbeli kártyaadósság kivételével),³⁷ és a váltók esetében is csak lejáratra (és az óvatolás fenyegetése) szorítja rá az adóst a fizetésre.³⁸ Végül ér-

35 Uo., 773–774.

36 BALZAC, „Goriot apó...”, 964.

37 Maxime de Trailles tartozását csak csellel tudta visszaszerezni Cérizet. Lásd BALZAC, „Egy üzletember...”.

38 César Birotteau még bizakodva mondhatta a feleségének, hogy „... aki ráér fizetni, az nem adós. A váltókat mindenkor esedékességük napján a nyereségünkéből fizetjük.” BALZAC, „César Birotteau...”, 337. (Kiemelés az eredetiben.) Ugyanitt hangzik el később az a megállapítás is Claparon szájából, hogy „[a]ki aláír, az fizet.” Uo., 476.

demes idézni Turquet kisasszony (a lorett³⁹ Malaga) szavait, aki azt is megfogalmazta, hogy mi a különbség az ő esetében hús frank és ezer frank között.

Ez a megveszekedett nőszemély [a kalaposnő] huszonhétszer jött el azóta, hogy hús frankot bevasaljon rajtam! Nyilván nem tudta, hogy a magamfajta nőnek soha sincs hús frankja. Nekem lehet ezer frankom, elküldhetek a közjegyzőkhöz ötszáz frankért; de hús frankom még soha az életben nem volt! A szakácsnőmnek és a szobalányomnak talán van hús frankjuk, ketten összekaparják. Nekem csak hitelem van, ezt pedig egy húsfrankos kölcsön tönkretenné. Ha hús frankot kérnék, azonmód lesüllyednék a körúton kerengő *kartársnőim* közé.⁴⁰

Pénz és információ, pénz és becsület

Az *Emberi színjáték* regényeiben többször is elhangzik a szereplőktől, hogy a tájékozottság hatalom, így Gobseck is megfogalmazta, hogy a „pénzcsináláshoz” nélkülözhetetlen a megfelelő információ.⁴¹

Közös érdekeink lévén, a hét egy-egy meghatározott napján összegyűlünk a Thémiskavéházban, az Új híd mellett. Ott felfedjük egymásnak a Tőke titkait. Nincs olyan vagyon, amely megtéveszthetne bennünket, ismerjük minden család titkait. Van egy fajta *fekete könyvünk*, amelyben számon tartjuk a legfontosabb tudnivalót a Hiteleletről, a Bankról, a Kereskedelemről.⁴²

A tájékozottság azonban nemcsak a pénzvilágban, hanem a társasági életben is elengedhetetlen. Jó példa erre az előkelő társaság egyre élénkebb érdeklődése a körükben feltűnt Lucien de Rubempré vagyonának eredetére vonatkozóan.

39 „A lorette szó a kurtizán mesterségének, illetve a kissé kétes mesterségű kurtizánnak ildomos megjelölésére szolgál, ...” BALZAC, „Egy üzletember...”, 817.

40 Uo., 819. (Kiemelés az eredetiben.)

41 Claparon és Cérizet társulását és működését is hasonlóan jellemezte az író: „Nos, soha komiszabb, lelkiismeretlenebb, visszataszítóbb két üzletembert, mint ez a kettő, soha becstelenebb üzletet, mint az ő üzletük! Forgótékéjük az a népnyelv volt, melyet Párizs ismerete ad, az a vakmerőség, melyet a nyomor ad, az a fortélyosság, melyet az üzleti tapasztalat ad és végül, az a tájékozottság, melyet a párizsi vagyonok és eredetük, a rokonságok, barátságok és a jellemek számon tartása ad.” Uo., 822.

42 BALZAC, „Gobseck...”, 637. (Kiemelés az eredetiben.)

Lucien anyagi helyzetével nemigen volt tisztában senki, és az a kérdés, hogy „miből él?” – melyet annál gyakrabban föltekert, minél magasabbra hágott Lucien –, ez a kérdés feleletre várt. [...] A jó társaság joggal támaszt magas igényeket, hiszen így is éppen elégszer lépre megy. Párizsban szerepet játszani, ha az embernek nincs tudott vagyona, vagy bevallott keresetforrása, olyan vállalkozás, amit semmiféle fufanggal sem lehet sokáig fönntartani. Ezért minél följebb emelkedett Lucien, annál többet foglalkoztatta az embereket a kérdés: miből él?⁴³

Amint a lapszerkesztő Finot megfogalmazta, „Párizsban kétféle vagyon van: egyik az anyagi, a pénz, amit mindenki összegyűjthet, a másik az erkölcsi vagyon, az összeköttetések, a pozíciók, bejutás egy bizonyos társaságba, amely bizonyos emberek számára hozzáférhetetlen, akármilyen is az anyagi helyzetük [...]”⁴⁴ Az erkölcsi vagyonhoz azonban hozzájárul az anyagi helyzet tisztasága. Amikor Lucien de Rubempré már joggal reménykedhetett egy előnyös házasságban Clotilde de Grandlieu kisasszonnyal, saját és mentora – az akkor éppen Carlos Herrera abbé személyiségét viselő fegyenc – legnagyobb gondja a kétes forrásból származó jövedelme megfelelő eredetűként való feltüntetése volt (ami végül nem sikerült).

Az *Emberi színjáték*ban azonban különböző vagyonok homályba vesző eredete különböző megítélés alá esik, és ugyanúgy az egyes szereplők esetében az adós-ság és a bukásé, illetve az ahhoz való viszonyé is.

– Nahát, akkor a maguk Párizsa posvány – mondotta undorral Eugène.

– Fura egy posvány – vágott vissza Vautrin. – Aki kocsin jár benne, és úgy sározza be magát, az tisztességes ember, aki gyalog, az gazember. Ha valakit szerencsétlenségére rajtakapnak, hogy bármi csekélységet eltulajdonít, ujjal mutogatnak rá a Törvényszék előtt, ha egy milliót lop, akkor az erény hőseként ünneplik a szalonokban. És harminc milliónkba kerül a csendőrség és az igazságszolgáltatás, hogy érvényben tartsuk ezt az erkölcsöt. Nem gyönyörű?⁴⁵

Nem sokkal később azonban Rastignac már más véleményt fogalmazott meg magában. „Olyannak látta a világot, amilyen: törvénynek és erkölcsnek nincsen hatalma a gazdagokon, s a vagyonban rejlik az *ultima ratio mundi*. »Igaza van Vautrinnak – dörmögte –, aki gazdag, erényes!«”⁴⁶ Amikor egy este a karikatu-

43 BALZAC, „Kurtizánok...”, 734–735.

44 BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 833.

45 BALZAC, „Goriot apó...”, 822. Lásd még: „Hogy gyalogosan járván, be ne piszkítsák magukat, ezek a nagyurak, vagy akik őket majmolják, alaposan megfürödnek a sárban.” BALZAC, „Gobseck...”, 635.

46 BALZAC, „Goriot apó...”, 909.

rista Bixiou a feltörekvő dandy vagyona eredetének történetét mesélte el az asztaltársaságának, utalt rá, hogy Rastignac – gazdaggá akarván válni, hogy gazdaggá tehesse már eleve gazdag szeretőjét, Nucingen bankár feleségét – magáévá tette „II. Henrik felfogását: azt a mondást, hogy »Nincsen tökéletes erény, csak körülmények vannak.«”⁴⁷

Vautrin Rastignac-nak megfogalmazott véleményét – nagyobb társadalmi és elméleti kitekintéssel – Lucien de Rubempré-nak is megismételte, ekkor már Carlos Herrera-ként.

A társadalmi rend ellenségei fölhasználják ezt az ellentétet, csaholnak az igazság ellen s dühöngenek a nép nevében, amiért gályára küldik azt, aki éjszaka tyúkot lop egy lakott helyen, holott alig néhány hónapra dugják börtönbe a másikat, aki csalárd bukással egész családokat tesz tönkre: de ezek a képmutatók igen jól tudják, hogy amikor a bírák a tolvajt elítélik, fenntartják a korlátokat szegény és gazdag között, márpedig ezeknek lerombolása véget vetne a társadalom rendjének: ellenben a bukást jelentő üzletember, ügyes örökségvadász, a bankár, aki a maga hasznára nyakát szegi valami üzletnek, egyszerűen csak helyváltoztatást idéz elő a vagyonban. Így hát, fiam, a társadalom kénytelen a maga részéről megtenni azt a distinkciót – amire én önt rá akarom vezetni. A földolog az, hogy az ember kimondja az egyenlőséget önmaga és a társadalom között. [...] Az ön társadalma már nem az igaz Istent imádja, hanem az aranyborjút.⁴⁸

A regényfolyamban az egyes szereplők becsületről alkotott fogalma igen eltérő. A művekben számos különböző példa hozható a pénz és a becsület(esség) kapcsolatának felfogására.

Míg a gátlástalan dandyk nem törődnek az adósságaikkal és csak az éppen aktuális váltó számít nekik, hiszen, ahogy Maxime de Trailles mondta Gobsecknek, „[a]mi nem esedékes, az nem adósság”,⁴⁹ addig a becsületes, de megtévedt vagy önhibájukon kívül nehéz, sőt, kilátástalan helyzetbe került – általában polgári származású – szereplők mindent elkövetnek, hogy elveszített becsületüket visszaszerezzék. César Birotteau hiúságból és nagyravágyásból kétes spekulációkba kezdett, és – részben mások bosszúja és rosszindulata miatt – csődbe jutott. Családja és szerettei segítségével, valamint saját hozzáállásával azonban elérte, hogy végül mindent visszafizetett. David Séchard pedig ártatlanul, sógora váltóhami-

47 Honoré de BALZAC, „A Nucingen-ház”, ford. SOMOGYI Pál László, in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* V, 589–653 (Budapest: Magyar Helikon, 1963), 599.

48 BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 1003.

49 BALZAC, „Gobseck...”, 648.

sítása miatt veszítette el a becsületét, amelyet azonban sikerült visszaszereznie. Bár részben más szempontból, de a maga módján a kurtizán Esther is „megfizette” a kihasznált Nucingen bárónak a tartozását, mielőtt lemondott az életéről.

Több szereplő azonban kisebb-nagyobb engedményeket tesz a lelkiismeretének a becsület tekintetében. A bankárok és uzorások, legyen szó Nucingen-ről, Du Tillet-ről vagy Gobseckről, mind kíméletlenek, kizárólag a saját érdekeiket nézik, tudatosan és szándékosan a mások kárán is a saját vagyonukat gyarapítják. Ahogy Bixiou mondta asztaltársainak a többször is „ügyes felszámolásokkal és csődökkel operáló”⁵⁰ bankárról:

Nucingen már az 1815-ös békekötésnél megértette, amit mi csak most kezdünk sejteni, azt, hogy a pénz csupán akkor jelent hatalmat, ha aránytalanul van elosztva. Lelke mélyén féltékenykedett a Rothschild-fivérekre. Öt milliót szerzett, de tízre vágott! Tudta, hogy tíz millióval harmincat nyerhet, míg öttel csak tizenötöt. Elhatározta hát: harmadszor is felszámol!⁵¹

Egészen más módon boldogult a bankár feleségének szeretőjeként a fővárosba került vidéki fiatalember. Rastignac, aki Vautrin radikális, törvénytelen és erkölcs-telen módszereitől visszariadt, Delphine de Nucingen-től elfogadott különböző „ajándékokat”, a „fonák helyzet” azonban – legalábbis Bixiou kissé ironikus szavai szerint – nyomasztotta.⁵²

Vele ellentétben Lucien nemcsak hiú, becsvágyó, hanem gyenge is, hiszen egyfelől váltót hamisít a sógora nevére, másokból él, és nem foglalkozik (nem akar foglalkozni) a rendelkezésére álló pénz eredetével. Emellett azonban időnként rátör a büntudat, ami azonban nem tart sokáig.

Az egyik legromlottabb dandy Maxime de Trailles. Nemcsak törtető, hanem rendszeresen kihasznál másokat és élösködik rajtuk. Rastignac jellemzése szerint „az a fajta ember, aki képes lenne az árvák pénzét is elsikkasztani.”⁵³ Gobseck pedig, amikor a fiatalember kedvese, Restaud grófné fizetett helyette, leolvasta arcáról „a grófné egész jövőjét. Ez a csinos, szőke, fagyos szívű fiatalúr, ez a lelketlen játékos, tönkre fogja magát tenni, tönkreteszi az asszonyt, a férjét, tönkre a

50 SZÁVAI Nándor összeáll., „Az Emberi színjáték szereplői” in Honoré de BALZAC, *Emberi színjáték* X, 1079–1145 (Budapest: Magyar Helikon, 1964), 1125.

51 BALZAC, „A Nucingen-ház...”, 631.

52 Lásd *uo.*, 598.

53 BALZAC, „Goriot apó...”, 890.

gyerekeket, felzabálja hozományukat s a szalonokon átgázolva nagyobb kárt tesz bennük, mint egy ezredben az ellenséges taracküteg.”⁵⁴

Végül Jacques Collin (alias Vasfejű, Vautrin, Carlos Herrera, élete végén pedig Saint-Estève)⁵⁵ nem riad vissza a csalástól, rablástól, leánykereskedéstől és gyilkosságtól sem.

A pénz és a nők

Bár már többször és több szempontból volt szó a pénz kapcsán a női szereplőkről is, érdemes röviden említeni néhány példát a pénzhez való kapcsolódásaikról.

Több különböző szerepben jelennek meg nők a regényekben. Mindenekelőtt a hagyományos szerepekben: feleség, anya, leánytestvér, de nemegyszer szeretőként vagy a szépségükből élő kurtizánként is feltűnnek. A pénzhez való kapcsolódásuk is változatos, hiszen vannak gazdag hozománnyal rendelkező kisasszonyok, akiknek a kezét többen igyekeznek elnyerni (nem mindig tisztességes eszközökkel), férjüktől függő feleségek, dolgozó asszonyok és önmagukat áruba bocsátó nők.

Olykor néhány nő kifejezett üzleti érzékről tesz tanúbizonyságot a regényekben. Mme Birotteau nem járatlan az üzleti életben, Lucien testvére, Ève Séchard pedig nemcsak fivére, hanem férje érdekében is megfeszítetten küzd a fennmaradásért.

Az író nemegyszer árucikként ábrázolja a nőket. Delphine de Nucingen panasza a gazdag hozománnyal férjhez ment feleségé, akinek vagyonával a férje rendelkezik.⁵⁶ (S bár az elegáns társasági hölgy méltatlankodása arra is rávilágít, hogy mi mindenre költ egy delnő, az is egyértelművé válik, hogy házassága után nem rendelkezik szabadon a pénzével, s még arról is képet kaphatott a szóáradatot hallgató Rastignac, hogy más feleségek milyen módon próbáltak pénzt szerezni. A panasz természetesen egy gazdag bankárfeleség léptékével és nézőpontjából értendő.)

54 BALZAC, „Gobseck...”, 635. A kisregény itt hivatkozott 1835-ös változata mellett van egy néhány évvel korábbi is. Achim Schröder tanulmányában a két változatot hasonlítja össze. Az 1830-ban írt történetben Gobseck egyfajta filozófus-pénzember, aki végül Ernest Restaud gróf birtokába fektet be, ő maga pedig képviselő lesz. Ezzel szemben a későbbi változat végén az uzsorás tevékenysége abszurdá válik, azáltal, hogy a felhalmozott értékeket hagyja tönkre menni, megsemmisíti őket. A szerző magyarázata szerint a változtatás hátterében Balzac politikai csalódása áll. Achim SCHRÖDER, „Argent et société dans la nouvelle Gobseck (1830/35) de Balzac : L’image d’un financier entre utopie et satire”, *Regards Sociologiques*, 17/18. sz. (1999): 59–69, hozzáférés: 2024.02.25, https://www.regards-sociologiques.fr/wp-content/uploads/2019/12/rs_17-18_1999_4_schroder.pdf.

55 SZÁVAI, „Az Emberi színjáték szereplői...”, 1094.

56 Pontosabban a férje használja.

Nos, hát tudja meg, Nucingen egy garast sem ad rendelkezésemre. Fizeti a háztartásomat, a kocsimat, a páholyaimat; amit ruházkodásomra engedélyez, nem elég, szántsándékkal titkos nyomorba juttat. Sokkal büszkébb vagyok, semhogy könyörögjek neki. Hiszen az utolsók közt is az utolsó volnék, ha azon az áron szerezném meg a pénzét, amit kíván érte! Miért türtem el a kifosztásomat, én, akinek hétszáz ezer frankom volt? Büszkeségből, sértődöttségéből! Mi nők, oly naivak vagyunk, amikor elkezdjük a házasságot! A szó, amellyel pénzt kell kérnem a férjemtől, fölsebezte volna a számat; sosem mertem kiejteni. Mikor elfogyott a megtakarított pénzem, meg az, amit szegény apámtól kaptam, eladósodtam. [...] Végre összeszedtem a bátorságomat, bevallottam. Hiszen nekem is volt vagyonom! [...] Minthogy elvette hozományomat, fizetett; de azontúl olyan összeget szabott meg személyes igényeimre, amibe csak azért nyugodtam bele, hogy békességem legyen. [...] Ismerek szegény teremtések, akik nálam is szerencsétlenebbek. Hány asszony kényszerül rá, hogy hamis számlákat állíttasson ki szállítóival? Mások kénytelenek meglopni férjüket: némelyik férj azt hiszi, hogy a kétezer frankos kasmír ötszáz frankért kapható, másik meg azt, hogy kétezer frankot ér az ötszáz frankos. Vannak szerencsétlen asszonyok, akik éheztetik gyermekeiket, és élére rakják a garast, hogy ruhájuk legyen. Én nem mocskolom be magam ilyen undok ámitásokkal. Még csak az kellene! Más nők eladják magukat a férjüknek, hogy uralkodjanak rajta.⁵⁷

A nem mindig tisztességes eszközökkel pénzhez jutó, és nemegyszer szeretőket tartó elegáns feleségek mellett a lorettek és kurtizánok helyzete teljesen egyértelmű. A regényekben többen is feltűnnek, de az elemzett művekben Coralie és Esther példáját érdemes kiemelni.

A nő mint árucikk a fiatal Coralie esetében szó szerint értendő, hiszen nemcsak ő maga keresi a megélhetését önmagával, hanem a szó szoros értelmében eladták. Történetét az író, újságíró Lousteau mesélte el Luciennek.

Coralie tizennyolc esztendő korára néhány nap alatt hozzájuthat a szépségével évi hatvanezer frank jövedelemhez. Most még nagyon tisztességes. Három évvel ezelőtt az anyja hatvanezer frankért eladta, idáig csak kellemetlenségekben volt része, és keresi a boldogságot. A kétségbeesés kergette a színházhoz, irtózott Marsay-tól, aki elsőnek vásárolta

57 BALZAC, „Goriot apó...”, 957–958. Gobsecck szerint pedig „ezek a szegény asszonyok annyira félnek egy óvatoltatás botrányától, hogy inkább a saját testükkel fizetnének, hogysen a botránnal felborítsák házasságukat”. BALZAC, „Gobsecck...”, 631. Vautrinnek sem jobb a véleménye róluk: „– Tegnap fönn az uborkafán – mondta Vautrin –, egy hercegnő palotájában; ma a létra legalján, egy zugbankárnál; így élnek a párizsi delnők. Ha férjük nem győzi pénzzel eszeveszett fényűzésüket, eladják magukat. Ha nem tudják eladni, az édesanyjuk bőre alól is kiszedik a tündöklés költségeit. Minden hájjal meg vannak kenve. Ismerjük őket.” BALZAC, „Goriot apó...”, 880.

meg; amikor ebből a gályarabságból kiszabadult, mert a mi arszlánjaink királya hamarosan elhagyta, akkor bukkant erre a jó Camusot-ra, akit nem túlságosan szeret: de mert ez apai módon bánik vele, valahogy elviseli, és engedi szeretni magát. Visszautasította már a legcsábítóbb ajánlatokat és ragaszkodik Camusot-hoz, aki legalább nem kínozza. Szóval maga az első szerelme.⁵⁸

A regények másik neves kurtizánja Esther van Gobseck, aki a Lucien iránti szerelemből tisztességes nővé akar válni, ebben azonban végül megakadályozza Carlos Herrera, amikor a saját céljaira felhasználva Nucingen báró karjaiba taszítja és így szerez hatalmas összegeket a bankártól.

Néhány szereplő főbb kapcsolatai: összefonódások és hálózatosság

Bár jó néhány szereplő kapcsolatairól volt már szó, érdemes a különböző alakok egymáshoz fűződő viszonyait összefüggéseikben és hálózatosságukban is vizsgálni.

Az elemzett művek néhány meghatározó szereplőjét kiemelve a különböző kapcsolatok és viszonyok bonyolult hálózata rajzolható fel, és néhány esetben – nem is meglepő módon – a kötelékek jellege is bizonyos szabályszerűséget mutat. (Természetesen a megállapítások az elemzett művekre vonatkoznak, de néhány főbb tendenciát így is jelezhetnek.)

Míg a pénzemberek – mindenekelőtt Gobseck – esetében kizárólag pénzzel kapcsolatos viszonyokat találni, Nucingen bárónál és a szintén nem tisztességes módon meggazdagodott Goriot-nál (mértéktelen) érzelmekre is van példa. Goriot a túlzott apai szeretet megtestesítője, aki a két leánya miatt teljesen tönkrement. Anastasie és Delphine nem viszonzta ezt a szeretetet, kizárólag pénzt kérni mentek az apjukhoz, a két vő pedig tudni sem akart a volt tésztagyárosról. A grófné és a báróné – miközben folytonosan versengett egymással – egyaránt ragyogni akart a társaságban és mindkettő szeretőt tartott. Míg Anastasie de Restaud a gátlástalan Maxime de Trailles miatt vesztett el mindent, a húga először Henri de Marsay, majd Rastignac kedvese lett. Utóbbival hosszan kitartottak egymás mellett. Ezeket a kapcsolatokat is áthatja a pénz, legyen szó váltóról vagy tartozásról, de említhető az a garçon-lakás is, amelyet Delphine kedvéért rendezett be Goriot Rastignac-nak. Sőt, később a fiatalember „többé-kevésbé tudatos cinkosa [lett] Nucingennek, s a bankár harmadik felszámolása, amely olyan sok embert

58 BALZAC, „Elveszett illúziók...”, 705.

nyomorba dönt[ött], őt gazdaggá te[tte]”.⁵⁹ A rideg báró pedig időközben féktelen szerelemre lobbant Esther van Gobseck iránt, amikor a korábban Rája néven ismert kurtizán már új életet kezdett és tisztességes nőként akart élni a Lucien de Rubempré iránt érzett szerelme miatt. Lucien korábban annak a Coralie-nak volt a kedvese, akit Marsay vásárolt meg fiatal leánycént.

A regényekben feltűnő fiatalemberek között számos dandyt találunk. Egy részük sikeres lesz és boldogul, a másik részük (végül) elbukik. Míg az első csoportba Henri de Marsay, Maxime de Trailles és Eugène de Rastignac tartozik, a másodikba Lucien de Rubempré.⁶⁰

A különböző típusú kapcsolatok között a kétirányú pénzügyi tranzakciókról már volt szó mindenekelőtt az uzsorás kapcsán, de a művekben számtalan egyirányú pénzügyi ügyletre is található példa. A dandyk többségét mások tartják el, legyen szó társasági hölgyről, kurtizánról vagy Lucien esetében Vasfejűről, azaz Carlos Herreraról. Egyirányú érzelemről pedig általában az elegáns társasági hölgyek esetében lehet szó.

Szimbólumok, hasonlatok, metaforák, metonímiák

A regényekben nemcsak a cselekményen és a szereplők személyén keresztül jelenik meg a pénz, hanem Balzac rengeteg vele kapcsolatos hasonlatot, metaforát is használ a szövegekben.

Az egyik legegységertelműbb és legszemléletesebb példa a pénz mindenki számára átkos voltára vonatkozóan a (magának a róla szóló műnek a címét is adó) szimbolikus tárgy: a számbőr metaforája, amely a vágyak, kívánságok teljesítésével rövidíti az életet.⁶¹

Máskor az író formai jegyekkel hangsúlyozza egy-egy pénzzel kapcsolatos fogalom jelentőségét, mint a Césár Birotteau viszontagságait bemutató regényben,

59 SZÁVAI, „Az Emberi színjáték szereplői...”, 1130. Később volt kedvese leányát vette feleségül.

60 Balzac dandyjeiről lásd bővebben Rose FORTASSIER, *Les Mondains de la Comédie humaine. Étude historique et psychologique* (Paris: Klincksieck, 1974), 354–359; Anne MARTIN-FUGIER, *La vie élégante ou la formation du Tout-Paris 1815–1848* (Paris: Fayard, 1990), 376–381 és DEDE FRANCISKA, „A társasélet akrobatái. Vázlat a társasági és az irodalmi dendikről Brummellől Proustig”, *Sic Itur ad Astra*, 20, 59. sz. (2009) 149–174, 164–165.

61 „Mais, pour tous, l’argent contient une malédiction : il se consume selon la métaphore de La peau de chagrin (1831), objet qui rétrécit la vie en exauçant les vœux [...]” BOUSENNA, „L’argent...”. Lásd még PÉRAUD, „La fictionnalisation...”

amikor a spekuláció kifejezést (a francia eredetiben) nagy kezdőbetűvel írja.⁶² Olykor pedig egy szín is utalhat – képzettársítással – a cselekményben bekövetkező fordulatra, mint az *Elveszett illúziók* végén az öngyilkosság gondolatát fontolgató Lucien által szedett virágok sárga színe, amely a Carlos Herrera által hamarosan felajánlott gazdagságot szimbolizáló aranyak sárgájával kapcsolható össze.⁶³

E példákon túl Balzac gyakran jellemzi szereplőit pénzhez kapcsolódó szóképekkel akár narrátorként, akár magának az adott szereplőnek vagy egy másik szereplőnek a szájába adva. Számos személetes példa hozható erre, az egyik legjellemzőbbek és legváltozatosabbak a Nucingen-ra és Gobseckre vonatkoznak.

A bárót az író hol „Nucingen nevezetű pánccslekrénynek”, hol „börze-napóleonnak” nevezi,⁶⁴ de Claparon is „a pénzvilág Napoleonjaként” hivatkozott rá Birotteau-nak.⁶⁵ A bankárt megbabonázó kurtizán, Esther van Gobseck pedig nemcsak mások előtt emlegette „pénzeszsákként” imádóját, hanem szemtől szembe sem kímélte, amikor „közönséges pénzlekrénynek” nevezte.⁶⁶ A gazdag és mind ez ideig hideg (és rideg) bankár számára egészen kivételes érzelm érzékeltesére Balzac többször is a pénz és vagyon hasonlatához fordul. Amikor a báró arra várakozott, hogy újra láthassa Esthert, az író szerint e „fölséges pillanat közeledte jobban fölizgatta, mintha az egész vagyona forgott volna kockán”. Maga Nucingen ezt a várakozást később, jellegzetes „németes kiejtésével”,⁶⁷ úgy idézte fel du Tillet bankárnak, hogy „*Amid ot lelgileg ádáldem, ota nem atnám szászeszser dallévérd*”. Máskor Balzac úgy jellemzi a „szerelmes aggastyánt”, hogy „képes lett volna odaadni a pénzlekrénye kulcsát!”, és Lucien de Rubempré (a bankár sikeres vetélytársa) is hasonlóan fogalmazott kedvesének, Esthernek: „...olyan nagyon szerelmes lett beléd, hogy odaadná éretted a kasszáját”. Maga a báró is úgy írta le a számára új érzést, „*hotyha öd ládom, kébes fatyog otaadni a pénzdárcámad is*”. Miután Jacques Collin és segítő- (és bűn)társai a kurtizán iránti fellobbanását kihasználva vagyonokat csikartak ki a bankárból anélkül, hogy ő maga elérhette volna, amit akart, a báró levelet írt Esthernek: „Én úgy szeretem önt, hogy akkor sem szeretném kevésbé, ha egész vagyonom rámenne.” Amikor pedig a kurtizán

62 VANONCINI, „Le statut...”, 190. 26. sz. jegyzet. A magyar fordítás (az Európa Könyvkiadó gondozásában megjelent teljes *Emberi színjáték* vonatkozó kötetében) ezt a formai elemet nem tartotta meg.

63 Uo., 186. 16. jegyzet.

64 BALZAC, „Kurtizánok...”, 720, 812.

65 BALZAC, „César Birotteau...”, 521.

66 BALZAC, „Kurtizánok...”, 825, 866.

67 SZÁVAI, „Az Emberi színjáték szereplői...”, 1125.

igyekezett megbékíteni Nucingent, akkor arra kérte: „csak ne öltsd föl a börzész ábrázatodat. Tudod jól, hogy szeretlek.”⁶⁸

Számos példa hozható Gobseck jellemzésére is, mindenekelőtt az uzsorás történetét elmesélő korábbi szomszédja, az ügyvéd Derville megfogalmazásában.

Képzelnék el egy sápadt, vértelen arcot, amelyet az Akadémia engedélyével legszívesebben *holdképűnek* neveznék, színét az aranyozott ezüsthöz hasonlítanám, amelyről lekopott az arany. [...] Korát nem lehetett felbecsülni [...] szigorúan takarékoskodott életerejével, minden érzelmi erejét önmagára fordította. [...] De estefelé ez a bankjegyember visszaváltozott köznapi emberré, aranyja-ezüstje helyén megdobbant az emberi szív. [...] Egy este belátogattam ehhez az emberhez, aki arannyá változtatta át magát, s akit áldozatai – kiket ő ügyfeleinek hívott – gúnyból, vagy az ellentét kedvéért Gobseck papának szólítottak.⁶⁹

Nem véletlen, hogy az ügyvéd többször is említette vele kapcsolatban az aranyat, hiszen Gobseck szerint „csak egyetlen földi érték létezik, amely érdemes arra, hogy az ember törődjék vele. S ez: az arany. Az arany képvisel minden emberi erőt”.⁷⁰ Az *Emberi színjáték* olvasói nemcsak az ügyvéd jellemzéséből ismerhették az uzsorást, akinek neve és alakja – számos más szereplőhöz hasonlóan – többször felbukkan a regényfolyamban. Amikor César Birotteau a számára ismeretlen Gobseck „bankárról” érdeklődött, a megszólított Claparon „megelevenedett pénzügyi nyaktílként” jellemezte az uzsorást.⁷¹

Könnyen érthető, hogy Balzac a pénzembereket a vagyonnal, pénzzel írta le, de rajtuk kívül is több esetben fordult ehhez az eszközhöz. Goriot apó idősebb leányát, Anastasie grófnét például Rastignac szavaival úgy jellemezte, hogy az „apja halálát is leszámította”,⁷² máskor pedig az író narrátorként általánosságban igyekezett az érthetetlen dolgokat egy hasonlaltal megvilágítani: „nekik ez nem kevésbé érthetetlen valami, mint amilyen érthetetlen a börze egy breton parasztnak, aki azt sem tudja, mi fán terem az állami hitel-részvény”.⁷³

68 Idézet és hivatkozott részek: BALZAC, „Kurtizánok...”, 777, 799, 742, 830 (kiemelés az eredetiben), 823, 905.

69 BALZAC, „Gobseck...”, 624–625, 628. (Kiemelés az eredetiben.) Az ügyvéd szerint az uzsorás fakó arcának „pénzszaga volt”. Uo., 638.

70 Uo., 629.

71 BALZAC, „César Birotteau...”, 523.

72 BALZAC, „Goriot apó...”, 1044.

73 BALZAC, „Kurtizánok...”, 658.

Összegzés

Az *Emberi színjáték* meghatározó eleme és mozgatórugója a pénz. A regényfolyamban ábrázolt társadalom minden szintjén meghatározza és befolyásolja a szereplők életét és tetteit, legyen szó a meglétéről vagy a hiányáról, a megszerzéséről, az elköltéséről vagy az elvesztéséről. Éppúgy hat a szereplők személyiségére, mint a cselekedeteikre és emberi kapcsolataikra. Befolyásolhatja valaki jövőjét, társadalmi állását, próbára teheti becsületét. A pénz hatalom, amellyel sok minden megvehető és megszerezhető. A regények azonban arra is adnak olykor példát, hogy néhány érték, néhány érzelem és néhány személy nem eladó és nem vásárolható meg.

Az író regényeiben a korszak különböző pénzügyi tranzakcióinak és ügyleteinek széles skáláját jelenítette meg a spekulációtól a váltón át a csődig. A szereplők bonyolult pénzügyi viszonylatokba kerülnek egymással, legyen szó kölcsönről, hitelről vagy tartozásról, és ezek a kapcsolatok bonyolult hálózatként szövik át a műveket. S mivel a szereplők időről időre visszatérnek és újabb szereplőkkel alakítanak ki kapcsolatokat, a pénzügyek (egyéb kapcsolatokhoz hasonlóan) nemcsak egyetlen művön, hanem az egész *Emberi színjáték*on belül éreztet(het)ik a hatásukat.

A regényei és elbeszélései végén azonban Balzac következetesen helyreállította az egyensúlyt, és a főszereplői (mint César Birotteau vagy Lucien de Rubempré), akár a valószínűtlenség árán is, rendeznek minden adósságot, legyen szó erkölcsi, pénzügyi vagy tárgyi tartozásról.⁷⁴

74 Péraud meglátása szerint Balzac találta ki és következetesen alkalmazta is ezt a törvényszerűséget szinte minden művében. „[...] le récit ne peut se refermer tant que n'ont pas été soldés les débits de différents ordres – moraux, financiers ou matériels – contractés par le personnage central. Cette loi, que Balzac *invente* et respecte scrupuleusement dans la quasi totalité de ses romans et nouvelles, semble devenir une sorte de stéréotype narratif repris par ses successeurs” PÉRAUD, „La fictionnalisation...” Lásd még PÉRAUD, „La Comédie humaine...”

A keringés megszakítása és a gazdasági élőködés kapcsolata a *Drakulában* és a *Dorian Gray arcképében*

Judith Halberstam a tizenkilencedik századi brit gótikus és viktoriánus szörnyregényekről szóló monográfiájában arra hívja fel a figyelmet, hogy e zsáner mindig is reflektált saját gazdasági-könyvpiaci helyzetére.¹ Amellett, hogy a szerzők (Stevensontól Stokerig) bevallottan a meggazdagodás reményében írták legismertebb könyveiket, s azok szándékoltnan szoros kapcsolatot áptak az úgynevezett *penny dreadful* és *shilling shocker* elnevezésű rémponyvákkal, a szörnyek maguk is prominens szereplői lettek a kor ökonómiai diskurzusának. Egyrészt komoly gazdasági tényezőkként tűntek fel, valahányszor kimagasló eladási számokat generáltak, másrészt a folyamatok metafiguráiként is olvashatókká váltak, reflektálva az irodalmi produkció és recepció monstrosizálására. Drakula például olyan ősfogyasztóként jelenik meg, aki középosztálybeli nők vérért szívja, majd pedig őket magához hasonló vámpírrá változtatja azzal, hogy nekik is inniuk kell az ő véreből. Ez annak allegorizálásaként is olvasható, ahogyan a viktoriánus rémirodalom a társadalmi témákon való élőködésével és egy erre építő gazdasági modell kialakításával létrehozta a saját olvasóközönségét, vagyis a ponyva-fogyasztókat, akiket ráadásul degeneráltakként, deviánsokként bélyegeztek meg a korabeli publicisztikák.

A szörny figurativitása ebben a kontextusban nemcsak úgy érvényesül, hogy szörnyként jeleníti meg az érett kapitalizmust, de megmutatja azt is, hogy mi válik devianciává a kapitalizmus normájához képest. Ehhez kapcsolódva dolgoztam két szempontból vizsgálatot a *Drakula* és a *Dorian Gray arcképe* című regényeket: az egyik a cirkuláció megszakításának aktusa, illetve az, ahogy a gazdasági körforgás és a vér áramlásának alakzatai összekapcsolódnak a két regény-

1 Judith HALBERSTAM, *Skin Shows: Gothic Horror and the Technology of Monsters* (Durham–London: Duke UP, 1995), 12.

ben; a másik pedig, ettől nem függetlenül, az antiszemita toposzok működésbe léptetése a saját ökonómiai diskurzus megképzésében.

A *Drakula* negyedik fejezetében (az utolsóban, amely Jonathan Harker kastélyra vonatkozó naplóbejegyzéseit tartalmazza) Harker kiszabadul a szobájából, és az ablakon keresztül bejut a gróf lakosztályába,² ahol meglepetésére nem szokványos életteret talál: „Alig állt benne néhány bútordarab, de azokon sem látszott, hogy valaha is használták volna őket. A berendezés stílusa nagyjából megfelelt annak, amivel a déli szobákban is találkoztam, és kivétel nélkül mindent por lepett be.”³ Ez az elhagyatottság jelezhetné egyszerűen az élet hiányát, azonban az, hogy Harker egy halom pénzméretet lel az egyik sarokban, átértelmezi a szoba metaforikáját, mert így az már nem csupán a halál kiterjesztett helyeként jelenik meg:

Az egyetlen, amire rábukkantam, egy nagy kupac arany volt az egyik sarokban; mindenféle volt közte, római, brit, osztrák, magyar, görög és török aranyérmék, de ezeket is vastag porréteg fedte, [mintha sokáig a földben heverték volna]. Egyetlen darab sem volt köztük, ami ne lett volna legalább háromszáz éves. Voltak még mellettük láncok és ékszerek, némi drágakövekkel kirakva, de mindegyik ugyanolyan réginek és piszkosnak tűnt.⁴

Mivel a szoba a kastély többi része felé nem (nincs ott a kulcs az ajtó zárjában), csak a kriptá felé nyitott, a gróf kvázi-bútorozatlan, poros és a legkülönbözőbb érmékkel és értékekkel telerakott szobája sajátos heterotópiaként jelenik meg: egyszerre mauzóleum, kincstár és állakosztály.

Számos más tizenkilencedik századi műben az ékszerek és érmék vándorútja a modern kapitalizmus kritikájával kapcsolódik össze.⁵ Például Wagner *Ring-*

2 A zárt és nyitott ablakok és ajtók jelentőségéhez lásd: HLAVACSKA András, „Adaptáció vagy transzmedialitás? A Drakula-mítosz vizsgálatának lehetőségei és kihívásai”, in: *Transzmédia: Interdiszciplináris tanulmányok*, szerk. FEJES Richárd és GREGOR Lilla, 7–26 (Budapest: Kijárat, 2020), 24–25.

3 A magyar idézetekben Bartók Imre fordítását használom: BRAM STOKER, *Drakula*, ford. BARTÓK Imre (Budapest: Helikon, 2021), 62; HLAVACSKA András, „Brandyből pálinka: A népszerű magyar *Drakula*-fordításokról”, *1749.hu*, 2021. okt. 31. és BENEDEK Szabolcs, „Drakula: szex és vér”, *Könyvterasz*, 2011. márc. 03. alapján konszenzus körvonalazódik arról, hogy Bartos Tibor átírását nem lehet fordításnak tekinteni.

4 STOKER, 62. A fordítást módosítottam, mert az „as though it had lain long in the ground” nem annak felel meg, hogy „ami joggal feltételeztem, hogy hosszú idő óta ott heverhetnek”.

5 Vö. KRICSFALUSI Beatrix: “Re-Cycling the Ring: Richard Wagner through János Térey”, in: *Hungarian Perspectives on the Western Canon: Post-Comparative Readings*, szerk. BENGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MEZEI GÁBOR, MOLNÁR GÁBOR Tamás és KELEMEN Pál, 256–278 (Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2016), 263.

tetralógiája remekül demonstrálja, hogy valamennyi körkörösség – ideértve a mítosz újrahasznosítását is (Wagnernél a germán-mitológiáét, Stokernél a vámpírét) – mint dinamizmus szembekerül a kincs nyugvópontra helyezkedésével. Ezt tekintetbe véve Drakula élőhalottsága is átértelmezhető. Egyrészt a gróf a múlt egy darabjaként áll előttünk (akárcsak a régi pénzmérek, amelyeket mintha csak előástak volna a földből): ahhoz a régi uralkodóosztályhoz tartozóként jelenik meg, amelyik csak elvesz, de nem költ; nem fekteti be a vagyonát, ezért megakasztja a pénz cirkulációját. Innen nézve, a gróf vámpirizmusa hagyományos értelemben vett parazitizmus, mert évszázadok óta élőködik a gazdasági fejlődésen, de ő maga nem járul ahhoz hozzá. Másrészt Drakula abban az értelemben is halott, hogy a felhalmozással kiírja magát a nyilván tartható életből: Joseph Vogl mutat rá arra, hogy a modern államokban a gazdasági tudás privilegizáltsága abból a materialitásból eredeztethető, amelynek révén az emberek kapcsolatba lépnek egymással (például a csere során), még mielőtt megjelenének a jog vagy az erkölcs szubjektumaként.⁶ Innen nézve pedig a gróf vámpirizmusa Michel Serres-i értelemben vett parazitizmus is, mert a diskurzust megalapozó, ám abból kima radó tagként jelenik meg.⁷ Mikor az ingatlanvásárláshoz és a költözéshez címetket és menetrendeket böngész, illetve összeállítja jogászok és arisztokraták névsorát,⁸ Drakula adatfeldolgozó tevékenységet végez, de ő maga nem adatolható, mivel nem jelenik meg a neve a gazdasági transzferekben.

Ahogy azonban fentebb fogalmaztam, a pénz Drakula alakját nem egyértelműen halottként, hanem élőhalottként tételezi a regény címszereplőjeként: a szövegben a legkülönbözőbb eredetű érmék, amelyek „mintha sokáig a földben heverték volna”, összekapcsolódnak a gróf vérvonalával és anyaföldjével, vagyis változatos genealógiájával és azzal, hogy „[a]rrafelé harcoltak [...] annyi évszázadon át egymással a havasalföldiek, a szászok és a törökök.”⁹ Az, hogy Drakula földeket vesz Angliában, látszólag valódi befektetés, de azzal, hogy ötven ládányi földet vitet oda a saját hibrid régiójából, megint csak felülírja a tranzakciót a felhalmozott érmék stázisával, ekképpen diszkurzíve és materiálisan is áthelyezi a saját archívumot (a kincstár, mauzóleum és a díszletként szolgáló „lakhely” heterotópiáját).

Pénz és vér egymáshoz kapcsolódása, a kétfajta keringés megakasztásának egymásba játszatása Drakula alakjában még egy kulcsjelenetnél válik nyilvánvalóvá.

6 Joseph VOGL, *Der Souveränitätseffekt* (Zürich: Diaphanes, 2015), 32.

7 Bernard SIEGERT, *Cultural Techniques: Grids, Filters, Doors, and Other Articulations of the Real* (New York [NY]: Fordham UP, 2015), 20.

8 Vö. Friedrich A. KITTLER, „Drakula öröksége”, ford. BENKŐ Krisztián, *Irodalmi Szemle*, 8. sz. (2014): 68–85, 76.

9 STOKER, 31.

A regény huszonharmadik fejezetében olvasható Dr. Seward leírása a Drakula londoni házába vezető expedícióról. Amikor szembetalálják magukat a gróffal, Harker reagál a leggyorsabban, és késével megkísérli a gróf szívét átszűrni, de csak a köpenyét találja el:

[a penge hegye] csak a ruháját hasította fel, és a hosszú szakadáson egy nagy köteg bankó hullott a földre, aranypénzek özönének [*stream of gold*] kíséretében. A gróf arcán ismét olyan ördögi gyűlölet jelent meg, hogy egy pillanatra már aggódni kezdtem Harkerért, noha láttam, hogy ismét magasba emeli félelmetes fegyverét, készen arra, hogy újabb csapást mérjen az ellenségre. Ösztönösen előreszökkenem, hogy védelmére siessek, balmommal magam elé tartva a feszületet és a megszentelt ostyát. Félelmetes erőt éreztem szétáradni a karomban: nem okozott meglepetést, hogy a gróf hátrálni kezdett, amint társaim ösztönösen hasonló támadást indítottak ellene. [...] A következő pillanatban a gróf egy elegáns mozdulattal átbújt Harker karja alatt, még mielőtt az lesújthatott volna a pengével, majd miután felkapott egy maréknyi pénzt a földről, keresztülszáguldozott a szobán, és kivetette magát a csukott ablakon. Szanaszét hulló üvegcserepek csörömpölése közepette érkezett az udvar közepére; még a záporozó szilánkok hangzavarában is hallani lehetett a földre hulló aranyérmék félreismerhetetlen pengését.¹⁰

Ez a jelenet magába sűríti az antiszemita toposzokat: Drakula gyakorlatilag pénzt vérzik – ezzel ráadásul felidézi például *A velencei kalmár* egyik híres monológját –, ellene megy a keresztnek, a nevében eleve benne lévő „rossz vér” (az ír *droch fhola* kifejezéssel való homofónia miatt¹¹) végső soron vérváddá váltódik át, amikor megrontja a középosztálybeli nőket.¹² Ennek pandant-ja, hogy a gróf deviáns szülőnek is tekinthető: a regény a romantikának a művész mint szülő toposzát ugyanúgy kifordítja, mint ahogy a brit rémregények anyja helyébe léptetett férfifiguráit¹³ – Victor Frankensteinől Henry Jekyllig – is eljuttatja a csúcsra. Drakula reprodukciója ragályt és szörnyetegeket eredményez, a női szaporodást, az élet ter-

10 Uo., 373–374. Szerencsésebb megoldás lett volna a fordításban igécsinálni magyarul a “stream of gold” kifejezést, hogy a vérral való kapcsolata nyilvánvalóbbá váljék, például így: aranypénz buzgott/bugyogott ki.

11 Filológiaiilag nem igazolható, hogy Stokernek a fejében járt volna a Dracula név azonos hangzása ezzel az ír kifejezéssel, és a Dracula-filológia hevesen ellenzi is ezt az olvasati lehetőséget. Ugyanakkor legkésőbb Barthes és Riffaterre óta szerencsére az irodalomelmélet amellet érvel, hogy a szöveg kódjai az olvasói közreműködéssel létesülnek a szerzői intenció helyett, ennél fogva interpretációmban kiaknázom ezt a homofóniát.

12 Vö. HALBERSTAM, 95–97.

13 Lásd még ehhez: Robert SMID, „»My Monstrous Progeny:« Reproducing the Other of Reproduction in *Frankenstein* and *The Island of Doctor Moreau*”, *Primerjalna književnost* 47, 1. sz. (2024): 99–116.

mészetes körforgását, vagyis a cirkulációt ugyanúgy megakasztja, ahogy a polgári társadalom önreprodukciójának és a hozzá kapcsolódó kapitalista pénzáramlás rendjének is ellenáll.

A biológiai és gazdasági diskurzus e metszete felidézheti a szintén az antiszeMITA toposzhoz kapcsolható uzorát; nemcsak a grófnak a reprodukciót degeneráló és a cirkulációt gátló vámpirizmusa kapcsolja egybe a kettőt,¹⁴ de már Arisztotelész is e két diskurzus, a biológiai és a gazdasági vegyítésével írta le az uzorát a *Politika* nevezetes passzusában: „a megszületett kicsinyek rendesen ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik. Valóban elmondhatjuk, hogy ez a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetellenesebb.”¹⁵ Hovatovább a derridai („nyűttség”-nek fordított) *usure* többrétegű jelentését is felidézheti a *Drakulá*ban a porral belepertt érme, amelynek már csak a kora és a származása megállapítható; az elkopás miatt a cirkulációból kiesett, értéke pedig torzult.¹⁶

Drakulához hasonló felhalmozási gesztust találunk Dorian Graynél is. Bár a képét nem teszi közzemlére – megfosztva azt a kiállítási értékétől –, azzal végső soron mégiscsak az intézményes gazdasági diskurzuson kívül ökonomizálja a műalkotást, hogy mind a szép, mind pedig a rút esztétikai minőségre igényt tart, pontosabban összeméri azokat, valahányszor egyedül nézegeti a képet és saját magát. Sőt, a portré torzulása a büntettek miatt az azon keletkezett vésetek felhalmozódásaként is értelmezhető. Dorian tulajdonképpen nem tesz mást, mint anulálja a kapitalista diskurzust uraló kiállítási értéket azzal, hogy portréját elrejti, ugyanakkor megőrzi azt a felületességet, hogy az arca is csak egy vászon, ami helyett a jelek a képre íródnak rá. Vagyis egyúttal vissza is állítja a kiállítási értéket amikor a *face-t surface*-szé alakítja saját magán, és ezzel – Han Bjong-Csol-i értelemben is – a simaság esztétikáját hirdeti. Ez ugyan leépíti a távolságtartást, de egyszersmind el is leplezi azt, hogy Dorian változatlan arca csupán egy maszk, amelyet a többszörös rétegzettség (a portré) csiszolt simára:

14 Hódosy Annamária is rámutatott, hogy bár a grófhhoz a vér révén az élet organikusága eminens módon kapcsolódna, a szöveg mind a biológia, mind pedig az ökonómia diszkurzív szintjén leépíti ezt a kapcsolatot. HÓDOSY Annamária, „Az ökogótikus vámpír: Ökofóbia és/vagy kapitalizmuskritika a vér- szívóttörténetekben”, in: *Az irodalom klímapolitikái*, szerk. FOGARASI György, 3–19 (Szeged: Et al.), 12–13.

15 Arisztotelész 1258b6–8.

16 Vö. Jacques DERRIDA, „A fehér mitológia. Metafora a filozófiai szövegben”, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor és ORBÁN Jolán, in: *Az irodalom elméletei V.*, szerk. THOMKA Beáta, 5–102 (Pécs: Jelenkor, 1997), 15–6, illetve 21–2.

a magamutogatást professzionális szinten űző embereknek mindenekelőtt azt kell megtanulniuk, hogyan ölthetik fel az arcátlan közöny arckifejezését: nem mutatni semmi mást, csak magát a mutatást, vagyis azt, hogy a médium abszolút módon integrálta őket. Ezáltal az arc szinte robbanásig megtelik kiállítási értékkel.¹⁷

Ahogy Drakulánál a pénz nem mozgott, úgy nem öregszik Dorian arca sem: míg előbbinél a pénznek a gazdasági folyamatokból való kiszakítása párhuzamosan zajlott a tőkés középosztályt reprodukáló nők vérkeringésének kiiktatásával, addig utóbbinál a portré művészeti piacra be nem vezetése garantálja a biológiai keringés megakasztását, ezúttal azonban nem az élőhalott, deviáns utódok létrehozása, hanem a vitalitás művi konzerválása érdekében, vagyis azért, hogy Dorian képes legyen a fiatalság és a szépség jegyeinek (mint csiszoltságnak, simaságnak)¹⁸ természetellenes kimerevítésére a saját testén.

Dorian, akinél a bőr és a vászon, a doppelgänger-effektusban kép-modell viszonyát idézve egymással azonosíthatók lesznek, Drakulához hasonlóan megakasztja ugyan a gazdasági cirkulációt, ezzel párhuzamosan viszont egy saját „deviáns” – a normától eltérő és eltérítő – ökonómiát alakít ki, amely elrejtett akkumulációs, felhalmozási folyamaton (a vésetek gyarapodásán, ennél fogva az arc torzulásán) alapszik. Az inskripció mutálódása, eltolódása – Dorian ökonómiája ilyen értelemben deviáns, hogy az arcról a portréra hárítódnak a vésetek – azt eredményezi, hogy egy tökéletes(en sima) felület jelenik meg kiállítottként, ezért pedig egy elrejtett és jelektől hemzseggő kép szavatol a maga mélységével. Az élősködés így eleve a szép és a csúf közötti ökonómia megkettőzésében történik meg, amikor a sima felszín és a barázdált felület közötti kapcsolat létrejön.

Ennek egyik következménye az, hogy bár a portré a bűnöktől szerzi a véseteit (és a regényben végig bizonytalan marad, hogy mi is a tulajdonképpeni kapcsolat a bűn, a rútság és az öregedés között), Dorian a rútat kiemeli abból a kriminalisztika diskurzusából, amely körülvette például Mr. Hyde alakját vagy emberszámba vehetővé tette Dr. Moreau bestiáit, tehát hogy a csúf a belső torzulások külső kivetüléseként jelenik meg.¹⁹ A Dorian által kialakított esztétikai ökonómia másik következménye, hogy Wilde regénye az esztétizmus kritikáját is nyújtja annak demonstrálásával, hogy a kiállítási érték nincs teljes mértékben kivonva a cserék

17 Byung-Chul HAN, *A transzparencia társadalma*, ford. SZABÓ Csaba (Budapest: Ráció, 2020), 49.

18 Ezt is hozzá lehet kötni a derridai *usure* dinamikájához a törlés, a csiszolás mint nyomeltüntető nyomhagyás által.

19 Vö. Stephan KARSCHAY, *Degeneration, Normativity and the Gothic at the Fin de Siècle* (New York [NY]: Palgrave Macmillan, 2015), 45–46.

rendszeréből, még ha a használati érték és a csereérték látszólag nem érvényesül is akkor, amikor Dorian elrejtí a portréját.

Az önkiállítás kényszere és a narcisztikus libidó-ökonómia itt megint visszatal minket a parazita figurájához. Serres értelmezésében a visszaélési érték (*valeur d'abus*) mindenfajta praxist és szemiozist megelőz (az *abus* ab-ja itt arra is utalhat, hogy eltávolodik tőlük),²⁰ ezzel pedig a maradék és a tartalék viszonyát a regénybéli kép és képmás közötti relációhoz hasonlóan többszörösen közvetítettként írja be. Serres meglátása szerint a parazitának (a termelővel szemben) nem a dolog tartalmával, a mélységével van dolga, hanem a pozicionáláshoz, a stratégiához, a kapcsolatok kialakításához és (el)rendezéséhez van köze.²¹ Maga az ökonomizálás képessége adatik neki, a cirkulációk (nyilvános [arc] és rejtett [portré], gazdasági és esztétikai stb.) egymáshoz való viszonyát modulálja. Ahogy azt Serres megfogalmazza: a parazitának a viszonyokkal van viszonya,²² ám ő az is, akinek köszönhetően a relációk relationalizálása úgy alakul többszörösen mediatisálttá, hogy a végtermék mégis simának, redőzetlennek mutatja magát. A többszörösen közvetített, hipermediatisált dolog a közvetlenség, az immedialitás látszatát tartja fenn, ahogy a nem kiállított és torzuló portré szavatol a nyilvános arc változatlanóságáért és közvetlen hozzáférhetőségéért. Az ilyesfajta serres-i parazita tehát nem magán a dologon élősködik, hanem azokon a hálózatokon, viszonyokon, amelyekbe a dolgok becsatlakoznak, miközben a parazita rendeli őket ezekben a viszonyokba és alakítja ki számukra a kapcsolatokat.²³ Dorian vámpirizmusa a portréja tekintetében végső soron egy ilyen parazitizmus, a gazdasági és fiziológiai cirkuláció megszakítása egy saját cirkuláció kialakításával, és vice versa: a rejtett és a nyilvános közötti cirkuláció elleplezése statikusként (mivel nem öregszik) és felszínesként (a mélység, a látencia likvidálásaként).

A Dorian-féle parazitizmus pandant-ja a regényben annak a zsidónak az alakja, aki a színházi páholyba árul jegyeket, vagyis a műalkotást bekapcsolja a piactudáság körforgásába. Szemben a Doriannél megjelenő rúttal, amely a modell sima bőrének mint felületnek a szépségével oppozícióban a barázdált, torzult festmény révén kialakítja az esztétikum idioszinkretikus, deviáns ökonómiáját, a „hideous jew” (Kosztolányi Dezső fordításában: „utálatos zsidó”) rútsága abból fakad, hogy a művészet kiárusítása miatt közvetlenül a tárgyon élősködik. Dorian színikritikusnak nézi, és még több hasznot remél, vagyis fialtatná a pénzt, szemben a pa-

20 Michel SERRES, *The Parasite* (Baltimore [MA]: The Johns Hopkins UP, 1982), 80.

21 Uo., 38–39.

22 Uo.

23 Vö. uo., 52.

razita vámpirizmussal, amely megakasztja a hagyományos cirkulációt és egy sajátot hoz létre, ráadásul a kapcsolatokon, nem pedig magán a tárgyon élősködik. Dorian esetében a rút a szép torzításaként, mutálódásaként jelenik meg, amely két tényező kapcsolatba léptetésével a parazitizmus összeköti a modellt és a képet is. Ahogyan pedig az „utálatos zsidó” piacosítja és ezzel kiállítási értékén kezeli a művészetet („egy ízben elhencegett azzal, hogy ötször ment csődbe és mindig a »Bárd« miatt, mert folyton így nevezte Shakespeare-t”²⁴), úgy maga is spektakulummá válik Dorian szemében: „a legképtelenebb mellényben, amilyent még sohase láttam, szívta komisz szivarját. Zsíros tincseket hordott s nagy gyémánt szikrázott szutykos ingmellén. [...] Volt benne valami, Harry, ami érdekelt [*that amused me*].”²⁵

Doriannak mint a művészetben élősködő esztéta parazitának a szépet és a rútat kapcsolatba léptető és saját dinamikával felruházó ökonómiája szemben áll a jegyárúsító zsidóéval, aki hasznot húz a művészetből – ahogy Drakula természetellenes önreprodukciója, amely a leszármazás megakasztására épül, szemben áll azon nők termékenységével, akiknél élősködik. Mindkét alakban közös, hogy nem gyarapítanak, hanem egy visszacsatolásokon alapuló zárt (vérfertőző és belterjes) rendszert hoznak létre, egy látens-rejtett ökonómiát, amely művi dolgokat mutat közvetlenül hozzáférhetőként: Drakula áléllóhelyét vagy Dorian sima arcát. Mindazonáltal mindkét ökonómia a cirkuláció megakasztásán alapul – egyrészt a gazdasági körfogás és az élettani keringés felfüggesztésének egymásra montírozódása mindkét regényben összekapcsolja az ökonómiai és a biopoétikai diskurzusokat, másrészt ennek eredményeképpen olyan paradox vitalitást visznek színre, amely nemcsak mesterséges, de statikus is.

24 Oscar WILDE, *Dorian Gray arcképe*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső (Budapest: Ulpius, 2013), 45.

25 Uo., 42.

Hiány, felesleg és nyereség a *Sajtban*

A flamand Alfons de Ridder (1882–1960) egyszerre volt dörzsölt vállalkozó (ma azt mondanánk: reklámszakember, de fellépése előtt Belgiumban ez a szakma gyakorlatilag nem létezett) és író, aki Willem Elsschot néven publikált. De Ridder – néha kényszerűségből is – igyekezett különválasztani két énjét, kétféle tevékenységet: irodalmi pályáját is azért fejezte be idő előtt, mert nem akarta, hogy az egyik műve, az első, majd a második világháborúban is a németekkel kollaboráló flamand mozgalmár, August Borms mellett írott verse körül kibontakozó botrány rontsa üzletemberi ázsióját. Egyes könyveiben viszont éppen (több mint kétes) üzleti ügyeit és az életét meghatározó alapvető kettősséget tematizálta. Üzletember-énje, ha az irodalmat nem is, az irodalmi életet és intézményrendszert mindig kajánul szemlélte. Jellemző, hogy üzleti machinációival még azokat az irodalmárokat is megpróbálta lóvá tenni, akik felfedezték – vagy inkább felfedezni *vélték*, mivel a fennmaradt dokumentumokból ma már az is tisztán látszik, hogy Elsschot valójában az irodalmi karrierjét is maga irányította, csak saját jól felfogott érdekében hagyta, hogy hiú és önhitt szerkesztői és kritikusai azt hihessék: az ő védencük,¹ ők találták ki és alakítják az írói imázsát. A groteszkbe hajló realista kisregények mesterét látták benne, akit iróniája, kaján humora, cinizmus mögé rejtett érzékenysége megkülönböztet a tősgyökeres flamand „népi” íróktól, a friss hangú, nagyon „nem irodalmi író”, akinek a művei általában városi környezetben játszódnak, és nemritkán a modern életet ábrázolják, vagy egyenesen a „feje tetejére állított” kapitalizmus természetrajzát adják.

De Ridder írói nevében a *Willem* köztudomásúlag egyik legkedvesebb olvasmányára utal, a rókarégény középholland változatának, a *Reinaert de Vos*nak zse-

1 A *Forum* folyóirat saját szerzőket keresett, s mivel Elsschot pályája többször megszakadt, kvázi ismeretlen névnek számított. Lásd még 9. jegyzet.

niális szerzőjére.² Ez a rendkívüli alkotás termékenyen találkozott De Ridder életével; mindenesetre Elsschot néven élete bizonyos szakaszának történéseit csak alig-alig elváltakoztatva, olyan minta szerint írta meg *Lijmen (Kenegetés)* című 1924-es regényében, amely nagyon emlékeztet a rókaregényre. Mindkettőnek a törvényen kívüli, a magánzó a hőse, akinek minden ravaszságára, élelmességére, önzésére, sőt gonoszságára szüksége van ahhoz, hogy talpon maradhasson a világban, ahol farkas (azaz róka)törvények uralkodnak. Elsschot regényében Boorman és adeptusa, Laarmans csúnyán megbünteti azokat, akik nem tudnak maguknak parancsolni, akik többre-nagyobbra vágyának, mint amire beárazza őket az élet. Boorman rászédéssel foglalkozik: abból él, hogy kiszemelt áldozataival, többnyire iparosokkal és boltosokkal lehetőleg százezer példányban megrendelteti színeszagos folyóirata, azaz valójában brosúrája, az *Egyetemes világhíradó* soron következő számát, melyet ígérete szerint legalább részben az illető vállalkozásának szentel majd. Módszere egyszerű, de nagyszerű: többnyire apróbb csaláson kapja a cégtulajdonost, aki a leleplezéstől tartva aláírja az orra alá dugott megrendelőszelvényt; de az is előfordul, hogy a megrendeléshez elég az illető hiúságát legyezgetnie. Ezután Boorman Laarmans segítségével elkészíti az új számot (ehhez csak kicsit kell átgúrniuk a korábbi évfolyamokban megjelent cikkeket), majd leszálítják az igényelt mennyiséget, ami aztán ott porosodik a cégnél ítéletnapig, hiszen ekkora tömegben semmire se jó. És persze a megrendelő is inkább takargatná, hogy szegényszemre fogást találtak rajta és rászédték – nemhogy terjesztené annak nagyon is nyilvánvaló bizonyítékát.

Pár év hallgatás után, 1933-ban Elsschot újabb kisregénnyel jelentkezett, a *Sajttal*, melynek megint csak Laarmans lett a főszereplője, és amelyben a szerkezettől kezdve a motívumokon át a szereplőkig, sőt, teljes jelenetekig számos elem visszaköszön a *Kenegetés*ből.³ Ebben a kisregényben Elsschot mintha fordított volna egyet korábbi nézőpontján: a rászédés motívuma némileg háttérbe szorul, helyette (vagy inkább mellette) a „becsületos munka” lehetősége-kérdése merül fel. Itt jegyzem meg: ha a csalás, a rászédés eleme el is halványodott valamelyest, az új műbe bekerült egy másik, úgyszintén a rókaregényből ismerős motívum: akárcsak

- 2 A középkori németalföldi irodalom egyik gyöngyszeme, a *Reynaert, a róka (Van den Vos Reynaerde)* címen ismert állateposz 1257 és 1271 között íródott. Máskülönbön ismeretlen szerzője Willemként mutatkozik be az elején, mint „*aki (egy) madockot (is) írt*” (a madoc valószínűleg egy, az Arthur-mondakörhöz tartozó álomtörténet lehetett – már ha komolyan vehetjük a bemutatkozást...). Willem közvetlen mintája a francia *Le Plaid (A védőbeszéd)* volt.
- 3 A *Sajt*nak két magyar fordítása is ismert: Willem ELSSCHOT, „Sajt”, ford. WEKERLE Szabolcs, in Willem ELSSCHOT, *Sajt/Lidércfény*, 13 – 170. (Budapest: Gondolat, 2008), illetve Willem ELSSCHOT, *Sajt*, ford. DÉKÁNY Károly (Amsterdam: Forum, 1987).

Reinaert, a róka egykoron, a magánzová avanszált lázongó⁴ Laarmans is a sajt útját szeretné járni a világban, ugyanakkor nagyon ragaszkodik a családi fészekhez, ahová az erősek és a gyöngék is visszavonulhatnak egy-egy sikeresen vagy sikertelenül megvívott ütközet után. Ez még akkor is igaz, ha a *Sajtban* történetesen ennek a mintának egy sajátos változatával találkozunk: a világban sikertelen, balkezes antihős otthon *kompenzál*, az egyik pillanatban letorkollja, a másikban már keblére ölelné a feleségét és a gyerekeit. Remélt üzleti sikereivel megrendülni érzett családfői szerepét is próbálná helyreállítani, de ezek elmaradásával otthon is csak még frusztráltabb lesz. A *Sajtban* Laarmans botladozásának története családi kontextusba ágyazódik, és az anya halála után maradt úr a legfontosabb – ezzel a nagyon fontos vonatkozással azonban ezúttal nem foglalkozom.

A *Sajt* cselekménye röviden a következőképpen foglalható össze: anyja halála után az írodista Laarmans sajtkereskedésbe kezd vélt pártfogója, Van Schoonbeke úr kezdeményezésére. Patrónusa összehozza egy holland barátjával, Hornstrával, aki kinevezi az általa forgalmazott edami sajt terjesztőjének Belgium, Hollandia és Luxemburg nagyhercegség egész területére. Laarmans több energiát fordít a külsőségek megteremtésére, mint a vállalkozás tényleges elindítására. Alig ad el valamit, és hamar úgy érzi, hogy nem bírja tovább, összeroskad a teher alatt. Visszaadja a megbízást Hornstrának, és visszatér a munkahelyére, ahol immár jobb érzéssel „veszi újra magára a láncokat”.

Szemponktunkból most talán az legérdekesebb, hogy miként kapcsolódik a *Sajt* a *Kenegetés*hez. Miben, hol ragadható meg a pozícióváltás az előző kisregényhez képest, amely arról szólt, hogy Laarmans rászédőnek áll és egy jobb, könnyebb élet reményében mások álmainak vámszedője lesz?⁵ Ha a történet legelején esetleg még azt is hihetnénk, hogy a *Sajtban* Laarmans ott folytatja, ahol a *Kenegetés*ben abba hagyta, hamar kiderül, hogy inkább a fordítottja igaz, eleve a másik oldalon, a megvezetettek között találja magát.

A *Sajt* elején ugyanis az egyik minden hájjal megkent szereplő belerántja az üzletbe a jobb életre ácsingózó Laarmant (ez tehát még a *Kenegetés*re emlékeztet), aki azonban ezáltal rászédett lett, legalábbis annak érzi magát, minthogy ezúttal neki kellene eltüntetnie a próbaként leszállított hatalmas mennyiségű árut (ami

4 Egy korát megelőző Meursault lenne? Sok a motivikus egyezés: a Mamához ragaszkodás, a társadalmon-kívüliség, a képmutatás elutasítása. Laarmans néha nagyon élesen lát, főleg, ha környezete képmutatásáról vagy machinációiról van szó (de nem mindig). Ez azonban egyáltalán nem hat vissza a magatartására.

5 Ezt inkább a *Lijmen* 1938-as folytatásából, az *Het Been*-ből (*A láb*) tudjuk.

most történetesen sok láda sajt, és nem több bálányi papír).⁶ Amikor azonban kiderül, hogy a maga egyszerű módján aligha lesz képes többet eladni néhány guriga sajt nál, pánikszerűen más eszközöz folyomodik, egy hirdetés nyomán találkozik Boormannal (akit azonban, noha a *Sajt* cselekménye elvileg jó pár évvel később játszódik a *Kenegetés*énél, ebben a kisregényben korábban még csak nem is ismert!). Boorman félórás gyorstalpaló keretében megpróbálja kiokosítani, elmondja neki, hogyan, milyen fellépéssel, milyen praktikákkal adhat el nagyon sok sajtot egyszerre. Laarmans felkeresi az ismerős sajtoltot – és itt megismétlődik a *Kenegetés* egyik jelenete. A *Kenegetés*ben a csalónak állt Laarmans nagyon nehezen tanul. Először akkor látjuk felsülni, amikor egy bútorboltban Boormannal felajánlják a tulajnak, hogy vállalkozásáról dicshimnuszot ír a *Világhíradóba*. A tulaj azonban rövid úton kiadja az útjukat: tudja magáról, hogy nem klasszikus fémagyakat gyárt, hanem olcsó forgácsárut, de erre is akkora a kereslet, hogy alig győzi; köszöni, nagyon jól megvan. A *Sajt*ban gyakorlatilag ugyanez játszódik le: a boormani instrukciók alapján megkörnyékezett sajtoltosról is kiderül, hogy érti a dolgát, tudja, meddig nyújtózkodhat, s mivel beszélgetésük közben sorban kapja a telefonokat, majd gyorsan autóba ül és elviharzik, világos, hogy sok munkával és józan szakértelemmel biztonságosan lehet működtetni egy közepes vállalkozást. Az ilyen embereken lehetetlen fogást találni, minden trükk hiábavaló, Laarmanséknak esélyük sincs.⁷ Csakhogy a *Sajt*ban, Boorman ide vagy oda, elvileg mégsem azt kellene kitanulnia Laarmansnak, hogyan sózzon el nagy tételt valamiből minimális munkával (illetve azt, hogy kit *nem* lehet befűzni, hogy mire vigyázzon, ha csalni akar), hanem azt, hogyan adhat el folyamatosan megfelelő mennyiséget valamiből, ahogyan például „a jó sajtkereskedő” csinálja. Ehhez azonban rövid az esze, az adott szituációban képtelen váltani, nem kapcsol, hiszen nem erre készült. És nem is igazán lenne ideje elgondolkozni az eseten, mert lélekben már feladta, teljesen kétségbe van esve: úgy érzi, nem bírja tovább, vissza akarja adni az ipart (noha legfeljebb kb. néhány hónap telt el a szerződés aláírása óta).

Úgy tűnik, Elsschot három lehetőséget, három hozzáállást vázol fel, melyek közül talán csak az elsőt nem ajánlaná senkinek (mintha kicsit le is nézné azt, ha íróként meg is adja a tiszteletet a kisembernek). Laarmans abban él, hogy csak az nevezhető munkának, amit az ember a két kezével, homloka izzadságával végez (jellemző, hogy kis kosárban személyesen viszi ki a sajtgurigákat), mindenestre

6 Szegény rá se jön, hogy ez az első szállítmány, amivel nem boldogul, csak amolyan próbának volt szánva – pedig ennek tudatában nem érezte volna úgy, hogy sietnie kell, nem esett volna már egész hamar kétségbe az előtte tornyosuló feladattól. Vagy éppen beleőrülne a gondolatba, hogy még *ezt, ennyit* sem képes eladni? Elsschot nagyon szereti az ilyen gondolati-érzelmi gubancokat.

7 Más kérdés, hogy a bútorboltos nem éppen rokonszenves munkaadó, és kifejezetten nárcisztikus is.

a munka akkor az igazi, ha kellőképp kényelmetlen és kellemetlen (bemenni egy sajtoltba számára maga a halál, mert undorodik a szagoktól, stb.). Úgy érzi, azonosulnia kell a gyűlölt munkával, bele kell tennie a lelkét. De még ez sem ilyen egyszerű. Hiszen egy utalásból kiderül, hogy csak jobb híján hordja ki kevés számú kliensének saját maga kis tételben vagy egyenként kosárban a sajtokat, hiszen ezt ilyenformán mégsem lehetne mással (pl. egy semleges céggel) elvégeztetni. Vagyis igazából szívesen eltekintene a kicsit szégyenletesnek érzett kulimunkától, és szíve szerint úgy irányítaná az üzletet, mint egy igazi nagykereskedő, de éppen azért nem teheti, mert sohasem lesz képes igazi nagykereskedővé válni. Az olvasó egy ideig – ha némi rossz érzéssel is – azon szórakozik, hogy Laarmans mindennel foglalkozik, csak azzal nem, ami a dolga lenne (írógépet vásárol, térképet vesz, de ugyanakkor beszerez egy arany töltőtollat is stb.), egyre halogatja a munkát, ül otthon ölje tett kézzel; egy idő után azonban rájövünk, igazából az jár jól, akinek egy szalmaszálát sem kell keresztbe tennie. Ezt mutatja Laarmans patrónusának, Van Schoonbekének és léha társainak a példája, akik úgy tűnik, valamiféle piramisjátékot működtetnek. De Laarmans a saját tapasztalatából is rájöhetne erre, ugyanis végső tanácsalanságában minden mindegy alapon beindít egy ügynöki rendszert (persze rögtön meg is bánja, mert sok csóró már a jelentkezéskor megpumpolja, aztán köddé válik). Már visszaadta az ipart, amikor befut az első levél az egyik ügynökétől (akit ismeretlenül, véletlenszerűen vett fel, és már teljesen el is felejtett), amelyben az illető jelzi, sikerült vevőt szereznie egy nagyobb tételre, a Laarmansnál levő mennyiség harmadára! Vagyis Laarmans kínjában véletlenül fején találta a szöveget, ez az ügynöki rendszer kiválóan működhetne, antihősünk mint egy pók, nyugodtan ücsöröghetne hálója közepén (és ehhez még csak rászédőnek sem kellene lennie!).⁸ De már késő, ráadásul Laarmans itt is csak arra tud gondolni, hogyan fog majd elszámolni az így felmerülő ügynöki jutalékkal és a visszalépés után eladott sajtmennyiséggel, hiszen kínosan, mániákusan ügyel az ilyesmire. Magában már lekerekítette a történetet, isten ments, hogy megint kinyíljon valami, hogy megint megkezdjenek valamit! A harmadik, közties lehetőséget a gürcölő és a másokon élösködő „nagymenő” között pedig a már említett „jó sajtkereskedő” képviseli.⁹

8 Laarmans korábban hasonlóról ábrándozott: „És szorít az idő, mivel a húsz tonna edami úgy három nap múlva megkezdje útját dél felé. Mire megérkezik, mindennek glédában kell állnia. A telefonnak csörögnie kell, az írógépnak kattognia, az iratrendezőknél ki-be csukódnia. És én ülök az egész közepén, mert én vagyok az agy.” ELSSCHOT, „Sajt”, 83.

9 A könyv a holland és a vallón mentalitás szorításában vergődő „belga” lélek ábrázolásaként is olvasható, Hornstra versus Laarmans, illetve Laarmans versus Van Schoonbeke. Sokan ma is a flamand lélek legjobb ábrázolását látják a *Sajtb*éi Laarmans figurájában. Szorgos irodalomtörténészek

Talán nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, Laarmans próbálkozása azért van eleve halálra ítélve, mert nem érti, hogy egy sikeres vállalkozás esetén semmi sincs lekerekítve: mindig egyszerre van felesleg és hiány. De úgy is fogalmazhatnánk, Laarmansnak az a végzete, hogy nem képes pénzben gondolkodni. Csak a konkrét árut látja, amin túl kellene adnia, állandóan az lebeg a szeme előtt, úgy érzi, fenyegetően, ellenségesen sorakoznak fel vele szemben a sajtgurigák. Pedig ezzel kapcsolatban is kap figyelmeztető jeleket, amelyek elgondolkoztathatnák. Amikor hajón megérkezik a sajtzállítmány Hollandiából Antwerpenbe, felháborodottan konstatálja, hogy az utolsó láda fel van bontva, és az egyik sajtgurigának hiányzik a fele. A raktározó cég munkatársai felvilágosítják, hogy a vámosok akár mind 370 ládát felnyithatták volna, és hogy a fél sajtért cserébe sokkal előnyösebb vámtarifát alkalmaztak az árura. Vagyis – bár ezt külön már nem magyarázzák el neki (sajnos) – igazából sokkal, de sokkal többet nyert az ügynök egy fél sajt áránál, de még az egész felnyitott ládányi sajtnak az áránál is. A kevesebb több, *sokkal* több is lehet. Laarmans azonban nem számolgat, nem értékben gondolkodik, hanem azt vizionálja, hogy a felnyitott ládából „kiszöknek” a sajtok, szinte látja az előtte tornyosuló feladatot (és mindig, mindenhol érezni véli a sajtok kriptaszagát, amit gyűlöli). A vámolásakor felnyitott láda elindítja azon az úton, amelyen valószínűleg különben is járt volna: először a megkezdett (értve ezen a félgurigát és a megbontott láda tartalmát) kell végezni, azt kell eltüntetni, ami aligha történhet másként, mint elajándékozgatással, illetve kis tételek értékesítésével. Néha az ár sem számít. Nagybani kereskedésre így semmi remény. Egyszerűen képtelen elviselni, ha valami meg van bontva, megőrül, ha valami hiányzik valamiből, legyen az egy darab sajt, vagy egy láda tartalma.¹⁰ Jellemző

már bebizonyították, hamis az a legenda, amit Elsschot (a kisregényben is szereplő) Ida nevű lánya terjesztett, ti. hogy egy nap az iskolában az irodalomkönyvből jött volna rá, hogy az a bizonyos Elsschot nevű író nem más, mint az apja, s hogy tanítás után a padláson megtalálta volna Elsschot addigi könyveinek stóckokban álló, porosodó példányait (értelmezésében az eladatlan sajt az eladatlan könyvek helyett állna). Elsschot a korábbi könyveivel sem volt sikertelen, inkább csak pechje volt, több mint ígéretesen debütált, de első regényét elfelejtették a háború miatt (igaz, a *Lijmen* már egy kis antwerpeni kiadónál jelent meg, és nem keltett nagy feltűnést). Mégis lehet benne valami, hogy a *Sajttal* most már egyszer tényleg be akart futni – úgy írta meg.

- 10 Van Schoonbeke mintha az emberek veséjébe látna. Nem véletlen, hogy rögtön első, temetőbéli találkozásuk után elhívja magához Laarmant. Laarmans anyja temetésére nem vásárol új, fekete öltönyt – egy alkalomra nem akar ennyit áldozni, pedig futná -, helyette fekete gyászszalagot visel szürke ruhájának ujján, ami a kondoleálásnál folyton lecsúszik, vissza kell rángatnia. Laarmans zavarban érzi magát, mert túl mély a seb, de nem tudja kifejezni az érzéseit (elmondja helyette mechanikus és kényszeres mozdulata), ugyanakkor kapóra is jön neki, hogy valamivel elfoglalhatja magát a sír mellett állva, és nem kell a lelkében kavargó zűrzavarral foglalkoznia. Van Schoonbeke mindkét dolgot – az öltöny hiányát és a gyászszalag szerepét is – kiszűrja, tudja, hogy Laarmans az

módon az olvasóra vár a feladat, hogy szaldót készítsen, neki kellene a számoktól nyüzsgő kisregényben adagolt információk alapján kiszámolnia, végül is nyert-e Frans Laarmans a sajtkaledonon, mármint gazdagabb lett-e, mint volt előtte, illetve ha nem, mennyit veszített.

A legfontosabb szempontból azonban Laarmans számára mindenképp feltétlenül nyereséges volt a sajtkaledon. Botcsinálta kereskedőként rettenetes mélységeket kell megjárnia, úgy érzi, valóságos keresztúton vagy sötét alvilágon kell keresztül mennie, a végén már az öngyilkosságon gondolkozik, de a hányattatásainak köszönhetően megtanulja értékelni azt, amije van, amire – sejteti a kisregény – magától, ekkora sokk nélkül sohasem lett volna képes. (Természetesen az egész csak ő éli meg hatalmas megrázkódtatásként, valójában a legtöbbünk számára semmiség, ami vele történik.) Sőt, megtanul kicsit kevésbé görcsösen, kicsit bátrabban élni, megérzi, hogy nem kell mindig tartalékolni azt a keveset – de nem *nagyon* keveset! –, amije van, családjával többet is megengedhetnek maguknak szorongás nélkül. Ennek az oldódásnak egyik jelképes tárgya a távolságot áthidaló, a nagyvilággal való találkozást lehetővé tevő telefon, amit kezdő sajtkereskedőként Laarmans bevezettet magukhoz, hogy aztán folyton azon mérgelődjön, hogy a felesége meg a gyerekei milyen sokat használják „az új családtagot”, ami az ipar visszaadása után is náluk marad. Jellemző módon Laarmans azzal igazolja maga előtt a döntését, hogy úgyis kifizették egy évre előre. (Elsschot még külön beilleszt a végére két „szégyen”-fejezetet, az utolsó fejezet azonban, akárcsak korábban az irodába való visszatérésről beszámoló, megint a fellélegző Laarmansé). Ha valamivel többet megenged magának, mint addig, akkor a világ is máshogy néz vissza rá, szebb, derűsebb arcát mutatja felé.

De mielőtt még ellágyulnánk, Elsschot felfogásában az *író* nem a megrögzött *irodista* Laarmansra hasonlít (akinek attribútumai a használtan vásárolt írógép, a vécepapírként végző fejléces céges papír, de a nagyzóló arany töltőtoll is), de nem is a „jó sajtkereskedőre”, hanem az imposztorra (Boormanra, illetve Van Schoonbekére és Hornstrára), aki lelkiismeretlenül kihasznál másokat, hogy kevés munkával sok papírt adhasson el (értve ezen a példányszámot). Az is az eladást szolgálja (vagy legalábbis azt *is* szolgálja), hogy Elsschot olvasóiként szánhatjuk ezeket a jobb sorsra érdemes szereplőket és/vagy nevetünk rajtuk.¹¹

ő embere, akit könnyen megoldozhat. Egyébként a gyászszalagról sem lehet eldönteni, hiány-e vagy felesleg. Több hasonló motívum is van a könyvben, pl. a kalap is ilyen, vagy az autó.

11 Már másnak is feltűnt, hogy a semmiből újra felbukkanó bruggei ügynököt Viane-nak hívják, ami Rodenbach bestsellerére, a *Holt Brüggé-re* (Bruges-la-Morte, 1892) utal, vagyis az eladásnak ez a módja – aligha véletlenül – egy franciás irodalmi példával asszociálódik. Vö. Willem BONGERS, „Aas: Een blik op de rol van notariszoon Van der Zijnen in Willem Elsschots Kaas”, *Voors* 24, 2. sz. (2006) 46–

*

Kétségtelen, hogy Elsschot egyes könyveivel és interjúiban igyekezett olyan képet rajzolni magáról, hogy szívesen élne a művészetének, ha ez lehetséges volna.¹² Ha hihetünk egyik nyilatkozatának, akkor a *Sajt*ban konkrétan a reklámszakmától való viszolygását írta volna ki magából: azt találta mondani, hogy ami neki a reklám, az Laarmansnak a bűdös(nek érzett) sajt. Ennek azonban ellentmond, hogy egyrészt nagy műgonddal dolgozott és viszonylag keveset írt, s azt is nagy kihagyásokkal, ami a korabeli Németalföldön eleve lehetetlenné tette (volna), hogy megéljen az irodalomból, még úgy is, hogy kései művei már nagyobb presztízst és szélesebb olvasótáborot biztosító holland kiadónál jelentek meg; másrészt sikeres vállalkozóként legendásan nagy lábon élhetett, annyit kereshetett percenként, mint egy irodista egy hónap alatt. Úgy tűnik, sokáig fel sem merült benne, hogy azért az irodalommal is lehetne némi pénzt keresni. Csak élete vége felé kezdett komolyabban odafigyelni a kiadói szerződésekre és kereste a nagyobb példányszámot biztosító lehetőségeket (például iskolásoknak szánt kiadás), de ekkor sem annyira az anyagiak motiválhatták, mint inkább az, hogy nagyobb ismertséget biztosítson művészetének, aminek a minőségéről meg volt győződve.

Vállalkozóként azonban jellemző módon mindig szívesen húzott hasznot az irodalomból: a részben általa működtetett *Snoeck's Grote Almanak* például lehetőséget kínált kiadók számára, hogy szerzőiket, új megjelenéseiket reklámozandó kvízeket közöljenek, ajándékkönyvekkel jutalmazva a nyerteseket. Sokan De Riddert sejtették a vállalkozás mögött...¹³

Ennél is fontosabb, hogy tisztán magunk előtt lássuk ezt a különös emberi jelenséget. A legérdekesebb, hogy De Ridder/Elsschot vállalkozóként mutatott olyan vonásokat, amelyeket művészekről szoktunk meg. Amikor a második világháború után az adóhivatal rákérdezett a háború alatt Hollandiában eladott műveikért kapott honoráriumaira, hosszas és kínzó kármentés vette kezdetét: ki-

57. Abban, amit De Ridder/Elsschot a saját életéből merített a *Sajthoz*, jól kitapintható a szándék, hogy Laarmans lestilizálja saját magához képest. Például De Ridder finoman szólva is ambicionálta, saját maga kezdeményezte az önállóodását a két társával közös, már béklyónak érzett reklámcégből; a regénybeli félbemaradt ügynöki rendszer mintája saját nagyon sikeres vállalkozásának, az *Almanak der Kroostrijke Gezinnen*nek (a Gyermekekéldésben gazdag Családok Almanachjának) a terjesztői hálózata volt; Laarmans egy Underwood írógépet szerez be, miközben De Ridder önállóodva egy Smiths Premiert inkasszálhatott stb. Vö. Vic van de REIJT, *Willem Elsschot. Leven en werken van Alfons de Ridder* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 2011), 215.

12. Mondjuk odáig sohasem ment volna, mint Kosztolányi, aki egyszer azt nyilatkozta, hogy szívesen fizetne azért, hogy írhasson, sőt, fizetnie kellene azért, hogy írhat.

13. Erről lásd Jan van HATTEM, *Willem Elsschot; Mythes bij het leven: Een biografie* (Antwerpen: Houtekiet, 2004), 450.

derült, hogy gyakorlatilag nincs könyvelése, dokumentációja elért egy szivardobozban (és abban is őrizte). Legidősebb lánya erre utalt később úgy, hogy „Apus nem szeretett dolgozni”.¹⁴ Vállalkozásai igazi kalandok voltak, egy játékos és lucidus elme szüleményei, még ha a kalandok mindennapjai esetleg nem is voltak mindig izgalmasak. Az írást viszont gyakran hasonlította terheességhez és szüléshez, sőt, rendszeresen visszatérő maláriához, kínzó tehertől szabadult meg újra és újra, hogy aztán újult erővel és kedvvel vethesse bele magát a munkába, akarom mondani a kalandba.¹⁵

14 Uo., 437–445.

15 Vic van de Reijt annak a feltételezésének adott hangot, hogy De Ridder/Elsschot a *Sajt*ban egyrészt elgyászolta az édesanyját, amire annak halálakor nem volt sem ideje, sem ereje, másrészt pedig az írással vezekelt volna azért, hogy nagyon kíméletlenül bánt el üzlettársaival, amikor önállósodni akart. Ez mutatkozna meg abban, hogy kisembert választott hősének. Ez utóbbiban aligha van teljesen igaza, a dolog sokkalta áttételesebb lehet, hiszen Elsschot egyáltalán nem azonosul (anti) hősével, és azt se mondhatnánk, hogy De Ridder Laarmansban mutatta volna meg igazi arcát vagy a benne lakozó érző lényt. Akkor már inkább az önállósódása miatt érzett szorongásának adhatott hangot a kisregényében. Egyébként egy későbbi munkájában Van de Reijt (igaz, kicsit színpadiasan megjátszva magát), kifejezetten mentegeti De Riddert, sőt fel is menti. Azt nyilatkozta nevetgélve, hogy a saját élelmességünk érvényesítése nélkül nem érdemes és nem lehet üzletelni, és kifejezetten ajánlja az adócsalásnak azt a módját, ahogyan Elsschot és kiadója kibújtak a fizetés alól. Lásd Vic van de REIJT, „De zeven hoofdzonden van Willem Elsschot”, in Vic van de REIJT, *De ontdekking van Elsschot*, (Amsterdam: Athenaeum –/ Polak en Van Gennep, 2019) 165.

Nők pénz nélkül

A pénz, a társadalmi rendszer és a jogfosztás ábrázolása
Margaret Atwood *A Szolgálólány meséje* és *Testamentumok* című
regényeiben

Margaret Atwood talán legismertebb műve, *A Szolgálólány meséje* című disztópiája az utóbbi években még inkább a köztudatba került, melyhez nagyban hozzájárult a 2017-ben induló, és eddig öt évadon át folytatódó sorozatadaptáció. Két évvel a sorozat indulása és több mint harminc évvel az eredeti regény 1985-ös kiadása után, 2019-ben jelent meg a folytatás, *Testamentumok* címen. Ezek a regények egy szélsőségesen patriarchális társadalmat mutatnak be, ahol a születésszám növelése a mindenk felett álló elvi cél. Gileád, mely az egykori Egyesült Államok területén jön létre a műben, elemeiben szorosán kapcsolható történelmi korokhoz, illetve gyakran kötik a regényeket és a sorozatot a jelenben is érvényes politikai, elsősorban feminista kérdésekhez.¹ Margaret Atwood a regényhez írt bevezetéséből származó sokszor idézett mondat szerint: „Az egyik szabály, amit követtem, az volt, hogy semmilyen eseményt nem teszek a könyvbe, ami ne történt volna már meg – James Joyce szavaival élve – a történelem »lidércnyomásá-

1 Kisantal Tamás ír a regény és az az alapján készült sorozat politikai értelmezéseiről és felhasználásairól. Kisantal szerint a sorozat „konkrét politikai jelképpé is vált”, több tüntetésen megjelent például a műben a szolgálólányok által viselt ruházat, ez utóbbit Eva-Marie Kröller is megemlíti. (KISANTAL Tamás, „Je suis Offred: A szolgálólány meséje politikai értelmezései és felhasználásai”, *Jelenkor* 61, 4. sz. (2018): 441–449, 441–442; Eva-Marie KRÖLLER, „The Hulu and MGM Television Adaptation of *The Handmaid’s Tale*”, in *The Cambridge Companion to Margaret Atwood*, szerk. Coral Ann HOWELLS, 189–205 (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 196–197.) Kérchy Anna szerint: „Annál is inkább, mert *A szolgálólány meséje* című könyv mára már szinte megszűnt pusztán regényként működni: a nők elnyomásának szimbólumaként, társadalompolitikai kiáltványként kritizálják vagy éltetik, anélkül, hogy elolvasnák a szöveget, vagy számba vennék irodalmi értékeit.” (KÉRCHY Anna, „Taktilis tekintet Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című regényében”, *Tiszatáj* 75, 2. sz. (2021): 68–76, 72.)

ban«, ahogy semmilyen technológiát sem, ami nem elérhető.”² Később ugyanebben a bevezetőben ezt írja: „Sok különböző szál szövődik egybe *A Szolgálólány meséjében*: a csoportos kivégzések, fogyasztást korlátozó törvények, könyvégetések, az SS Lebensborn programja és az argentin tábornokok gyermekrablásai, a rabszolgaság története, az amerikai poligámia története... hosszú a lista.”³ Atwood egy mappába gyűjtötte azokat az újságkivágásokat, amelyek hatottak rá a regény írása során, „ezek pedig mutatják a széleskörű érdeklődését a történelmi és humanitárius témák iránt”:

a Friends of the Earth és a Greenpeace brosrúái mellett találhatunk beszámolókat Latin-Amerikában, Iránban és a Fülöp-szigeteken történt atrocitásokról, információkat új reprodukív eljárásokról, bérnyaságról és az intézményesített fogamzásgátlás formáiról a náci Németországban és Ceaușescu Romániájában.⁴

A Szolgálólány meséjének narrátora Fredé, egyes szám első személyű korlátozott narrátor, egy Szolgálólány, akit a többi ugyanezen osztályba sorolt nőhöz hasonlóan azért osztottak be egy Parancsnokhoz – a „Történeti feljegyzések *A Szolgálólány meséjéről*” című függelékben megjelenő előadás szerint vélhetően Waterford parancsnokhoz és feleségéhez, aki Serena Joy néven jelenik meg a főszövegben –, hogy legalizált nemi erőszakot kövessenek el rajta, majd gyermeket hordjon ki a férfinak. Ebben a regényben a narrátor korlátozott nézőpontja miatt nem követhetjük végig a társadalom egészének működését, legfőképp a Szolgálólányok életét, illetve a totalitárius rendszer kialakulását láthatjuk egy átlagos középosztálybeli nő szemszögéből. A *Testamentumok* története ezzel szemben három női narrátor szövegéből áll össze, melyek rövidebb részekben, felváltva követik egymást. Ha a regény végén álló a Tizenharmadik Gileádisztikai Szimpózium részleges átiratának elbizonytalanító gesztusától eltekintünk, és hiszünk a főszövegnek, akkor a regény három narrátora egy fiatal lány, Nicole/Daisy/Jade, aki Kanadában nő fel, és tinédzserként érkezik Gileádba, egy másik fiatal lány, Agnes (Jemima)/Victoria néni, aki Gileádban nőtt fel, majd a számára elsődleges célként kitűzött férjhez menés helyett egy kis segítséggel a Néninek tanulást választja, illetve Lydia néni, egyike a legfőbb Alapító Néniknek. A két szöveg így együtt Gileád női szférájának életét mutatja be.

2 Margaret ATWOOD, „Bevezetés”, ford. NÁDOR Zsófia, in *A Szolgálólány meséje*, ford. MOHÁCSI Enikő (Budapest: Jelenkor, 2021), 7–16, 8.

3 Uo., 15.

4 Coral Ann HOWELLS, „Science Fiction in the Feminine: The Handmaid’s Tale”, in Coral Ann HOWELLS, *Margaret Atwood*, Modern Novelists, 126–147 (New York: Macmillan Education, 1996), 129. (Saját fordítás.)

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy miképp jelenik meg a pénz ábrázolása a két regényben, illetve azt, hogyan hoznak létre a regényekben egy új társadalmi rendszert többek között a javak újrafelosztása és a nők jogainak, köztük pénzbirtoklási jogának tulajdonképpeni megszüntetése által. Emellett arra is kitérek, hogy Atwood vizsgált regényei miképp hozhatók párhuzamba George Orwell jól ismert *1984* című regényében megjelenő társadalmi felépítéssel.

Pénz nélkül

A Szolgálólány meséjében a totalitárius rendszer kialakulásának központi momentuma, amikor hirtelen megtiltják a nők pénzkeresetét, illetve pénzhasználatát. A nők elveszítik munkájukat, összes tulajdonuk a férjükre vagy a legközelebbi férfi rokonukra száll. Ebben a korban az Egyesült Államokban nincs forgalomban készpénz, csupán az egyetlen bank, a Kompubank által kiadott bankkártyákat használják. Theo Finigan megemlíti, hogy a papírpénz már a gileádi rendszer megalakulása előtt kikerül a forgalomból, a múlt relikviájává válik, pár bankjegyet a későbbi Offred anyja fényképalbumban tart.⁵ A pénzhasználatról ezt olvashatjuk: „Ha vásárolni ment az ember, ilyen papírcetliket kellett magával vinnie, bár kilenc-tíz éves koromra legtöbbször már áttértek a műanyag kártyákra. Kivéve a vegyesboltokat, azok csak később. Legalább annyira primitív, sőt totemisztikus hatást kelt, akár a kagylópénz.”⁶ A pénzhasználat Gileád kialakulása előtt tulajdonképpen a kortárs valóságot idézi, amelyben a készpénz egyeduralmát egyre inkább felváltja a bankkártya használata, ám ebben a világban immár teljesen eltűnt a készpénz. A pénz megfoghatatlanná vált, ez pedig azt jelentette, hogy nehezebb lett lefizetni másokat, menekülési lehetőségeket keresni a hatalomátvételtkor. Fredé ki is jelenti, hogy: „Úgy vélem, csak ily módon lehetett megcsinálni, hihetetlenül-váratlanul, anélkül, hogy bárki tudomást szerezhetett volna róla. Ha még lett volna hordozható pénz forgalomban, sokkal nehezebb lett volna.”⁷ Az első lépés a nők jogainak teljes elvétele felé tehát a pénzbirtoklási joguk és a pénzkereseti, munkához való jog eltörlése. Finigan szerint „a totalitárius mozgalom a technológizált modernitást (mely már eleve hajlamosít a múlt elfeledésére

5 Theo FINIGAN, „»Into the Memory Hole«: Totalitarianism and Mal d’Archive in Nineteen Eighty-Four and *The Handmaid’s Tale*”, *Science Fiction Studies* 38, 3. sz. (2011): 435–459, 438.

6 Margaret ATWOOD, *A Szolgálólány meséje*, ford. MOHÁCSI Enikő (Budapest: Jelenkor, 2021), 280.

7 Uo., 280–281.

az adatok zavaros elburjánzásával) használja ki, hogy eltörölje a társadalmi struktúrákat, amelyek ugyanezen »modern« kultúrát megalapozzák.»⁸

Tulajdonképpen nem történik más, mint az, hogy visszaforgatják az idő kerékét. A férjzett nők a valós Egyesült Államokban, államonként eltérő időben, 1839-től kezdve szereztek jogot arra, hogy ne férjük alávetettjeként kezeljék őket, hanem önállóan is hozhassanak lényegi döntéseket a tulajdonukról,⁹ azt pedig a törvény csak 1974-ben biztosította, hogy a nők a férfiakkal egyenlő feltételek szerint kaphassanak hitelt.¹⁰ Az ezelőtti állapothoz tér vissza a regény, sőt tulajdonképpen ahhoz a tradicionális elgondoláshoz miszerint a nők mindig egy férfihoz képest értelmeződnek: valakinek a lányai, feleségei vagy özvegyei. Ezt egyértelműen mutatja a Szolgálólányok esetében az a gyakorlat, hogy nevüket arról a Parancsnokról kapják, akinek épp a szolgálatában állnak, amely jelzi, hogy a Parancsnokok tulajdonai. Csak egyetérthetünk Finigannel, aki szerint ezáltal a nők múltját és az egyéni szubjektivitásukat szeretnék eltörölni.¹¹ Nincs saját nevük, tehát egy férfi nélkül senkik, illetve immár nem tartoznak nevükben sem apjukhoz vagy korábbi férjükhöz. Ráadásul a nevüket nem a Parancsnokok vezetéknévéből képzik, ami egyszerre választja el őket a feleségektől, akik vélhetően a férfi vezetéknévét viselik, és egyfajta tárgyiasító gesztusként is értelmezhető, ők csak valakinek a tulajdonai. Novák Zsófia így ír erről:

Felmerülhet a kérdés, hogy miért nem a Parancsnokok vezetéknéve szolgál a megjelölés alapjául – ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy az adaptációval ellentétben az alapműben Fredé előtt a Parancsnok vezetéknévét szándékosan titokban tartják (kilétéről a „Történeti feljegyzésekben” találgatnak). Ennél viszont talán valósabb indok lehet az, hogy míg a vezetéknéven a Parancsnok osztozik a feleségével, a keresztnéve csak az övé: ilyen értelemben pedig, a Feleséggel való osztozás minden látszatának ellenére, a Szolgálólány kizárólag az ő tulajdona.¹²

8 FINIGAN, „»Into the Memory Hole«...”, 438–439. (Saját fordítás.)

9 „Married Women’s Property Acts”, *Britannica*, hozzáférés: 2023.08.31, <https://www.britannica.com/event/Married-Womens-Property-Acts-United-States-1839>.

10 Brian KREISWIRTH és Anna-Marie TABOR, „What You Need to Know about the Equal Credit Opportunity Act and How It Can Help You: Why It Was Passed and What It Is”, *Consumer Financial Protection Bureau Blog*, 2016. okt. 31., hozzáférés: 2023.08.31, <https://www.consumerfinance.gov/about-us/blog/what-you-need-know-about-equal-credit-opportunity-act-and-how-it-can-help-you-why-it-was-passed-and-what-it/>.

11 FINIGAN, „»Into the Memory Hole«...”, 447–448.

12 NOVÁK Zsófia, „»A jobb sosem jelent mindenkinek jobbat«: Margaret Atwood: A szolgálólány meséje”, *Alföld* 68, 11. sz. (2017): 111–118, 116.

„Ha a Szolgálólány csak test, akkor a Feleség csak lélek, szellem – e distinkció akár a viktoriánus kor angyal-prostituált kettősére is emlékeztethet” – írja továbbá Novák Zsófia.¹³ Ez az elválasztás azonban csupán abban az esetben van így, ha a Parancsnokfeleséget meddőnek tartják. Ekkor mintegy a teste kiterjesztésévé válik a Szolgálólány, összekapcsolódásukat igen látványosan mutatja a szexuális aktus, illetve a szülés pontosan meghatározott mikéntje. A fentebb Novák által megemlített tulajdonlasi viszony és elválasztás¹⁴ bár fennáll, a felszín mögött némiképp bonyolultabb viszony rejlik, hiszen mind a Parancsnokfeleség, mind a Szolgálólány a férj tulajdonának tekinthető Gileád világában, a Szolgálólány (teste) pedig csupán a Parancsnokfeleség helyettesítője. Bár a Parancsnokfeleségeknek (és feltételezhetően a Gazdaasszonyoknak) van keresztnevük, a feleségszerepükkel járó elfoglaltságokon kívüli munkájuk, társadalmi szerepük nem lehet. A dolgozó nőknek (Nénik, Márták) nem lehet férjük.

A fiatal házasságra készülő lányok értékét az adja, hogy milyen családból származnak és hogy apjuk biológiai gyermekei-e. Az anya személye kevésbé fontos, hiszen Szolgálólánytól is születhet a gyermek, ám az apáé felértékelődik. Ezt onnan tudhatjuk, hogy mikor kitudódik a *Testamentumok*ban, hogy Agnes nem apja biológiai gyermeke, hanem örökbe fogadták a gileádi rendszer kialakulásakor, az iskolában a többi lány többé nem keresi a kegyeit. A Parancsnok így magyarázza el Fredének a múlt és a gileádi rendszer kapcsolatát: „Az a kor történelmi szempontból pusztán rendellenesség volt [...] Csupán kisiklás. Mi mindössze visszafordítottuk a dolgok természetes rendjét.”¹⁵

Szinte attól a perctől kezdve, hogy elveszítik a nők a pénzirtoklás lehetőségét, ők maguk (közülük is elsősorban a termékeny nők) válnak vagyontárggyá. A pénzük és a testük sem a sajátjuk többé. Aki nem birtokolhat pénzt, maga válik megvásárolhatóvá és eladhatóvá. A Parancsnokfeleségek értéke az esetleges termékenységükben, származásukban, hitbuzgóságukban, illetve a háztartás vezetésében áll. A Parancsnokok házáinál szolgáló házvezetőnőknek tekinthető Márták értékét kétkezi munkájuk és szolgálatkészségük adja, a Szolgálólányokét pedig kizárólag termékenységük. A Nénik látszatra felül állnak mindezen, ezt egyértelműen mutatja, hogy ők az egyetlenek, akiket megfizetnek munkájukért, még akkor is, ha csupán zsetonokkal valódi pénz helyett. Az ő valódi értékük az, hogy irányítják a női szférát a férfiak helyett, például tanítják a Parancsnokok lánygyermekét, felkészítik a Szolgálólányokat, vezetnek a valódi vérségi kapcsolatokat, a házasságok

13 Uo., 114.

14 Uo., 116.

15 ATWOOD, *A Szolgálólány meséje*, 353.

előkészítésében is fontos a szerepük. Gileád világában, melyben mindent átítat a vallás, mely a kereszténység a rendszer céljainak megfelelően átalakított változata, mintegy a tradicionális apáca szerep eltorzult megtestesítőinek tekinthetők.

Gileádon belül a pénz mint vagyon feltehetően csak a férfiak világában létezik, még akkor is, ha ezt a regényben szövegszerűen nem látjuk, hiszen csupán női narrátorok szerepelnek a regényekben, akiknek csak igen korlátozott rálátásuk van a férfiak világára. Még a Parancsnokfeleségnek készülő lánygyermeknek sem találkoznak pénzzel. A Szolgálólányok számára a Márták jegyeket osztanak ki, melyekkel különböző élelmiszereket vásárolhatnak, saját tulajdonuk tulajdonképpen nincs, csak a számukra kiosztott ruhákat viszik magukkal a Parancsnokok házába. A Márták életéről viszonylag keveset tudunk meg, azonban az ő életük is erőteljesen a Parancsnokok házához kötődik, még az élelmiszereket is csak akkor szerezhetik be ők, ha az adott házban nincsen Szolgálólány. A Nénik zsetonokkal fizetnek az elérhető termékek szűkös köréért a kávéházban, a Néniknek készülő Novíciák egyedül akkor találkoznak bankkártyával és papírpénzzel, mikor Gyöngyleányként más országba indulnak, hogy újabb fiatal, remélhetőleg termékeny lányokat térítsenek meg Gileád számára. A Parancsnokfeleségeknek sincs külön tulajdona, bár korlátozott formában lehetőségük van részt venni vásárlóként a kereskedelemben. Egyrészt létezik feketepiac (a *Testamentumok*ban szürkepiacnak nevezik), ahol például cigarettát, hajfestéket vagy parfümöt vásárolhatnak. Fredé így gondolkodik erről, mikor Serena, a Parancsnok felesége egy cigarettát ad neki: „Még most is, hogy [nincs többé valódi pénz], létezik feketepiac. Mindig van feketepiac, mindig van valami, amit el lehet cserélni. Ezek szerint ő megkerülheti a szabályokat. De mim van nekem, amit áruba bocsáthatnék?”¹⁶ A cserealapon működő feketepiac mellett imákat vehetnek a Lelki Tekercsek nevű boltból, ahol gépek mondják az imákat emberek helyett, fizetni pedig bankszámláról lehet. Feltételezhetjük, hogy saját ruháikért és egyéb kisebb kiadásaiért is hasonló módon fizetnek. Tehát Gileádban egyszerre működik a nők világában egymás mellett (a készpénz kivételével) a pénzhasználat összes történelmi stációja: csereüzlet, jegyrendszer, bankszámla, illetve egyszerűen a pénz kiiktatása, amikor a társadalom számára végzett munka biztosítja az adott személy életét, vagyis hogy nem végzik ki vagy nem küldik Nemnőnek bélyegezve a Telepekre (Szolgálólányok, Márták).

Az alapján amit megtudunk a férfiak életéről, úgy tűnik, hogy alapvetően a rendőrségként és testőrségként működő Őrők és az Angyaloknak nevezett katonák sem pénzbeli fizetségért dolgoznak, sokkal inkább saját életük biztosításáért,

16 Uo., 39.; Margaret Atwood, *The Handmaid's Tale* (London: Vintage, 2017), 14. Szögletes zárójelben a saját fordításom olvasható.

illetve a jobb pozícióért. Bár talán pénzt is kapnak folyószámlán, hiszen „[a] férfiakat érdeklő boltok többsége változatlanul nyitva tart”,¹⁷ mégsem ez az igazán jelentős. Az Őrzők jól végzett munkáját például azzal fizetik meg, hogy feleségük lehet, mintegy a nők teste válik itt is fizetőeszközzé. Ezt olvashatjuk Nickről, az Őrzőről, aki abban a házban dolgozik, ahová Fredé megérkezik: „A személyzet tagjaként itt lakik a garázs fölött. Alacsony rangú: nőt sem utaltak ki neki, még egyet sem.”¹⁸ A Parancsnokok bár nyilvánvalóan hozzáférhetnek pénzhez és üzletelnek más országokkal, ám ennek mikéntje a szélesebb társadalom számára nem látható.

Gileád világában az állampolgárok életének minden aspektusa részletesen szabályozott, ám a kiválasztott kevesek (Parancsnokok, illetve kisebb mértékben a Nénik és a Parancsnokfeleségek) kivételével az állam működéséről nagyon keveset tudnak, s ezzel összefüggésben a pénzforgalomhoz sincs hozzáférésük és tudomásuk sem lehet róla. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a készpénzforgalom megnehezítené az állampolgárok felügyeletét, hiszen az gyorsan és nyom nélkül cserélhet gazdát.

Bényei Tamás szerint a nők által viselt meghatározott színű ruhák (a Szolgálólányok pirosat viselnek, a Parancsnokfeleségek kéket, a Márták világoszöldet, a Nénik barnát, a Gazdaasszonyok csíkosat, a Nemnők szürkét) jelzik a nők szimbólum mivoltát Gileád világában:

A színes ruhák egyrészt azt jelzik, hogy az individuumokat kizárólag az általuk ellátott funkció határozza meg, másrészt pedig azt a paradoxont, ami a „színes álruhában” rejlő ellentmondás mélyebb értelmét jelenti. Gileád világának alapja az az ellentmondás, amely egyébként a nyugati kultúra számos korszakára is jellemző volt: a nő egyrészt csak test, másrészt csak szimbólum (a vörös lepel úgy is értelmezhető, mint egy az egész testet beborító skarlát betű).¹⁹

Ha a pénz szempontjából nézzük ezt, a nők teste egyszerre árucikk és fizetőeszköz Gileád világában. A ruhaszínek szimbolikusan jelzik értéküket, mintegy groteszk, színes bankjegyekké változtatva őket, míg testük nem látható. A test és a pénz sincs kézzelfoghatóan jelen, a testeket bokáig érő ruhák takarják, a valódi,

17 ATWOOD, *A Szolgálólány meséje*, 270.

18 Uo., 44.

19 BÉNYEI Tamás, „Női antiutópia: Margaret Atwood: A szolgálólány meséje”, *Műút* 52, 2. sz. (2007): 79–83, 81.

megszámítható, szabadon felhasználható pénzt pedig jegyek, zsetonok és kiváltóságok helyettesítik a társadalom nagy része számára.

Igen beszédes az a jelenet a *Testamentumok*ban, amelyben bár elítélik a barát-nőjét eladó hajléktalan férfit (aki valójában Garth és épp a kis Nicole-t csempészi vissza így Gileádba), mégis megveszik tőle, sőt ők maguk is áruként kezelik őt: „Az a fiatalember eladott téged [...] Elég volt megkérdeznem tőle. Hát ennyire tartott téged.”²⁰ Majd nem sokkal később a Gyöngyleányok már így beszélnek róla:

Mindenesetre, folytatta, hiába nem vagyok hivatalosan Gyöngyleány muszáj ezt a ruhát viselnem, hogy kijussak Kanadából, mert a kanadai hatóságok megakadályozzák a kiskorú megtértek kivitelét az országból. Emberkereskedelemnek tekintik, ami óriási tévedés a részükről, tette hozzá. Dove néni figyelmeztette, hogy ne használja a *kivitel* szót, mert ezek a lányok nem árucikkek, Beatrice néni pedig elnézést kért, és azt felelte, úgy akart fogalmazni, hogy »a lányok határátlépésének elősegítését«. És mindketten mosolyogtak.²¹

A nők hivatalosan nem árucikkek Gileádban, ám szerepük valójában mégis ez. Már a név is beszédes, Gyöngyleányok, akiktől elvárt, hogy egy-egy újabb Gyöngygyel, Gileád számára megtérített fiatal nővel térjenek vissza. Ezért a tettükért pedig busás fizetség jár, még ha nem is pénzbeli, Nénivé válnak, így megszilárdul az addig átmenetinek tekintett helyzetük a társadalomban. A nők fizetségként működnek a férfiak számára, de a Gyöngyleányok, majd a Nénik számára is tulajdonképpen fizetőeszközök a jólnevelt, feleségnek szánt leányok és a termékeny, a rendszernek engedelmeskedő Szolgálólányok, akikkel saját kiemelt helyzetüket vásárolják meg.

Gileád és Óceánia társadalmi felépítése

Atwood vizsgált műveiben a társadalmi osztályok alapvetően nem a korábbi társadalmi helyzet alapján szerveződnek. Sokkal fontosabb Gileád vallási és politikai rendszeréhez való hűség és a hatalomátvételben való részvétel. Ezek után pedig a behódolásra való hajlandóság, az előző rendszerben élt élet Gileád vallási szabályainak való megfeleltethetősége, a végzettség és a testi adottságok – a nők esetében elsősorban az életkor és a termékenység – számítanak. Azonban gyaníthatjuk, hogy Parancsnokok és Parancsnokfeleségek már a korábbi rendszerben is a

20 Margaret ATWOOD, *Testamentumok*, ford. CSONKA Ágnes (Budapest: Jelenkor, 2019), 393.

21 Uo., 395. Kiemelés az eredetiben.

felsőbb osztályokhoz tartoztak, hiszen így lehetett jelentős szerepük a puccsban. A testi adottságok olyannyira fontosak, hogy az öregség a társadalmon kívülre helyezi az idős nők nagy részét, Nemnőknek számítanak, feladatuk a veszélyes hulladék eltakarítása, illetve szerencsés esetben mezőgazdasági munka, hiszen testük már csak így lehet értékes a hatalom számára. A nők esetében a terméketlenséget csak akkor bocsátja meg a hatalom, ha Gileád rendszerének szolgálatába állnak. A tanult, terméketlen, de a rendszernek behódoló nők így válnak Nénivé, mint például Lydia néni, aki Gileád előtt bírónő volt vagy a *Testamentumok*-ban megismert, Lise néni, aki egyetemen tanított 18. századi francia irodalmat. A kevésbé tanult, de nem túl öreg és behódoló nőkből Márták lesznek. A Szolgálólányok esetében a képzettség nem, azonban a termékenység és a korábbi életük során a gileádi szabályok szerint elkövetett bűnök (pl. házasságtörés) a fontosak. Maga Atwood így írja le Gileád társadalmi felépítését:

Néhányan tévesen azt gondolják, hogy *A Szolgálólány meséje* olyan társadalmat ábrázol, amelyben minden férfinak van hatalma és egyetlen nőnek sincs. Ez nem igaz, mert valódi totalitarianizmusról, vagyis valódi hierarchiáról van szó. A fent lévőknek van hatalmuk, a lent lévőknek nincsen, és férfiak is vannak lent, ahogy nők is vannak fent. A fent lévő nőknek másfajta hatalmuk van, mint a fent lévő férfiaknak, mindazonáltal van hatalmuk, és a hatalmuk egy részét más nők felett gyakorolják.²²

Az 1984 és *A Szolgálólány meséje* közötti kapcsolatot többen elemezték már.²³ Atwood is beszélt George Orwell *Állatfarm* és 1984 című műveinek rá gyakorolt hatásáról.²⁴ Emellett egy másik írásában azt írja, hogy *A Szolgálólány meséjét* a valós történelmi események mellett az 1984-ről mintázta.²⁵ Orwell közismert disztópiájában három nagy osztályra bomlik a társadalom, a Belső Pártra, a Külső Pártra és az ún. „prolikra”:

22 Idézi: Pilar SOMACARRERA, „Power Politics: Power and Identity”, in *The Cambridge Companion to Margaret Atwood*, szerk. Coral Ann HOWELLS, 43–57 (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 53. Saját fordítás.

23 Lásd: BÉNYEI, „Női antiutópia...”; FINIGAN, „»Into the Memory Hole«...”; SÁGHY Miklós, „»Elmondom, tehát vagyok«: Margaret Atwood *A szolgálólány meséje* című kötetéről és annak sorozatadaptációjáról”, *Tiszatáj* 75, 2. sz. (2021): 55–67; SOMACARRERA, „Margaret Atwood...”.

24 Margaret ATWOOD, „Orwell and Me”, *The Guardian*, 2003. jún. 16., hozzáférés: 2023.08.31, <https://www.theguardian.com/books/2003/jun/16/georgeorwell.artsfeatures>.

25 Idézi: SOMACARRERA, „Margaret Atwood...”, 38.

Nagy Testvér után következik a Belső Párt, amelynek taglétszáma hatmillióban van megszabva, vagyis valamivel kevesebben, mint Óceánia lakosságának két százaléka. A Belső Párt után következik a Külső Párt. Ha a Belső Pártot az Állam agyaként jellemezzük, a Külsőt joggal hasonlíthatjuk a kezéhez. Ez után következnek a néma tömegek, amelyeket „prolikként” szoktunk emlegetni; ezek a népességnek körülbelül nyolcvanöt százalékát teszik ki. Fentebb használt osztályozási terminológiánkkal élve a prolik jelentik az alsó csoportot [...] nem állandó vagy nélkülözhetetlen részei a társadalmi struktúrának.²⁶

Minden látszat és kisebb csoportokra bontás ellenére erre a hármas felépítésre – mely az 1984 szerint a történelem kezdetétől az emberi társadalom elkerülhetetlen velejárója²⁷ – ráismerhetünk *A Szolgálólány meséjében* is. Jelentős különbség azonban, hogy a politikai propaganda elválaszthatatlan a vallástól *A Szolgálólány meséjében* és a *Testamentumokban*, a Párthoz való hűség helyett, itt a keresztény vallás gileádi változatához való hűség a fontos. A Nagy Testvér szerepét így itt a vallás tölti be.

A Belső Pártnak avagy felsőbb társadalmi osztálynak megfeleltethető csoportok a Parancsnokok, a Parancsnokfeleségek és az Alapító Nénik. Bár a figyelem rájuk összpontosul, valójában ők csak kis részét alkotják a társadalomnak. A középosztályba tartoznak az Angyalok, az Őrzők, az orvosok, az ő feleségeik, az alantasabb feladatokat ellátó Nénik, a Néninek tanulás különböző stációin álló Novíciák és Gyöngyleányok. A titkosrendőrséggként működő Szemeket is ide sorolhatjuk látható pozíciójukra való tekintet nélkül. Az alsóbb osztályba sorolhatjuk a Gazdákat és az ő feleségeiket (Gazdaasszonyok vagy angolul *Econowives*), akiknek a körébe az átlagos mindennapi munkákat végző férfiak (pl. vízvezeték szerelők) és az ő feleségeik tartoznak. A rendszer nagyban meghatározza a Gazdák és Gazdaasszonyok mindennapjait, mégis viszonylag szabadban élnek, az 1984 „proli”-jaihoz hasonlóan életük valamivel megengedőbb és jobban hasonlít a Gileád előttihez.

A Márták és tulajdonképpen a Szolgálólányok is személyzetként funkcionálnak, így bár alsóbb társadalmi osztályba sorolnánk őket, a Parancsnokok háztartásához való tartozásuk és a társadalomban betöltött fontos szerepük miatt inkább Gileád rendszerének „kezeként” funkcionálnak. Bár a Szolgálólányokat a többi női csoport megveti (ezért is írhatja Novák, hogy ők állnak a női csoport-

26 George ORWELL, 1984, ford. SZÍJGYÁRTÓ László, Helikon Zsebkönyvek 84 (N. h.: Helikon Kiadó, 2020), 277.

27 Uo., 268.

tok hierarchiájának alján²⁸), mégis nagyon fontos szerepük van a rendszer fenntartásában és az elvi cél elérésében, a születésszám növelésében.

A prostituáltak és a Nemnők a társadalmi rendszeren kívül rekedtek. Bár fontosak a társadalom működéséhez, ők fizikailag is kívül vannak a városon, a társadalom peremén rekedtek, a Telepeken és Jézabelben. A Nemnők tulajdonképpen elítéltek, a prostituált szerep pedig eleve a társadalom peremére, a tiltott és elnézett határára helyezi a nőket.

Mindemellett egy másik felosztás is jelen van. A Parancsnokok és a Nénik (ide tartoznak a Novíciák és a Gyöngyleányok is) kivételével minden osztály csupán a testére redukálódik. Gondolataik, véleményük nem fontos, nem is elmondható, feladatuk csupán a rájuk osztott teendők elvégzése. Értéküket csupán testi tulajdonságaik, a nők esetében termékenységük, szépségük és származásuk, a férfiak (Örzök, Angyalok) esetében erejük, ügyességük adja. A Szemekről nem tudunk meg sokat, de a megnevezés, amely a magándetektívekre használt angol *private eye-on* alapulhat, már eleve azt jelezheti, hogy látószervükre redukálják őket, az ő dolguk meglátni, de nem értelmezni a rendszerellenes jelenségeket.

Czigányik Zsolt szerint mind az *1984*, mind *A Szolgárolány meséje* a szorongást növeli azáltal, hogy nem egy távoli, hanem egy közeli jövőben játszódik.²⁹ Ugyanígy a szorongást növeli, hogy a pénzhasználat a közvetlenül Gileád előtti korban ábrázolt módja, elsősorban a bankkártya elsődleges fizetőeszközként való használata már valósággá vált. Így a regény mintegy megjósol egy olyan fontos változást, amely a pénzkoncepciót, a pénzről való általános gondolkodást is jelentősen megváltoztatta.

Mind az *1984*-ben, mind Atwood két vizsgált regényében szigorúan szabályozott, hogy ki és mit írhat le, ez pedig szorosan kapcsolódik a nemhez és társadalmi helyzethez. Ez utóbbiakban a nők közül csak és kizárólag a Nénik írhatnak és olvashatnak, ebbe a tiltásba pedig a számjegyek is beletartoznak. Ebből következően a bankjegyek használata alapvetően lehetetlen lenne a nők számára. Az olvasás és írás jogától való megfosztás tehát szorosan összekapcsolódik a készpénz használatával.

Finigan kiemeli, hogy mind Winston, mind Fredé egy elképzelt jövőbeli közönségnek mondják el a történetüket, amelyet Derrida *mal d'archive* fogalmához köt és ahhoz a reményhez, hogy lesz majd egy másik világ.³⁰ Fredé és elsősorban

28 NOVÁK, „»A jobb sosem jelent mindenkinek jobbat«...”, 113.

29 CZIGÁNYIK Zsolt, *A szabadságbiány anatómiái: Az emberi szabadság XX. századi angol ellenutópiáiban*, Modern filológiai füzetek 61 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011), 18.

30 FINIGAN, „»Into the Memory Hole«...”, 449.

Lydia néni narratívája a mentális túlélés és saját sorsuk dokumentálása mellett más célt is szolgál, mégpedig a gileádi rendszer megdöntésének lehetőségét, s ezért értékük felbecsülhetetlen. Ebben a rendszerben is a tudás és a tudás megosztása lesz az az érték, amelyet megtagadnak a nőktől, ahogy az 1984-ben a Külső Párt tagjaitól. Fredé ezt mondja az ép észről: „Az ép ész drága kincs; őrizgetem is, ahogy egykor a pénzzel tették. Gyűjtögetem, hogy legyen elegendő, mire eljön az idő.”³¹

A feketepiac tulajdonképpen szabadon létezik mind az 1984-ben (itt „szabadpiacon való üzletelés”³² a neve), mind Atwood vizsgált regényeiben. Az 1984-ben az ezen boltoktól való tartózkodás csupán a párttagoktól lenne elvárt, ám valójában ettől is eltekintenek, hiszen némely mindennapi használati tárgy (cipőfűző, borotvapenge) is csak így beszerezhető. Emellett mind Gileádban, mind Óceániában ez a módja az olyan cikkek megszerzésének, melyekre igazán komoly tiltás ugyan nem vonatkozik, hivatalosan mégsem illenek be az adott rendszer szabályai közé. A feketepiac mindkét regényben alapvető velejárója a szigorú totalitárius rendszernek. Valószínűsíthetően azért, mert úgy adja meg a lázadás érzését, hogy valójában épp csak annyi szabadságot ad, amennyit a rendszer maga biztosít.

Konklúzió

A Szolgálólány meséjében és *Testamentumokban* a nők alapvető emberi jogoktól való megfosztásának jelentős stációja, amikor elveszik tőlük azt a jogot, hogy pénzt vagy bármilyen vagyontárgyat birtokolhassanak, mert sok más jogot épp a pénz tesz lehetségessé. A készpénz korábbi megszüntetésével pedig minden nem cserealapú tranzakciót az ország aktuális vezetői felügyelhetnek. A készpénzen kívül az összes lehetséges fizetőeszköz megjelenik Gileád világában (bankkártya, jegyrendszer, bizonyos termékekre szabadon beváltható zsetonok és a feketepiacon a cserekereskedelem), illetve a nők egyszerre árucikké, vagyontárggyá és fizetőeszközzé válnak. E két mű a pénzhasználat ábrázolása miatt is tekinthető egy közeli jövőt ábrázoló disztópiának, mely a nők jogainak fontossága mellett a bankkártyahasználat társadalmi veszélyeire is felhívja a figyelmet. Gileád bonyolultan rétegzett társadalmi rendszere megfeleltethető az 1984-ben megjelenő három társadalmi osztálynak, azokhoz hasonlóan az adott rendszernek való hasznosság, illetve rendszerhez való hűség alapján szerveződik; ez újabb összekötő kapocs lehet Atwood Gileádban játszódó regényei és Orwell 1984-e között.

31 ATWOOD, *A Szolgálólány meséje*, 180.

32 ORWELL, *1984*, 13.

Tőzsde és storytelling

André Kostolany történetei a pénzről

„Voltaire azt mondta: »Könnyebb a pénzről írni, mint pénzt csinálni«. Én fordítva cselekedtem, először pénzt kellett csinálnom ahhoz, hogy utána írni tudjak róla.”
(André Kostolany: *Több mint pénz és mohó vágy*)

2012-ben hallottam először André Kostolanyról. Egy ismerősöm, aki akkoriban a Takarékbank befektetési tanácsadójaként dolgozott, idézte föl az 1999-ben elhunyt spekuláns egyik közszájon forgó hasonlatát, mely így szól:

képzelnék el egy férfit, aki a kutyájával sétál az utcán. A férfi egyenletesen sétál, ez a gazdaság. A kutya előreszalad, ide-oda ugrál, visszaszalad a gazdájához, újból elszalad, majd ismét visszajön; a kutya útját az értékpapírok mozgása testesíti meg. Mindketten előre haladnak, a kutya is, a férfi is. Végül el is érik sétájuk közös célját. Amíg a férfi egy kilométert ment, a kutya ugyanazon az úton háromszor-négyszer is visszaszaladt. Ugyanez a helyzet a tőzsde mozgásával is; miközben hol előreszalad, majd ismét visszaesik, kíséri a gazdasági növekedést.¹

Egykori brókerem azért hivatkozhatott erre a találó képre, mert maga is a tőzsdei vállalatok tágan értett finánciális mutatóinak elemzésére igyekezett olyan stratégiát alapozni, mely nem nélkülözte a részvényárfolyamok mozgásának technikai analízisét sem. A kutyát sétáltató ember mint analógiás kép persze úgy találó, hogy közben több kérdést vet föl, mint amennyit megválaszol. Ezek közül most csak néhányat fölillantva: amennyiben a gazda maga a gazdasági környe-

1 André KOSTOLANY, *Tőzsdepszichológia*, ford. BENKOVICS László (Budapest: Perfekt Kiadó, 2000), 60–61.

zet, melytől egy tisztán kapitalista világban aligha függetlenítheti bármelyik vállalkozás saját működését, tudhatjuk-e róla, hogy épp milyen úton halad? Hegyre föl vagy völgybe le?² S akár csúcsra hág, akár a szakadékot veszi célba, sejthető-e, hogy ki és milyen eszközökkel próbálja majd útján segíteni vagy épp gáncsot vetni neki? Amennyiben a gazda esetében sem magától értetődő, hogy merre van az előre, meg tudjuk-e állapítani, hogy lemaradt-e vagy előreszaladt a kutya, s ha igen, mennyivel, s föl vagyunk-e arra készülve, hogy a derék négy lábú nagyon gyorsan képes irányt váltani, ha szagot fog. A kérdések még szaporíthatóak lennének,³ de engem most csak egy foglalkoztat: nevezetesen az, hogy ha ennyi a dilemma, akkor ez azt jelenti-e, hogy Kostolany hasonlata bár szemléletesnek látszik, de valójában kézzelfogható haszna nincs. De ha így van, miért idézik úton-útfélen, de legalábbis a német és a magyar gazdasági sajtóban? S ha idézik, tudjuk-e, hogy mit akarnak vele mondani? Lehetséges-e, hogy a haszon épp a hasonlatban nem megválaszolt, viszont épp a választott kép természete révén elénk álló dilemmákban rejlik? Például abban, hogy ezek szerint a tőzsdén egy részvény megvásárlásával vagy eladásával egy olyan kutya mozgására fogadunk, melynek nem mi vagyunk a gazdája, melynek mozgásirányát szemernyit sem vagyunk képesek befolyásolni. Van-e ép eszű ember, aki végiggondolva ennek a hasonlatnak az implikációját, egy petákot is ad valamely tőzsdén jegyzet cég részvényéért cserébe? De miért akarhatná ezt sugallni egy olyan író, aki majd egy tucat könyvet szentelt a pénznek és a börzének, akinek művei francia és német nyelven milliós példányszámokban keltek el? S vajon az olvasói mit kapnak a pénzükért?

André Kostolany első magyar fordításban olvasható könyve *Tőzsdeszeminárium* címmel 1989-ben látott napvilágot, ami már csak azért is figyelemre méltó filológiai adat, mert ekkor már bő 40 esztendeje nem működött Magyarországon tőzsde. A BÉT újrainyitására 1990. június 21-én került sor. Lehet tudni, hogy Kostolany a '80-as évek közepétől tanácsaival részt vett abban a folyamat-

- 2 Azt, hogy korántsem oly könnyű megítélni azt, hogy a gazda(ság) épp milyen úton halad, Kostolany egy másik helyen maga is szóba hozza: „Noha látják a jeleket, de még azt sem tudják megállapítani [az amerikai pénzügyi élet kiválóságai], hogy az USA jelenleg recesszióban van-e, vagy sem. Az egyik növelni akarná a pénzmennyiséget, a másik csökkenteni. Az egyik az adóemelésért áll ki, a másik a költségvetési deficitre esküszik. Az egyik a legnagyobb veszélyt a fizetésimérleg-hiányban látja, a másik füttyül rá. Ha a jelenlegi helyzetet sem képesek megfelelően értékelni, hogy akarják akkor a jövőt előre látni?” Uo., 15.
- 3 Vö. SZOTÁK Artila, „André Kostolany Fifi-elve kicsit másképp”, *Tőzsdemámor*, 2011. febr. 09., hozzáférés: 2024.03.25, https://tozsdemamor.blog.hu/2011/02/09/andre_kostolany_fifi_elve_kicsit_maskep.

ban, mely a pesti tőzsde újrualapításához vezetett,⁴ s ezzel párhuzamosan gyors egymásutánban jelentek meg művei magyarul: négy év leforgása alatt három, a német változatokat csak kis spéttel követve, hogy aztán 1999-től immár a Közgazdasági és Jogi helyett más kiadók gondozásában további könyvei is napvilágot lássanak. Ezek nem mindegyike teljesen eredeti munka, vannak vándorló szövegek az egyes kötetek között, sőt arra is van példa, hogy egyik kötete ugyanattól a fordítótól két címen is megjelenjen magyarul, ahogy ez a *Die Kunst über Geld nachzudenken* esetében történt.⁵ A Kostolany-életművön belül, noha sok az önisémetlés, gyakori a műfaji áttűnés és a retorikai célok (tanítás, elemzés, szórakoztatás) vegyítése, jól látható az az ív, mely – most a magyar nyelvű kiadások megjelenési sorrendjét alapul véve – a kimondottan tankönyvszerű *Tőzsdeszemináriumtól* indulva az önéletrajzi történetekkel és anekdotákkal is operáló, de döntően azért gazdaságtörténeti példákra építkező *Tőzsdepszichológián* át a kései művekig vezet, melyek főképp a *storytelling* területén jeleskednek, s már címükben utalnak rá, milyen portékát árulnak, ilyen pl. a *Kedvenc történeteim a pénzről*. Úgyis fogalmazhatnánk: részben a szakszerűség teremtette tekintély ágyazott meg a lazább műfajok könyvpiaci sikerének. Bár kiadói kutatást nem végeztem, a megjelenések ütemezése és az egyes köteteknek a honi szépirodalmi piachoz képest szembeötlő többletára arra enged következtetni, hogy e munkák megtalálták magyar vásárlóikat is.⁶ A honi kisbefektetői blogok és internetes fórumok viszonylag rendszeres olvasójaként azt látom, hogy Kostolany művei gyakorta hivatozási alapként szolgálnak, Jesse Livermore neve mellett az övé forog talán a legtöbbet a 20. század azon tőzsdespekulánsai közül, akik rendszerezett formában közreadták tapasztalataikat.

E népszerűségnek nyilván akadnak a Kostolany-szövegektől független okai is. Amikor 1993-ban Kostolany a Magyar Televízió *Friderikusz Show* című műsorában szerepelt,⁷ a beszélgetés – csakúgy, mint a káté-formát követő *Tőzsdeszeminárium* – a tőzsde fogalmának definiálásával indult,⁸ s az is sokat elárult a téma

4 Nem véletlenül az a Járai Zsigmond írta a *Tőzsdeszeminárium* előszavát, aki a BÉT újrainításának előkészítésében fontos szerepet játszott.

5 A németül 2000-ben napilágot látott könyv Svéd Dóra magyarításában 2008-ban *Mesterfokon a pénzről* (Perfekt Kiadó), 2021-ben *A befektetés művészete* (Alinea Kiadó) címen jelent meg.

6 Az antikvár példányok esetében nem számít kivételnek a jóval tízezer forint fölötti ár sem.

7 A fölvetel elérhető a YouTube-on, hozzáférés: 2024.03.25, https://www.youtube.com/watch?v=_H81oCITlkk.

8 Beszédés különbség, hogy míg a televízió-műsorban Kostolany a tőzsdét a tőkések és a vállalkozók találkozási helyeként határozta meg, ahol a befektetőktől a részvények megvásárlása révén pénzhez jutnak a vállalkozók, vagyis a kapitalista gazdaság egyik fontos forrásbiztosító intézményeként értelmezte és így edukatív céllal retorikailag legitimálni igyekezett az efféle összefüggésekről addig keve-

honi alulartikuláltságáról, hogy a műsorvezető maga sem tudta, hogy vendége tanácsára 1990-ben IBM kötvényeket vagy IBM részvényeket vásárolt-e a frankfurti tőzsdén, s ezt a beszélgetésben nem is sikerült tisztázni. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az akkoriban 5 millió fölötti nézőszámot magáénak tudó műsor nézőinek többsége számára ez a fogalmi differenciálás különösebb jelentéssel nem bírt, mivel sem részvényel, sem vállalati kötvénnyel nem rendelkeztek. Az is igaz persze, hogy attól még, hogy valami a birtokunkban van, korántsem biztos, hogy értjük is, miképp működik. Márpedig az, hogy mind a 2008-as, mind a 2020-as gazdasági válságra gyógyírt a központi bankok kamatvágásai és pénznyomtató tevékenysége jelentett, azzal járt együtt, hogy – egy börzei szleng kifejezést idézve – „mindenkit a busz elé löktek”. Ami annyit tesz, hogy az állampapírhozamok (2020. július 22-én 0,6% volt a magyar alapkamat, 2023 tavaszán 13%) és a banki betétek kamatainak eltűnése egyfelől, a meglóduló infláció másfelől arra szoktatta a megtakarítókat, hogy kockázatosabb befektetési formákat válasszanak. A legtöbben közülük persze legfőképpen a bankbetétet váltották át valamilyen befektetési alapra, nem is feltétlenül értve a kettő közötti különbséget, s ezt már csak azért sem lenne indokolt fölronni nekik, mert a befektetési alapok többségének portfóliója nem átlátható a vásárlóik számára (voltaképpen azok számára sem, akik az ügyfeleknek eladják ezeket). Ami egyszersmind azt is jelenti, hogy ma szép számmal vannak olyanok, akik befektetési alapon keresztül értékpapírokkal rendelkeznek, miközben ők maguk erről nem tudnak. Nyilván nem ők André Kostolany olvasói. Talán inkább azok, akik önállóbb és aktívabb gondozói igyekeznek lenni saját megtakarításainak, s így valami olyasmibe fognak, amelyhez többségükben nem értenek, egy olyan világba csöppennek, melyet nem ismernek. Helyzetükre fokozottan illik az az Esterházy Péter műveiben visszatérően citált Ortega y Gasset-fordulat, mely szerint „élni annyi, mint elveszettnek érezni magunkat [...] és az, aki ezt elfogadta [...] mint hajótörött fog fürkészni valami után, amit megragadjon”.⁹ Feladatom fölkészültség és tapasztalat híján nyilván nem annak mérlegelése lehet, André Kostolany könyvei mennyiben használhatóak útmutatóként a tőzsdei kereskedés gyakorlatában, inkább csak az, hogy megvizsgáljam, szövegei alakíthatósága mennyiben járulhatott hozzá írói hírneve megalapozásához és

set hallott széles magyar közönség előtt, addig az alcímében a tőkebefektetőknek és spekulánsoknak ajánlott *Tőzsdeszeminárium* máshogy fogalmaz: „A tőzsde olyan tőkepiac, ahol azon személyek találkoznak (szimbolikusan), akik pénzüket értékpapírokba akarják fektetni, vagy ezekből ismét pénzt akarnak csinálni.” André KOSTOLANY, *Tőzsdeszeminárium: Tőkebefektetőknek és spekulánsoknak*, ford. BENKOVICS László és KERÉNYI László (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1989), 29.

9 Vö. NAGY Gabriella, „Egymondattól Esterházy Péter – 5 éve halt meg Esterházy Péter”, *Litera*, 2021. júl. 13., hozzáférés: 2024.03.25, <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/ep-5-egymondattol-1-resz.html>.

főntartásához, könyveiben milyen kisprózai műfajokhoz nyúlt annak érdekében, hogy a pénzről szőjön történeteket, s ezek a történetek miképpen válhatnak maguk is cserealappá. Ezekre a kérdésekre a terjedelmes életműnek egyetlen darabjára összpontosítva igyekszem válaszokkal szolgálni.

A *Több mint pénz és mohó vágy* című kötet németül 1983-ban (*Mebr als Geld und Gier*), magyarul 2006-ban látott napvilágot. A kötet alcíme – hűen követve a német eredetit – *Kostolany jegyzetei* (*Kostolany's Notizbuch*). Nem teljesen megszokott az, hogy egy könyvborító első oldalán, kiemelt helyen kétszer is megjelenjen a szerzői név, hiszen ha az alcímben csak az lenne, hogy jegyzetek, az olvasó akkor is odaértené a birtokos jelzőt mellé. Az írói név mint márkajelzés és hitelesítő bélyeg hangsúlyosságát emeli ki az előszó is, mely azt a távlatot igyekszik jellemezni, amelyet a szövegbe gyűjtött írások magukénak tudhatnak. Kostolany ex negativo határozza meg saját pozícióját: nem tőzsdeguru, nem újságíró és nem professzor, noha 14 éves korában kezdett tőzsdézni, évtizedek óta ír újságcikkeket és nagy egyetemi termekben tart előadásokat. Vagyis egyik sem, de valójában valamelyest mindegyik, akit viszont – önértelmezése szerint – nem kötnek ezeknek a szerepeknek a diszkurzív-intézményes szabályai, se a hozzájuk tartozó életformáknak a távlatszűkítő kötelmei.¹⁰ Az így kirajzolódó szerzői arcél (független vándorprédikátor, aki kimondhat olyan igazságokat, amelyeket a gazdasági szakértők nem mernek),¹¹ azért lehet megnyerő a tőzsde iránt érdeklődők számára, mert ez utóbbi egy olyan autopoietikus rendszerként is elgondolható, melynek a környezetével való szakadatlan interakciója annál sokkal több tényező által befolyásolva zajlik, hogy arról pusztán egyetlen diszciplína (pl. a közgazdaságtan) képes legyen számot adni. Amikor Kostolany azt írja, hogy a sikeres spekulánsnak magát az életet kell tanulmányozni,¹² éppen erre – a szoros értelemben véve persze kivitelezhetetlen – interdiszciplináris – mert pszichológiai, politológiai, filozófiai, szociológiai és matematikai megfontolásokat egyaránt hasznosító – közelítésmódra utal, egyszersmind amellet is érvelve, hogy a változó körülményekhez való alkalmazkodni tudás és a rögtönzés képessége nem is rendelhető alá a diszciplináris (vagyis a szabálykövető, fegyelmezett) attitűdnek.

A szóban forgó Kosztolany-kötet fejezetcímeiben a műfajjelölő változatok, az úgynevezett rematikus címek a dominánsak: naplójegyzetek, kávéházi törté-

10 Kostolany jellemzésében az ügyfelek pénzével sáfárkodó tőzsdeguru hatalmas kommunikációs zajban él, mely nem teszi számára lehetővé, hogy átlássa az égető problémákat, az újságírók jobbára olyasmivel foglalkoznak, amihez nem értenek igazán, az egyetemi karrier pedig túlzottan helyhez kötött. Vö. André KOSTOLANY, *Több mint pénz és mohó vágy*, ford. SVÉD Dóra, (Győr: Lexecon, 2006), 11–12.

11 Uo., 12.

12 Uo., 21.

netek, lecke, útmutató. Elegyes könyvről van szó, melynek darabjait – s itt nyerhet értelmet a szerzői név megkettőzése a paratextusokban – a feljük írott tulajdonnév köti össze. Másfelől viszont épp az lehet feltűnő az olvasó számára, hogy az elbeszelt történetek jelentős része anekdotaként vagy viccként¹³ viszi színre magát, ezek az architextuális értelmezők társulnak hozzájuk, ezek viszont épp olyan műfajok, amelyeknél inkább közreadóról, mint szerzőről szokás beszélni. Az előszó innen nézve némileg el is téveszti tárgyát: „Hirtelen eszembe ötlő gondolatok és benyomások ezek. Gyakran a pénz a témájuk, vagy gazdasági és politikai problémák, mivel a világban zajló eseményeket folyamatosan elemezgetem, mérlegelve az érveket és az ellenérveket.”¹⁴ Amennyiben ezek a műfajok olyan közbeiktatott architextusként működnek a könyvben, melyek egy nagyobb érvelésbe iktatott exemplumként nyerek el értelmüket, műfajok és szerzői önértés széthangzása csökkenthető, de valóban ez-e az anekdota vagy a vicc funkciója a könyvben? Erre a kérdésre azt a választ lehet adni, hogy a kötet elején még úgy tűnik: igen. Az egyik földézett családtörténet szereplői például lélektani típusokat hivatottak megvilágítani: az örökké aggodalmaskodó anya így lesz az árfolyamesést váró shortolók analogonja, míg a derűlátásáról le nem szoktatható apa az árfolyam-emelkedésre játszó longosoké.¹⁵ Igen hamar megtörténik azonban, hogy gazdasági fejtegetés és a hozzá rendelt analógiás történet hierarchiája föllazul. Előbb csak arra leszünk figyelmesek, hogy a kettő egy szintre kerül: Kostolany előbb régi szokásához híven keményen ostromozza a viszonylag magas kamatokkal operáló, így nem beruházásra, hanem megtakarításra ösztönző kamatpolitikát, majd így köt át egy anekdotához: „ezzel kapcsolatban eszembe jut egy helyes kis történet budapesti fiatalságom éveiből”.¹⁶ Nincs szükség itt most részletesen elemezni vajon mennyiben megvilágító erejű az elbeszelt történet arra a gazdaságpolitikai helyzetre nézve, amelyet a szerző szóba hoz. Így csak röviden említem, hogy az anekdotában szereplő gazdag tőzsdés, aki úgy utasítja el a koldus kérését, hogy előbb megmutatja a bankókkal tömött páncélszekrényeket, a könyvben megmagyarázott allegória értelmében a megtakarításaikat bankbetétekben kamatoztatni igyekvők hozzáállására hivatott rávallani, akik összességében milliárdokat tartanak a bankban, ahelyett, hogy állampapírok vagy részvények révén kölcsönadnák azt az államnak vagy a vállalatoknak. Gazdaságpolitikai

13 A Magyar Televízió *Világpolgár* című portrészorozatának róla szóló epizódjában, az akkor már 90 fölötti Kostolany úgy fogalmazott: „Egy viccel jobban tudok megmagyarázni egy problémát, mint két kötet könyvvel.” Hozzáférés: 2024.03.25, <https://www.youtube.com/watch?v=mLkuL4PHsOE>.

14 KOSTOLANY, *Több mint pénz...*, 9.

15 Uo., 22–23.

16 Uo., 29.

állásfoglalás és egy régi történet ilyen összefűzése inkább tűnik olyan retorikai megoldásnak, mely némileg sántító hasonlító szerkezet révén¹⁷ igyekszik saját álláspontja mellett érvelni, egyszersmind valamelyest el is leplezve azt a gazdasági-társadalmi rizikót, amely az alacsonyan tartott kamatok és a lakossági megtakarítások kockázatos befektetési formák irányába történő terelése révén előállhatnak.

Nem sokat kell az olvasónak várni arra, hogy az exemplumokkal, anekdotákkal, hasonlatokkal operáló gazdaságtörténeti beszédmód átadja a helyét egy olyasféle *storytelling*-nek, melyben egyfelől a földézett történetek a kitaláltság jegyét kezdik magukon viselni, másfelől önállósodnak. Lássunk az elsőre egy példát: azt, hogy az olajipari nagyvállalatok részvényei milyen kockázatot rejtenek magukban, Kostolany olyan történettel igyekszik megvilágítani, melyet így vezet be: „A befektető ugyanazt kényszerül majd végighallgatni, mint az én öreg barátom, Grün, aki elküldte a könyvelőjét egy késlekedő ügyfélhez.”¹⁸ Ha tudjuk, hogy Kostolany ebben a könyvében is előszeretettel idéz föl olyan klasszikus zsidó vicceket, melyek Kohnt és Grünt szerepeltetik, akkor a fönti citátumban emlegetett „öreg barát” inkább tűnik a szövegek működésére utaló kicsinyítő tükörnek: innen nézve a történetmondónak Grün azért lehet öreg barátja, mert a hozzá „kötődő” sztorik régóta kéznél vannak, lehet rájuk számítani, lehet őket használni.¹⁹

A tőzsdei-gazdasági folyamatok elemzése közé a kötetben önmagukban megállni kénytelen anekdoták ékelődnek. A Kostolany által személyesen ismert Molnár Ferenchez kapcsolódók saját fejezetet kapnak, s ezek többségében a pénz egyáltalán nem kap szerepet, értesülünk viszont egyebek mellett arról, hogy milyen párbeszéd játszódott le Darvas Lili és új szobalánya között arról, hogy vajon az, hogy a „kegyelmes úr” ír, azt jelenti-e, hogy dolgozik.²⁰ Az elbeszélés szerint a jelenetnek csak az említett két szereplője volt – ez persze csak abban az esetben okozhatna hitelességi problémát, ha elkerülné az olvasó figyelmét az a változás, amely a kötetbeli beszélő önértelmezésében és az egyes sztorikat szituáló-keretező

17 A hasonlat inkább a hitelbankok működésére érthető rá, legalábbis ha abból indulunk ki, hogy ezek az intézmények azok, amelyek arra hivatkozva aligha utasíthatják el a hozzájuk kölcsönügylet miatt fordulókat, hogy nincs kihelyezni való pénzük. Amennyiben ugyanis ezt a magyarázatot használnák, hírtévé az „üres széfnek” hamar kigyózó sorok jelennének meg a bankfiókok előtt betétjeiket követelvé – s ebben az esetben egy idő után tényleg kiürül a páncélszekrény, s csődbe megy a bank.

18 Uo., 39.

19 Grün a legkülönbözőbb alakváltozatban tűnik fel pl. a *Kedvenc történeteim a pénzről* című kötetben (ford. SVÉD Dóra [h. n.: Pefekt Kiadó, 2002]): hol vidékről Pestre költöző fiatalember (76.), hol uzsorával foglalkozó polgármester (154.), hol realista, aki nem ad többet kölcsön barátjának, Kohnnak (166.), míg a *Tőzsdpszichológiában* az elbeszélő öreg bécsi emigráns barátja (20.) vagy épp Kohnnal kibabráló gazdag ember. (45.)

20 KOSTOLANY, *Több mint pénz...*, 57.

dikciójában végbemegy. Míg a kötet elején elbeszélő és történet között jobbra birtokviszony tételeződik, addig később kettejük kapcsolata egyre lazább és formálisabb lesz. Már a Molnár-fejezetben találni példát arra, hogy a narrátor úgy szituálja magát, mint aki közszájon forgó történetek közül választ ki egyet-egyet elmesélésre („Molnár lustaságáról is számtalan anekdota kering.”)²¹ – vagyis afféle közösségi történetmondóvá válik, aki nem saját portékájával kereskedik: „A magyar újságírókról és a magyar sajtóról viccek tucatjai keringenek. Nekem az alábbi a kedvencem.”²² Van arra is példa, amikor jelöli az anekdota forrását („Dr. Eötvös Károly [...] mesélte kávéházi törzsesztalánál az alábbi történetet [...], melyet feltétlenül szeretnék elmesélni e könyv hasábjain.” „[Következzen] egy anekdota, amelyet maga az érintett, egy régi barátom mesélt nekem.” „Még ma is mesélik egy házasság történetét, amely a régi Magyarországon köttetett.” 121.)²³ máskor ennek nem érzi szükségét. Ami az író-t-elbeszélőt egyéníteni hivatott, az egyfelől világpolgári státusza, melyhez nyelvtudása, műveltsége, zenetörténeti tájékozottsága, filantróp természete és utazásai egyaránt hozzátartoznak – ezek jól meggondolva inkább egy klasszikus polgári író-újságíró arcélét rajzolják meg, mintsem a börzei árfolyammozgásokat és vállalati jelentéseket fürkésző spekulánsét, másfelől hosszú életidejéből adódó történeti emlékezete. E kettőnek köszönhetően Mister Smith, a Wall Street-i mágán, Monsieur Ruchet, a párizsi Opera igazgatója éppúgy anekdotaszereplővé léphet elő, mint az osztrák születésű hegedűművész, Fritz Keisler. Az André Kostolany mesélte anekdoták gyakorta kalauzolniak vissza a régi, vagyis a századforduló és a századelő Magyarországra és Budapestjére – ez a két egymással szinkronikus viszonyban lévő kronotoposz hivatott összefűzni számos olyan szövegrészt, melyek némileg Krúdy Gyula modorában, reflektáltan nosztalgikus hangütéssel igyekeznek megérzékíteni egy olyan világ „jellegzetes báját”, mely inkább (vagy legalább annyira) létezett poetizált reprezentációiban, mint valamiféle társadalmi-kulturális szokásrendként.

Azt, hogy a kötet címe többet ígér a pénznél, különféle módokon juttatható jelentéshez az olvasás során. Annyiban vonatkoztatható a tőzsde mint jelölőrendszer működésére, amennyiben noha első közelítésben akár az áru-, akár az értéktőzsde árfolyammozgásokat lehetővé tévő piacként és azokat lejegyző szisztémaként fogható föl, az ott termelődő numerikus jeleket a kontextualizáló értésmód politikai-gazdasági-társadalmi-technológiai folyamatok háttere előtt silabizálja. Ha azonban a könyvben elbeszélte történetek tematikus feszítájára figyelünk,

21 Uo., 56.

22 Uo., 73.

23 Uo., 63., 102., 121.

akkor a pénz sztorigeneráló tényezőnek mutatkozik, mely inkább csak apropóul szolgál arra, hogy egymástól távoli eredetponttal bíró anekdoták, adomák, viccek, gnómák és további (André Jolles-i értelemben vett) „egyszerű formák” összefűzhetőek legyenek.²⁴ Amikor Kostolany elbeszélője földézi, hogy összesen háromévnnyi *Times* előfizetést kapott csupán két anekdotáért cserébe a nagy presztízű angol lap főszerkesztőjétől,²⁵ tulajdonképpen arról vall, miként használta fizetőeszközként azokat a történeteket, melyeket másoktól hallott. A sztori egyfelől Kostolanynál a pénz analogonjává válik: nem ő hozza létre, másoktól érkezik hozzá, ideiglenesen nála van, hogy aztán elcserélje valamire. Másfelől több is, mint pénz, amennyiben legalábbis az odaérthető szerzői-elbeszélői szándék szerint a történetek az „élet” megfigyeléséből erednek, amennyiben annak mélyszerkezetéről árulnak el valamit, s így az olvasó oldalán intencionált értékük abból származhat, hogy annak jobb értéséhez járulnak hozzá.

24 Vö. André JOLLES, *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz*, (Berlin, De Gruyter, 2006).

25 KOSTOLANY, *Több mint pénz...*, 72–73.

A kiszolgáltatottság ökonómiái

A túlélés gazdaságtana

Kertész Imre: *Sorstalanság*

Tanulmányomban Kertész Imre *Sorstalanságát* vizsgálom a benne színre vitt ökonomiai rendszerek irányából. Kertész művében ezek, mint erre Szirák Péter mutatott rá nemrég, egyfelől az egész regényt átszövő diszkurzív hálózatot alkotnak.¹ Másfelől fontos azt is látnunk, hogy a szimbolikus és anyagi értékek körforgása a koncentrációs táborok és az azokon kívüli világ közötti határok kijelölését illetően is kulcsszerepet játszik. A regény emlékezetes, egyúttal zavarba ejtő zárlatában ugyanakkor ez a különbségtétel éppen a táborban folyó élet viszonylagos tisztaságáról és egyszerűségéről való beszédbe torkollik. Kísérletet téve a Köves György e megállapításából eredő kérdések megválaszolására, a következőkben amellet fogok érvelni, hogy a bent és a kint világában tetten érhető ökonomiai modellek, valamint a közöttük fellelhető különbségek megértése alapvető jelentőséggel bír a *Sorstalanság* értelmezésében.

A táboron kívüli világ

„Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet”² – olvashatjuk Köves György enigmatikus megállapítását a *Sorstalanság* zárlatában. A koncentrációs táborok világából hazatérő főszereplő ezt azután jegyzi meg, hogy mind

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

1 Lásd SZIRÁK Péter, „(Nem) hasonlít. Még egyszer a *Sorstalanságról*”, *Irodalomtörténet* 103, 4. sz. (2022): 383–396.

2 KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság* (Budapest: Magvető Kiadó, 2017), 285. A következőkben a regényre való hivatkozás során erre a kiadásra utalok, az oldalszám zárójeles megadásával.

a villamoson megismert újságíró, mind pedig a családi barátok esetében kudarcba fulladt az átélt események értelmezhetőségéről adott tanúságtételének aktusa.

Mint ismert, a Budapestre való hazatérés után, miután sikertelenül igyekezett Citrom Bandit felkeresni, a pénztelen, csikos rabruhás Köves villamosra száll, ahol egy ellenőr ragaszkodik ahhoz, hogy váltson jegyet. A jelenet során a főszereplő két tekintet kereszttüzebe kerül. Egyfelől a regény jelzései szerint kezdetben tőle húzódozó, később pedig sértődötten elforduló, régebbi korok divatja szerint öltöző öregasszony, másfelől pedig az öregasszony viselkedésére is – legalább implicit módon – reagáló, egyenruhát viselő jegyellenőr is megfigyeli. E két elég részvételenül viselkedő szereplő közül az elbeszélés az elsőt nem, csak a hozzá szóló másodikat képes értelmezni – az öregasszonynak nem csupán a ruhája „fura” (267.), hanem a Köves és az ellenőr közötti párbeszédre adott reakciója is rejtélyes, okokkal nem magyarázható („nem tudnám, miért” – 268.). A jegyellenőr ezzel a közrefoghatatlansággal szemben a törvény autoritásával, sőt a törvényhez való hozzáférés tekintetében saját pozícióját tisztázandó módon lép fel:

Hamarosan egy ember jött, sapkában, egyenruhában, és a jegyemet kérte. Mondtam neki: nincsen. Indítványozta: váltsak. Mondtam: idegenből jövök, nincsen pénzem. Akkor megnézte a kabátomat, engem, s azután meg az öregasszonyt is, majd értésemre adta, hogy az utazásnak törvényei vannak, s ezeket a törvényeket nem ő, hanem a fölötte állók hozták. – Ha nem vált jegyet, le kell szállnia – volt a véleménye. (267–268.)

A jegyellenőr által képviselt törvény az idézett szövegrész szerint nem belőle ered, így neki azt megváltoztatni nem is állhat módjában. A törvényhozói és a végrehajtói hatalom itt megfigyelhető elválasztása a törvény egyének feletti létmódját emeli ki, amely egyúttal a végrehajtói hatalom felelősségmentesítésének gesztusa is (amit ironikus távlatba helyezhet a nürnbergi per egyik alapelve, vagyis a „parancsra tettem” érv elutasítása). Ezt ugyanakkor nem önmagában a „nincsen pénzem” kijelentés motiválja, hiszen a következő mondat szerkezete az öregasszonyt is az állítás valóságtartalmát ellenőrző tekintet fókuszába helyezi, alakját és viselkedését mintegy Köves ruházatával és általános megjelenésével azonos szinten beemelve a felsorolás által jelzett mérlegelési folyamatba („megnézte a kabátomat, engem, *s azután meg az öregasszonyt is*” [kiemelés tőlem: B. G.]). Ahogy a szöveg logikai szerkezete a pénztelenség kinyilvánításához köti az ellenőr mérlegelő tekintetének mozgásba jöttét („*Akkor megnézte*” [kiemelés tőlem: B. G.]) – azt is sejtetve, hogy korábban tulajdonképp meg sem nézte igazán azt, akihez beszélt –, úgy kapcsolja össze az öregasszony fókuszba kerülésével a törvényre való hivatkozást („*majd értésemre adta, hogy az utazásnak törvényei van-*

nak” [Kiemelés tőlem: B. G.]), azt implikálva, hogy – bár az nem köthető kizárólag hozzá – az öregasszony viselkedése ebben a folyamatban szerepet játszik. Az öregasszony, noha nem avatkozik tevékenyen közbe (ami, mint kiderül, már önmagában is állásfoglalás), tétlen jelenlétével nyilvánosságot kölcsönöz a végrehajtói hatalom működésének: amennyiben Köves ruházata, amely a koncentrációs táborok egyértelmű jelölője a budapesti utcákon, a törvény szigorú betartásától való eltekintésre sarkallná az ellenőrt, vélhetőleg az öregasszony rosszállásával, vagyis azzal kellene szembenéznie, hogy a társadalmi nyilvánosság szemében mulasztást követett el, ami végső soron őt magát is kiszolgáltatathatná a végrehajtói hatalomnak. Másként fogalmazva: az ellenőr csakis addig alkalmazhatja a felelősségmentesítés stratégiáját önmagával szemben, ameddig nem cselekszik másként, mint ahogyan azt az öregasszony viselkedése megengedi.

A jogi rend horizontja itt a gazdaságéval esik egybe: birtokolni kell a jegyet vagy képesnek lenni annak megváltására – erről az összefüggésről a jogi rend fenntartósága alól átmenetileg kikerült Köves, mint látható, meg is feledkezik, de a következő villamosra szállási ötletet már ez alapján bírálja felül (284.). A pénztelenség okának felmérése és az ebből potenciálisan következő, morális alapokon nyugvó cselekvési lehetőségek kívül rekednek ezen a renden, és mint az öregasszony példája mutathatja, korántsem egyértelmű, hogy ezt, a Köves György hazatérését mélyen érintő problémát társadalmi szinten korrekciós mechanizmusok semlegesítenék. (Hasonlóra lehet példa még az ajtót nyitó nő reakciója, mikor a főszereplő visszatér volt lakásukhoz: miután kijelenti, hogy Köves, aki azt gondolja, ott lakik, téved, további magyarázat nélkül rácsukja az ajtót a fiúra (275.).

Azt, hogy a Kövessel szembeni méltányosság egyáltalán elképzelhető lett volna ebben a helyzetben, a regényen belül csupán az újságíró színre lépése teszi nyilvánvalóvá, aki, miután kifizeti főszereplőnk jegyét, az eljárás szügyenteljes voltával próbálja szembesíteni annak résztvevőit. Ez, habár eredménytelennek bizonyul („szólt, de a kalauz már a kocsiban járt, az öregasszony meg továbbra is kinézett” [268.]), ismét csak kiemeli a kalauz és az öregasszony, a cselekvő hatalom, valamint az e hatalom számára nem csupán működési teret kínáló, hanem azt fenntartó, legitimáló nem-cselekvő egyén intim összetartozásának szerepét. Az újságíró ezt követően számos kérdést intéz a fiúhoz, amelyek, még a villamoson, a regény egyik sokat idézett kifakadásához vezetnek:

Megint elhallgatott, ezúttal már hosszabb időre, utána meg újrakezdte: – Sok borzalmon kellett-e keresztülmenned? –, s azt feleltem, attól függ, mit tart borzalomnak. Bizonyára – mondta erre, némiképpen feszélyezettnek látszó arccal – sokat kellett nélkülözni, éhezni, és valószínűleg vertek is talán, s mondtam neki: természetesen. – Miért mon-

dod, édes fiam – kiáltott arra fel, de már-már úgy néztem, a türelmét veszve –, mindenre azt, hogy „természetesen”, és mindig olyasmire, ami egyáltalán nem az?! – Mondtam: koncentrációs táborban ez természetes. – Igen, igen – így ő –, ott igen, de... – s itt elakadt, habozott kissé – de... nohát, de maga a koncentrációs tábor nem természetes! (269.)

Az újságíró kifakadásának érdekessége, hogy nem annak szól, hogy a főszereplő azt mondja, Budapestre visszatérve csupán gyűlöletet érez, és tulajdonképp mindenkit gyűlöl, hanem Köves beszédmódjának, amelyet az olvasó ezen a ponton, a regényben változatos helyzetekben ismétlődő formulák sűrű előfordulása miatt, akár már annyira megszokhatott – a nevelődési regény³ receptív oldalán mintegy belenevelődve Köves nyelvbe –, hogy észre sem veszi annak normasértő jellegét, *természetesnek* tekintve azt. Az itt összeütközésbe kerülő két perspektíva Köves irányából nézve a tudatlanságé, a gyermekié, valamint ennek ellenpólusán, implicit módon a tudásé, a felnőttisége (269–270.) – ennek ironiája a szerepek felcserélődésében rejlik. Amíg a koncentrációs táborok előállította tudással rendelkező, azt elsajátítva felnőtté váló, egyén képes a „természetesen” szónak a köznapitól eltérő, más értelmét is elgondolni, addig az ezzel a tudással nem rendelkező gyermeki gondolkodás csupán a szó elsődleges használati értékét ismeri el. Az újságíró kifakadása a *természetesen* Köves-féle használata kapcsán tehát éppen arra mutat rá, hogy a nyelv használata úgymond a legkevésbé sem természetes; hogy a jelölt és a jelölt közötti, mint az újságíró példája mutatja, naiv módon akár organikusként is tétélezhető kapcsolat megbontható, sőt szükségszerűen meg is bomlik, amennyiben olyan körülmények állnak elő, amelyek alapvetően írják újra a lehetséges jelöltek körét („és mindig olyasmire, ami egyáltalán nem az?!” [Kiemelés tőlem: B. G.]). A koncentrációs tábor rendje behatol a nyelvbe,⁴ és módosítja azt a különbségeken alapuló konvencionális rendszert, amely a nyelvi érték létesülését meghatározza⁵ („koncentrá-

3 Vö. SZIRÁK Péter, *Kertész Imre* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2003), 19–32. Kertész regénye Földényi F. László szerint egyenesen a „nevelődési regény (*Bildungsroman*) végállomása”: FÖLDÉNYI F. László, „Az irodalom gyanúba keveredett”. *Kertész Imre-szótár* (Budapest: Magvető Kiadó, 2007), 215. A műfaj kérdéséhez lásd még: ERDŐDY Edit, *Kertész Imre* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 11–18. Továbbá: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 127; GYÖRGY Péter, „Egy mondat értelmezéshez. Kertész Imréről”, *Orpheus* 2, 4. sz. (1991): 39–49, 46; SPIRÓ György, „Non habent sua fata. A *Sorstalanság* – újraolvasva”, *Élet és Irodalom* 1983. júl. 29., 5. A bahtyini „köznapi kalandregény” dekonstrukciójának irányából: MOLNÁR Gábor Tamás, „Fikcióalkotás és történelemszemlélet. Kertész Imre: *Sorstalanság*”, *Alföld* 47, 8. sz. (1996): 57–71.

4 Vö. ERDŐDY, *Kertész Imre*, 21.

5 Vö. Ferdinand DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. Lőrinczy Éva (Budapest: Corvina Kiadó, 1998), 140–141.

ciós táborban ez természetes”), ami miatt az újságíró elkeseredett próbálkozása a rendszer helyreállítására nem lesz más, mint tautológia („de maga a koncentrációs tábor nem természetes”).⁶

Köves beszéde innen nézve törést ékel a koncentrációs táboron kívüli világ nyelvi rendszerébe,⁷ amelyet a kifakadásáig nagyon megértőnek tűnő újságíró elég alacsony hatásfokkal, a főszereplő számára az alapvető párbeszéd-képtelenségüket (gyermek/felnőtt) tudatosító módon próbál áthidalni. Az újságíró, miután Köves szembesíti a nyelv nem természetes voltában rejlő fenyegetéssel, a fiú magyarázatába kapaszkodik, egyidejűleg megkülönböztetve egymástól a kint és a bent világot („*ott* igen, de” [kiemelés tőlem: B. G.] – ilyen szempontból akár az ezt közvetlenül követő „*s itt* elakadt” [kiemelés tőlem: B. G.] többértelműségére is felfigyelhetünk: itt akadt el, ezen a ponton, másrészt viszont ezen a helyen, a táboron kívül), valamint karanténba zárva a koncentrációs tábor pólusát. E műveletek működésképtelensége ugyanakkor nyilvánvaló (ezt jelzi az újságíró szavának ismételt elakadása is). Köves nem tudja és nem is akarja maga mögött hagyni a tábor valóságát, amely nyelvét, szemléletét, gondolkodását is formálta, vagyis az újságíró megkülönböztetése azért bizonyul értelmetlennek, mert az *ott* (kint), amelyre ez utóbbi utal, számára mindvégig *itt* (bent) maradt, elválaszthatatlanul a részévé vált. Ameddig tehát az újságíró számára az *ott* és az *itt* megkülönböztetése egyúttal a természetes állapotok felfüggesztéseként értelmezhető táboré és a természeti alapokon nyugvó normál állapoté is, addig Köves számára, éppen a természetes és a nem-természetes közötti distinkció ellehetetlenülésével összekapcsolódó módon, a tábor nem a dolgok normális folyásának felfüggesztéseként, hanem következményeként válik értelmezhetővé,⁸ hiszen a táborban a kivételes állapot (mint erre Giorgio Agamben is rámutat), nem más, mint szabály.⁹ A tábor

6 „A *Sorstalanság* nagyon is drámainak mutatja a nyelv konvencionálisát, nagyon is csapdaszerűnek a szavak és a dolgok laza viszonyát, a nyelv létesítő erejét, a nyelvhasználat, a szókincs szabta kiszolgáltatottságot.” SZIRÁK, *Kertész Imre*, 11. A regény nyelvi tapasztalatát nyelvkritikai oldalról közeliíti meg: PÓR Péter, „Köves Gyuri utazása a Rossz birodalmában. Megjegyzések Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének értelmezéséhez”, ford. BENCE József, *Vigilia* 69, 11. sz. (2004): 840–849, 846–847.

7 Ezt az olvasó oldalán a „természetesen” szó sajátos iróniája testesíti meg: SCHEIN Gábor, *Összekötni az összeköthetlent. Megjegyzések Kertész Imre prózájához, Jelenkor* 45, 12. sz. (2002): 1296–1303, 1303.

8 Vö. FÖLDÉNYI F., „Az irodalom gyanúba keveredett”..., 174.

9 „Auschwitz az a hely, ahol a kivételes állapot tökéletesen egybevág a szabállyal, és a szélsőséges helyzet válik a mindennapok paradigmájává.” Giorgio AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú. Homo sacer III.*, ford. DARIDA Veronika, (Budapest: Kijarat Kiadó, 2019), 42. Ehhez bővebben: Giorgio AGAMBEN, *The Omnibus Homo Sacer* (Stanford: Stanford UP, 2017), 99–154. Radnóti Sándor éppen arra mutat rá a *Kaddis a meg nem született gyermekért* kapcsán, hogy ebben a műben

újságíró általi ottá és nem-természetessé nyilvánítása megszakítást ékel a beszélő pozíciója és a beszéd tárgya közé, lehetővé téve az attól való elkülönülés olyan messzire mutató, hiszen számtalan etikai és jogi következménnyel járó politikai aktusait, mint amilyet az ők és a mi pozícióinak megteremtése jelent (Köves ezt érintő kételyeit egy később elemzendő vitában fejt ki).

A jelenet arra mutathat rá, hogy a Budapestre visszatérő Köves György beszédmódja olyan konfliktust generál, amely a nyelvi értékek két, önmagát különböző kontextusokban megalapozó, ám éppúgy organikusként elgondolhatóvá tévő ökonómiája között bontakozik ki. Már ebben a jelenetben is megmutatkozik tehát a *Sorstalanság* egyik jellemző belátása, amely szerint a táborok tapasztalata, akárcsak Köves nyelve és látásmódja, az ebben a tapasztalatban nem részesültek számára integrálhatatlannak bizonyul, miközben, ennek ellenére, újra és újra kísérletet tesznek arra, hogy mintegy felforgató erejüket megszelídítve, a szimbolikus és anyagi értékek körforgásának részévé tegyék ezeket.

Erre utal az is, amikor az újságíró ragaszkodik ahhoz, hogy a táborok világának elképzelhetővé tételét, egy nyelvi klisé segítségével (ezek alkalmazása nyelvhasználatának egyébként is az egyik fő jellemzője),¹⁰ a pokol trópusán keresztül lehet a leginkább megragadni („A lágerek pokláról”, „Nem pokolnak kell-e – kérdezte – elképzelnünk a koncentrációs tábort?”), miközben a fiú implicit módon a szó szerinti megnevezés elsőbbségét nyilvánítja ki („a pokolt nem ismerem, és még csak elképzelni sem tudnám” [270.], „csak a koncentrációs tábort tudom elképzelni, mivel ezt valamennyire ismerem, a pokolt viszont nem” [270–271.]). Köves nemcsak a táborok elképzelhetőségének gondolatát utasítja el, de arra is rámutat, hogy még a saját képzelete is tévútra vinné (271.).¹¹ A szó szerinti megnevezéshez való ragaszkodás és a figurális nyelvtől való elfordulás¹² itt tehát a képzelet és a tapasztalat szembeállításával kapcsolódik össze. Habár Köves az időhöz való viszony speciális formájának részletekbe menő körülírásával kísérletet tesz a táborok tapasztalatának közvetítésére, az újságíró azt végül elképzelhetetlennek nyilvánítja („Nem, nem lehet elképzelni –, s részemről ezt be is láttam.”), amit a regény a figurális nyelvhasználat eredetének példázataként tesz hozzáférhetővé. A figurális

„Auschwitz nem kivétel, hanem a szabály”. RADNÓTI Sándor, „Auschwitz mint szellemi életforma”, *Holmi* 3, 3. sz. (1991): 372–378, 374.

10 Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *A megértés módozatai...*, 131.

11 Ennek példaértéke Kertész egy előadása felől válhat beláthatóvá: „a holocaustról, erről a felfoghatatlan és áttekinthetetlen valóságról egyedül az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valóságos elképzelést”. KERTÉSZ Imre, „Hosszú, sötét árnyék”, in KERTÉSZ Imre, *A holocaust mint kultúra. Három előadás* (Budapest: Századvég, 1993), 22.

12 Az ehhez való korábbi affirmatív viszonyhoz lásd például: ERDÖDY, *Kertész Imre*, 27–30.

nyelv értelemformáló közbejött e ennek fényében olyan kompenzatorikus aktus, amely – a szó szerinti nyelvhasználat egyfajta ellenpólusaként, önnön eredetét eltörölve – elképzelhetővé teszi az elképzelhetetlent („Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik, ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára.” [273.]). A tapasztalat szó szerinti szóhoz juttatásának igénye felfüggeszti azoknak a nyelvi-kognitív sémáknak a működőképességét (és ami szintén fontos: az érvényességét), amelyek a tapasztalat egyediségének eltörlésével¹³ kívánják kezelhetővé tenni, semlegesíteni a képileg nem („A lágerek pokláról”), csupán fogalmi úton (az időhöz való viszony leírása) elgondolhatóban rejlő fenyegető erőt.

A villamosról leszállva, immár a padon ülve Köves számára kiderül, az újságíró valódi célja az, hogy lapja számára, egy cikksorozatban, felhasználhassa a fiú történetét. Az újságíró szerint ez Köves számára két okból is előnyös lenne: egyrészt „némi pénzhez” (273.) juttatná, másrészt egyszerre bírna egyéni szinten gyógyító és a világ igazságosságát helyreállító funkcióval. Köves története az újságíró szemszögéből nézve nem magánügy többé, mivel hozzá éppúgy tartozik, mint a világhoz (274.), ami azt is jelenti, hogy a fiú azt nem is kezelheti saját tulajdonaként. Az újságíró meggyőzőési stratégiája tehát nemcsak az egyéni érdekek (pénz és feltételezett bosszúvágy) kielégítésére apellál, hanem a közösséggel szembeni felelősségvállalás imperatívuszát is játékba hozza, a cikksorozat elindításának elmaradását implicit módon az ezzel szembeni mulasztásként meghatározva. Ez a stratégia elfedi az elképzelt cikksorozat közreadójának érdekeit, ambícióit, és az újságírót olyan semleges, mindössze közvetítő funkcióval rendelkező médiumként jeleníti meg, amely mind a cikksorozat főszereplőjének, mind pedig a politikai közösségnek szolgálatot tesz, lehetővé téve a közöttük való kommunikációt.¹⁴

Habár a csupán „félfüllel” (273.) figyelő Köves „kellemesnek, pihentetőnek” élte meg az újságíróval való beszélgetést, és mint kiderül, „öt magát is rokonszenvesnek és jóakarátúnak” (275.) érezte – könnyen lehet, éppen a figyelem korlátozottsága miatt –, a padon előadott törekvéseinek fényében a villamoson zajló jegyváltási jelenetben mutatott, az erkölcsi felháborodás irányából hozzáférhetővé tett, és ekként példamutatóként bejelentett („Inkább némelyeknek szégyenkezniük kellene” [268.]) viselkedése elveszíti tisztaságát, amennyiben a motiváció, amely a fiú jegyének megváltása mögött áll, legalábbis részben személyes érdekek hálózataként lepleződhet le. Az újságíró (és a cikkeknek fórumot biztosító lap) nyilvánvalóan profitálna a koncentrációs táborok tapasztalatáról tanúságot tevő

13 Vö. SZIRÁK, *Kertész Imre*, 57. Valamint: VÁRI György, *Kertész Imre. Buchenwald fölött az ég* (Budapest: Kijárat Kiadó, 2003), 73.

14 Vö. uo., 70.

exkluzív cikksorozat elindításából, ami viselkedésének értelmezhetőségét eloldja a kanti gyakorlati imperatívusz kizárólagos kontextusától,¹⁵ és Kövest, valamint az ő történetét, a villamoson való segítségnyújtást és az ezt követő beszélgetést az eszközök és célok világához kapcsolja. A főszereplő története, amelyet az újságíró ígérete szerint – bár ebben az előbbiekből irányából jócskán lehet okunk kételkedni – Köves szavaira alapozva adna közre (273.), ezzel amellet, hogy megvásárolható áruvá válna, immár a diskurzus rendjét nem feltörő, hanem megerősítő módon, az elképzelhetetlent elképzelhetővé tévő figurális nyelv által átformálva a modernitás újdonságalapú sajtóökonómiájába is betagozódna.¹⁶

A regény zárlatának emlékezetes vitája, amely a családi barátok és Köves között bontakozik ki, a regény másik öntükröző szakaszaként,¹⁷ ennek a struktúrának az inverzét jeleníti meg. Amíg az újságíró a koncentrációs táborok tapasztalatának kiaknázására, hasznosítására, fogyaszthatóvá tételére törekszik, addig Fleischmann és Steiner bácsiék annak izolációját és felejtését szorgalmazzák („Mindekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmakat”), méghozzá azért, hogy Köves szabaddá válhasson, és ezáltal valóban „új életet” tudjon kezdeni (279.). A fiú ezt részben mnemotechnikai, részben pedig szemantikai érvekkel hártja el. Egyfelől felhívja a figyelmet az emlékezet uralhatatlanságára, amely már önmagában is kérdésessé teheti a szabad – hiszen múltjától megszabadított – élet itt feltűnő koncepcióját, másfelől pedig kétségeit fejezi ki az „új élet” lehetősége kapcsán. Ezek közül a kétségek közül az első ismét csak a nyelv figurális és szó szerinti oldalának konfliktusát viszi színre, Fleischmann bácsi idiomatikus nyelvhasználatának ez utóbbi irányából végrehajtott értelmezését nyújtva („Új életet – vélekedtem – akkor kezdhethnék csak, ha újra megszületnék vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az elmémet”). Azonban a második, megütközést kiváltva a beszélgetőpartnerekben, egyenesen a borzalmak tapasztalatát tagadja („Különben is – tettem hozzá – nem vettem észre, hogy borzalmak voltak” [279.]).

A történetek *borzalomként* való értelmezése a túlélés – tágabban pedig: a történelem – ezután feltűnő allegóriája szerint ugyanis olyan utólagos konstrukció, amely az életet egy sorsszerű eseménysorozat részeként jeleníti meg. Ez a modell törést ékel a szubjektivitás és a cselekvés struktúrái közé, a szubjektumot passzív mivoltában tételezve. Pontosan erre mutat rá Köves akkor, amikor a „két öreg” nyelvhasználatának egy ismétlődő fordulata emeli ki („Így például »jött« a csil-

15 Vö. Immanuel KANT, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, BERÉNYI Gábor fordítását átdolgozta TENGYELYI László (Budapest: Raabe Klett, 1998), 47–48.

16 Ehhez lásd BALOGH Gergő, *Karinthy nyelvet ölt. Nyelv, technika és felelősség Karinthy Frigyesnél* (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2018), 73–92.

17 Vö. SZIRÁK, *Kertész Imre*, 58.

lagos ház, »jött« október tizenötödike, »jöttek« a nyilasok” stb. [278.]), és teszi kritika tárgyává („de hát nem egész úgy volt csak, hogy »jött«: mi is mentünk.” [280.]). A „jött” térbeli metaforája állandó pozícióval rendelkező szubjektumot feltételez, akit saját cselekvési lehetőségein túlról ér el valami, szemben a „lépések” Köves által ajánlott kognitív modelljével, amely a jelenhez fűződő viszonyt – és ezzel a jelenben megélt életet – a túlélő aktusaihoz köti.¹⁸ A túlélés metaforájaként értett lépések Kertész regényében a cselekvés olyan formáját jelenítik meg, amely (1) egyszerre reprezentálja és nélkülözi a döntés szabadságát, (2) mivel egyszerre rendelkezik és nem rendelkezik alternatívával, és (3) mint ilyen egyszerre lesz a legmesszebb menőkig racionális és irracionális („De hát mit tehattunk volna?! [...] Mondtam neki: semmit, természetesen; vagy – tettem hozzá – bármit, ami éppoly esztelenség lett volna, mint az, hogy semmit sem tettünk, megint, és mindig csak természetesen.” [281.]). A cselekvés e formája, amelyet Köves a cselekvés általános paradigmájaként tematizál, eszerint a lehetetlenben alapozódik meg. Az, ami nem történt meg, pontosan az a maradvány, amely erre rámutathat, hiszen a másként-is-történhetett-volna pusztá, a történelem narratív ökonómiájába integrálhatatlan lehetősége az emberi élet nyitottságával, egyszersmind lehetetlen nyitottságával szembeesít – arra, hogy mi nem történt meg, mindig csak annak irányából nyílhat rálátás, ami megtörtént.¹⁹

A történeti narratívák, így a regény belátása, szükségszerűen („természetesen”) termelik ki az események egymásra következésének ok-okozati alapon nyugvó elgondolását,²⁰ amely elejét veszi az ebbe a rendbe nem beilleszthető szingularitás – a lehetetlen, vagy másként: a szabadság – feltörésének („ha sors van, akkor nem

18 „Mit jelentsen ez, hogy »léptek«? – értetlenkedtek ők, s akkor nekik is elbeszéltem, hogy s mint is ment ez például Auschwitzban. Egy szerelvényre – nem mondom, hogy mindig is föltétlenül, mivel ezt nem tudhatom –, de a mi esetünkben mindenesetre körülbelül háromezer személyt kell számítani. Vegyünk ebből férfiakból, mondjuk ezret. A vizsgálatra számoljunk esetenként egy-két másodpercet, gyakrabban egyet, mint kettőt. A legelső és a legutolsó ne nézzük, mivel ez sosem számít. De a közepén, ahol én is álltam, ilyenképpen tíz–húsz percet kell tehát adnunk a várakozásra, míg addig a pontig érünk, ahol eldől: rögtön gáz-e, vagy egyelőre további esély? Ezenközben mármint a sor egyre mozog, egyre halad, s mindenki lép egy fokot, apróbbat, nagyobbat, a működési sebesség kíváncsalmá szerint. [...] Mindenki lépett, amíg csak léphetett: én is megtettem a magam lépéseit, és nem csupán a birkenauai sorban, hanem már itthon. Léptem apámmal, léptem Annamáriával, és léptem – s mind közül a legnehezebbet – a nagyobbik nővérel.” (280, 281–282.)

19 „Mármint – mondtam – vegyük csak fontolóra: mindegyik ilyen perc hozhatott volna tulajdonképp valami újat. Valójában nem hozott, természetesen – de hát azért el kell ismerni: hozhatott volna, végeredményben mindenkiben történhetett volna valami más is, mint ami történetesen történt.” (281.)

20 „Csak most látszik minden késznek, befejezettnek, megmáshíthatatlannak, véglegesnek, ily roppant gyorsnak és ily rettentő homályosnak, úgy, hogy »jött«: most, így utólag csupán, ha hátrafelé a

lehetséges a szabadság [...], ha viszont szabadság van, akkor nincs sors, azazhogy – álltam meg, de csak lélegzetvételnyi szünetre –, azazhogy akkor mi magunk vagyunk a sors” [283.]). Köves fejtegetése ezzel szemben a szubjektivitás és a történelem viszonyát egy olyan összefüggérendszerben ábrázolja, amely a legalapvetőbb szinten jelent fenyegetést e viszony Steinerék által közvetített modelljére, hiszen minden elképzelhető kontextusban felszámolja a passzivitás tiszta lehetőségét:

Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsület voltam. [...] Azt akarják, hogy ez az egész becsület és valamennyi előző lépésem mindmind az értelmét veszítse? [...] Nem lehet, próbálják megérteni, nem lehet mindent elvenni tőlem, nem lehet, hogy ne legyek se győztes, se vesztes, hogy ne lehessen igazam, s hogy ne is tévedhettem volna, hogy semminek se legyek az oka, sem eredménye, egyszerűen – próbálják meg belátni, könyörögtem szinte: nem nyelhetem le azt az ostoba keserűséget, hogy pusztán csak ártatlan legyek. Hanem hát, láttam, nem akarnak belátni semmit, s így azután, véve a zsákom meg a sapkám, pár zavaros szó, mozdulat, még egy-egy befejezetlen taglejtés, és függőben maradt mondat közepett, távoztam. (282–283, 283–284.).

A vitapartnerek pozíciója, a szubjektivitás és történelem közötti viszony általuk felvázolt formája eszerint nem egyszerűen csak az emberi lét egy másik tapasztalatát nyújtja, hanem – Köves perspektívájából – kisémmizi a túlélőt („nem lehet mindent elvenni tőlem”), túlélésének tényét megfosztva mindennemű értelmétől. A tét, természetesen, maga a szubjektivitás, amelyet Köves éppen a szabadság, a cselekvés lehetetlen lehetősége, végső soron pedig a saját sorsért vállalt felelősség („becsület”) viszonyában tart elgondolhatónak. A szubjektivitás ennyiben elveszíthető (kérdés persze, mi marad annak elvesztése után: a „muzulmán”?), ami mindazonáltal azt is jelenti, hogy valami, amit birtokolni lehet, sőt kell: a szubjektivitás ebben a birtokviszonyban alapozódik meg, és akár azt is lehetne mondani, hogy mint olyan ezzel a viszonyal azonos. Köves számára a táboron kívüli világ szimbolikus ökonómiájába való betagozódás tehát az én feladásával esne egybe. A felejtés, amelyre a családi barátok biztatják, egyúttal önfelejtés is. Az itt feltűnő konfliktus strukturálisan hasonló a *természetesen* körüli vitához. Ahogy a szó Köves-féle használata törést ékel a táboron kívüli világ nyelvi rendszerébe, úgy válik nyilvánvalóvá a fiú meglátásainak integrálhatatlansága Fleischmann és Steiner bácsi horizontjába. A túlélő nyelve, szubjektum- és történelemszemlélete felforgató erővel bír, és mint ilyen, kezelendő problémát jelent a táboron kívü-

visszajáról nézzük. No meg persze, ha előre tudjuk a sorsot. [...] Csakhogy, akár hátra, akár előre nézünk, mindkettő hibás szemlélet – vélekedtem.” (208–281.)

li világra nézvést, hiszen megakasztja, felfüggeszti és újrapozicionálja azokat az aktusokat, amelyek a kint és a bent, az aktivitás és a passzivitás, a bűnösök és az áldozatok tiszta megkülönböztethetőségét létesítik. Amíg az újságíró ezt nyelvi problémaként érzékeli és tematizálja, amely a nyelv figurális dimenziójában tagolódik szét, addig a két bácsi képtelennek mutatkozik ugyanerre, hiszen számukra ez nem nyelvi, hanem az arról leválasztott önlétesítés lényegét problematizáló, a saját és a közösségi identitás elgondolhatóságát mélyen meghatározó kérdésként lesz hozzáférhető.

Kulcsfontosságú egy pillantást vetni a két jelenet lezárása közötti különbségekre. Az újságíró, akire Köves nem igazán figyel, és vélhetőleg éppen ezért nagyon szimpatikusnak talál, maga hagyja el a helyszínt, a legközelebbi kapcsolatfelvétel reményét megnyilvánítva, szemben az idős, felindult vitapartnerekkel, akiket a fiú hagy ott, hasonlóképpen felindult állapotban, a párbeszéd lehetőségét elvetve. Ez utóbbi esetben felfigyelhetünk a jelenet voltaképpeni lezáratlanságára: a gesztusok és mondatok felfüggesztésére, mely a nyelvi és nem-nyelvi kommunikáció hirtelen leállásában ölt testet („egy-egy befejezetlen taglejtés, és függőben maradt mondat”), és amely felülírja a vendégbarátság formális elvárási horizontját is, hiszen hatályon kívül helyezi az abban főszerepet játszó társadalmi konvenciók rendszerét. Az előbbieket fényében a két jelenet közötti legfontosabb különbség strukturális szinten az, hogy a Köves nyelvében, szubjektum- és történelemszemléletében rejlő, a táboron kívüli világ perspektívájából nézve tiszta negativitásként érzékelhetővé váló, magát az elgondolhatóság formális rendjét is megbontó erőt az azzal szembesülők fel kívánják-e használni valamilyen célra, és a rendelkezésre állnak-e ehhez olyan eszközeik, amelyek segítségével integrálni lehet az integrálhatatlant. Mindemellett azonban fontos ügyelni a két jelenet hasonlóságára is. Amíg az újságíró végső soron materiális és szimbolikus hasznot remél Köves történetének áruba bocsátásától, addig a családi barátok a szubjektivitás formális szerkezetének, így az egyén és a világ viszonyának érintetlenül maradását is remélik az átélt borzalmak elfelejtésétől. A jelenet előrehaladtával a fiú fejtegetéseinek mind felháborodottabb elutasítása egyre inkább a táborok tapasztalatától nem átjárt öntételezés defenzív műveletévé lesz – vagy Köves adja fel önmagát, vagy Fleischmann és Steiner bácsi; vagy a táborok és a táboron kívüli világ között folytonosságot, vagy pedig a radikális elválasztottságot tételező pozíció veszíti el legitimitását.

A két jelenetben közös tehát, hogy Köves beszélgetőpartnereinek esetében sem az előbbi, sem az utóbbi helyen nem válnak transzparenssé azok az érdekek, amelyek meghatározzák a fiúhoz és mondandójához fűződő viszonyt, valamint az annak kezelésében alkalmazni kívánt stratégiákat (ez, mint Szirák Péter rámutatott,

a táboron kívüli világra általában is jellemző, gondoljunk csak például Sütő alakjára).²¹ A túlélő tapasztalatának diszkurzív felemészítése és – a felejtéshez kapcsolt – elzárása ugyanahhoz az ökonómiai imperatívuszhoz kapcsolódik: hasznosítsd, ha hasznosítható, és töröld ki, zárd el vagy helyezd kívül, ha nem. Az újságíró és a bácsik innen nézve ugyanannak a paradigmának a két oldalát testesítik meg.

A táboron belüli világ

Kertész regénye nagy hangsúlyt fektet a koncentrációs táborok ökonómiai rendszerének bemutatására, amelyet mindenekelőtt a fizikai túlélésre irányuló törekvés jellemez. A táborok csereforgalmának szervezőelve az éhségnek extrém, korábban még nem tapasztalt foka, amely Köves tanúsága szerint a táborban végrehajtott cselekedetek mindegyikére hatással van:

De sem makacsság, sem imádság és semmiféle menekülés nem szabadíthatott meg egy dologtól: az éhségtől. Otthon is voltam már – vagy legalábbis azt hittem, hogy voltam – természetesen éhes; éhes voltam még a téglagyárban, a vonatban, Auschwitzban, de még Buchenwaldban is – de hát így, huzamosan, hosszú távon, hogy így mondjam, ezt az érzést még nem ismertem. Egy lyukká, valami ürré változtam át, s minden igyekezetem, minden törekvésem ennek a feneketlen, ennek az egyre követelőző ürnek a megszüntetésére, eltörlésére, elhallgattatására irányult. Erre volt csak szemem, ezt szolgálhatta csak egész értelmem, ez irányíthatta minden tettem, s ha nem ettem fát, vasat vagy kavicsot, csakis azért, mivel ezek nem szétrágható és fölemészthető dolgok. [...] Egyetlen kis, hegyes hagymáért két szelet kenyeret is elkértek, s ugyanennyiért árulták a szerencsés módosak a cukor- meg marharépat: magam általában az utóbbit szerettem jobban, mert ez levelesebb s többnyire méretre is nagyobb, bár a hozzáértők úgy tartják, a cukorrépában a több érték, a tartalom s táperő [...]. (177.)

Az itt tematizált gazdasági összefüggés nem ismeretlen a holokauszt-diskurzusban. Primo Levi a kenyeret egyenesen a tábor „valutájának” nevezi.²² A kenyér Kertész regényének tanúsága szerint azért kerülhet ebbe a szerepbe, mert a tábor cseregazdaságában nem csupán értéket reprezentál, hanem maga is érték-ként tételeződik, olyan érték-ként ráadásul, amely felett mindenki szabadon ren-

21 Vö. SZIRÁK, „(Nem) hasonlít...”, 394, 57. j.

22 Primo LEVI, *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, ford. BETLEN János (Budapest: Európa Kiadó, 1990), 120–121. Ehhez még: uo., 144; „levest és kenyeret, egyszóval vért”. Uo., 176.

delkezhet. A kenyér elfogyasztható, de be is váltható más, méghozzá nehezebben hozzáférhető javakra: az ezek közötti átváltás szimbolikus rendjét – az értékek összevethetőségét – az határozza meg, hogy a közkézen forgó tábori tudás szerint mi mennyire segíti elő a túlélést. Ahogy azonban a cukor- és a marharépa összehasonlítása is megmutatja, ezek az értékek nem stabilak, hiszen a tranzakcióban részt vevők egyéni megfontolásain, értékválasztásain és preferenciáin nyugszanak. A krumplihaj megvásárlása később például éppen emiatt ütközik nem várt nehézségekbe.²³ Amíg, mint az idézett részben látható, a marharépa nagyobb, és a levétől remélhető némi folyadékpótlás, addig a cukorrépa egyes meglátások szerint magasabb cukortartalma miatt mégis komolyabb energiamennyiséghez juttatja elfogyasztóját – az árak, mivel piacukat nem objektív tények, hanem a hozzájuk kötődő elgondolások szabályozzák, ugyanakkor megegyezik, amiből arra lehet következtetni, hogy a marha- és a cukorrépa esetében hozzávetőlegesen ugyanakkora kereslettel számolhatunk. A haszon, amely ezekből a tranzakciókból keletkezik, a vásárlók oldaláról nézve mindenekelőtt a túlélés nagyobb esélye, egyfajta túlélési érték.²⁴ Ez azonban azt is jelenti, hogy a nagyobb haszonra, a jobb túlélési esélyekre való törekvés adott esetben jobban ki is szolgáltathatja a kenyérét elcserelőt, hiszen megeshet, hogy az általa feltételezett és elfogadott csereérték nem arányos azzal, amilyen mértékben az áru ténylegesen segítheti az életben maradást (erre lehet példa, hogy Citrom Bandi, Köves feltevései szerint, óvna őt a krumplihaj megvásárlásától). Ebbe a folyamatba – habár tehát veszélyekkel is járhat (az étel akár még az orvosi ellátásnál is fontosabb lesz a főszereplő számára, mikor a térdével adódnak gondok [188.]) – rendkívül nehéz nem bekapcsolódnia, hiszen, mint a regényben olvashatjuk, a fejadagként kiosztott ételmennyiség elfogyasztása mellett is előáll az éhségnek az az extrém foka, amelyről Köves beszél, így a kenyér beosztása és elcserelése bizonyos értelemben éppúgy racionális cselekvési lehetőségnek tűnhet, ami felértékeli a tudást, mely ezáltal maga is áruvá válik.²⁵ (Citrom Bandi önzetlen tanító-segítő szavai innen nézve az ökonómiai

23 „Tegnap krumplihajat, egy egész csajkával, először egy finntól vásároltam. A déli pihenő alatt szedte elő, nagy kényelmesen s aznap szerencsére Citrom Bandi nem volt velem a kommandóban, hogy akadémikuskodhatott volna. [...] Általában két szelet kenyér vagy a margarin az ára: ő az esti leves felét kérte. Próbáltam alkudni, hivatkoztam mindenre, még az egyenlőségre is. [...] Végül is megvettem tőle, annyiért, amennyit kért, s nem tudom, este honnan termett ott épp abban a pillanatban, amint a leve semet kimérték, és azt sem, hogy miként orrinthatta előre meg: tejbelaska lesz vacsorára.” (178–179.)

24 A túlélési érték itt használt fogalma Marx használati értékének feleltethető meg: „az árak mint használati értékek a pénzzel mint csereértékkel lépnek szembe”. KARL MARX, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*, I. (Budapest: k. n., 1978), 104.

25 Vö. LEVI, *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, 121.

rend pontszerű megtöréseként is értelmezhetők, bár hozzá kell tenni, hogy a tudásáért cserébe ő is ismereteket kap, „mivel ő nem tud németül” [145.]).

Az éhség ebben az összefüggésrendszerben a cselekvés motivációja, elidegeníthetetlen része, és negatív értelemben, amennyiben a cselekvés épp annak felszámolására irányul, a célja is. Ahogy látható, az éhség szétkapcsolja a testet és a tudatot, és átrendezi ezek viszonyát. Színre vitele szerint egyfajta hiánnyá („lyukká, valami úrré változtam át”) alakítja Köves (érzett) testét,²⁶ amely állapotot a tudat lesz hivatott felszámolni. A tudat feladata ebben az extrém helyzetben elsősorban az, hogy élelemszerzés révén korlátozza a test önállósodását, tőle való függetlenedését („az egyre követelőző úrnek”), ami felcseréli test és tudat klasszikus hierarchiaviszonyait („ezt szolgálhatta csak egész értelmem, ez irányíthatta minden tettem” [kiemelések tőlem: B. G.]). Habár a test részleges önállósodása a tudat számára megfélemezendő dologként tételeződik, mégiscsak a túlélést hivatott elősegíteni – ez pontosan akkor ütközik akadályba, amikor a test idegenségtapasztalatát, a test és a tudat konfliktusos viszonyát előállító éhség, minden létfenntartó érzület társaságában, elmúlik.²⁷ Rendkívül fontos felfigyelnünk arra, hogy Köves azután kerül ebbe a regény által a nyugalommal és a könnyebbséggel összefüggésbe hozott állapotba, hogy a cementeszák-pakolási jelenetben egy katona elismeréséért cserébe – ez a mintarab-diskurzus²⁸ egyfajta kulminálódási pontja is a regényben – a végsőkéig kizsákmányolja magát. Köves ekkor elejt egy cementeszákot, amire az őr veréssel és egy ígérettel reagál:

Majd meg a talpamra rángatott: meg fogja nekem mutatni [...], hogy többet egyetlen zsákot sem ejtek el, ígérte. Ettől a perctől aztán minden fordulónál ő maga rakta nyakamra az újabb zsákot, csak velem törődött, egyedül én voltam a gondja, kizárólag engem követett tekintetével a kocsig és vissza, s vett előre akkor is, ha pedig a sor s igazság szerint

26 Az éhség Hermann Schmitz szerint az érzett test viszonyában egyfajta „prototipikus összehúzódság”, amely itt, Kertész szövegének figurációja, az éhség keltette úr felől, végső esetben akár az érzett test önmagába omlásaként is értelmezhető. Hermann SCHMITZ, *Der Leib* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2011), 66.

27 „Kijelenthetem, hogy annyi igyekvés, oly sok hasztalan próba, erőfeszítés után idővel magam is megtaláltam a békét, a nyugalmat, a könnyebbséget. Bizonyos dolgok, például, melyeknek ezelőtt holmi roppant, jószérivel felfoghatatlan jelentőséget tulajdonítottam, elmondhatom, az én szememben minden fontosságukat elvesztették. Így appelon álltomban például, ha elfáradtam, s nem nézve: sár van ott vagy pocsolya, egyszerűen helyet foglaltam, lecsücsültem, s úgy maradtam, míg csak a szomszédok erővel fel nem húztak. Hideg, nedvesség, szél vagy eső nem zavarhatott többé: nem jutott el hozzám, nem is érzékelttem. Még az éhségem is elmúlt; továbbra is elvittem a számhoz, amit csak találtam, minden megehető, de inkább csak szórakozottan, gépiesen, szokásból, hogy úgy mondjam.” (186.)

28 Vö. SZIRÁK, „(Nem) hasonlít...”, 393.

még előbb mások következtek volna. Végül már-már összejártszottunk, kiismertük egymást, már-már szinte valami elégedettséget, biztatást, hogy ne mondjam, büszkeségfélélt láttam az arcán, s bizonyos szemszögből, el kell ismernem, végre is joggal [...] ennek a napnak a végén éreztem, hogy valami megjavíthatatlanul tönkrement bennem, ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek, minden lépésnél, hogy még egyet már nem tudok megtenni, minden mozdulatnál, hogy a következőt már nem bírom elvégezni; de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán. (185.)

Az őr ígérete közte és Köves között egy olyan speciális viszonyt létesít, melynek eredményeképp a főszereplő kiemelt helyzetbe kerül (figyeljünk fel a „törődött” kétértelműségére!), és amely ugyanakkor éppen ezért különösen nagy terhet ró rá, hiszen az őr ígérete csak általa, az ő munkáján keresztül válhat teljesíthetővé. Az őr magatartása Kövest arra ösztönzi, hogy ne ejtse el többé a zsákot; hogy ne okozzon csalódást az őrnek, akinek éppúgy követi a tekintetét, megfigyelve annak minden apró rezdülését, ahogy az követi az ő mozgását. Az így kialakuló kétirányú viszonyban egyfajta cinkosság alakul ki az őr és a rab között („Végül már-már összejártszottunk” [kiemelés tőlem: B. G.]), ami alapján akár arra is következtethetünk, hogy Köves önkizsákmányoló erőfeszítése, mintegy öngerjesztő módon, éppen az őr felismerni vélt („már-már”) elégedettségében, biztatásában, büszkeségében alapozódik meg, vagyis az ígéret beváltásáért megnyilvánuló elismerés függvényében válik elgondolhatóvá. Az itt feltűnő szimbolikus csereviszonyok, amelyek Köves akaraterije és ennek vélt elismerése között fedezhetők fel, felülírják Köves fizikai teljesítőképességét. Ez az oka annak, hogy az őr ígéretének teljesítése csakis a főszereplő jövőjének árán valósulhat meg. Másként fogalmazva: a katona ígérete csak azáltal teljesülhet, ha Köves, bár ezt a tett idejében még nem tudhatja, feláldozza a túlélés ígéretét – a túlélés, akárcsak a jövő, bizonyos értelemben, noha végbemegy („de hát mégis, egyelőre még mindannyiszor elvégeztem aztán”), lehetetlenné válik. Az itt feltűnő ígéret teljesültének módja eszerint, egy aszimmetrikus struktúrát megnyilvánítva, megszakítja a folytonosságot Köves jelene és jövője között, ez utóbbit elgondolhatatlanként mutatva fel („ettől fogva hittem minden reggel, hogy ez az utolsó reggel, amikor még fölkelek”). A törés, amely a cementeszák-jelenetben előáll, tehát annak eredménye, hogy Kövesen, akinek tábori viselkedésében a mintarabbá válásra való törekvés rendkívül jelentős szerepet játszik, noha a túlélés a testben, a cselekvésnek irányt és értelmet adó éhségben megalapozott ökonómiai logikához köti, eluralkodik a tisztán szimbolikus értékek körforgása (akarat, törekvés → elégedettség, biztatás, büszkeség). Ez átmenetileg elmaszkolja a koncentrációs táborba zárt, jogaitól megfosztott rab és az őt felügyelő-ellenőrző őr pozícióját, a főszereplő számá-

ra viszonyukat „már-már” a valóságos kontextuson kívül vagy felül álló, emberi kötelékként érzékelhetővé téve.

A jelen és a jövő kapcsolatát megbontó törés Kertész regényében a túlélés alapstruktúráját veszélyezteti, amennyiben az, mint az éhség esetében láthatóvá vált, annak imperatívuszából levezetve a jelenben végrehajtható tettek körét, metaleptikus jelleggel bír. Az, ami „megjavíthatatlanul tönkrement” a főszereplőben, innen nézve nem más, mint az a képesség, amely a jelent a jövővel, az életet a túléléssel való felcserélés műveletén keresztül teszi hozzáférhetővé, pontosan ezáltal megalapozva ez utóbbiak lehetőségét (megint csak Citrom Bandi: az ő tragédiájához mélyen hozzátartozik, hogy sohasem veszítette el ezt a képességet [„Fogja ő még, volt egy másik, sűrűn ismételt gondolata, »a Nefelejcs utca flaszerét taposni«, 154.], mégsem tért haza).

Köves állapotának innentől megfigyelhető drasztikus romlása a főszereplőt egyre közelebb sodorja a táborban jelenlévő „muzulmánokhoz”.²⁹ A regény értelmezhetőségét illető egyik sorsdöntő kérdés az, hogy átlépi-e a határt, és maga is

29 Sipos Balázs, a *Sorstalansághoz* is hozzászóló értekezésében – véleményem szerint túlzott jelentőséget tulajdonítva a tábori szleng részét képező szó vallási-etnikai konnotációinak, és így a szövegben olyasmit is megpillantva, ami nincs jelen – a muzulmánt előállító politikai gyakorlatokra helyezi a hangsúlyt. Ez az eljárás a muzulmánok első regénybeli feltűnését, tévesen, azok „keleties mivolt”-ának, „nem-európaiság”-ának értelmezői kiemelésével kapcsolja össze. Ezt a magam részéről távolról sem tartom alátámasztottnak vagy alátámaszthatónak. Sőt, akár azt is lehetne mondani, hogy inkább Sipos értelmezése, mintsem az elbeszélés termeli ki azokat a tanulmány gondolatmenetében egyébként nem túl meggyőzően definiált, ám annál nagyobb jelentőséggel felruházott attribútumokat, amelyeket felismerve ez az – ismétlődő módon feltűnő – összekapcsolás egyáltalán végrehajthatóvá válik, a szöveg félreolvasása felé megnyitva az utat: „A pesti kamasz fiú, akárcsak a többi fogoly, a passzívoldást elválaszthatatlanul keletiesnek, a keletiességet pedig elháríthatatlanul önálvetésnek, behódoló csordaszellemnek látja: megjelölés és tipizáló percepció, a rasszizálás gyakorlatának megfelelően, elválaszthatatlanul összefonódnak.” SIPOS Balázs, „Sonderberg bűne. Ábrahámíta testvérháborúk”, in *Identitás, nyelv, trauma. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. GYÖRGY Péter, 173–250 (Budapest: Magvető Kiadó, 2021), 222, 227. Ehhez a problémához lásd még pl. a tanulmányban a „méltóságok” szó használati értékét rosszul felmérő olvasatát (uo., 228.), amely annak érdekében, hogy a muzulmánok „keleties” színre vitelének téziséét alátámaszthassa, nem vesz tudomást arról, hogy ez a regényben gyakran megjelenő kifejezés Köves diskurzusában nem ironikus módon, hanem a táborban is javakkal vagy kiváltságokkal bíró fogvatartottak jelölőjeként van jelen, méghozzá már az első feltűnésétől kezdve: „Egy másik látvány is az emlékezetemben maradt még erről a sétáról: másik irányban, az úton meg ugyanis, fehér ruhában, fehér nadrágja oldalán széles piros csíkkal, nagy, fekete művészsapkában, amelyet, képeik szerint, a középkorban élő festők hordtak, kezében meg vastag, úrias kampós bottal egy ember haladt, jobbra-balra tekingetve végig, s csak igen nehéz volt elhinnem, hogy – amint pedig állították – ez a méltóság is rab csupán, úgy, amint mi is.” (120. [Kiemelés tőlem: B. G.]) Primo Levi egyébként ír is az úgynevezett „prominensekről”, vagyis a „ranglétra magasabb fokaira emelkedő rabokról” (LEVI, *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, 123.), akik minden bizonnyal megfeleltethetők a Kertész regényében „méltóságokként” vagy más helyeken: „előkelőségekként” megjelenőkkel.

muzulmáná válik-e. Kertész a *Gályanapló*ban, ahogy az annak alapjául szolgáló naplójegyzeteiben is, egyértelműen igennel felel erre a kérdésre (felfigyelhetünk ugyanakkor arra is, hogy a muzulmán a *Sorstalanság*ban, akárcsak a *Gályanapló*ban, egyre tágabb jelentéskörben tűnik fel), ami többek között azt is jelenti, hogy ez az állapot a szerző – és mások³⁰ – tanúságtétele szerint visszafordítható, túlélhető.³¹ Agamben, különböző tanúságtételeket elemezve, ezzel szemben a muzulmán és a túlélő közötti különbséget éppen abban látja, hogy amíg az előbbi nem tehet tanúságot az átélt szörnyűségekről, addig az utóbbi igen. Ez azért van, mert a tanúságtétel paradoxona, amelyet Levi fogalmazott meg, pontosan abban áll, hogy Auschwitzról csakis az tehetne „teljes értékű” tanúságot, aki nem tehet, hiszen a meggyilkoltak, így a muzulmánnak nevezett személyek tapasztalata velük veszett el a táborban: „Ismélem, nem mi, túlélők vagyunk az igazi tanúk. [...] Aki nem került el, aki látta a Gorgót, az nem tért vissza, hogy beszélhessen, mert ha mégis, hát némán tért vissza. Márpedig ők a teljes értékű tanúk: a »muzulmánok«, az odaveszettek, csakis az ő vallomásuk lehetne általános érvényű. Ők a szabály, mi a kivétel.”³²

A *Sorstalanság* egy korábban már más szempontból szóba hozott pontján, a vita hevében, mintha Köves is hasonló dolgokat fogalmazna meg, implicit módon egyszerre tematizálva a „túlélő szegényét”,³³ valamint a tanúságtétel – Levivel szólva – „nem teljes értékű” mivoltát: „Én léptem, és nem más, s kijelentettem, hogy az adott sorsomban mindvégig becsületes voltam. Az egyetlen folt, mondhatnám, szépséghiba, az egyetlen esetlegesség, amit netán a szememre vethetnek, az, hogy most itt beszélgetünk – de hát erről nem én tehetek.” (283.) Köves túlélése „folt”, „szépséghiba”, „esetlegesség”; valami, amit akár ellene is lehetne fordítani („amit netán a szememre vethetnek” [kiemelés – B. G.]), mintha a tudás, amelynek a táborban a birtokába került, és amelyről tanúságot tesz, nem lenne a legmesszebb menőig teljes – mintha hiányozna belőle a halál hitelesítő mozzanata, vagy Levi és Agamben felől nézve: a halál, és bizonyos értelemben az em-

30 Vö. SIPOS, „Sonderberg bűne...”, 199–200.

31 „*Május 1* »Egy sorstalanság regénye« – mint esetleges cím, de alcímnek feltétlenül. [...] Az én »muzulmánom« dilemmája: hogy miként formálhat sorsot a saját determinációjából. Ám ez a determináció folytathatatlan: történelmileg érvényét veszti, és mindenki megtagadja. Így hát semmi sem marad belőle, csak a testi szenvedés emléke. No meg az előtte álló újabb determinációk távlata.” Valamint: „Szegény anyám betegsége világosan mutatja, hogy az auschwitzi muzulmánállapot (amin én is át-estem) agyérelmeszesedéses állapot (oxigénhiány).” KERTÉSZ Imre, *Gályanapló* (Budapest: Magvető Kiadó, 1992⁴), 18; 20; 312. A naplók kapcsán lásd ehhez: SIPOS, „Sonderberg bűne...”, 199–200, 221, 227.

32 Vö. LEVI, *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, 103. Lásd még: uo., 131.

33 Uo., 91–92, 100–102.

beri lét küszöbét, így az élet és a halál, az emberi és a nem-emberi megkülönböztethetlenné válását jelző muzulmán mint ellenjegyzés,³⁴ amit, legalábbis Köves értelmző kapcsolatteremtése szerint, lehet, hogy Citrom Bandi megpillantani vélt a főszereplő szemébe nézve.³⁵

A muzulmán Agamben felől nézve mindenekelőtt a tábor által kitermelt pozíció (a pusztai élet egy történeti formája), amely a biopolitika és a tanúságtétel³⁶ egymással összefonódó filozófiai problémájának strukturális szintjén, a biopolitikai műveletek végső pontjaként nyer értelmet. Mint „abszolút biopolitikai szubsztancia”,³⁷ e műveletek eredményeképp az „auschwitzzi muzulmán már elveszítette minden akaratát és öntudatát”,³⁸ ami azt is jelenti, a muzulmánná vált áldozatok éppen azt a viszonyt veszítették el, mely a *Sorstalanságban* az éhség és a tudat, az

34 Vö. uo., 104, 123. Valamint: AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad*, 41, 47, 71. Ehhez lásd még, kitekintéssel Kertészre is: Joseph FARRELL, „The Strange Case of the Muselmänner in Auschwitz”, in *New Reflections on Primo Levi. Before and After Auschwitz*, szerk. Risa SODI és Millicent MARCUS, 89–99 (Palgrave Macmillan, 2011).

35 „Citrom Bandival is össze-összeszólalkoztam: »elhagytam magam«, terhére vagyok a kommandónak, bajt hozok mindenkire, elkapja a rühömet – hányta a szememre. De legfőképp mintha egy bizonyos tekintetben feszélyeztem, zavartam volna valahogyan. [...] Itt akarok-e megdőglenni, nem akarok-e tán hazakerülni? – kérdezte, s nem tudom, mi választ olvashattam le arcomról, de én az övén egyszerre valami megrökönyödést, valami riadalomfélet láttam, olyfajta, mint amellyel általában menthetetlen bajhozókra, elítéltekre vagy, mondjuk, járványok hordozóira nézünk: akkor is jutott eszembe, mint is vélekedett egykor a muzulmánokról. Mindenesetre ettől fogva inkább elkerült, amint láttam, s én pedig ettől a tehetetlétől is megkönnyebbültem végre.” (187–188.)

36 Ennek a filozófus munkásságát meghatározó nyelvelméleti kontextusaihoz lásd: BALOGH Gergő, „Giorgio Agamben az irodalomról”, *Alföld* 73, 8. sz. (2022): 77–89.

37 „Az alapvető cezúra, mely felosztja a biopolitika területét, a nép és a népesség között húzódik: a népen belül kitermelt egy népességet, vagyis egy lényegileg *politikai* testet egy lényegileg *biológiai* testté alakít át, melynek születését és halálát, egészségét és betegségét felügyelni és szabályozni kell. A bi hatalom megszületésével minden nép megkettőződik a népességben, minden *demokratikus* nép *demografikus* nép lesz. A náci Birodalomban az 1933-as törvénykezés a »német nép örökölt egészségének megőrzéséről« pontosan ezt az eredeti cezúrát jelöli. Az ezt követő cezúra pedig az lesz, amely megkülönbözteti az állampolgárok között az »árja« és a »nem árja« származásúakat; egy végső cezúra [...] pedig különválasztja az utóbbiak között a zsidókat (*Volljuden*) és a *Mischlinge*ket [...]. A biopolitikai cezúrák tehát lényegileg mobilak voltak: minden esetben elszigeteltek az élet *continuum*ában egy további zónát, mely megfelelt az *Entwürdigung* folyamatának, és az egyre erősödő degradációnak. Így a nem árja zsidóvá vált, a zsidó deportálttá (*umgesiedelt, ausgesiedelt*), a deportált internálttá (*Häftling*), míg végül a táborban a biopolitikai cezúrák elérték a végső határukat. Ez a határ a muzulmán. Azon a ponton, ahol a *Häftling* muzulmánna válik, a rasszizmus biopolitikája úgyszólván túllép a fajon, és egy olyan küszöbre ér, ahol már nem működnek a cezúrák. Ott a nép és a népesség között hullámozó határ végleg megtörik, és felbukkan valamiféle abszolút biopolitikai szubsztancia, amelyet immár nem lehet sem egy szubjektumhoz rendelni, sem cezúrákkal felosztani. [...] Ezen túl csak a gázkamra van.” AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad*, 74–75.

38 Uo., 38.

élet és a cselekvés között létesült, és amely ekként a túlélés ökonómiai rendszereinek megalapozójaként válik elgondolhatóvá (nem véletlen, hogy Köves, immár felgyógyulva csak akkor nyugszik meg, mikor megtudja, hiába szabadult fel a tábor, nem marad el a leves, ráadásul gulyást főznek [256–257.]). A muzulmánna váló teljes átváltozás szétkapcsolja a testet és a tudatot, sőt felszámolja a tudat önmagára vonatkozásának lehetőségét, az önreflexivitást is, és így, szétzúzva minden, a túlélés érdekében potenciálisan létesíthető ökonómiai rendszert és aktust, hiszen a jelen horizontját terjeszti ki abszolút módon, és így megakasztja a csere elgondolhatóságát (a csere mindig időbeli elcsúszásokban létező, bizalmi viszony, és ezért sohasem nélkülözi a jövő horizontját),³⁹ megszünteti az önmagát – emlékezzünk csak vissza Köves lépésmoделljére, valamint a körülötte kialakuló polémiára! – a túlélésben megalapozó szubjektivitást. Ebben az összefüggésrendszerben a muzulmánra vonatkozó legfontosabb dilemmát nem az jelenti, hogy Citrom Bendi pillantását miként lehet értelmezni, hanem az, hogy Kertész regényében, Köves szubjektivitásának ábrázolásában valóban bekövetkezik-e ennek eseménye.⁴⁰

Amikor Kövest a mű hetedik fejezetében a kórházból visszazállítják a koncentrációs táborba, a test korábban megállapított éntelensége,⁴¹ melyet mind annak – már a kórházban megkezdődő – tárgyként színre vitt jellege, mind „holmi”-ként való megnevezése (200.) elmélyíti, a regény egy sorsdöntő mondatában a visszájára fordul. Ez azután történik meg, hogy az egyik mellé a földre fektetett, majd a „valamilyen kordé- vagy targoncafélére” hajítani tervezett rab, akinek hangjában a főszereplő ráismer egy régen hallott hangra, megszólal („Tilt... a... kozo... zom...” [203.]),⁴² életjelet adva magáról, és így Köves státuszára is ráirányítja a testekért érkezett munkások figyelmét. Az élet akarásáról való tanúságtétel, némi humort sem nélkülöző módon, a regényben egy igencsak speciális

39 Vö. FOGARASI György, „Az adomány mint zsákmány: Máté és Marx a pénzmagról”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, Reciti konferenciakötetek 15, 69–102 (Budapest: reciti, 2022), 101.

40 Sipos Balázs értelmezésében amellet érvel, hogy Köves egyértelműen muzulmánna változik, lásd: SÍPOS, „Sonderberg büne...”, 230–231. Ez az álláspont, noha a *Sorstalanság* ezt korántsem teszi explicitte, meg-megjelenik a regény befogadástörténetében. Hasonlóképpen vélekedik például: EDIT ZSADÁNYI, „The Abject as Body Language in Imre Kertész’s *Fateless* and Alaine Polcz’s *One Woman in the War*”, *Hungarian Cultural Studies* 12 (2019): 92–107, 97. Szirák Péter megfogalmazása szerint ugyanakkor a muzulmánna válás csupán kísérti Kövest: SZIRÁK, „(Nem) hasonlít”, 387.

41 „Márpedig a magam részéről, nem kételkedhettem, éltem, ha pislákolva, mintegy tövig lecsavartan is, de égett bennem valami, az élet lángja, ahogyan mondani szokták – vagyis hát itt volt a testem, pontosan tudtam róla mindent, pusztán csak én magam nem voltam már valahogy benne.” (200.)

42 Azt, hogy ő ki lehet, csak találgatni lehet, ugyanis a regényben Köves korábban a „Tiltakozom” kifejezést sűrűn használó kórházi ágyaszomszédja meghal, a hang valaha volt „érces”-sége, amelyet a főszereplő felismer, pedig korábban egyetlen szereplőhöz sem társult.

látvány és egy hozzá tartozó illat érzékeléséhez kötődik közvetlenül. A narráció szerint ezek váltják ki a főszereplő könnyezését, majd az élet – az előzmények ismeretében – némileg váratlannak ható affirmációját:

Imitt-amott gyanúsabb füstök keveredtek el barátságosabb gőzökkel, valamerről ismerős csörömpölés szállt fel hozzám puhán, mint a harangszó álmainkban, s keresgélő tekintetem ott alant rá is bukkant a cipekedő menetre, a vállra vetett rudak, a rudakon meg a párolgó kondérok súlyától roskadozva, s a fanyar szagú levegőben a távolból, semmi kétség, repaleves illatára ösmertem. Kár volt, mert ez a látvány, ez az illat indíthatta el, pedig már zsibbadt mellemből azt az érzést, melynek növekvő hulláma még kiszáradt szememből is pár melegebb cseppet volt képes az arcomat áztató hideg nedvesség közé préselni. S hiába minden megfontolás, ész, belátás, józan értelem, mégse ismerhettem magamban félre valami halk vágyakozásféle lopott, mintegy az esztelenségtől szégyenkező s mégiscsak egyre makacskodó szavát: szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban. (205–206. [kiemelés tőlem: B. G.]

Az élet akarása eszerint egyfajta szégyenként jelentkezik:⁴³ a túlélő szégyent érez, amiért túl akar élni; amiért az életéről való – racionálisnak tekintett (Köves az alábbi módon reagál a túlélő tiltakozására: „Akkor is tettem föl: magam részéről értelmesebb leszek.” [204.]) – lemondását felülírja az önfenntartás nem racionális, ám kétségtelenül a tudatra is hatást gyakorló, azt irányító programja („valami halk vágyakozásféle”), melyet a levest cipelők látványával és a leves illatával való szembesülés, valamint az erre adott érzelmi reakció, az érzékletek és affektusok összjátéka nyilvánít meg. Ugyanakkor amennyiben a muzulmán a fentebbiek értelmében nem más, mint az akarat és a tettek, az élet és az élet fenntartása köré szerveződő gyakorlatok közötti kötelékek teljes megszűnése, a halál akarása éppúgy lehetetlenné teszi az ezzel az állapottal való teljes azonosulást, akárcsak az élet igénylése. Innen nézve Köves nemcsak hogy nem vált muzulmánna, de ahogy látható, a leves illata és hordozóinak látványa hatályon kívül képes helyezni a túlélés metalepszisének átmeneti felfüggesztődését (ezt már a fájdalmas halál elkerülésére irányuló vágy megfogalmazása megelőlegezi [204.]),⁴⁴ melyet a szimbolikus csereviszonyok eluralkodása okozott a cementeszák-cipelési jelenetben. A túlélő

43 Ez aztán a regény nyolcadik fejezetében még visszatér: „Nem egész volt akadálytalan a dolga, mint-hogy két kézzel is belékapaszkodtam a bokszokat elválasztó s éppen kezügyembe eső kereszttrúdba – csak amúgy taláломra, ösztönösen, hogy így mondjam. Még röstelltem is a dolgot egy csöppet: akkor is tapasztaltam, hogy mennyire megtévesztheti, úgy látszik, értelmünket, mily igen megnehezítheti dolgunkat mindössze akár csak pár napnyi élet.” (217.)

44 Vö. ERDŐDY, *Kertész Imre*, 32.

tanú Köves szégyene épp abban áll, hogy szavait nem hitelesíti saját halála; hogy ezek a szavak nem a muzulmán szavai, és soha nem is válhatnak azzá; és hogy az élet, mint a regény emlékezetes zárata is rámutat, folytathatatlan, mégis folytató. ⁴⁵ A muzulmán éppen azáltal határozza meg a *Sorstalanság* nyelvét, hogy a főszereplő szüntelenül áradó beszédét a beszéd lehetetlenségének irányából teszi hozzáférhetővé, ⁴⁶ egyszersmind arra is felhívva a figyelmet, hogy a tanúságot tevő csakis a megszólalás képtelenségén keresztül szólalhat meg. A muzulmán a nyelv néma tartománya, egy nyelv nélküli nyelv, amely minden tanúságtételben jelen van, és amely mindig emlékeztet arra, hogy az, aki beszél, mások helyett szól, ám nem azonos azokkal, akiknek sorsa a muzulmánna – a „teljes értékű”, ám néma tanúvá – válás lett. ⁴⁷

A második kórház, amelybe a főszereplő a nyolcadik fejezetben azután kerül, hogy a földön fekvők között felismerik, hogy ő még él, egyfajta átmeneti zónát képez a regény két nagy ökonómiai rendszere között. Itt Köves sem a táborra, sem a táboron kívüli világra elsődlegesen jellemző műveletekkel nem találkozunk. A kórház és az ahhoz vezető út, amelynek viszonyait a főszereplő éppen ezért nem is igazán érti, és csak lassan szokja meg a benne uralkodó normákat, az ajándékozás helyeként lesz értelmezhető, ahol Köves, mint a regény azt ki is emeli, mindenfajta ellenszolgáltatás, „minden érdek nélkül” ⁴⁸ jut javakhoz: „Akkor meg [...] két tárgyat nyomtak a kezembe. Egyik edény volt, langyos kávéval, a másik meg kenyér, becslésem szerint úgy körülbelül hatodnyi darab. Elvehettem, elfogyaszthattam, minden ár, minden csere nélkül.” (208.) Ezt a különös eseményt a gyengélkedő orvosának menetrendszerű kockacukrai követik, amelyeket az ápoltak ágyára helyez (212, 215. – itt az alapajándék mindenkinek jár, ám a közös nyelv – a francia ismerete – két cukrot ér), majd a „takaros zöld barakkok” egyikében található kórházteremben, mivel az ápoló, Pjetyka nem Köves száma, hanem neve iránt érdeklődik, már a név – jóllehet, rontott formában lejegyzett („Kewischtjerd”) – visszakapása kerül sorra (218–219.), hogy aztán egy másik ápoló, Bohús még a köszönetet se várja meg, amikor rendszeres „kenyérből meg húskonzervből álló adományát” (241.) adja Kövesnek. A kórház világának „anökonomikus”, ⁴⁹ tehát

45 „Igen, ahogy körülnéztem ezen a szelíd, alkonyati téren, ezen a viharvert s mégis ezer ígérettel teli utcán, máris éreztem, mint növekszik, mint gyülemlik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet.” (285.)

46 Ehhez a gondolatalkazathoz lásd: AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad*, 128–130.

47 Vö. uo., 145.

48 SZIRÁK, *Kertész Imre*, 56; SPIRÓ, „Non habent sua fata. A *Sorstalanság* – újraolvasva”, 5.

49 Jacques DERRIDA, *Az idő adománya. A hamis pénz*, ford. KICSÁK Lóránt (Budapest: Gond-Cura Alapítvány – Palatinus, 2003), 18.

a szimbolikus és materiális javak körforgását megtestesítő cserefolyamatok, az adás és a viszonzás logikáját megtörő, a táborban minden korábban megismertnél emberibb működés módját a főszereplő egyenesen csodaként értelmezi („Elmondhatom: idővel még a csodákhoz is hozzászokhat az ember.” [245.]). Innen nézve a csoda nem egyszerűen az ökonómiai rendszerek pontszerű (Citrom Bandi) vagy tágabb időtávlatban megvalósuló, ideiglenes felfüggesztésében áll (Köves leépülése), hanem az anökonómikus viszonyok normává válásában, amely ugyanakkor éppen a csoda megszokásához, végső soron annak profanizálásához vezet.

„tisztább és egyszerűbb”

Három szintér, három ökonómiai modell: egy, amely elrejtí saját szervezőelvét (otthon); egy, amely explicitté teszi azt (tábor); és egy, mely a kettő határán egy olyan zónát nyit meg, amely, anökonómikus jellegéből kifolyólag, mindkettőt kritikai perspektívába helyezi (kórház). Amíg az első esetében Köves többször is egy birtokviszony függvényében, szülői tulajdonként hivatkozik magára,⁵⁰ addig a második kontextusában különböző tábori funkciók viszonyában,⁵¹ míg a harmadik helyzetben a csodában részesülő, egyszersmind egy, a csodát kikerülhetetlenül felemésztő ágensként határozza meg magát.

„Igen, egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet.” De minél egyszerűbb, és minél tisztább? Mit jelentene ezek között az összefüggések között az egyszerűség, és ami ennél is nyugtalanítóbb, a tisztaság fogalma? Erre a kérdésre lehetetlen megnyugtató választ adni, és mégis, a fentiek perspektívájából akár azt is lehetne mondani, hogy itt mindenekelőtt az emberek közötti cseviszonyok különböző kontextusokban megjelenő természetén, valamint ezek főszereplői értelmezhetőségén érdemes elgondolkodni. Azon, hogy a *Sorstalanságban* a koncentrációs táboron kívüli világ hangsúlyozottan kiismerhetetlen és hozzáférhetetlen, racionálisan nem magyarázható, mivel olyan oksági viszonyok irányítják, amelyek folytonosan elrejtik saját operativitásuk. Ahogy a regény elején

50 „Ők ketten ugyanis sokáig tusakodtak egymással a birtoklásom ügyében, míg végül a bíróság apámnak kedvezett: most aztán, s ezt érthetőnek is találtam, nem akarhatta elveszíteni a rám való jogát, csupán a hátrányos helyzete folytán.” (29.) „Meg aztán különben is, nem lophatom meg apámat, s hozzá épp most, mialatt szegény a munkatáborban van.” (35.)

51 „Ez itt például »Vernichtungslager«, azazhogy »megsemmisítő tábor«, világosítottak fel. Már egészen más dolog azonban – tették rögtön hozzá – az »Arbeitslager«, vagyis a munkatábor: ott az élet könnyű, a viszonyok és az élelmezés, járt híre, hasonlíthatatlan, s ez természetes is, hisz ott a cél is más elvégre.” (124.)

megismert „csinosabb” (13.) csillagok esztétikuma elfedi a mögöttük meghúzódó embertelenséget; ahogy Sütő segédkezése elmaszkolja a családi vagyon, valamint a mostohaanya később bekövetkező megszerzését (sokatmondó, hogy ezt a bácsik egyfajta abszolút adósság megtérítéseként tematizálják: „Sokat köszönhet neki, »tulajdonképp mindent«” [277.]); ahogy a deportáltaktól az értéktárgyakat elkerülő csendőr a hazafiságra, és a jegyellenőr később a törvényre hivatkozik; ahogy az újságíró megteremti az önzetlenség látszatát, saját céljainak elérése érdekében; ahogy Fleischmann és Steiner bácsiék szólama a szubjektivitás alapstruktúrájára leselkedő fenyegetés semlegesítését célozzák; vagy általában: ahogy a főszereplő is tulajdonként válik elgondolhatóvá a maga számára az apja és az anyja közötti konfliktus szülte jogi eljárás következtében, Köves folytonosan olyan összefüggések között találja magát, ahol a mögöttes okok nem válnak beláthatóvá, érthetővé.

Ezzel szemben a tábor alapviszonyait, melyek eleve csakis egy eszköz–cél relációban tárulhatnak fel (haláltábor vagy munkatábor), a túlélés ökonómiája szervezi. Ez utóbbi az emberi viszonyokat az ökonómiai rendszer irányából nézve immanens cserekapcsolatokká alakítja,⁵² amelyek tranzakcionális szerveződése, működőképességének megőrzése érdekében, átlátható kell hogy maradjon (a cementeszsák-jelenet éppen annak példázata, hogy mi történik akkor, amikor ez a követelmény nem valósul meg). A kórház anökonomikus világának színre vitele pontosan arra mutat rá, hogy Köves milyen megilletődötten, sőt bizalmatlanul áll a csereviszonyok immanenciájának megtöréséhez, aminek következtében ezt az eseményt aztán csupán a transzcendencia megnyilvánulásaként lesz képes értelmezni: a gazdasági rend feltörése csoda, hiszen eredetét tekintve nem evilági, és így a főszereplő bénítóan racionális diskurzusába integrálhatatlan viszonyokat létesít.

52 „Nemsoká aztán beláttam, kár volna rá tovább is várakoznom, s hogy a barátság is csak véges dolog, úgy látszik, aminek az élet törvénye szab határt – igen természetes egyébként, szó se róla.” (168.)

A konverzió és a ráfizetés mint a törvény egzisztenciális határtapasztalatai

Monetáris epikai reprezentáció Kertész Imre műveiben

„A pénz olyan mint egy tolvajkulcs, ami minden ajtót kinyit, olyan mint egy jolly joker a kártyában, egy univerzális vágószerszám, amivel minden falon át lehet hatolni. Azonban ha alkalmas arra, hogy valamennyi nem piaci szférát az uralma alá hajtssa, az csak azért van, mert a nagyság, amit az embereknek kölcsönöz, fétis jellegű nagyság, ami előtt a többi nagyság hajlamos fejet hajtani.”¹

Kertész Imre életművének rövid áttekintése után is megállapítható, hogy a pénz irodalmi reprezentációja egyik munkájának sem képezi elsődleges tárgyát, ahogy gondolati útkereséseinek nagy kérdései közt sem bukkan fel saját jogon. Az emberi egzisztencia tanúságtételeként olvasható kötetek közt nem található olyan alkotás, amelyben az anyagi helyzet határozná meg a szereplők ethoszát, a cselekmény menetét vagy az epikai világ felépítését. Közgazdasági értelemben a pénz az árucserre semleges közvetítő eszköze, amely mindemellett magába sűríti „az egyetemes csereeszköz megszerzésére irányuló”, maradéktalanul soha ki nem elégíthető, „szenvedélyt”, s mint „fétis jellegű nagyság” önmagán túlmutató horde-rejénél fogva az emberi társadalom alapvető alakító tényezője.² Kertész művei a legritkább esetben mutatják az egyént piaci tranzakciók alanyaként, hősei nem az üzleti szféra tipikus emberei közül kerülnek ki, mint ahogy olyan helyzetben sem láthatjuk őket, ahol az ember megvásárolhatóságának erkölcsi dilemmáival kellene megküzdeniük. Már csak ezért is érdemes tágabb értelemben kezelni a

1 Paul RICCEUR, „Az örök gyanú tárgya: a pénz”, *Valóság* 53, 8. sz. (2010): 116–124, 124.

2 Uo., 117.

pénz értékmérő funkciójának jelentőségét, hiszen predomináns jellegénél fogva képes szimbolikus erőszak hordozója lenni, amennyiben kilépve a piac határai közül, konverziós sémái révén uralma alá vonhatja a társadalmi valóság elvileg gazdaságfüggetlen területeit is.³ A pénznek ez utóbbi képessége Kertész írásaiiban az individuum és közösség viszonyában elgondolt egzisztenciális szabadság határtapasztalatához kapcsolódva, a nemzeti közösséggel való azonosulás és elidegenedés, identitás és imázs korrelációjában jelenik meg. Ha a monetáris ábrázolás felől közelítünk a szerzői korpuszhoz, elsősorban a *Budapest, Bécs, Budapest* és a *Jegyzőkönyv* című írásokat érdemes az együttes értelmezés körébe vonni. A két művet a pénz kapcsolja össze egymással, amennyiben egy bécsi ösztöndíjas hónap elbeszélése, valamint az ösztöndíjból megmaradt valuta áll cselekményük középpontjában. A finansziális kérdések tehát nem a kertészi alaptéma, a holokauszttal testamentáris igazságánál, hanem a rendszerváltás időszakának önéletrajzi leírásakor merülnek fel.

A tanulmány szűkebb értelemben vett elméleti célja azon tézis igazolása, miszerint Kertésznél a pénz irodalmi ábrázolása szoros összefüggésben áll a törvény problémájával. A törvény ebben az esetben nem a jogi szabályozás fogalmát jelöli, hanem az önszemlélet belső logikájára világít rá: „Ha van valamilyen szemléletbeli furcsaságom, ami talán íróvá tesz, az az, hogy mindig észreveszem, hogy ami történik velem, az teljesen törvényszerű.”⁴ Az írói látásmód megkülönböztető vonása, hogy törvényerővel ruházza fel a személyesen megélt eseményeket, ami a *Budapest, Bécs, Budapest* szövegében a „lélektani törvény”, a *Jegyzőkönyv*-ben a „ráfizetésként felfogott élettörvény” formájában jelenik meg. A pénz itt tehát nem közvetlenül munkából szerzett jövedelemként, hanem hétköznapi kiadások, ügyintézés, vasúti menetjegyváltás, taxisofőrnek juttatandó viteldíj, temetési költségek kapcsán jut szerephez. Ami legalább ennyire fontos, hogy Kertésznél a magyar forint mellett az osztrák schilling a monetáris reprezentáció tárgya. Egy ország fizetőeszköze a nemzetállami szuverenitás kifejezője, s a nemzetközi pénzforgalomban valutaként használatos: a pénz ekkor nem elsősorban az áru ellenértékét fejezi ki, hanem attól nem függetleníthető módon, egy másik pénznemhez való viszonyában nyeri el jelentését. Amint látni fogjuk, az elemzett szövegekben a narrátor valutatulajdonosi mivoltában visszatérően a nemzeti identitást érintő negatív értéktartalmú idegenségtapasztalaton keresztül méri fel egzisztenciális szabadságának határait.

3 Uo., 123–124.

4 CSÁKI Judit, „Sors és sorstalanság. Beszélgetése Kertész Imrével”, *Kritika* 21, 3. sz. (1992): 24–26, 25.

Egy magyar író inkognitóban: Kertész bécsi pénztapasztalatai 1989 őszén

Kertész 1989 októberében járt először Bécsben, amikor az Osztrák Irodalmi Társaságtól egyhónapos tanulmányi ösztöndíjban részesült. Nem ez volt az első ilyen külföldi útja, előzőleg 1983-ban Münchenben töltött így három hetet. 1989 őszén nem csak az író életében, hanem az egész magyar társadalom számára korszakos politikai változásokat hozott magával, hiszen a szeptember 11-i nyugati határnyitást követően, október 23-án kikiáltották a Magyar Köztársaságot. Kertésznek az osztrák fővárosban szerzett élményeit megörökítő *Budapest, Bécs, Budapest* című önéletrajzi esszéje történeti korrajzként olvasható, amennyiben szemléletes képet ad arról, hogy a rendszerváltás évében miként menedzselte egy, a gulyáskommunizmusban szocializálódott kelet-európai író a pénzügyeit külföldön.⁵ Ami az első bécsi út költségeit (többek közt a szállodai elhelyezést) illeti, érdemes megjegyezni, hogy azt nem a magyar állam vagy az író maga finanszírozta, hanem az osztrák adófizetők támogatása.

Kertész tehát egy hónapig élvezhette az ösztöndíjas életforma szépségeit Bécsben. Az ösztöndíjas íróról Sartre vázolt fel a pénz témáját érintő értelmezést. Az elkötelezett író egzisztencialista típusának ellenpéldájaként a polgári író abban különbözik másoktól, hogy nincs tisztában a munkáját meghatározó társadalmi szituációjával. A polgári irodalomfelfogást ezért jellemezheti az írói felelősség teljes hiánya: a pártatlan tudomány és az öncélú l'art pour l'art eszméinek egyesítése teremti meg a hitet abban, hogy a művész teljes egészében képes kívül helyezni magát a társadalmon. Sartre kritikája szerint a magát a társadalom periferiáján pozicionáló polgári író nem a kapitalista piaci termelés mintájára fogta fel munkáját, ezért legfeljebb az „ösztöndíjas” mint „tisztá fogyasztó” szerepét veheti magára:

A szerző ritkán kapcsolja össze műveit és azok pénzbeli ellenszolgáltatását. Egyrészt ír, énekel, sóhajtozik; másrészt pénz adnak neki. E két tény látszólag nem függ össze; a legtöbb, amit megtehet, az, hogy azt mondja magában: azért kap anyagi juttatást, hogy só-

5 KERTÉSZ Imre, „Budapest, Bécs, Budapest. Tizenöt bagatell”, *Holmi* 2, 3. sz. (1990): 312–322. A szövegben ezután zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. A bécsi időszakról a *Gályanapló* egy 1989 novemberi keltezésű szöveghelye következőképpen tudósít: „Október 2. és 30. között Bécs. Pihenés. Napozások a Volksgartenben. Szorongás a hazatéréstől. Élveztem a civilizációt, amelyben tulajdonképpen tartósabban még sosem részesültem. Azt hiszem, jobb minőségű életre születtem, mint amit élnem adatott. De ez gőgös kijelentés, a gőg pedig mindig ostobaság lényegében. Megélni az életet, azt, ami jutott, s úgy megélni, hogy a teljes jusson, ez az életfeladat, bárhol éljünk is.” KERTÉSZ Imre, *Gályanapló* (Budapest: Magvető Kiadó, 1992), 300.

hajtozzék. Ezért aztán inkább ösztöndíjas diáknak tekinti magát, semmint dolgozónak, aki megkapja fáradozásai árát.⁶

A társadalmi javak termelésének részeseként az irodalom pénzben mérhető értéket állít elő, amiről az ösztöndíjas polgáríró, legalábbis Sartre értelmezésében, mégsem akar tudomást venni. A jellemzés természetesen csak megszorításokkal alkalmazható a magyar szocializmus világában edződött Kertészre, aki szűkös anyagi körülmények közt élve, „független íróként” tisztában volt a társadalmi helyzetéből fakadó egzisztenciális kiszolgáltatottságával.

A *Budapest, Bécs Budapest*ben a pénz leggyakrabban utazások térítési díjának kifizetésekor jelenik meg. Akár csak a *Jegyzőkönyv*ben a segítőkész MÁV pénztárosnővel való párbeszéd ezúttal is fontos epizód. Az író engedve a rábeszélésnek az ezer forinttal olcsóbb jegyet veszi meg a hajnali Westbahnhofra induló vonatra, ami a bécsi taxiköltség miatt összességében mégsem kifizetődőbb megoldás, mintha a szállásához közeli Südbahnhofra befutó vonattal utazott volna. A későn észbe kapó Kertész dühe önmaga ellen fordul, saját magatartása fedi fel számára a „keleti légertársadalom titkát”, amit a szöveg úgy fogalmaz meg, hogy „örökké haragban vagy önmagaddal, s ha nem, akkor szegyenkezel az érzelem, az ész vagy a pénztárcád kompromisszuma miatt” (312.). A pénzgazdálkodás keleti viselkedésmódjára tehát Kertész számára a korlátozott anyagi lehetőségekből eredő szegyenérzet alapján írható le.

Az esszében az író úgy ábrázolja önmagát ösztöndíjasként, mint akinek Bécsben inkognitójának megőrzése a legfontosabb célja. A hétköznapi társadalmi kontaktusokban arra törekszik, ne derüljön ki róla, hogy magyar állampolgár, ezért jól szituált külföldi úr benyomását keltve igyekszik elrejtetni kelet-európai származását. Az önálcázó szerepjáték alanya nem egy rangrejtve utazó híres vagy magas beosztású személy, aki magánéletét igyekszik megóvni – a jómódú úr felvett szerepe az idegen közegben való megjelenés performatív aktusa, amely a nyugati társadalmi megítélésben kevésbé respektálnak vélt magyar identitás elleplezésére szolgál. A *Budapest, Bécs Budapest* a Bécsben szerzett tapasztalataiból leszűrte végkövetkeztetésében Kertész az inkognitó és szabadság közti összefüggésre mutat rá: „a szabadság tágassága talán a felölthető inkognitók mennyiségével és változatosságával mérhető”. (322.)

Az elsajátítás (*appropriation, Aneignung*) és elidegenedés (*aliénation, Entfremdung*) egymással ellentétes egzisztenciális aktusain keresztül az inkognitó arra

6 Jean-Paul SARTRE, „A Temps Modernes beköszöntője”, ford. NAGY Géza, in Jean-Paul SARTRE, *Mi az irodalom?* szerk. TORDAI Zádor, 5–27 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969), 5.

szolgál, hogy kelet-európai társadalmi státuszának elleplezésén keresztül az író sikeresen eleget tegyen az osztrák szerepelvárásoknak: az elsajátítás ennek megvalósításával, az elidegenedés a kudarcával ér fel. Az inkognitó felépítését és lerombolását a pénz kezelése szervezi, előbbi a magánszolgáltatások használatakor, utóbbi a hivatalos banki pénzügylet intézésekor figyelhető meg. Az egzisztenciális elsajátítás eseménye a Bécsbe érkezést követően elsőként taxi igénybevételéhez kapcsolódik. A sofőr részéről tanúsított szolgáltatás gyors változást visz végbe a „keleti lágerlakó” berögződött viselkedésmódjában:

Aggodalmasan lesem a taxiórát, hogy az utazási csekken fölül kikönyörgött 180 schillingből futja-e a kedvezményes vonatjegy miatt elkerülhetetlenné vált bécsi taxiköltségre. Éppen hogy. Némi borraival. Ahogy a taxisofőr elegánsan megköszöni, attól, nem tudom, miért, hirtelen helyrebillen a lelki egyensúlyom. Úgy érzem magam, mint egy külföldi úr. Erről az oldalamról nem is ismerem magamat; bizonyos tisztelet fog el irántam, mint aki inkognitóban jár. Egy teljesen ismeretlen titok titkos ügynöke, teljesen ismeretlen teendővel. Csak le ne lepleződjem – szorongok. (313.)

A borraivalót udvariasan elfogadó taxis hatására Kertész önszemléletében teljes fordulat zajlik le, a költségek miatt aggodalmaskodó kelet-európai író átalakul nagyvonalú külföldi úriemberré. Az inkognitó születési pillanata ez, amikor a felfedezett társadalmi imázsból az önreprezentáció rátalál követendő eszményére. Kertész önképét az elsajátítás egzisztenciális aktusa formálja át, a másikkal való találkozás során „sajáttá teszi” azt, ami számára mindeddig ismeretlen volt önmagában. Az író és olvasó viszonyában Ricœur az „időtlen eltávolítás” ellentétéként felfogott elsajátítást „a valakit megszólító jelentés aktualizációjának a folyamataként” írta le, amikor egy dialógus-szituációban a megértés felszabadító diskurzuseseménnyé változik át. A birtokba vételtől eltérően az elsajátítás az önfeladáson, a nárcisztikus ego elvesztésén keresztül az önmegismerés új szintjének, egy új létmódnak a felfedezéséhez vezet.⁷ Hasonló játszódik le Kertésznél: a narrátor egy gesztus megszólító jelentésének hatására felszabadul a pénz miatt érzett kicsinyes beállítódása alól, hogy egyúttal felismerje magában, sajátjaként fogadja el ezidáig rejtőző énjét, megteremtve a belső keleti identitás és külső nyugati imázs közti lelki egyensúlyt. Az inkognitóban járó külföldi úr nem osztrák és nem magyar, mások számára nemzeti hovatartozásában beazonosíthatatlan idegen, aki mind-

7 Paul RICŰR, „Az elsajátítás”, ford. KOVÁCS Gábor, in *A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricœur válogatott tanulmányai*, szerk. KOVÁCS Gábor, 74–84 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010) 74–8480–81.

azonálat a jelentős idegenforgalmat bonyolító Bécsben mindennapos jelenségnek számít. A hetvenéves író a pénzforgalmi-piaci jellegű, azaz a megrendelő és a szolgáltatást teljesítő szerepmintákon alapuló társadalmi érintkezésben a régi vágású, bőkezű úr szerepét ölti magára. A lelepleződéstől való szorongás ugyanakkor jelzi, hogy a társadalmi imázs elfogadása mögött folyamatosan jelen vannak a kelet-európai értelmiségi anyagi frusztrációi, megfelelési kényszere.

Az inkognitó elsajátítása a társadalmi nyilvánosságban való megjelenés szabadságát biztosította Kertész számára. A szerepjáték ellentmondásaira és veszélyeztetettségére a szövegben egy étkezés elbeszélése világít rá. Az anyagiak takarékos felhasználása érdekében a narrátor egy alkalommal úgy dönt, hogy a piacon vásárol magának sült kolbászt:

Alapvető hiba, alapvető tanulsággal: ha elvesztem inkognitómat, akkor az ideális abszurdból átlépek a reális abszurdba. Az elviselhetőből az elviselhetetlenbe. Oka: hirtelen támadt, kelet-európai valutaszorongásom, ösztöndíj-schillingjeim oktalan kuporgatása. (314.)

Kertész pénzköltési gyakorlata miatt kínos helyzetbe kerül ebédjének elfogyasztása közben, amikor egy részeg osztrák férfi magyarul ráköszön, s miután olaszul válaszol neki, fenyegetőnek érzékeli a közeledést, emiatt sietve befejezi az étkezést. Az incidens hatására változtat a „reális abszurd”-nak kitett étkezési szokásain, s ezt követően csak színvonalas vendéglőkben, jó ételeket hajlandó fogyasztani. Az inkognitó a magyar hovatartozást kiküszöbölő „ideális abszurd” fenntartásának a garanciája, s ez teszi lehetővé, hogy az író a jövőben megválaszthassa a felvett nyagvonalú modorhoz jobban illő társadalmi környezetet.

Kertész írásában az inkognitó elsajátításának az elidegenedés árnyéka adja az ellentétpárját. A személyes pénzgazdálkodás gyakorlatán túlmutató, tágabb összefüggésben reprezentatív történelmi pénztapasztalatként felfogható eseményt egy banki ügyintézés elbeszélése rögzíti. Az eset tanulságos módon világít rá arra, milyen élményekben részesültek a vasfüggöny lebontását követő hónapokban a magyarok Bécsben, s valutaügyleteikkel miként járultak hozzá a magyar állam csődközeli helyzetének előidézéséhez. A pénzügyintézet eljárásának megértéséhez tudni kell, hogy a nyolcvanas években Magyarországon különböző valuta-jogszabályok voltak érvényben. A magyar állampolgárok számára 1989-ben külföldre utazáskor három évenként 400 dollár, akkori értékén 22.500 forint összegű turistaellátmány állt rendelkezésre.⁸ A Magyar Nemzeti Bank Kertész bécsi útja előtt

8 1989 októberében 1 schillinget 4.51 forintért lehetett vásárolni.

vezette be a korábban ismeretlen valutacsekket. A döntést az utazóközönség körében nagy felháborodás kísérte, mivel az osztrák bankok a turistaellátmány kiváltásakor 10-15%-os kezelési költséget számoltak fel. A valutacsekk beváltásának (*conversio*) procedúrájáról a *Bécs, Budapest, Bécs* is beszámol. A banki jelenetben nem két magánszemély pénzbeli tranzakciója zajlik le (mint a taxiköltség kifizetések), hanem államilag szabályozott hivatalos pénzügylet:

Míg csak utazási csekkjeimmel én is nem vagyok kénytelen megjelenni a Sparkasse színe előtt. – Szabad az útlevét? – szól az osztrák bankárhölgy. Érzem, hogy kínomban, dühömben elvörösödök. Elöttem egy svájci úr frankokat váltott be. Tőle nem kértek útlevelet. Hogyan? Hát velem szemben meg a világ valamennyi pénztárosnöje hatóságként léphet fel? Meg se nézem, mennyit vonnak le az életemben először kiváltott valutajárandóságomból, amit a hivatalos eladási feláron vettem meg az otthoni hivatalos bankban; úgy érzem, a kiszolgáltatottság bűze messzire szaglik rólam. Akit egyszer megaláztak, örökké megalázzák; akit otthon megaláznak, idegenben is megalázzák, próbálgatom axiómáimat. Az osztrák pénztárosnő a jellegzetes magyar hatósági arccal tanulmányozza útleveletem. Féltékenyen emlékszem vissza előbbi mosolyára, amit a svájci úrra vetett. Eszembe jut Jaspers egy észrevétele: mindenki felelős a saját hazája politikai állapotaiért. Magyarország árnyéka mindig, mindenütt rám vetül; olykor – mert ez a lélektani törvény – dacosan belé burkolózom, akár egy önként magamra húzott darócba. (316.)

A bankban Kertész a nyugati ügyféllel való bánásmód kontraszt tapasztalatán keresztül szembesül a magyar identitásából származó hátrányos megkülönböztetéssel. A svájci férfi esetében a pénz átváltása, a konverzió udvariasan zajlik le, az útlevel-ellenőrzés alá vont íronál viszont a megalázonak érzékelt eljárás lerombolja az inkognitó-megőrzés stratégiáját. Az osztrák tisztviselőnő nemzeti identitásváltáson megy keresztül, amikor jellegzetes „magyar hatósági arccal” vizsgálja át az útlevelet. A keleti „lágertársadalom” érzékelési sémáit aktiváló helyzetpercepció, felszámolva az inkognitót, a magyar identitással való szégyenteljes kényszerazonosuláshoz vezet. A pénzintézetben megélt lealacsonyító helyzet Kertész szemléletmódjára jellemző magyarázatot nyer az egzisztencia-filozófus Karl Jaspers-nek az egyént a hazájával szembeni politikai felelősségére emlékeztető megállapításával.⁹ A csekkbeváltást Jaspers alapján határszituációként értelmezhetjük, amelyben a

9 Jaspers aforizmája először a *Gályanapló* egyik 1982-ből származó bejegyzésében olvasható: „Jaspers, egyébként nem túl eredeti, de súlyosan igaz megállapítása, miszerint az élet egésze nem választható el a politikai állapottól. Akármit teszek is, mindig szégyenkeznem kell; és még ez bennem a legjobb.” KERTÉSZ, *Gályanapló*, 149.

résztevő individuum egzisztenciája tárul fel. Érdeemes felidézni, hogy a zsidó felesége miatt a deportálás veszélyének kitett heidelbergi gondolkodó az 1945/46 telén tartott elhíresült előadásában beszélt a németek felelősségéről. A jogi, az erkölcsi, a metafizikai bűn mellett megkülönböztette a politikai bűnösséget, s úgy vélekedett, hogy a modern államban senki sem kívülálló, a nép kollektív felelősséget visel saját államáért. A kollektív bűnösség a náci rezsim tetteit illetően Jaspers szerint azonban csak a politikai bűn értelmében állapítható meg, amint az a Kertész által is felidézett kijelentésben olvasható: „Politikai értelemben kétségtelenül fennáll minden egyes állampolgár felelőssége azon állam által elkövetett cselekedetekért, amelyhez tartozik.”¹⁰ A bécsi banképítész a maga egzisztenciális határszituációjával és a Jaspers–utalással tehát a nürnbergi per időszakának az emlékeztét is mozgásba hozza.

A valutacsekk ügyintézésére az árnyéktapasztalat előidézésében tesz szert rendhagyó jelentésre. A diszkriminatív banki bánásmód leleplezi az inkognitó törekvését, hogy az egyén mögött láthatóvá tegye Magyarország árnyékát mint a nemzeti hovatartozás jelölőjét. Ha vetünk egy pillantást az árnyék antik etimológiájára, azt láthatjuk, hogy a latin *umbra* kifejezés egyszerűen jelent árnyékot, árnyékvilágot, valamint a holtak árnyait, hasonlóan a görög *szkiá*-hoz (*σκια*), ami a daimónnal együtt a halottnak a testből eltávozott szellemét jelölte. A távol-keleti ökoesztétikában a szkiológikus (*skialogical*) olvasásmód az árnyékot a megjelenés egy sajátos, szubsztancia-nélküli módozataként fogják fel.¹¹ Az értelmezés szkiológiai nézőpontja Kertésznél más összefüggésben alkalmazható, miután nála az árnyék nemzeti jelentéssel telítődik, ennél fogva az egyén csoport-hovatartozásának elemzéséhez kínál támpontot. Kertész saját közösségi szituáltságának érzékelésekor a magyar nemzethez tartozását úgy fogta fel, mint ami akarata ellenére eltakarja a fényt személyének megjelenésétől. A magyar identitás árnyéka tehát egy bécsi bankban, az arc metamorfózisával együtt,

10 Karl JASPERS, *A bűnösség kérdése*, ford. CSEJTEI Dezső és JUHÁSZ Anikó (Budapest: Noran Libro Kiadó, 2015) 63.

11 Hashimoto elméletében a szkiológia, azaz az árnyéktan egy ontológiai szubsztancia nélküli percepciót jelent, ahol az észlelés már nem az ontológiai szintű szubsztanciális érintkezésen, hanem a szkiológikus szint szemantikai apprehenzióján alapul. A hagyományos esztétikai élményben a természet és szubjektum érintkezésekor az észlelés tartománya az érzékileg hozzáférhetőre korlátozódott, az észlelés tehát a szubjektum és az objektív szubsztancia közvetlen kapcsolata volt. Az információ társadalomban viszont tévénézéskor a szubsztancia fizikai érzékelésének már nincs jelentősége, mivel az elsődleges tárgy egy „lebegő árnyék” (*floating shadow*) a képernyőn. Noriko HASHIMOTO, „Eco-Aesthetica”, in *The Humanization of Technology and Chinese Culture*, szerk. Tomonobu IMAMICHI, Wang MIAOYANG és Liu FANGTONG, 225–230 (Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 1998).

egy államilag szabályozott valutaügylet intézése, azaz a monetáris reprezentáció keretei között jelenik meg. Az érzékelésmód mindazonáltal feltételezi a fény és az árnyékot vető személy, tárgy jelenlétének viszonyát, ez esetben viszont nem az író maga vet árnyékot, hanem magyar voltának árnyéka az, ami rávetül. Az inkognitó kudarca egyértelművé teszi, hogy az államhatáron kívül a pénztapasztalat vonatkozásában a társadalmi térben az ország és polgára, mint fény és árnyék elválaszthatatlan egymástól.

Az árnyék epikai ábrázolásához Hugo von Hofmannsthal *Az árnyék nélküli asszony* (*Die Frau ohne Schatten*) című 1919-es elbeszélése kínálkozik további elemzés tárgyául. Az összevetést mindenekelőtt az indokolja, hogy több más osztrák szerző írása mellett Hofmannsthal novelláját éppen Kertész ültette át magyarra 1985 végén, amit azért is fontos számba venni, mert többek közt épp ezt a fordítói munkát honorálta a bécsi ösztöndíjjal az Österreichischen Gesellschaft für Literatur.¹² A szellemvilág és a földi lét síkján játszódó történet a két szférának a szerelemben megvalósuló egyesüléséről szól: Keikobald szellemkirály tündérlánya azért próbálja megszerezni Barak kelmefestő feleségének árnyékát, hogy megtörje az átkot, ami házasetük miatt halandó férjét, a Déltengeri Szigetek császárárt kőszoborrá változtatta. Kertész „a szentség és az erotómánia különös párosulását”¹³ látta a műben, amelyben a szellemi lények minden oldalról fénylő, árnyék nélküli létmódjával az ember halandó lényként áll szemben: „Az árnyékuk az, amivel az emberek a létezésükért megfizetnek a földnek.”¹⁴ Az árnyék ebben a jelentésében az ember pénzben nem leróható fizetsége, amit életéért cserébe mintegy ellentételezéseképpen visszaad a földnek. A császárnőnek végül úgy sikerül árnyékhoz jutnia és kiszabadítani férjét fogságából, hogy lemond a mágikus praktikával el tulajdonított árnyékról, és a kőszoborral együtt alámerül a gyermekáldást hozó élet vízében. Hofmannsthal írásában tehát a szellemi létezés az élet aranyló vízében való újjászületéssel veszi magára a halandó földi sorsot jelképező árnyékot, ami a császári pár és a kelmefestő házaspár esetében annak feltétele, hogy gyermekeik születhessenek.

12 Hugo von HOFMANNSTAHL, *Az árnyék nélküli asszony*, ford. KERTÉSZ Imre, in *Menekülés a homályba. Osztrák elbeszélők a XX. század első felében*, szerk. KAJTÁR Mária, 15–103 (Budapest: Európa Kiadó, 1988). A kötetben Kertész fordításában jelent meg Arthur Schnitzler *Menekülés a homályba*, Fritz Hermanovsky-Orlando *A családi kép*, Heimito von Doderer *A meggyötört pénzeszacskók* és a *Két hazugság avagy antik tragédia falun* című elbeszélése. A Schnitzler-fordításért Kertésznek 1990-ben 20.000 schilling fordítói jutalmat ítelt meg az osztrák oktatási és kulturális minisztérium.

13 Kertész, *Gályanapló*, 233.

14 HOFMANNSTAHL, *Az árnyék nélküli...*, 20.

Bár az ember halandó voltát kifejező árnyék Hofmannstahlnál és a magyar közösségi identitás árnyékvetülete Kertésznel kevésbé hasonlít egymásra, mindkettő az ember számára a végességével együtt adott létfeltételekre mutat vissza. Kertész nem véletlen eseményt, hanem lélektani törvényszerűséget látott abban, hogy alkalmanként úgy azonosul Magyarország árnyékával, mintha darócruhát öltene magára. A lélektani törvényben a nemzet pszichéje nyilvánul meg, mint-hogy az író esszéjében úgy fogalmaz, „a nemzeteknek nemcsak történelmük, társadalmuk, iparuk meg kereskedelmük van, hanem pszichéjük is”. (319.) A nemzet lelke árnyékként kíséri polgárát, ahogy az a magyar nemzet pszichéje teszi Kertésszel a bécsi bankban. Az egyén és közösség viszonyában megképződő árnyék összességében az ember kollektív lélektani meghatározottságára irányítja rá az elemzői figyelmet.

Az árnyék pszichoanalitikus értelmezése Jung kollektív tudattalanról felvázolt elméletében játszik fontos szerepet. Jung a személyiség negatív, az én számára legkevésbé ismert sötét oldalának leírására használta a fogalmat, amely a személy számára az öt legmélyebben érintő erkölcsi kérdés formájában jelentkezik. Az árnyékszemélyiség erős érzelmi tölteténél fogva azokkal a „megszállt” sötét karaktervonásokkal áll kapcsolatban, amelyek kevésbé ellenőrzöttek, s legnagyobb mértékben telítettek indulati tartalommal. Az individualizáció önmegismerési folyamatának első, az anima megismeréséhez képest kisebb próbatétele, az inas vizsgamunkájának teljesítése az árnyéknak a projekciók ellenállását leküzdő személyiség-integrációjával valósul meg.¹⁵ Kertész olvasta Jung egyes munkáit, azokra reflektálva a vallásos mítoszok hiányában a személyesen megélhető mítoszt, Auschwitz-ot a megismerés határvonalaként fogta fel.¹⁶

Ha a jungi elmélet felől olvassuk, Kertész számára a magyar kollektív identitás képezte személyiségének elidegenedett árnyékoldalát. A határszituációban Magyarország árnyékának megjelenését a valutacsekk ügyintézésé váltja ki: a karakter legkevésbé integrált részével való „dacos” találkozást a szöveg úgy írja le, mintha az író darócruhát húzna magára. A kacagány szinonimájaként a daróc durva, vastag gyapjúposztóból készült régi kabát, jellemzően keleties magyar népviselet. A magyar kollektívum idegensége a posztó új észlelési perspektíváját nyitja meg, az anyagtalan szkialogikus fenomén a daróc-textúrában a psziché materialitásként jelenik meg. Kertész írásmódja Jung analitikus pszichoterápiájától eltérően tehát

15 Carl Gustav JUNG, *Aión. Tanulmányok a Selbst szimbolikájához*, ford. VIDA József, Jung Összegyűjtött Munkái 9/2 (Budapest: Scolar Kiadó, 2017), 15–17.

16 KERTÉSZ Imre, „Hazai levelek”, in KERTÉSZ Imre, *Európa nyomasztó öröksége*, 85–104 (Budapest: Magvető Kiadó, 2008) 90–91, 94–95.

az árnyék anyagi minőségét is feltárja. A darócszövet kapcsán érdemes utalni rá, hogy a textus és a textil szavak a *szóni* jelentésű latin *texere* származékai, a görög *tek-* gyökből képzett *tekhné* a jártasság, kézművesség, mesterség és intrikus csel-szövés mellett a görög *tekton* az architektúra és a tektonika szavakban az „összeillesztés” vagy „összekapcsolás” jelentéseit foglalja magába.¹⁷ A nemzet pszichéje Kertésznél a maga textilis jelentésében egyén és közösség idegenségét fejezi ki. Az anyagi textúra a magyar identitásnak mint ruhának a felvételekor érzékelhető, a ruha teszi tehát a magyart, kizárólag a daróccal felruházott úriember enged a lélektani törvénynek, amikor magyar állampolgárként kiváltja schillingjeit.

Összegezve, Kertésznél a pénz egzisztenciális határtapasztalat kiváltójaként úgy rombolja le az inkognitón alapuló önképet, hogy az árnyék anyagtalan optikai jelenségének a daróc anyagi textúrájává való átalakulásán keresztül mutat rá a lélektani törvényre: arra, hogy az író a magyar közösséghez való odatartozását az elidegenedés révén tapasztalja meg. A lélektani törvény azt jelenti, hogy a pénz nem pusztán a csereérték instrumentuma, hanem az emberi egzisztenciát identikus létében formálni képes materiális jelentésű fétis. A valuta mozgósítja a nemzetek egymáshoz viszonyított monetáris jelentéskülönbségeit, a magyar valutacsekk és az osztrák schilling konverziója kikerülhetetlenül leleplezi a pénztulajdonos nemzeti identitását. Az individuum tehát akár egy osztrák bankban is számára olyan kontrollálhatatlan létesemény alanyává válhat, amelyben akarata ellenére, elidegenedett állapotban a nemzethez való véges közösségvállalásával szembesül. Ebben az esetben „magyarnak lenni” azt jelenti, hogy az egyén a valutacsekk beváltásakor egzisztálja, azaz darócként mintegy magára húzza közösségspecifikus pszichikus létmódját. A banki ügyintézkést Kertész ontológiai eseményként ábrázolja, amikor megtörténik az inkognitó destrukciója, s az egyén saját létének idegenségében érzékeli a magyar nemzeti közösséghez (a nemzet lelkéhez) való viszonyát. A bécsi bankban Kertész számára magyar nemzeti hovatartozása csak az elidegenedés negatív formájában, mint az ember individuális szabadságát korlátozó lelki determináció volt megélhető.

Ha történelmi távlatból vizsgáljuk, hogy a Kertész által megörökített banktapasztalat milyen monetáris politikai feltételek között jöhetett létre, érdemes röviden a fontosabb korabeli gazdaságtörténeti fejleményekről is szót ejteni. A Gorenje-korszak bevásárlóturizmusának a Grósz-kormány által 1988-ban bevezetett világtútlévlé jelentette a nyitányát, amivel a külföldre utazás mindenki számára ál-

17 Victoria MITCHELL, „*Textília, textus és tekhné*”, ford. VERES Bálint, *Pannonhalmi szemle* 22, 2. sz. (2014): 77–89, 80, 88.; Otto PÖGGELER, *Hermeneutik der technischen Welt. Eine Heidegger-Interpretation*. (Lüneberg: Unibuch, 2000), 6.

lampolgári jog lett. A magyar turisták ekkortól kezdődően a szélesebb áruválaszték és az alacsony vámok miatt tömegesen kezdtek el vásárolni az osztrák kereskedelmi egységekben.¹⁸ A bevezetett 400 dolláros valutaellátmányból három év alatt hatszor lehetett külföldre utazni, emellett az utazási költségkeret háromévente 13 ezer forint összegben vasúti, autóbuszjegy vásárlását tette lehetővé. A külföldre utazás feltételeként mindenkinek legalább 3000 forintnak megfelelő, kiviteli engedéllyel igazolt valutával is rendelkeznie kellett. A turistaellátmány és a közlekedési költségkeret terhére megvásárolt külföldi fizetőeszköz, menetjegy az erre a célra rendszeresített valutalapon került nyilvántartásba. A turistaellátmányt 1988-ban 2-2,5 millió jogosult vette igénybe mintegy 485 millió dollárnyi összegben, 1989-ban már négy millióan tették ugyanezt másfél milliárd dollárt költve el Nyugaton. A legnagyobb rohamra az új, szigorúbb vámszabályok 1989. április 8-i hatályba lépése előtti héten került sor, amikor egy hét alatt 900 ezer magyar lépte át az országhatárt. Az áruvásárlási célú valutakereslet nemzetgazdaságra gyakorolt súlyos következményeit hamarosan a magyar társadalom a saját bőrén tapasztalta meg. A hatalmas devizakivitel a Magyar Nemzeti Bank devizatartalékát rövid időn belül a kockázati szint alá vitte, a magyar fizetési mérlegben pedig másfél milliárd dolláros hiányt eredményezett. A magyar kormány a további devizakiáramlás megakadályozása céljából szigorításokra kényszerült, hogy elkerülje a fenyegető pénzügyi csődöt. A banki ügylet történelmi kontextusához hozzátartozik, hogy Kertész hazaérkezése után, 1989 novemberében időlegesen felfüggesztették a valutaellátmány folyósítását, majd új devizasabályozás került bevezetésre, ami a lakossági valutaellátmányt 4 évre 300 dollárban, évi 50 dollárban maximálta.

A *Budapest, Bécs, Budapest* keretes szerkezete a vasúti odaút és az első bécsi taxizás, illetve a hazautazás során igénybe vett bécsi és pesti taxiút elbeszéléséből áll össze. A borraivalót elegánsan megköszönő sofőrrel ellentétben az utolsó bécsi napon egy feltűnően beszédes török vendégmunkás ül a volán mögött, aki abban a hitben van utasát illetően, hogy sok pénzt keres. Tolakodó retorikai offenzívájával, ahogy Kertész fogalmaz, „azonnal frontális támadást indít minden lehetséges inkognitóm ellen” (322.), amivel szemben az önvédelmi stratégia ismét csődöt mond. Az udvariatlan viselkedést az író ismét magyar voltára vezeti vissza, úgy érzi, hogy egy osztrák ügyfél irányában a török férfi nem merné megengedni az indiszkrét és közvetlen modort. Kiszálláskor a sofőr kevesellve a borraivalóval megtoldott összeget, az időközben elsötétült taxiórán látható összegnél harminc euróval többet, százhetvenhat eurót kér, amit minden ellenke-

zés nélkül meg is kap. Az első és az utolsó bécsi taxis pénztapasztalat az elsajátítás és elidegenedés ellentétes folyamatában megképződő emberi egzisztencia önállóságát és önelvesztését mint identitás és imázs korrelációját mutatja be. Az inkognitó lebontásában a Nyugati pályaudvar jelenti az utolsó stációt, amikor az író sietve csörtet át a tömegen a csomagjaival: „Érzem, hogy lehullik rólam az álarc, feltarthatatlanul foszlanak szét inkognitóim. Vagyok, aki vagyok: egy ember a tömegből, akinek feltétlenül taxit kell szereznie” (320.). A gavalléros borraválókát osztogató, elegáns éttermekben étkező idegen úriember helyét az átalakulás végkifejleteként a magyar valóságban magát kiismerő tömegember foglalja el. A beszámoló a gépkocsi ülésén fejeződik be, ahol Kertész elégedetten konstatálja, mennyire élelmesnek bizonyult, miután sikerült beszállnia a pályaudvar előtt várakozó legutolsó szabad taxiba.

Amikor Kertész 1989 októberében a Sparkasséban magára húzta hazája darócgúnyját, hogy azt követően bécsi vendéglőkben, színházakban és operában költse el schillingjeit, szerény eszközeivel maga is hozzájárult a magyar állam pénzügyi egyensúlyának megrendüléséhez. A teljes ösztöndíj azonban az inkognitóban járó úriember jóvoltából így sem fogyott el, 4000 schillinget (mintegy 25000 forintot) hazahozott belőle. Legalábbis ez derül ki a két évvel később megjelent *Jegyzőkönyv* című írásából, amely az ösztöndíj további sorsának történetébe enged betekintést.

Egy vámvizsgálat határtapasztalata (Jegyzőkönyv)

A *Jegyzőkönyv* nem tartozik Kertész legjelentősebb műveinek sorába, megjelenését viszont előzetesen nem várt, zajos és elismerő társadalmi visszhang kísérte.¹⁹ Az író biográfusa úgy értékelte a fogadtatást, hogy a kötet „bombaként robbant a közéletben, és Kertész egy csapásra kultikus íróvá vált”.²⁰ A figyelmet tovább növelte, hogy a színpadi adaptáció Kornis Mihály előadásában a Katona József Színházban mind a közönség, mind a szakma körében osztatlan sikert aratott. Az alkotói pálya alakulása szempontjából a *Jegyzőkönyv* azért tekinthető fontos mérföldkőnek, mert voltaképpen ez a mű tette Kertészt itthon a szűkebb irodalmi közegegen túlmenően a szélesebb társadalmi nyilvánosság számára ismert íróvá.

19 KERTÉSZ Imre, „Jegyzőkönyv”, 2000, 6 sz. (1991): 25–32. A szövegben ezután zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

20 Clara ROYER, *Kertész Imre élete és halálai*, ford. MARCZISOVSZKY Anna (Budapest: Magvető Kiadó, 2019), 286–287.

A monetáris reprezentáció a *Jegyzőkönyvben*, ahogy a *Budapest, Bécs, Budapest* szövegben láthattuk, a törvénnyel áll összefüggésben. A „lélektani törvény” konverziós sémája az idegenségtapasztalat nemzetlélektani helyzetének inkognitó, árnyék, textúra és valuta összefüggésében tulajdonított jelentést. A *Jegyzőkönyvben* az önéletrajzi alany a ráfizetés törvényén keresztül a saját halál egzisztenciális határtapasztalatában részesül.

A novellában az író anyja elvesztését, illetve félbeszakadt bécsi vonatútjának történetét dolgozta fel. Az elbeszélés szerint Kertész a halálesetet követően úgy dönt, elfogadja a fordítói munkáját elismerő osztrák kultuszminisztérium meghívását, és három napot az osztrák fővárosban tölt. Az 1989 októberi ösztöndíjhoz hasonlóan 1991 áprilisában is szakmai útról van szó, a program szerint az író az U. doktornál tett minisztériumi látogatás mellett az „Antropológiai Tudományok Intézetét” (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) kereste volna fel, amely a készülőfélben lévő Wittgenstein-fordítását finanszírozó ösztöndíjról értesítette. Ez az *Észrevételek (Vermischte Bemerkungen)* lefordításához kapott ösztöndíj 1992-ben újabb fél évig biztosított ideális munkakörülményeket Kertész számára, aki a *Valaki más* című kötetben örökítette meg az ebben az időszakban szerzett bécsi élményeit.

A *Jegyzőkönyvben* a kórházban kezelt szülő halála a tervezett utazás előtti éjszaka következik be, ezzel egyidőben iszonyatos jelenés formájában felbukkan az elbeszélő álmában személyes Megváltója. A diegézist átszövik a halál metaforái, a fogorvosnál Kertész „otthagyja a fogát”, az Operában Verdi *Requiem*-je van műsoron. Az elhalasztott bécsi utat mégsem mondja le, hanem egy héttel későbbre jelöli ki az új időpontot. A temetés és az utazás körüli intézendők egybefolynak az elbeszélésben, ennél fogva a halál mint utazás, a lét és nemlét közti határátkelés a szöveg strukturális szervezőelveként jelenik meg. A temetés rituáléjánál gyakran találkozhatunk a pénz reprezentációjával – mint ismert, a görögöknél Kharón, az Alvilág révésze fizetség fejében szállította át ladikjában a holt lelkeket a Sztüx folyón, a neki járó oboloszt a görögök a holtak nyelve alá vagy lezárt szemekre helyezték. A *Jegyzőkönyvben* az elbeszélő a magyar vámellenőrzés alanyaként kénytelen megfizetni a vámot, hogy maga is elszenvedje a halált, s a novella végkifejletében halottként ábrázolja önmagát: „a vonat már csak egy holttestet szállít” (32.). A sajátként megélt halál a Budapest felé tartó vonaton utazó holttest képében nyeri el testamentáris összegzését.

A *Bécs, Budapest, Bécs*hez hasonlóan a pénzügyek intézése ezúttal is a kisepikai mű elsődleges cselekményeleme. A temetési költségek mellett a szövegben a vasúti menetjegyváltás újfent megjelenik témaként:

Megszerzem a halotti anyakönyvi kivonatot, intézkedem a temetésről, s mindenekelőtt fizetek, fizetek, fizetek. Némi megfontolás után mégis a bécsi út mellett döntök. Új helyjegyek, oda-vissza. Fölösleges, így a pénztárosnő, a vonat általában félig üres. De én gondtalanul, biztonságosan, minden esetlegességtől védetten kívánok utazni. E percben nem érdekel a ráfizetés, ami amúgy is az életem törvénye. Ajándékol szánom magamnak ezt az utazást, a magam jótékonykodó, bőkezű barátjaként. (26.)

Ahogy a magyarságával való kényszer-identifikációban lélektani törvényként, úgy az elbeszélő életében most ráfizetés formájában nyilatkozik meg a törvény. Az anyagi-pénzbeli veszteség mellett a 'ráfizetni valamire' jelentésspektusai közé tartozik, hogy valaki pórul jár, megrövidítik, kárt szenved el. Az anyagi ráfizetés három esetben szerepel a novellában, az elhunyt anya temetési költségeinek a háromszor megismételt „fizetek” ige által hangsúlyozott kiegyenlítésekor, a négyezer schilling vámhatósági lefoglalásakor és a visszaúton megváltott vasúti pótjegy megvételekor. A helyjegy előzetes megvásárlását az idézett szövegrészlet szerint a teljes biztonságigényre való törekvés indokolja, s bár a pénztárosnő a *Bécs, Budapest, Bécs* epizódjához hasonlóan ezúttal is segítőkésznek bizonyul, Kertész nem lehet eltéríteni szándékától, s külön összeget ráfizet a felesleges helyjegyért a menetjegyre. A hazaút során a nemzetközi expresszen az írói élettörvény jelenlétét igazolva, a „ráfizetés” kifejezés újra felbukkan a szövegben, de már nem az önkéntes pénzkiadásra, hanem a kalauz által kért, kötelezően megfizetendő tarifára vonatkozik: „A jegyemre, közli, rá kell fizetnem.” (31.) Az egzisztenciális szituátság megfordulásával találkozhatunk ismét, míg induláskor az utazó aggályok nélkül költheti pénzét helyjegyre, hazafelé már ellentétes helyzetben találja magát, s épp csak ki tudja fizetni a pótjegy összegét.

Kertész az ausztriai látogatása előtt minden szükséges pénzügyi lépést megtett, s az Osztrák Irodalmi Társaságtól 1989-ben kapott ösztöndíj mellett a turistaellátmány és valutacsekkek birtokában vágott neki az útnak:

Négyezer schilling lapul a fiókomban; ha netalán akadnának barátaim, akiket 'hűséges olvasóimként' aposztrofálhatok: nos, ők tudják, hogy 1989-ben, vagyis két és fél esztendeje egyhónapos tanulmányi ösztöndíjjal tartózkodtam Bécsben; itt most elárulom nekik azt is, hogy a három évre kiváltható valuta-vagy deviza-nem-tudom-én-micsodámat is kiváltottam, csekkekben és készpénzben; általában fogalmam sincs ezekről a dolgokról (...). (26.)

A monetáris reprezentáció szempontjából tehát a *Jegyzőkönyv* és a *Bécs, Budapest, Bécs* között az 1989 novemberében megspórolt 4000 schilling jelenti az összekötő

kapcsot, a Kertész által hazahozott pénzösszeg lesz a vámvizsgálatnál bekövetkező konfliktus forrása. A konvertibilis fizetőeszközre vonatkozó jogszabályok szerint a magyar állampolgárok 1990-től négy évre legfeljebb 300 amerikai dollárt vagy annak megfelelő összegű más külföldi fizetőeszközt válthattak ki. Ahogy korábban volt róla szó, az évi 50 dolláros turistaellátmány bevezetésére Kertész 1989 októberi hazatérte után került sor. A *Jegyzőkönyv* mindenestre hitelesen szemlélteti az író pénzügyi tájékoztatlanságát, aki a négy év helyett tévesen három éves valutakeretéről ír. A turistaellátmányt 1991-ben 6 millió magyar állampolgár összesen több mint 300 millió dollár összegben vette igénybe, összehasonlításképpen 1989-ben ez négy millió fő esetében másfél milliárd dollár volt.

A novella a törvénysértő pénztapasztalat eseményét egy vámossal való konfliktus formájában beszéli el. A vonatúton lezajlott meglehetősen kínos vámellenőrzés során kiderül, hogy Kertésznél több valuta van a megengedettnél, ráadásul a nála lévő négyezer schilling helyett csak háromezret vall be a vámossal.²¹ Két szabálysértési vétséget követ el egyszerre, megszegi a devizakiviteli szabályokat és a készpénzbejelentési kötelezettséget. A vámossal lefoglalja a pénzt, a jelenetet rendező Kertésznek pedig Hegyeshalomnál le kell szállnia, hogy felvegyék az esetről a jegyzőkönyvet.

A lét tudat stádiumai

Az anya elvesztése a *Jegyzőkönyv*ben az elbeszélő létét eleve a halálhoz való viszonyán, a halált jelképező utazás egzisztálásán keresztül határozza meg. Az elbeszélte történet három egymástól jól elválasztható szakaszra bontható, amelyben különböző egzisztenciális eksztázisok ismerhetők fel.

1. a prereflexív tudat mint az önmaga létmódja: *az író, akiben nincs szeretet*
2. a reflexív tudat mint az ego létmódja: *a rosszhiszemű vámellenőrzés*
3. a posztreflexív tudat mint az ipszeitás létmódja: *a jóhiszemű hazautazás*

(1) A prereflexív tudat eksztázisa: A *Jegyzőkönyv* elbeszélőjének ismertetőjegye, hogy az önmagánál való jelenlétét a szöveg visszatérően a „nincs bennem szeretet” állítással írja le. A szeretethiányban a tudat nem kifelé irányul, hanem

21 A schilling középárfolyama 1991. április 16-án 6.32 forint, a dolláré 74.67 forint volt. A Kertésznél talált 4000 schilling 25.280 forintnak felelt meg, a turistaellátmány 50 dollár 3.734 forintnak. A kettő aránya 6.77, azaz Kertésznél a kivihető valuta összehatárához képest majd hétszer több schilling volt.

önmaga létmódját jellemzi. Az ember képes önmagával szemben negatív módon viselkedni, Sartre a rosszhiszeműség fogalmával írta le a tagadásban önmagát konstituáló tudatot, amelynek a hazugsággal ellentétben nincs transzcendens tárgya.²² A kertészi figurában a „nincs bennem szeretet” folyamatosan semmíti a tudat önmagánál való rögzíthetetlen jelenlétét, a prereflexív tudat a szeretet hiánylétében önmaga tudata. Az elbeszélő utazás közben Salvador Dalí zseninaplóját olvassa, a festőművész írásán keresztül van jelen önmagánál. Adorno kor-diagnózisa szerint az Auschwitz utáni társadalomban az emberek viselkedését a szeretethiányhoz hasonló tapasztalat, a ridegség jellemzi. Az érdekvezérelt attitűd és önzés teljesen áthatja személyiségüket, s emögött nem szentimentális vagy moralizáló okok, hanem a libidinális kapcsolatok hiánya áll.²³ Kertésznek a világ irányában megnyilvánuló elutasító magatartásában feltehetően inkább a gyász-munka lélektana játszik közre.

(2) A reflexív tudat eksztázisa: A vonatúton a vámosságok Tatabánya állomásnál jelennek meg a vasúti kocsiban. A vámellenőrzéssel a prereflexív cogito helyét a reflexív eksztázis veszi át. Sartre számára a reflexió az ego pszichikus tárgyiségéhez tartozik, ahol az emberi kapcsolatok a pszichikai tények szintjén adódnak: „a világban-benne-lévő-ember reflexív tudata a hétköznapi létezésében pszichikai tárgyakkal találja szembe magát”.²⁴ Az új helyzetben a vámosság és utas találkozását valuta és törvény viszonya alakítja. A „magyar vám” hivatalos fellépésében az író intuitív módon észleli a rosszhiszeműséget: „indokolatlanul, ahogyan a nap süt, átvillan rajtam a gondolat: ebben az emberben nincs szeretet” (27). Kertész novellája a vámellenőrzésben azt a folyamatot fikcionálja, ahogy a nem tiszta reflexióban az egymást követő pszichikai tények megjelennek. Az emóciók az író megérzésén keresztül közvetítik a vámosság rosszhiszeműségét, akinek a fellépéséből a valuta témájánál „kiérződik” a jóhiszeműség hiánya: „súlytalan hangon, de valahogy igen gyorsan, amiből talán csak az én Salvador Dalin csiszolt hallásom érez ki valamely alattomos árnyalatot, megkérdezi, hogy mennyi valutát (vagy devizát: a kettő közti különbséget valószínűleg sosem fogom megtanulni) ’viszek ki’”. (27.) A magyar identitást ezúttal az állam képviseletében fellépő vámtisztviselő testesíti meg, aki közli Kertésszel, hogy a négyezer schillingre kiviteli engedélyt kellett volna kérnie, ennek hiányában lefoglalja az összeget.

22 Jean-Paul SARTRE, *A lét és a semmi*, ford. Seregi Tamás (Budapest: L'Harmattan–SZTE Filozófia Tanszék, 2009), 84–86.

23 Theodor W. ADORNO, „Nevelés Auschwitz után”, ford. GUTVILL Sára, in *Holokauszt és autonómiára nevelés*, szerk. KOVÁCS Mónika, 29–41 (Budapest: Hannah Arendt Egyesület, 2001)

24 SARTRE, *A lét és a semmi*. 208.

Az elbeszélés drámai csúcspontját a szabálysértés jegyzőkönyvezése jelenti. Kertész a hegyeshalmi határállomáson három vámos jelenlétében, az esetet dokumentáló jegyzőkönyv elolvasásakor szembesül azzal, hogy a vámos magatartása sem volt jogkövető. Sartre a tiszta reflexió működését katarzisként jellemezte, ez figyelhető meg a jegyzőkönyv Poe versét is megidéző olvasástapasztalatában:

Olvasni kezdem. Az első mondatnál – csaknem három sort tesz ki – elakad a lélegzetem. E pillanatban megszáll, előnt és lenyűgöz a tisztánlátás. E pillanatban végre pontosan tudom már, hogy mi történt velem. Szinte heurékat kiáltanék. Mindent, mindent, /mindent értek, /mindent átlátok már! /Hollóid szárnyát hallom suhogni... (30.)

A megvilágosodás abból a felismerésből ered, hogy a vámos nem tájékoztatta előzetesen az író a kivihető összeg felső határáról és a vonatkozó jogszabályokról. Az elbeszélő elragadtatása átcsap önsajnálathoz és a törvénytelen törvények koraként leírt pártállami múlt ötven évének felidézésébe, hogy eljusson az önfelmentő ítéletig, miszerint „aki erre a kérdésre válaszolt, nem én voltam”, hanem az évtizedek alatt halálra gyötört, sebzett polgár. A reflexív tudat eksztázisa saját múltjában, az ösztönvilágban talál rá az esemény pszichikai értelmére:

ez a méltatlan és gyilkos élet ilyen mélyen véste be gonosz jegyeit az ösztöneimbe. Ez az ember – fölteszem: anélkül, hogy maga is tudott volna róla – a pusztá magatartásával, a modorával jóleveg hazudni kényszerített. Szinte sajnálom, hogy emberemet, a vámost, nem részeltethetem a megvilágosodásomban, hogy nem oszthatom meg vele nyilvánvaló igazságunkat. Elvégre ő is ember, neki is vannak ösztönei. És az ő ösztöneibe is ugyanazt vésték bele az évtizedek, mint az enyéimbe, csak éppen az ellenkező előjellel. Azt mondom tehát, hogy a jegyzőkönyvet, ebben a formájában, nem írom alá. Miért? Mert nem felel meg a valóságnak, hogy a felszólítása előtt ismertette volna velem a törvényt. De igenis, ismertette. (30.)

Az ösztönökbe vésett tapasztalatokból származik a közös sors, amely az író és a vámos viselkedését determinálja. Mivel az emberi magatartást az ösztönszféra inskripció-struktúrája határozza meg, a szereplőket az „ellenkező előjelű” bevésség egymás komplementer figuráiként mutatja be. A cselekmény az ösztön-automatizmusok logikája szerint zajlik le, melynek egyedüli rejtett célja az író döntő megvilágosodásának az előidézése. A *Jegyzőkönyv* legfontosabb felismerése, hogy a totalitarizmus a tudattalan ösztönvilága felett is hatalmat gyakorol, az egyén lelkében, az ego szintjén nem részesülhet a szabadságból. Az államszocializmus társadalmilag elfogadott magatartásmintáiban tehát a kollektív tudattalan ösz-

tönvilágába bevésődött lelki mechanizmusok aktiválódnak. A jegyzőkönyv aláírásának elutasítása azért döntő cselekedet, mivel az ego múltból megörökölt ösztönközösségének lerombolását, s ezzel együtt a személyes egzisztenciális szabadság kivívásának az aktusát jelenti. Az ösztönfolyamat végső pontját a reflexív önábrázolás képezi, ahol az író önmagát mint önmaga által megalkotott fikatív alter egót ismeri fel:

Sokkal inkább foglalkoztat az a, mondhatnám kielégítő érzés, hogy mindaz, ami itt történt és történik, a legsajátabb képzeletem terméke, és a legsajátabb képzeletem törvényei szerint történt és történik. Hivatkozom ismét az, akárcsak egyetlen 'hűséges olvasómra' – aki talán egyedül én vagyok: prófétikus regényemben ezt a jelenetet szinte szórul szóra olvashatja. Ugyanez a magatartás, ugyanez az eljárás, ugyanez az émyélyítő törvényeskedés, miközben tetőtől talpig kirabolnak, majd meggyalázva és homályos fenyegetésekkel bemocskoltan az ismeretlen ég alá kilöknek. Mint különös, **regénybeli alteregóm**, Köves, én is a tágasabb világba indultam, hogy egy isten háta mögötti, mocskos határállomásra érkezzem, ahol itthon, nyomorúságosan, végzetesen, halálosan itthon vagyok. Az élet, lám, utánozza a művészetet, de csakis az olyan művészetet, amely az életet vagyis a törvényt utánozza. Nincs véletlen, minden értem és általam történik, és ha majd bejárom utamat, megértem végre az életemet. (31.)

Az elbeszélő számára *A Kudarc* Köves nevű főhőse, a saját írói képzelete által teremtetett fikatív hős, önmaga alter egójaként jelenik meg. A fikció és a valóság világában közös, hogy mindkettőben a képzelet törvénye érvényesül, s az elbeszélői szubjektum a törvény hatálya alá tartozik. A fikcióképző imaginárius a mimézis elve szerint működik, az élet és a művészet a törvényt utánozza, a törvény a tükröző-tükrözött struktúra szerint szerveződik. Kertész önmagát mint alter ego-t, azaz a saját egóját nem egy másik személyben, hanem regényfigurájában ismeri fel. A valuta lefoglalásával kezdődő folyamat a képzelet törvényének alávetett, passzív ego felfedezésével ér véget. Az ego az egyén szabadság és szeretet nélküli, a psziché ösztönmechanizmusában megképződő tárgy ontológiai állapota. A *Jegyzőkönyv*ben a törvénysértő deviza birtoklása robbantja be az egohoz vezető folyamatot, a szöveg monetáris reprezentációjában a törvénysértő határtapasztalat vezet el az ego megismeréséhez.

(3) A posztreflexív tudat eksztázisa: A jegyzőkönyv aláírásának elutasítása után az ego helyét az ipszeitás (*Selbstheit*) foglalja el az epikai világ eksztázisában. Amíg az ego a tudat tárgyaként adott, az ipszeitás maga a tudat ontológiai alapja, Sartre megfogalmazásában „az ipszeitás, a személyes lét alapja, teljesen különbözik az Egotól”, mivel „a tudat konkrét és sui generis lét” s ez „a tudat ipszeitás,

nem pedig egy átlátszatlan és hasznavehetetlen Ego székhelye”.²⁵ Az individuum az ipszeitásban sajátítja át, veszi birtokba a tudatát, s egzisztálja a létét mint a *saját* véges tudatát. Az emberi egzisztencia új létmódja az egofüggő rosszhiszeműség, a pszichikai realitás reflexív tükörstruktúrájának a meghaladásával jön létre.

A vámhelyiségből való eltávozása után a *Jegyzőkönyv* elbeszélője úgy dönt, hogy pénz hiányában Bécs helyett visszautazik Budapestre. A nemzetközi járatra való felszálláshoz előbb a vámosztól, majd a határőrségtől kell engedélyt kérnie. A határőrrel való találkozás az ipszeitás létmódjához tartozó posztreflexív jóhiszeműség ábrázolásaként vehető számba:

Jó negyedóra múlva szikár, korosabb, szemüveges, közigazgatási arcvonású tisztet látok a sín mentén poroszkálni, néhány alacsonyabb rangú egyenruha társaságában. Megszólítom, előadom kérelmemet. Úgy érzem, kezd kiütközni rajtam a csüggedtségem. De ez a tiszt érteni látszik, amit mondok. 'Le kellett szállnia a bécsi vonatról?' – kérdi diplomatikusan, de szigorúan. Igenis, le kellett szállnom. Rendben van, szól, engedélyezi; kurtán, tárgyyszerű megvetéssel tetőtől talpig végigmér, majd továbbindul. Mégis: határozottan érzem, hogy ebben a tisztben van szeretet. Börtönökben, táborokban, egyéb ilyenféle helyeken mindig akad egy-egy tiszt vagy altiszt, aki visszaadja az életbe vetett hitedet. Az ilyen tisztben megbízunk, ha ő hallgat ki, nem hazudunk, jelenlétére vigasztként sóvárgunk, és ha agyonlő is, tudjuk, hogy nem kedvtelésből teszi, hanem azért, mert mást nem tehet. (31.)

A tárgyilagosan rövid hivatalos párbeszédben a jóhiszeműség nem jelent mást, mint visszaadni a bűnösnek „az életbe vetett hitet”, s erre csak az a tiszt képes, akiben van szeretet. A másik tekintete, ahogy „kurtán, tárgyyszerű megvetéssel” végig méri az író, a Másik tárgykonstituáló tekintetéhez hasonlatos, amikor „a személy a másik számára való tárgyként van jelen a tudatnál”.²⁶ Mivel a Másik nem pszichikus tükör, ezért megszégyenítő tekintete az egyént a posztreflexív tárgy tudat formájában határozza meg. A határőr megnyitja az utat a hazatéréshez, a vonatra való felszállással az utazás képében megjelenített halál az eredet-höz való visszaút formáját ölti magára.

A novella a pénzábrázolás utolsó epizódját a kalauz megjelenéséhez köti. A ráfizetés az író életének törvénye, ennek utolsó megnyilatkozásakor Kertész már törvény- és normakövető magatartást tanúsít:

25 SARTRE, *A lét és a semmi*, 299.

26 Uo., 322. *A lét és a semmi*ben az autentikus magatartásfajtaként leírt szégyenben az alany a Másik jelenléte által nézett tárgy. Uo., 355.

Itt a kalauz. A jegyemre, közli, rá kell fizetnem. Mennyit? – kérdem, nagyon szerényen, nagyon udvariasan. Azért, kezdi magyarázni, mert... Nem azt kérdezem, szakítom félbe, nagyon szerényen és nagyon udvariasan, hogy miért, hanem hogy mennyit, mert esetleg nincs nálam elég pénz. Ötszáznegyven forintot, hangzik a válasz. Megnyugszom. Fizetek. A kalauz azért magyarázattal szolgál; hasztalan teszi, nagyon szerényen és nagyon udvariasan végighallgatom, de nem értem, és nem is érdekel. Fő, hogy nem kellett újra leszállnom. (31–32.)

A pénzhasználat ismételten vasúti menetjeggyel kapcsolatban jelenik meg, a kalauz viselkedése teljesen ellentétes a vámoséval, míg a vámtestet a kötelező tájékoztatást is rosszhiszeműen elhallgatta, a jegyellenőr akkor is magyarázattal szolgál, amikor erre az elbeszélő már nem tart igényt. Fizetőeszközként ezúttal nem osztják schilling, hanem magyar forintot szolgál.

Kertész az ego halálának ábrázolásával fejezi be novelláját, mely halált tanúságtételként mutatja fel a mű. A szöveg utolsó szakaszában a vonat megérkezik Tatabányára, a vámellenőrzés kezdetének helyszínére, ahol az élet és sors köre bezárul: „ezenközben én is bejártam utamat: íme, értem az életemet” (32.). Az események hatása olyan intenzitással és hevességgel tör elő az íróban, hogy úgy érzi, több fájdalmat nem képes elviselni, elvesztette immunitását, testén nem lehet újabb sebet ejteni. Mint ismert, a trauma görög szó sebet jelent, a *Jegyzőkönyv* a traumatizált test képével zárul, amely paradox módon mint abszolút seb sebezhetetlen testként jelenik meg. A vonat utasa ráfizetett és megfizetett minden tetéért, a pszichéként felfogott ego halálával a test holttestként marad vissza: „a vonat már csak egy holttestet szállít. Halott vagyok.” (32.) Az ego kimondja saját halálát, a holttest mint az obolossal ellátott görög holttesteké, a vonaton tovább halad visszafelé, ahonnét néhány órája elindult. Az államhatár átlépésének kudarcra után Kertész nem csak Bécsbe, Budapestre sem érkezik meg. A *Bécs, Budapest, Bécs* befejezésében az ösztöndíjas úriember a Keleti pályaudvaron átalakul tömegemberré, a *Jegyzőkönyv*ben ez nem következik be, a vámellenőrzés alanyától az úton-lét állapotában veszünk búcsút. Az útirány inverziójával együtt megváltozik az élet és halál viszonyában pozicionált individuum helyzete, akinek az ego halála után a holttest tanúsítja túlélését.

A vonatút lezárhatatlan önfelszámoló folyamata és az ego véglegesen lezárt halála Kertész művében végül túlélés és tanúság kettősségében nyeri el jelentését. Az ego és a test elválasztásával végbemenő halál ábrázolásával a túlélő egzisztencia saját véges voltát mint tanúságot mutatja fel: megéltém a saját halálom mint az ego elvesztését, íme ezt tanúsítja a vonaton utazó holttestem. A vonaton immár érvényes jeggyel utazó holttestről sok mindent elárul, hogy megfosztották

összes valutájától, s alig maradt magyar forintja – a ráfizetés törvénye ennyiben maradéktalanul beteljesedett rajta. Kertész epikai munkája összességében ezért is értelmezhető a monetáris irodalmi reprezentáció olyan példajaként, amely úgy cselekményesíti a valutával kapcsolatos törvénytörtő határtapasztalatot az ego halálának sajtáttá-tevő eseményeként, hogy az utazó ipsiszeitását mint halott testet mutathatja fel túlélésének egzisztenciális tanúságként.

Az irodalmi Nobel díj törvénybe foglalt adómentessége

Kertész számára az anyagi egzisztencia kérdéseit a 2002-ben elnyert irodalmi Nobel-díj oldotta meg végérvényesen. A díj mellé tíz millió svéd korona, akkori árfolyamon kétszázhatvan millió forintnyi összeg járt, amelynek köszönhetően végleg maga mögött hagyhatta a pénzsűke miatt szorongó keleti viselkedésmódellet.²⁷ Kertész a nagystílusú művész szerepét játszva vázolta fel a Nobel-díjjal járó pénzösszeg felhasználására vonatkozó elképzeléseit:

mit válaszoltam a hír hallatának pillanatában arra a kérdésre, mire fogom fordítani a pénzt: Ich werde es verschwenden, azaz el fogom tékozolni – mondtam feltűnően 'széles', magyaros kiejtéssel. De elégtételnek miért éreztem volna? Hiszen eleget dolgoztam, most tulajdonképpen kiszabadult a művem a karámból, és elárasztotta a világot, ez gyönyörű dolog.²⁸

Talán mondanunk sem kell, Kertész természetesen nem tékozolta el a pénzüjtalmat, ami után a hatályos személyi jövedelemadóra vonatkozó törvények értelmében 40%-os jövedelemadót kellett volna fizetnie. Az Országgyűlés a Medgyessy-kormány előterjesztése alapján 2002 novemberében úgy döntött, hogy a Kossuth és a Széchenyi-díj adómentességét kiterjeszti a Nobel-díjra, így a teljes összeget megtarthatta. Mindez azért érdekes, mert a politikai döntés eredményeként Kertész lett az egyetlen magyar író, akiről elmondható, hogy valutából származó, kifejezetten az írói munkáját honoráló jövedelme miatt a magyar tör-

27 A díjátadó előtt néhány nappal Kertész a bécsi Burgtheaterben volt vendég, ahol a szabadság nyugat-európai helyzetére vonatkozó kérdésre derűltséget kiváltva megjegyezte: az utóbbi évtizedekben egyes vélemények szerint háromféle diktatúra létezett, a náciké, a kommunisztáké és a pénzé, ami őt illeti, a Nobel-díjnak köszönhetően már a harmadikat is túl fogja élni. HORVÁTH Judit, „Jó élni a halál után”, *Magyar szó*, 2002. dec. 3., 1.

28 „A Sorstalanságot a Kádár-rendszerrel írtam” – Kertész Imrével Rádai Eszter készített interjút”, *Élet és irodalom*, 2003. máj. 30., 22. 3.

vényhozó hatalom változtatott a hatályos magyar (adó)jogszabályokon. A bécsi ösztöndíjas október után tizenhárom évvel Kertésznek tehát már nem kellett a nemzet árnyékának darócgúnyját magára öltenie, amikor a lélektani törvény alanyaként elszenvedte az őt magyarsága miatt Nyugaton ért hátrányos megkülönböztetést: írói életművének sikere arra készítette a magyar államot, hogy a Nobel-díj esetében kivételt teremtsen számára a mindenkire kötelező közteherviselés rendje alól. A személyi jövedelemadóról szóló törvény módosítása száznegy millió forintot hagyott Kertésznél, amelyet értékelhetünk úgy, mint a magyar adófizetők nagyvonalú anyagi elismerését az író irányában. Ami 2002-ben teljesen új megvilágításba helyezte a „keleti lágerlakó” író egzisztencia életének a kényszerű árnyékidentifikációban és a ráfizetésben megnyilatkozó törvényét.

„Amikor az ember előző nap eszi meg a mait”

A szovjet munkatáborok gazdasági reprezentációja és a szocialista nyilvánosság ökonómiája Lengyel József egyik elbeszélésében

A 20. századi szovjet munkatáborok, amelyek fennállásuk során többmillió deportált – és köztük többszázezer magyar állampolgár – meghatározó tapasztalatát jelentették,¹ az emberi kiszolgáltatottság sajátos ökonómiáját hozták létre. A gyakran kietlen vidékeken, zord időjárási és mostoha infrastrukturális körülmények között végzett kényszermunka a Szovjetunió számára gazdasági hasznot, az elhurcoltak többsége számára mérhetetlen szenvedést jelentett. Az alapvető élelmiszerek megvonása, a megfelelő ruhanemű hiánya, az infrastrukturális deficittek egyaránt a táborok elnyomó biopolitikájának szerves részét alkották. A szovjet munkatáborok megrázó tapasztalatait a kulturális emlékezet médiumaként² az ún. „lágérirodalom” körébe tartozó irodalmi művek az 1960-as évektől fogva növekvő számban tematizálták. De miként lehetett számot adni a szovjet rendszer és a sztálini diktatúra által előidézett traumákról a vasfüggöny mögötti cenzúrázott, és a hruscsovi olvadás időszakában is csak korlátozottan liberalizálódó szocialista nyilvánosságban?

Az alábbi tanulmány a korabeli „lágérirodalom” egyik művét, Lengyel József 1963-ban megjelent *Elejétől végig* című elbeszélését vizsgálja döntően két szempontból. Egyrészt arra kíváncsi, hogy az elbeszélés milyen gazdasági reprezentációját kínálja a szovjet munkatáboroknak; másrészt arra, hogy a szovjet munkatáborokról való közbeszéd igénye és a korabeli kulturális nyilvánosság szűkös keretei milyen ökonómiáját hozták létre mindannak, ami elmondásra volt szánva és amit az adott szűkös keretek között el lehetett mondani. A vizsgálat során ezért először áttekintem az elbeszélés megjelenésének körülményeit és korabeli

- 1 Ann APPLEBAUM, *A Gulag története*, ford. TOMORI Gábor, 2 köt. (Budapest: Európa, 2005), 1:14.
- 2 Astrid ERLI, *Memory in Culture*, ford. Sara B. YOUNG, Palgrave Macmillan Memory Studies (London: Palgrave Macmillan, 2011), 149 skk.

repcióját, majd rátérek az elbeszélés és a cenzúrázott nyilvánosság közötti feszültségeket feloldó „rítusokra”, amit gazdasági tranzakcióként értelmezek. Ezt követően tárgyéletrajzi megközelítésben tárgyalom a kenyér motívumát, amely az elbeszélés egészét végigkísérve a bőségről – és ezen keresztül az éhségről – való beszédet is lehetővé tette. Külön fejezetben térek ki a táborok gazdaságának működésére, amelyet radikális hiánygazdaságként értelmezek, és az alkalmazott túlélési praxisokra, amelyeket mindenekelőtt tárgyelméleti kontextusban, a tárgyak megváltozott percepcióját és értékviszonyaik átrendeződését a középpontba helyezve tárgyalok. Végezetül pedig – visszatérve a szövegben „elvégzett” rítusok gazdasági értelmezéséhez – az elbeszélés zárlatának egyik kiemelt alakzata, az „elévült tartozás” szemantikáját igyekszem szétszálazni.

Az Elejétől végig megjelenése és korabeli recepciója

Az 1960-as években, a hrucsovi liberalizmus enyhülő légkörében lehetővé vált a sztálini időszak törvénytelenégeiről való nyilvános beszéd – igaz, erősen korlátozott és felügyelt módon. A szocialista szervek és a kultúrpolitika szereplői kiemelt figyelmet fordítottak a személyi kultusz időszakáról való diskurzus „ellenőrzésére, kiválogatására és megnevezésére”, valamint „a termékek újraelosztására” annak érdekében, hogy „csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát.”³ Ekkoiban a sztálini időszakról való közbeszéd mintázatát a hivatalos „igazság” újratermelő diszkurzív keretei határozták meg. Röviden szólva, a sztálini korszak megítélésének abból az alapvetésből kellett kiindulnia, hogy a kommunista eszmének és igazi híveinek semmi közük sem volt azokhoz a bűnökhöz (köztük a munkatáborok kegyetlen rendszeréhez, amelynek igaz kommunisták is áldozatául estek), amelyeket a kommunizmustól idegen erők követtek el a kommunizmus nevében. A szocialista nyilvánosság terében a sztálini korszak olyan torzulásként jelent meg, amelyet végül a szocializmus ereje küszöbölt ki és vetett ki magából.⁴

A személyi kultusz időszakáról és a sztálini munkatáborokról szóló közbeszéd részben a „lágerirodalom” körébe tartozó művek körül zajlott. E közbeszéd egyik szereplője és egyben tárgya Lengyel József volt, aki – miután több mint

3 Michel FOUCAULT, „A diskurzus rendje”, in Michel FOUCAULT, *A fantasztikus könyvtár*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, 50–74 (Budapest: Pallas Stúdió–Attraktor), 51.

4 DANYI Gábor, „»Hivatalos szamizdat«. Lengyel József Szembesítés című regényének kiadási stratégiai”, *Filológiai Közöny* 61, 2. sz. (2015): 249–278.

másfél évtizedet töltött szibériai munkatáborokban – visszatért Magyarországra, és hatvanéves korában újrakezdve irodalmi karrierjét többek között a „lágerirodalom” körébe tartozó írásokkal jelentkezett. Lengyel irodalmi mezőben betöltött pozíciója rendkívül összetett volt: erkölcsi tőkéje és autoritása a kommunista mozgalomban betöltött szerepéből, kommunista meggyőződéséből és áldozati múltjából származott, miközben gyanakvásra adott okot, hogy írásaiban egyre kritikusabban tárgyalta a személyi kultusz időszakának bűneit. Ezek az ellentmondások Lengyel műveinek kiadáspolitikáját is áthatották: míg az 1918–19-es eseményekről, köztük a Tanácsköztársaság időszakáról szóló „történeti riportot”, a *Visegrádi utcát* támogatták, a szovjet munkatáborok szenvedéseit feldolgozó *Elejétől végig* című elbeszélést türték, addig a jóval kritikusabb – a náci koncentrációs táborok és a szovjet munkatáborok tapasztalatait összehasonlító – *Szembesítés* című regényt tiltották.⁵

Kétségtelen, hogy az *Elejétől végig* megjelentetésének nem kedveztek a kultúrpolitikai szereplők félelmei. Kádár János úgy nyilatkozott, hogy „úgy van ezekkel a dolgokkal, mint Lóth [sic!]”: „nem mer hátranézni, hogy sóbálvánnyá ne merevedjen”, és amiatt aggódott, hogy az elbeszélés „a szomszéd dolgáról beszél, és hogy nem szereze-e örömet az ellenségnek”.⁶ Lengyel több alkalommal is hangoztatta a személyi kultusz éveivel való szembenezés szükségességét, kifejtve, hogy „kultusz nincs kultiválók nélkül”, és hogy „a kultiválás gyökereit kell felszámolni”.⁷ Ennek érzékeltetésére Lengyel rendszeresen használta a gennyes seb metaforáját, mondván, hogy „nem szabad bekötni a sebet, mielőtt kitisztítottuk volna a gennyet”.⁸

Kiadáspolitikai szempontból új helyzetet teremtett, hogy Alekszandr Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című művét, amely az elsők között tudósított a szovjet lágerek kegyetlen világáról, 1962 szeptemberében leköszölte a *Novij Mir* című folyóirat Moszkvában. „Az ő sikere az én pozíciómat is erősíti” – írta Lengyel, „és nemcsak néki, nekem, de minden írónak helyet szorít a nap alatt, aki – képessége szerint őszintén, igaz ember módjára jó ügy szolgálatában forgatja tollát, akár egy a mieinkhez hasonló, akár egész más téma kapcsán”.⁹ A Szolzsenyicin-mű közlésének stratégiai jelentőségét az *Új Írás* főszerkesztője, Illés Lajos is felismerte, s ez vezetett ahhoz, hogy meg merje kockáztatni az *Elejétől végig* közlé-

5 LENGYEL József, *Noteszek*, 1971. március 8., MTA Kézirattár Ms 5535/29. A *Szembesítés* kiadástörténetéről lásd DANYI, „»Hivatalos szamizdat«”, 249–278.

6 „Az *Élet és Irodalom* látogatóban Lengyel Józsefnél”, *Élet és Irodalom*, 1966. május 7., 12.

7 LENGYEL József, *Noteszek*, 1963. március 14., MTA Kézirattár Ms 5535/12. Vö. még „Az *Élet és Irodalom* látogatóban Lengyel Józsefnél”, 12.

8 Uo.

9 LENGYEL József, „Szolzsenyicin könyvének megjelenése előtt és után”, *Új Írás* 3, 4. sz. (1963): 469.

sét a folyóiratban.¹⁰ Lengyel elbeszélése végül 1963 januárjában jelent meg az *Új Írásban*,¹¹ közvetlenül azelőtt, hogy az *Ivan Gyenyiszovics egy napjának* magyar fordítása napvilágot látott a *Nagyvilág* hasábjain.

Lengyel önéletrajzi ihletettségű elbeszélése a börtön, a szovjet kényszermunkatáborok, majd a száműzetés évei jelentette megpróbáltatásokról és azoknak megrázó részleteiről számolt be. A szaggatott, mozaikszerű, helyenként drámai feszültséggel teli elbeszélés számos szöveghelye kapcsolódott az 1961-ben megjelent *Igéző* ciklus írásaihoz, de abban különbözött azoktól, hogy kerek kompozícióba rendezve – „elejétől végig” – beszélt el újra a traumatikus tapasztalatokat: mindenekelőtt a táborok katasztrofális életkörülményeit és a mindennapi túlélésért folytatott küzdelmet. A retrospektív elbeszélés ugyanakkor ezeket az élményeket az élettörténet tágabb keretébe ágyazta, megjelenítve az elbeszélő ifjú- és öregkorát is. A lineáris történetvezetésű elbeszélés főhőse az általában Lengyel alteregójaként kezelt és a szerzővel azonosított Nekezerdi György volt, aki már az 1961-es *Igéző* ciklusban is felbukkant.

Az *Elejétől végig* megjelenése nagy hullámokat korbácsolt a magyar irodalmi életben. Az elbeszélés ellen Zala Tamás újságíró 1963 márciusában intézett – ahogy Lengyel nevezte¹² – „durva publicisztikai kirohanást” a *Magyar Nemzet* hasábjain. Zala megdicsérte Szolzsenyicin művét, mondván, hogy az kellőképpen érzékelteti a helyzet bonyolultságát, aláhúzza, hogy „ezek az ártatlanul halálraszánt emberek szocialista várost építenek” és elmarasztalta Lengyelét, amely az ábrázolt világot „hideg-rideg hold tájba helyezi [...] és undorító férgekkel népesíti be”, s amely így „sajátságos optikai csalódást” okoz.¹³ Zala kétségbe vonta Lengyel illetékességét is, tovább szöve az Olasz Kommunista Párt főtitkárának, Palmiro Togliattinak tulajdonított tételt, mely szerint „a Sztálin-kérdésben a végső igazságot a Szovjetunióknak kell kimondani”.¹⁴ Lengyel illetékességével kapcsolatban Zala hangot adott azon kétségeinek is, hogy „képes-e az odaplántált élet arra, hogy felvegye, magába szívja és visszavetítse mindazokat a történelmi hagyományokat, a társadalomnak azt a teljességét és a néplélek rejtelmét,

10 ILLÉS Lajos, „Lengyel József a törvénytörő perekről és a kényszermunka-táborokról”, in ILLÉS Lajos, *Az Új Írás hőskora*, 67–76 (Budapest: Hét Krajcár, 2002), 71–72.; ILLÉS Lajos, „Lengyel József a lágerekről”, in ILLÉS Lajos, *Az író magántörténelme*, 33–42 (Budapest: Hét Krajcár, 2008), 36.

11 LENGYEL József, „Elejétől végig”, *Új Írás* 3, 1. sz. (1963): 37–71. A továbbiakban – ahol ezt külön nem jelzem – erre a kiadásra utalok az oldalszám zárójeles feltüntetésével.

12 „Az Élet és Irodalom látogatóban Lengyel Józsefnél”, 12.

13 ZALA Tamás, „Felismerések és félreismerések az »Ivan Gyenyiszovics egy napja« körül”, *Magyar Nemzet*, 1963. február 17., 9.

14 Uo., 9.

amelyek együttesen adnak magyarázatot a személyi kultusz rendkívül összetett jelenségének keletkezésére és arra, hogy aránylag hosszú ideig hathatott a szovjet életben”.¹⁵ Zala írásával – kiállva Lengyel elbeszélése és a szerző személye mellett – több cikk is vitába bocsátkozott.¹⁶ A vita központi kérdése az volt, hogyan lehet irodalmi igénnyel beszélni a személyi kultusz korszakáról, és Lengyel, illetve Szolzsenyicin műve milyen mértékben tesz eleget ezeknek az elvárásoknak.

A mű közlése komoly fejfájást okozott Aczél Györgynek is, akitől a Politikai Bizottság igazoló jelentést kért.¹⁷ Ráadásul egy dokumentum szerint Andics Erzsébet, a Szovjetunióban történészi képezést szerzett és a dogmatikus kommunisták közé tartozó politikus is feljelentette Aczélnál Lengyelt „orosz munkatáborokról szóló novellájának közlése miatt”.¹⁸ Lengyel ezt úgy kommentálta, hogy „szívesen csinálnának így kis miniatűr Rajk-pert – velem.”¹⁹ A „rosszkedvű és zülalt” Aczél egy Király Istvánnal folytatott beszélgetésben az *Új Írás* főszerkesztőjének, Illés Lajosnak a felelősségét emlegette,²⁰ akit az ügy folyamán 1964. március 19-én leváltottak.²¹ Aczél az is nyugtalaníthatta, hogy az elbeszélést érdeklődve fogadták nyugaton is.

A Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásában a megjelenése után nem sokkal folytatásokban olvasták be a regényt.²² A Szabad Európa Rádió egyik munkatársa úgy vélekedett, hogy „a sztálini terrorról” szóló „irodalmi tevékenységnek megvannak a feltételei” Magyarországon: „az író kizárólag csak abban a szellemben írhat, hogy a kommunista világnézetnek, a pártnak, a rendszernek semmi, de semmi köze a személyi kultusz torz és bűnös módszereihez”, kifejezésre juttatva, hogy „a terror poklában szenvedő igazi kommunisták hűek maradtak az esz-

15 Uo.

16 TATAY Sándor, „Egy nap és a mindennapi kenyér”, *Élet és Irodalom*, 1963. február 23., 3; HEVESI Gyula, „Egy félresikerült kritika félreismeréséhez”, *Élet és Irodalom*, 1963. márc. 16., 5. Vö. még ABELOVSZKY József, „Félreértelmezések az »Ivan Gyenyiszovics egy napja« körül”, Politikatörténeti Intézet, PII 897. fond (Matejka Jánosné iratai), 57. őrzési egység (Abelovszky József írása Szolzsenyicin és Lengyel Józsefnek a személyi kultuszról írott cikkéről, elbeszéléséről).

17 KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton (Budapest: Magvető, 2017), 92.

18 LENGYEL József, HU OSA 300-40-6 Box 21 [Lengyel Jozsef]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Biographical Card Files (Series 6), Vera & Donald Blinken Open Society Archives, Budapest.

19 LENGYEL József, *Noteszek*, 1962. június 24., MTA Kézirattár Ms 5535/10.

20 KIRÁLY, *Napló 1956–1989*, 92.

21 ILLÉS Lajos, „Vizsontagságos utam az irodalomba”, in ILLÉS Lajos, *Az író magántörténelme*, 9–28 (Budapest: Hét Krajcár, 2008), 25.

22 KIRÁLY, *Napló 1956–1989*, 92.

méhez”.²³ Mint a rádió e munkatársa megjegyezte, „ennek a rituális jellegű eljárásnak minta-példányát szolgáltatja Lengyel irodalmi kis remekműve, az *Elejétől végig*”, ugyanis „az ajánlás, a befejező fejezet, valamint a regény tengelyében lévő beszélgetés egy kommunista és egy Isten-hívő között, ennek a rítusnak megfelelően készültek.”²⁴ Az alábbiakban e megfigyelést használom sorvezetőnek: abból indulok ki, hogy az említett szövegrészek – más elemekkel kiegészülve – a szocialista szervek által elvárt ideológiai tartalmakat közvetítették.

A megszólalás rituáléi

Az *Elejétől végig* korabeli hivatalos recepciójában az egyik leggyakoribb hivatkozási pont a mű tengelyében elhelyezkedő, két táborlakó között folyó dialógus volt. Egy „öreg bolsevik”, Iván Timofejics és egy „szektás istenkereső”, Kondrát Ivanovics pártfogásukba vesznek egy munkatáborbeli fiút, akit – amellet, hogy kenyéradagokkal támogatnak – világnézetükről is igyekeznek meggyőzni.

A fiú kérdi: – Iván Timofejics, maga most is kommunista?

– Hát mi más lennék? Hm? Legény?

– De azok azt mondják, hogy maga „népellenség” és ők az igaziak, a hűek.

– Az íróasztalukhoz, igen, ahhoz hűek. De én a párthoz vagyok hű és a néphez. Hát te ezt talán nem tudod?

[...]

– És nem értem, hogyan maradhat maga kommunista.

– Hát hogy gondolod? Ezek miatt – és vastag, visszahajló hüvelykujjával a háta mögé mutatott –, ezek miatt ne maradnék én kommunista? (54.)

E szövegrészt az egyik kritikus, Gondos Ernő az „elbeszélés legköltőibb »versszakaként«” emlegette,²⁵ s magyarázatként ezt fűzte hozzá: „A fiú nehezen fogja fel a fejtegetéseket, de az olvasó megérti, hogy ez az ember, és sokan mások képesek voltak elválasztani a Szovjetuniót és a szocializmust a gazságoktól, amelyeket

23 „Lengyel József munkái elősegítik a magyarországi erjedést”, HU OSA 300-40-5 Box 110 [Lengyel József]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Biographical Files (Series 5), Vera and Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

24 Uo.

25 GONDOS Ernő, „Az Igéző ciklusról”, *Kortárs* 12, 12. sz. (1968): 1946–1953, 1952.

nevükben elkövetek.”²⁶ (Gondos ideológiailag egyértelmű és vonalas értelmezéstől eltért Tordai Zádor filozófusé, aki nem Iván Timofejics elvhűségét hangsúlyozta, hanem a két öreg erkölcsi nagyságát és emberségét.²⁷) Mindazonáltal az idézett passzus a kommunista elvhűséget és humanizmust volt hivatva kifejezni.

Az elbeszélés zárlata is ideológiailag terhelt volt, így értelmezhető ún. „vörös farkként” is. Ez az eljárás a Kádár-korszakban hivatalos formában megjelentetett írások esetében bevett gyakorlatnak számított, amelynek alkalmazása – vagyis a cikk végére illesztett pártos állásfoglalás, a hivatalos ideológiai frázisok rítusszerű megismétlése – esetén a hivatalos véleménytől is el lehetett térni.²⁸ Az *Elejétől végig* vörös farkát az alábbi szövegrész alkotta:

Az Ivánok vannak többen, a jók és erősek, akiknek testmeleg embersége védett. Ők erősödnek egyre. Lassabban, mint szeretném, és mégis, bevallom, gyorsabban, mint hitettem... [...] Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely így évül el tökéletesen... mióta az igazság és a párt újra egy testté vált. (71.)²⁹

Ráadásul ez a passzus az *Új Írás* folyóirat közlésében – a későbbi szövegközlésekkel szemben és vélhetően a szerzői intenció ellenére – nem jelenidőben, vagyis még zajló folyamatként tételeződött, hanem múlt időben íródott és így a múlttal való szembenézés lezártságát, az igazság és a párt egy testté válásának befejezett voltát hangsúlyozta.³⁰

A mű zárlatának kiemelt jelentőségét megerősíti a mű hivatalos recepciója is. A mű „mondanivalójának” artikulálásakor ugyanis a kritikusok és recenzensek rendszerint a mű zárlatának mondatait idézték, legyen szó az *Új Írás*beli közlést követő vitáról, Lengyel *Mérni a mérhetlent* című gyűjteményes kötetének fo-

26 Uo.

27 TORDAI Zádor, „Szóvarázs”, *Kortárs* 12, 12. sz. (1968): 1941–1946, 1942.

28 Vö. „A publikációknál általános szokássá vált, hogy el lehet térni a hivatalos véleménytől, ha azért van a cikk végén egy vörös fark.” *Egy főkolompós délelőtti. Haraszti Miklós bemutatja Kenedi Jánost* ([Budapest]: AB Független Kiadó, [1982]), 5. Vö. még TAKÁCS Róbert, *Politikai újságírás a Kádárkorszakban. Hatalom és újságírás viszonya, 1956–1988* (Budapest, Napvilág – Politikatörténeti Intézet, 2012), 165.

29 Későbbi szövegközlésben így szerepel a kérdéses rész: „Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely tökéletesen elévül... minthogy igazság és párt újra egy testté válik”. LENGYEL József, *Igéző. Összegyűjtött novellák*, 2 köt., Lengyel József Összes Művei (Budapest: Magvető, 1971), 2:379.

30 Későbbi szövegközlésben a múlt idő helyett jelen idő szerepel: „Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely tökéletesen elévül... minthogy igazság és párt újra egy testté válik”. LENGYEL, *Igéző*, 2:379.

gadtatásáról,³¹ amelyben az elbeszélést újra kiadták,³² vagy az író és művei későbbi méltatásáról.³³ A zárlat kifejezésre juttatta a „siettetni akarás kommunista kötelességét” (vö. „Lassabban, mint szeretném...” [71.]) és a „társadalomért való küzdelmet is”, annak tanúságaként, „hogy marxista módon gondolkodó és kommunista módon akaró ember írásai ezek.”³⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a zárlat fontos szerepet játszott abban a küzdelemben is, amelyet Lengyel későbbi műveinek – elsősorban a *Szembesítés* című regénynek – a kiadásáért folytatott. Miután Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó igazgatója 1968 végén elutasította Lengyel *Szembesítés* című regényének kiadását, válaszlevelében Lengyel az *Elejétől végig* zárlatból idézve érvelt a regény kiadása mellett:

Hitler az ellenségeit irtotta, míg csak tehetett. Nálunk – mert a Szovjetunió nekem nálunk – saját legjobb embereink pusztultak attól a hatalomtól, melyet a nép ruházott a kommunistapártra, a szocialista államra.

Ezt megmondani, az igazat feltárni, és ezért a teljes felelősséget vállalni az én magyar és internacionalista kommunista kötelességem volt és maradt, ahogy az Igéző-ciklus utolsó oldalán meg is írtam: „Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely tökéletesen elévül... minthogy az igazság és párt újra egy testté válik.” A válik – jelenidőben íródott. Ez a jelenidő még tart, ezért kellett magamnak és a világnak megírni a *Szembesítést*. Ezt én a kommunista internacionalista saját ügyemnek tartom, nem idegen belügyekbe való beavatkozásnak. Még kevésbé erőszakos, vagy fellázító célú beavatkozásnak.³⁵

Az elbeszélésben ugyancsak ideológiai jelentéseket generált a kenyér motívuma, amely végigvonult a szöveg egészen és összekötötte a felidézett gyermek- és ifjúkori emlékeket a szibériai fogság tapasztalataival és az öregkori reflexiókkal. Nem véletlen, hogy az *Elejétől végig* munkacíme a *Kenyer* volt.³⁶ A kenyér motívuma lehetővé tette a kenyér hiányáról való beszédet (a voltaképpeni tanúbizonytságot) azáltal, hogy azt a szocializmus népjóléti programjának – vagyis a kenyér bőségének – tágabb kontextusába illesztette. Ily módon az éhség és a kenyér hiányá-

31 Vö. pl. (g.i.), „Mérni a mérhetetlent. Lengyel József összegyűjtött munkái”, *Magyar Nemzet*, 1966. július 17., 13.

32 Uo.

33 Vö. pl. MÁTYÁS István, „De, te, legény, majd megérted... Lengyel József novelláiról”, *Életünk* 12, 6. sz. (1974): 558–568, 566.

34 TORDAI, „Szóvarázs”, 1945.

35 LENGYEL József levele Illés Endrének, 1969. március 1., MTA Kézirattár, Ms 5538/457.

36 LENGYEL József, *Noteszek*, 1962. november 19., MTA Kézirattár Ms 5535/10.

nak tapasztalata feloldódott a megvalósult és a társadalmi igazságosságot elhozó szocialista utópiában, miközben a kenyér hozzáférhetősége a kommunista párt cselekvőképességének egyik legfőbb jeleként tételeződött.

A megszólalás e rituáléinak elvégzése és az ideológiai tartalmak szövegbe integrálása nem jelentette azt, hogy az elbeszélés eloszlatta volna a szerkesztők valamennyi aggodalmát. Lengyel naplófeljegyzései szerint 1961. december 11-én az *Új Írás* folyóirat vacsoráján „egy buta ajánlást is” az *Elejétől végig* címe alá „kényszerítettek”, amely így szólt:³⁷ „A kommunista mozgalomnak ajánlotta Nekeeresdi György, aki tudta, hogy a forradalom újra kiharcolja az emberi méltóságot” (37). Az elbeszélés főhősének tulajdonított ajánlás azt a látszatot keltette, mintha szervesen a fikcióhoz tartozna, a publikációban mellette szereplő írói arckép pedig (a szerzői intenció ellenére) a szerző fennhatósága alá vonta az ajánlást, kihasználva a tényt, hogy Nekeeresdi György alakja – és általában Lengyel – „lágernovelláinak valamennyi főhőse” – a recepcióban a szerző alteregójaként jelent meg. Az elbeszélésre „kényszerített” ajánlás az 1961-ben megjelent *Igéző* kötet recepciójának legfontosabb elemét – ez elvhűséget és a humanizmust – ismételte meg. Ezek szerint a szibériai munkatáborokat megjárt Lengyel – éppúgy, ahogy hőse, Nekeeresdi – mindvégig hű maradt a kommunista eszméhez és a személyi kultusz éveinek embertelenségei közepette is megőrizte a szocialista humanizmus értékeit és hitét a kommunista forradalom erejében. Ahogy az ajánlás megnyitotta az elbeszélést az olvasó számára, úgy biztosította a kommunista elvhűség rituáléja a megszólalás lehetőségét az elbeszélő számára.

A kenyér motívuma

Érdeemes tüzetesebben is megvizsgálni a kenyér motívumát, amely szüntelen átalakuláson megy keresztül az elbeszélésben, poétikai jelenléte és reprezentációjának eszközkészlete folyamatosan változik. Az új anyagikultúra-kutatás két úttörő teoretikusa, Arjun Appadurai és Igor Kopytoff egyaránt rámutattak,³⁸ hogy a tárgyak nem statikus entitások, hanem folyamatos mozgásban vannak: „szimbolikus transzformációkon (jelentés- és értékváltozásokon) mennek keresztül, értékrezsimeket és használati kontextusokat elválasztó szimbolikus határokat lép-

37 LENGYEL József, *Noteszek*, 1962. december 11., MTA Kézirattár Ms 5535/11.

38 Arjun APPADURAI, „Az áruk és az érték politikája”, ford. DOMBOS Tamás, *Replika* 63 (2008. november): 61–105; Igor KOPYTOFF, „A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folyamat”, ford. SAJÓ Tamás, *Replika* 63 (2008. november): 107–129.

nek át, változik térbeli elhelyezkedésük és aktuális tulajdonosaik személye”.³⁹ Ez a belátás ahhoz vezet, hogy a tárgyak társadalmi karrierjére, az általuk befutott pályára kell irányítanunk a figyelmünket és hasonló kérdéseket feltennünk, mint a személyek életrajzával kapcsolatban.⁴⁰ Bár Appadurai és Kopytoff is tartós, s ily módon életrajzzal rendelkező tárgyakról beszél, és nem fogyasztásra szánt, romlandó élelmiszerekről, Lengyel elbeszélésének esetében érdemes annak központi motívumára is kiterjeszteni a tárgyéletrajzi megközelítést, ily módon ugyanis kirajzolódnak a mégoly rövid élettörténettel rendelkező kenyér formájába, használatába és életrajzába kódolt eltérő jelentések, többet megtudhatunk a kenyér életrajzának, hozzáférhetőségének, minőségének és státuszának különböző aspektusairól, a hozzá fűződő kulturális praxisokról, valamint e fogyasztásra szánt élelmiszer ideológiai kódoltságáról. Az elbeszélő életútjának stációit figyelembe véve az elbeszélést négy szakaszra bonthatjuk: 1) a Nekeresdi György gyermekkorát, 2) fiatalságát, 3) a munkatáborban töltött éveit és a szabadulását, valamint 4) az öregkorát felölelő szakaszokra.

Az elbeszélés első szakaszában, Nekeresdi gyermekkorának elbeszélésekor a kenyér magától értetődő és bőséggel rendelkezésre álló tárgyként jelenik meg, amelyhez a tisztaság, a frissesség és az ízletesség képzetköre társul. Ebben a szakaszban a kenyér minősége kiváló és változatlan („egész héten át friss és ízletes” [37.]). A kenyér tárgyéletrajza hosszú, ciklikus és kiszámítható, egy hét leforgása alatt fogy el, s ezután e ciklus újra és újra ismétlődik. A kenyér ki van vonva az árucikk kategóriája alól (vagyis nem kommodifikált), az adott háztartásban előállított cikként áruháza nincs, ellenben közös tulajdon képez, hiszen a család/közösség valamennyi tagja egyszerre részesül belőle. Státusza a megszentelt tárgyéhoz áll közel, amire az is utal, hogy a kenyér megszegését rituálé előzi meg („mielőtt megszegné a nagy, barna kenyeret, késével gyorsan, hogy lehetőleg észre se vegyék, *kereszt jelét veti* a kenyér alsó, lisztesszürke héjára”, illetve később: „Ha véletlenül földre esik egy falat, azt fel kell emelni, *meg kell csókolni*” [Kiemelek tőlem: D. G.] [37.]). A rituálé megteremti a kenyér szingularitását és egyúttal késlelteti is a fogyasztását. Az elbeszélés e szakaszában a kenyér nem léphet a hulladék fázisába, ily módon a pazarlás praxisa nem megengedett: „Csak egy, de szigorú szabály van: amit kivettél, meg kell enni” (37.). Az elbeszélő többször hangsúlyozza a kenyérhez való problémátlan hozzáférést: a megterített asztalnál „mindenki annyi kenyeret vehet, amennyit akar” (37.); később pedig a még gyer-

39 BERTA Péter, „Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról”, *Replika* 63 (2008. november): 53.

40 KOPYTOFF, „A dolgok kulturális életrajza”, 109.

mek Nekeresdi, mikor az apjával betér a Nagykocsmába, ugyancsak annyi süteményt ehet, amennyit akar. Ráadásul a süteményevés nem a biológiai szükségletek kielégítésének pusztá eszközeként, hanem élvezeti cikként jelenik meg, hiszen az elbeszélő úgy eszik (akár a rosszullétig), hogy közben nem éhes (38.).

A kenyér effajta magától értetődősége azonban nem paradicsomi állapot. E szakasz ugyanis olvasható a kapitalizmus kritikájaként is, hiszen e rész a gabonakereskedő romlott alakját és az általa megkárosított dolgozó parasztokat állítja középpontba. A gabonakereskedő, aki Nekeresdi apjától felvásárolja a megtermelt búzát, annak ellenére halmozza fel céltalanul az árucikket, hogy az nincs összhangban a szükségleteivel („minek néki ez a sok-sok gabona, ez az egész hegy, mikor egyetlen kis, ropogós zsemlyét se tud megenni” [38.]). A gabonakereskedő egyszerre gazdag, tisztességtelen és nagyon beteg (gyomorrákja van, rettenetes bűz árad a szájából), így alakja a kapitalizmus romlottságát, a kapitalista kizsákmányolást, valamint a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket és igazságtalanságokat jeleníti meg („de mind azt mondják, hogy csal, az ő verejtékükből szerezte a vagyonát az átkozott” [38.]). Nem véletlen az sem, hogy e részt, amely ily módon kiélezte a romlott kapitalizmus és a munkás-paraszi osztályra épülő ideális társadalmi berendezkedés közti ellentétet, később *Gabonavásár* címmel közölték újra az alkotmány és az új kenyér szocialista ünnepe alkalmából.⁴¹

A kenyér-motívum mozgásának második szakasza az elbeszélő fiatal felnőttkorát (és az azt követő éveket) öleli fel. Ezt a szakaszt az a felismerés határozza meg, hogy a kenyér elosztását egyenlőtlenség és kiszámíthatatlanság jellemzi, ami megjelenik abban az ellentétben, hogy Nekeresdi „ehet kenyeret jóllakásig”, míg a „péküzletek előtt hosszú sorban állnak az asszonyok” (39.). Az aszimmetriát erősíti az az ellenpontozás is, hogy a kenyérért sorban állók reménytelenséget sugárzó arca „a hajnali szürkületben szürke, mint a rosszul mosott ing”, „egy csepp vér se volt” bennük, miközben az elbeszélőnek „a szégyentől minden vér az arc[ába] szökik” (39.). E szakaszban a kenyér tárgyéletrajzáról nem tudunk meg sokat, annyi azonban bizonyos, hogy a kenyér kommodifikálódik, és egyenlőtlen eloszlású árucikként jelenik meg túlkínálat vagy hiánycikk formájában („mikor nincs kenyér itt, túl sok a kenyér ott” [39.]). A kenyérhez egyrészt a sorban állás és a jegyrendszer gazdasági praxisai kapcsolódnak, ami azt is jelenti, hogy nem mindenki fér hozzá automatikusan, hiszen – a hiánygazdaság vagy a fekete piac törvényszerűségeinek megfelelően – a tranzakcióhoz való jogot is meg kell váltani. Másrészt a kenyérrel a profitéhség és az áruk megsemmisítésének gazda-

41 LENGYEL József, „Gabonavásár. Részlet az író *Elejétől végig* című regényéből”, *Petőfi Népe*, 1984. augusztus 19., 7.

sági praxisai is összekapcsolódnak (vö. „írtam kenyérről, amit a profitéhes tőkéssek petróleummal öntenek le” [39.]), amelyek a kenyér tárgyéletrajzát a hozzáférés kisajátításával és a felhasználás módjának célszerű kisiklásával, mesterséges módon szakítják meg. A kenyér egyenlőtlen eloszlásának felismerése készteti arra Nekeresdit, hogy író helyett forradalmár legyen, aki programja szerint – „És nem lehet ízletes a kenyérem, míg nincs elég kenyere mindenkinek” (39.) – a szocialista fikciót társadalmiasítja és a forradalmi utópiát valósítja meg. Poétikai értelemben a kenyér többek között a vérvörös hajnal által megfestett búzatabláként van jelen ebben a szakaszban (38.), amely vörös színbe burkolva a learatás előtt álló kalászokat, utal a kommunizmus közelgő eljövételére. Ugyanakkor az elbeszélő maga ismeri el, hogy „a kenyér, konkrétan, testében nem jelent meg előttem”,⁴² „fogalmak közepette éltem” (39.) – ami az elbeszélés következő szakaszára gyökeresen megváltozik.

A harmadik szakaszban, a munkatábor tapasztalatainak tárgyalása során a kenyér drámai anyagiséga és hiánya kerül előtérbe.⁴³ A munkatáborokban a kenyér alapvető hiánycikként jelenik meg, amely szinte egyáltalán nem vagy nem elégséges mennyiségben férhető hozzá: jellemző, hogy a kenyér (szemben a gyerekkori emlékekkel) nem fordul elő a maga egészében, hanem csak negyven–hetven grammos fejadagok formájában. Megjelenése ciklikus ugyan, hiszen a porciókat naponta kiosztják, az adott fejadaghoz való hozzáférés azonban bizonytalansággal teli. Más szóval, az egyénnek a tábor normatívája szerint joga van ugyan a fejadagjához, azonban ezt a tranzakciót számos dolog veszélyezteti. A kenyérhez ugyanis nem csupán a szétosztás praxisa kapcsolódik, hanem olyan túlélési stratégiáké is, mint például a rablás. A kenyér tárgyéletrajzát így erőszakos tulajdonosváltások szakíthatják meg, az egyes kenyérporciókat drámai intervenciók téríthetik el kijelölt útvijukról. „Hét porció hiányzik... A gyorskezü tolvajok már biztos rágatlanul nyelik a zsákmányt valamelyik barakk sarkába, vagy az árnyékszéken... Tíz porciót apró darabokból keresnek össze a földről, és illesztenek egybe. Majdnem valamennyi kenyéradag megsérült.” (46.) A folyamatos alultápláltság, az éhezés és a túlélésért folytatott küzdelem kontextusában a kenyér tárgyéletrajza – ahogy láttuk – erőszakkal teli, drasztikus és rövid. Ami ez utóbbit illeti, le tartóztatása után, és kihallgatása előtt Nekeresdit két hétig olyan helyen tartják, „ahol az emberek párjától és fűtőttestektől forró, hermetikusan lezárt helyiség-

42 Későbbi szövegközlésben: „testi valóságban nem jelent meg előtte”. Lásd LENGYEL, *Igéző*, 2:299.

43 A börtönbe kerülés leírása átmenetet képez a kenyér fogalmiséga és dologiséga között. A börtönben ugyanis az étkezés rendje és fiziológiája felborul, az elbeszélőt étvágytalanság gyöttri. Ekkor a kenyér még nem hiánycikk, de a víz már az.

ben a reggel még friss kenyeret délre fehér penész lepte be” (39.). A munkatáborban a kenyér az előállítás és szétosztása után rendszerint azonnal elfogy, dacára annak, hogy minősége rendkívül rossz („negyven deka lucskosan nedves és rossz kenyér” [42.]). Távol áll az első szakasz megszentelt kenyerétől, és a második szakasz egyenlőtlen elosztású árucikkétől is, hiszen itt az egyenlőtlen elosztás és a hiány még radikálisabb formát ölt: „az ember előző nap eszi meg a mait, és ma a holnapit” (71.). Státusza szerint a kenyér a túlélés zálogává válik, olyan alapvető értékikké, amely abszolutizálódik az egyéni túlélés szempontjából. „A kenyér, a megcsappant kenyéradag lett most az élet és halál, minden.” (40.) Az elégtelen kenyéradag porciózza ki a következő néhány órát, vagy egy-egy napot, amit túl lehet élni: „a hetven deka kenyérral reméltünk kifogni a halálon” (41.). Ennek megfelelően árufázisa – ha egyáltalán van – rendkívül rövid, ekkor a kenyér spekulációk tárgyává válik, és a csereértéke kerül főszerepbe. Ideológiai kódoltsága szerint a kenyér hiánya a kommunizmus torzulásaként tételeződik, amely a kommunizmustól idegen erők összjátékának eredményeként jön létre.

A kenyér-motívum mozgása az elbeszélő öregkorát tárgyaló szakaszt követően, az elbeszélés zárlatában jut nyugvópontra, amely számos korábbi szöveghelyet ellenpontoz. Az elbeszélő jelzi, hogy „most már nem a kenyérem van veszélyben” (70.). A második szakasz egy passzusa – a korán kelők arca „színe sűrű mint a rosszul mosott ing” (70.) – itt megismétlődik ugyan, de az elbeszélés zárlatában a „hajnalban kelők arca se elkínzott” (71.) már. Eközben az elbeszélő rögzíti azt is, hogy „az Ivánok vannak többen, a jók és erősek” (71.), ezzel szolgáltatva morális igazságot. E szakaszban a kenyér ismét probléma mentesen hozzáférhető árucikké válik, igaz, a szocialista erkölcsnek megfelelően meg kell érte dolgozni. A záró szakasz, vagyis a vörös farok ideológiai kódjait mindenekelőtt az „igazság és a párt egy testté válása” hordozza. A „testté válás” szövegközléstől függő befejezett múlt, vagy folyamatos jelen ideje a megvalósult, vagy éppen megvalósuló utópiát fejezi ki, s ezt – a kenyér/test keresztény kultúrkörben evidens megfeleltethetősége révén – alátámasztja az egyenlőtlenségeket megszüntető „Legyen kenyere mindenkinek!” (71.) szocialista programja is. Ezek az ideológiai kódok természetesen nagyban kötődtek a kenyér társadalompolitikai jelentéseihez is, amelyek az egész korszak közéletét átszőtték. A kenyér ugyanis a szocialista időszak élelmszerellátásának egyik pillére, a tervgazdálkodás ikonikus terméke volt, amelynek ára az 1950-es évektől kezdve hosszú időn keresztül gyakorlatilag változatlan ma-

radt, és ezzel stabilitást sugallt, széles néptömegekben ébresztve bizalmat a politikai döntéshozók iránt.⁴⁴

A kenyér mozgásának tehát négy szakasza különíthető el az elbeszélésben: az első szakaszban, amely Nekeresdi György gyermekkorához kötődik, *a kenyér magától értetődő volta* áll előtérben, a Nekeresdi György korai felnőtt éveivel kapcsolódó második szakaszt *a kenyér fogalmisága* jellemzi, a harmadik szakaszban, amely a munkatáborok tapasztalatait foglalja magában, *a kenyér dologisága és hiánya* kerül előtérbe, végül az utolsó szakaszban *a kenyér társadalmisága/ideologikussága* jelenik meg. A kenyér bőséges és mindenki számára rendelkezésre állása, amely egyaránt működött közérthető referenciaként és az elbeszélés immanens kódjaként, szocialista vívmányként foglalta keretbe a munkatábor tapasztalatainak leírását, így a kenyér hiányáról való beszédet is legitimálta. Ahogy Lengyel egyik korabeli kritikusa (a kenyér egykori társadalmi jelentéseit a kommunista humanizmussal és elvhűséggel összekötve) megfogalmazta:

A kenyér himnuszát olvastam én ebben az írásban. A mindennapi kenyér áhítatos tisztelete, melyet a betevő falatért küzdő nemzedékek hagytak rá örökül, elkíséri az embert az élet legkeservesebb korszakaiba is, oda is, ahol a léleknek már majdnem minden örökölt és gyűjtött aranytartaléka kifogyott. A tarisznya csak ezért nem ürül ki teljesen és nem hajtatik el, hanem amint lélegzetvételnélkül van rá, újra töltődik valamivel. Nekeresdi György, a főhős esetében kommunista hittel. Szép téma ez? Bizony szép ám!⁴⁵

Az *Elejétől végig* kiadástörténetének kontextusában az is világos, hogy a szerző és a hivatalos sajtónyilvánosság közötti egyeztetési folyamat során a megfelelő „rítusok” elvégzése jelentette azt az „árat”, amelyet az elbeszélés megjelentetéséért a szerzőnek „fizetnie” kellett. E rítusok ily módon az elbeszélés lehetőségfeltételeivé váltak, s így olyan tranzakcióként is értelmezhetők, amely a szocialista sajtónyilvánosság sajátos diszkurzív ökonómiáját teremtette meg.

44 Vö. DANYI Pál, „3,60 a kenyér”, *Ártörténet.hu – Pénz és ártörténeti szakportál*, hozzáférés: 2018.10.09, <http://artortenet.hu/index.php/arak/item/187-3-60-a-kenyer>; valamint DANYI Pál, „A »3,60-as kenyér« korszaka”, *Ártörténet.hu – Pénz és ártörténeti szakportál*, hozzáférés: 2018.10.09, <http://artortenet.hu/index.php/item/186-3-60-as-kenyer-koszaka>.

45 TATAY, „Egy nap és a mindennapi kenyér”, 3.

Tárgyak, dolgok és a túlélés praxisai

Az ideológiai rituálék mellett (és azoknak köszönhetően) az elbeszélés a korszak uralkodó diszkurzív mintáihoz képest kendőzetlenül és nyíltan beszélhetett a szovjet munkatáborok valóságáról, beleértve azok működését, társadalmát és hierarchikus viszonyait, az éhezés tapasztalatait és a túlélés különböző stratégiáit. Érdeemes ezért a munkatáborok gazdasági reprezentációjának néhány aspektusát is megvizsgálni Lengyel elbeszélésében: elsősorban a tárgyak és a javak megváltozott percepcióját, értékviszonyaik átrendeződését, illetve a hozzájuk kötődő praxisokat, amelyek a túlélés szempontjából kulcsszerepet játszanak.

A munkatáborok sivár környezetében, ahol az alutáplált, rosszul öltözött, kényszermunkát végző foglyok számára a mindennapi túlélés válik kihívássá, az egyén világhoz való viszonyulásának, és a tárgyak percepciójának radikális újrendeződése megy végbe. Ezen a ponton érdemes utalni a tárgyorientált kultúraelmélet, illetve a *thing theory* belátásaira, amelyek a *tárgyak* és a *dolgok* közötti Heidegger-féle különbségtételből indulnak ki.⁴⁶ Ezek szerint a *tárgyak* rutinszerű használatuk révén mintegy belesimulnak az őket szituáló, konvencionális viszonyrendszerbe és funkcionális összefüggéseik hálózatába, így csak akkor veszünk tudomást róluk, amikor *kézhezállóságuk*, vagy más szóval használatra készségük megszűnik: „amikor a fűró eltörik, amikor az autó lerobban, amikor az ablak bekoszolódik”.⁴⁷ Üzemzavar, baleset vagy környezeti katasztrófa esetén a tárgyak *kézhezállóságán* alapuló viszony bomlik fel hirtelen, más szóval, mielőtt a tárgyak nem töltik be rendeltetészerű használati funkciójukat, *dologgá* válnak, és *kéz nélvőségük* tolakodó anyagisággá válik, miközben feltáruul utalás-összefüggéseik rendszere, vagyis mindaz, amit az eszközt *kézhezállóvá* tette.⁴⁸ A tárgyak ilyen módon a mindennapiság tapasztalatához kötődnek, amelynek „lényegi vonása a kulturális gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó tárgyak rutinszerű, reflektálatlan és ismétlődő végrehajtása, illetve használata”,⁴⁹ miközben a dolgok a mindennapiság megszakadása, illetve felfüggesztődése során lépnek előtérbe.

A szubjektum és objektum e viszonyát a környezeti percepcióval is foglalkozó brit kulturális antropológus, Tim Ingold is vizsgálta. A természet és a kultúra, a test és a környezet, az állati és az emberi lét dualizmusát felszámolva – a hei-

46 Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály (Budapest: Osiris, 2019), 86–94.

47 Bill BROWN, „Thing Theory”, *Critical Inquiry* 28, 1. sz. (2001): 4. Az idézett részt magyarul lásd itt: KERESZTES Balázs, „Túlélőcsomag. Elavult tárgyak és túlélési gyakorlatok Cormac McCarthy *Az út* című regényében”, *Prae* 116 (2017): 63.

48 HEIDEGGER, *Lét és idő*, 91–92.

49 KERESZTES, „Túlélőcsomag”, 60.

deggeri filozófia, valamint többek között James J. Gibson pszichológus tézisei nyomán – Ingold mellett érvel, hogy ember és környezet kölcsönösen meghatározzák egymást, s e dinamikus viszonyban a tárgy sajátossága a tárgy és az azt érzékelő organizmus közötti viszony függvénye:⁵⁰ a kő egy rák számára „menedékként” szolgálhat, míg a haragos ember számára „dobnivaló tárgyként”.⁵¹ Ebben a viszonyban az ember a tárgyakkal szemben előzetes irányultsággal, beállítódással, elvárással és a figyelem bizonyos jellegével bír. Visszacsatolva az üzemzavar jelenségéhez, azt is mondhatjuk, hogy amikor megvágjuk az ujjunkat egy papírlappal, megbotlunk egy játékban, vagy fejbe kólint bennünket egy lehulló dió,⁵² a szubjektum–objektum viszonyában, az elvárások és a beállítódások pillanatnyi konfigurációjában hirtelen átrendeződés (Heidegger kifejezésével *törés*⁵³) következik be. Ekkor a test maga is egy lesz a dolgok között,⁵⁴ ami nyilvánvalóvá teszi, hogy „testem, látható és mozgó testem a dolgok sorába tartozik, egy közülük, beleágyazódik a világ szövetébe, kohéziója dologi jellegű”.⁵⁵ Az átrendeződés másik következménye, hogy a korábban figyelmen kívül eső objektumok hirtelen a figyelem középpontjába kerülnek.

A munkatáborokban az egyén – ahogy arról korábban szó esett – a kenyér anyagságával, dologiságával kénytelen szembesülni. Az elbeszélésben ez akkor következik be, amikor a kenyér termelése, elosztása és fogyasztása radikálisan átrendeződik, és a kenyér hiánycikké, de legalábbis diszfunkcionális tárggyá válik, mert ritka és elégtelen előfordulási formáiban nem tölti be azt a szerepet, hogy jóllakassa az embert és csillapítsa az éhséget („sohase tudok jóllakni kenyérral” [45.]). Az elbeszélő számára a munkatáborok tapasztalata előtt a kenyér csupán fogalmiságában létezett, a munkatáborban azonban a kenyér anyagsága *tolakodó módon* kerül előtérbe. Jelzik ezt a kenyérről szóló megsokszorozódó, és már-már tolakodó módon részletezett leírások („sárral, vérrel, földdel bezennyezett, piszkos, undorító, megbecstelenített kenyerek” [46.]), illetve azok a passzusok is, ahol az elbeszélés a kenyér fogyasztásának a mindennapiság tapasztalataitól gyökeresen eltérő formáit tárgyalja: „Aztán megint sötét a barakk, és mi a sötétben

50 Tim INGOLD, „Culture and the Perception of the Environment”, in *Bush Base: Forest Farm. Culture, Environment and Development*, eds. Elisabeth CROLL and David PARKIN (London: Routledge, 1992), 39–56.

51 Uo., 42.

52 BROWN, „Thing Theory”, 3–4.

53 HEIDEGGER, *Lét és idő*, 92.

54 BROWN, „Thing Theory”, 4.

55 Maurice MERLEAU-PONTY, „A szem és a szellem”, in *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*, szerk. BACSÓ Béla, 53–77 (Budapest: Kijárat, 2002), 56.

eszünk. Ki sietve, hogy legalább néhány percig érezze a teli szájjal evés kimondhatatlan örömét. Mások, hogy amennyire lehet, tovább élvezzék a kenyér ízét, lassan rágnak, apródonként nyelnek...” (42.) Egy fiú, aki a túlélés érdekében a lopáshoz folyamodik, „falja, nyeli a vérrrel és takonnyal összekeveredett kenyeret, míg az utolsó darabkákat is kitapossák a kezéből, a szájából” (51.). Arra, hogy a korábban a mindennapiságba belesimuló tevékenységek hogyan veszítik el rutinjellegüket, jó példa a táplálkozás, a figyelem és az emlékezet kapcsolata. Jellemző, hogy az elbeszélő emlékezetében nem rögzül a gyerekkorában apjával elköltött ebéd („már nem emlékszem, mit ettünk” [38.]), lévén, hogy az étkezés a mindennapok forgatókönyvébe illeszkedett, és ezért nem érdemelt különösebb figyelmet. Ezzel szemben a táborban sínylődő foglyok figyelme szinte teljes egészében az éhségre és a táplálkozásra koncentrálódik. „Fekszik az ember egész nap. És egész nap csak enni akar. Kenyér! Másra gondolni nem tud.” (42.) Később: „Az ilyen éhezõ egész nap eszik és iszik. A barakkban egész nap sorbanállnak a tűzhely körül, és főznek, főznek.” (48.)

A kényszermunkatáborban a tárgyak is diszfunkcionálissá válnak, elveszítik használati értéküket. „Negyvenöt fokos hidegben pihent és jóltáplált embernek sem könnyű befogni. Befogáskor le kell vetni a kesztyűt. De ha a jó meleg kesztyű ott vár a vattás kabát alatt, eldugva a mellen, akkor e fázó kéznek van hol felmelegedni. Csakhogy a mi kesztyűink rosszak voltak és nedvesek, nem értek rá megszáradni az éj folyamán és rögtön megfagytak.” (41.) A munkatáborban a mindennapi javakhoz való hozzáférés magától értetődő volta, a tárgyak heideggeri értelemben vett *kézhezállósága* felszámolódik, és a mindennapi rutinok kihívássá válnak: az embertelen, fagyos tájakon a jeget fel kell olvasztani, hogy iható víz legyen belőle (47., 48.), a földet máglyák segítségével kell felmelegíteni, hogy ásható legyen a holtak eltemetéséhez (40.), de meg kell várni azt is, hogy a fű kinőjön, amiből levest lehet főzni (48.). A környezet és a tárgyak ellenállása, amelybe az azoktól valamit váró szubjektum ütközik, a táborlét alapvető tapasztalatává válik.

A kényszermunkatáborok világába lépve az ember, a környezet és a tárgyak dinamikus, egymást meghatározó viszonyában hirtelen átrendeződés, *törés*, mondhatni *üzemzavar* következik be, amelynek következtében a figyelem és a környezet észlelésének módja is átalakul. A diszfunkcionális tárgyak tapasztalatával szemben a túlélés egyik potenciális módja, ha a környezet korábban láthatatlan elemei hirtelen láthatóvá válnak az észlelés és a figyelem révén, és a tárgyak felhasználásának új lehetőségei tárulnak fel.⁵⁶ A kényszermunkatáborokban az elavult vagy

56 Vö. Tomasz RAKOWSKI: Vadászok, gyűjtögetők és a kiszolgáltatottság szakértői. A lealacsonyított ember etnográfia. Bányák szabadlábon, ford. DANYI Gábor, *Replika* 110 (2019): 33–62.

hulladék státuszú tárgyak új felhasználási módot nyernek: így készül például fésű a tábor területén talált apró fogú fűrész darabkájából és a konyha mögött talált szarvból, amely ajándékként továbbadva privilegizált helyzetbe képes juttatni a készítőjét (51.). A foglyok lámpa vagy gyufa helyett fenyőforgácsokat használnak világítás céljából (42.), mérleget „egy pálcikából és az ing végéből kihuzigált cérnaszálakból” készítenek (47.). De hasonló jelenség a kidobott krumplihéj táplálékként való újrahasznosítása is (48.).

A táborokban a test bizonyos értelemben maga is *dologgá* válik, és ily módon a figyelem középpontjába kerül. Ennek egyik módja, hogy a fájdalom révén tudósít önmagáról. „Égető fájdalom ébreszt fel reggel. Lábujjaim, különösen a két hüvelykujjam, nagy, vörös daganattá változtak. És vízhólyag van rajtuk, mint égési seben.” (42.) Az alapvető biológiai vagy szociális funkcióit betölteni hivatott test monitorozása és a fiziológiai folyamatok folyamatos figyelemmel kísérése, amely a testet egyúttal a szubjektum számára tárgyiasítja, a táborlakók jellegzetes gyakorlatának számít: „a hidegben való álldogálástól mindjobban elfagy a lábam. A nagyujjamon már kilátszik a csont, az első ízület végképp elfagyott.” (45.) Korábban: „két kenyéradagot vesztettem el egymás után. Ez elegendő, hogy ne tudjak már lemászni a priccseről” (43.) Vagy: „Az elvesztett két kenyéradag szörnyen legyengített. A rendelő előtt újra és újra megfagy a lábam” (43.) Azt is mondhatnánk, hogy ha a test – ahogy Merleau-Ponty kimutatja – „egyszerre látó és látható”, akkor az elbeszélésben a test láthatósága *tolakodóvá* válik, miközben a látó és a látható közötti viszony felerősödik, az érzékelő és érzékelt összetartozása hangsúlyossá válik.⁵⁷ Mindezt az elbeszélés fokalizációja jeleníti meg, hiszen a test a túlélési stratégiákhoz – az evéshez, vagy éppen a rabláshoz és a védekezéshez – elengedhetetlen, szinte önjáró szervekre redukálódik: „rettenetes erő gyűlik össze az ujjaimban, és mint az acélrugós, farkast fogó csapda kapom el a zsákon járó kezét” (43.) Máshol ugyanezt figyelhetjük meg a táplálkozással kapcsolatban: „A csonka és az ép kéz, mind a kettő görcsösen tartja a lopott kenyeret, és a száj – miközben ütök és rúgják – még mindig eszik.” (51.)

Az éhség is a test és a környezet viszonyában, a környezeti percepció felől tételződik. Ha a dolgok – ahogy Merleau-Ponty érvel – az észlelés és a manipuláció aktusai során a test „beékelődéseivé” válnak, akkor az éhség és alutápláltság esetében a táplálék- és az erőforrások hiánya ékelődik a testbe. „De van éhség, mely maga is fonál, pókháló, pókhálóból készült kötél. Szakadozó és körülgubózó, minden oldalról támadó” (48.). A „fonál, pókháló, [...] kötél” formájában tárgyiasuló hiány és megvonás gúzsba köti a testet („körülgubózó”), másképpen szólva a test

57 MERLEAU-PONTY, „A szem és a szellem”, 55–56.

a hiányba (akár a „pókhálóba”) beleragad, ami az ember és a környezet viszonyának alapvető módjává válik a munkatáborban. Ez a mód (az erőforráshiányos környezet beékelődése a testbe) ugyanakkor – összhangban azzal, hogy a test maga is „egyszerre látó és látható” – maga is a percepció tárgyává válik: „És rettenetes, hogy látod. És szörnyűséges, hogy még átlátszó, és látni, ahogy egyre sűrűsödik” (48.) A végelgyengülés így az ellenséges környezet fokozatos, lassú eluralkodásaként jelenik meg a testben („minden oldalról támadó”, „szakadozó, és újra erősödő”, „egyre sűrűsödő”).

A munkatáborban az alapvető tapasztalatot az erőforrások korlátai, illetve a javak hiánya és elégtelensége jelenti. „Mert reggelente az átlátszó zöld káposztalevesben ritka lett a káposztalevél is, ebédet nem kaptunk, és az esti krumplileves földszagú volt, zavaros és krumpli alig akadt benne” (40.). A hiány temporális elcsúszásként, az időben támadt zavarként is leképeződik: „Amikor az ember előző nap eszi meg a mait, és ma a holnapit” (71.). Az elbeszélés e szakaszában jellemző módon a természet által diktált ciklusok (az évszakok) háttérbe szorulnak, míg a naptár kultúrtechnikája, amely az időt meghatározott egységek sorozatára bontja, és ily módon lehetőséget kínál annak beosztására, az előrelátásra és a tervezésre, csupán egy helyütt jelenik meg: a szabadulás pillanatát rögzíti ily módon az elbeszélő. Az időtapasztalatot nagyrészt a kenyérosztás ciklikussága szervezi: „elfogyott a kenyér, és az élet óraműve huszonnégy óra múlva vált át a következő fogaskerekbe” (42.), vagy máshol: „kenyérevéstől kenyérevésig csak egyet kattan az idő és az élet fogaskereke” (42.). A kenyérosztások között az idő, és vele együtt az élet felfüggesztődik, mondhatni maga az organikus, szó szoros értelmében vett megélhető idő válik hiánnyá. Mindez azt is jelenti, hogy a kenyér és általában a táplálék hiánya olyan helyzettel szembesíti az egyént, ahol a korábbi kulturális praxisok – a tervezhetőség, a felhalmozás, az élelem beosztása – nem működnek.

A folyamatos nélkülözés közepette a tárgyak átértékelődnek abból a szempontból, hogy mennyire segítik a túlélést, egyfajta túlélési értékre tesznek szert.⁵⁸ Az értékhierarchia csúcán a kenyér áll, amely a legmagasabb túlélési értékkel rendelkezik („De a kenyér, az maga az élet!” [51.]), és ezen keresztül jelentős csereértékre tesz szert. „Vannak, akik mindennap mahorkadohányra cserélik kenyerük felét. Vannak, akik csak másodnaponként teszik ezt. Fél porció kenyér ellenértéke, egy gyufáskatulyányi mahorka, más szóval, négy kis cigaretta. Két százasért ugyanennyi dohányt kapni...” [47.]) A táborlakók közül az, aki csak a kenyér

58 KERESZTES, „Túlélőcsomag”, 71–76; BALOGH Gergő, „A túlélés gazdaságtana. Kertész Imre: *Sorsstalanság*”, *Alföld* 75, 2. sz. (2024): 76–94, 85–86. Lásd még jelen kötetben: BALOGH Gergő, „A túlélés gazdaságtana. Kertész Imre: *Sorsstalanság*”, 171–193, különösen 182–184.

cseréértékét veszi figyelembe, és figyelmen kívül hagyja a túlélési értékét (pl. a kenyéradagját dohányra cseréli), önmagát is megfosztja a túlélés lehetőségétől („Akik naponta eladják fél kenyérüket, gyorsabban meghalnak. Akik másodnapként, azok lassabban. De mind meghal, kivétel nélkül.” [47.]) Ezt szemléletesen mutatja be az a jelenet, amelyben fény derül rá, hogy Sztaszjuk apó – aki az első szakaszban ábrázolt kapitalista gabonakereskedő kifordított alakjaként jelenik meg – a neki járó fejadagokat egyrubelesekre cserélte, és teljesen értelmetlen módon a zsákjában felhalmozta őket. Miután meghal, „a pénzből dohányt vettek a vízhordónál, és az egész barakk irtózatos füstöléssel ünnepelte az öreg Sztaszjuk halálát, aki talán nem úgy élte napjait, mint Morgan, Rotschild vagy Rockefeller, de nyilván úgy tetőzte be utolsó napját, mint ők” (49.). A munkatáborokban a pénz elértéktelenedik, túlélési értéke önmagában nincsen, cseréértéke pedig alacsony (és csak azért lehet egyáltalán, mert a munkatáborokon kívüli világhoz kötődik): „a pénz ritka, és pénzért nem is mindig lehet dohányt venni. Csak a kenyér és a dohány az igazi valuta.” (47.)

A különböző kenyérporciók a táboron belül hierarchikus viszonyokat hoznak létre. „Csak a favágók kaptak napi hetven dekát, akik elsősorban a tábor körül égő hat máglyát látták el tüzelővel, aztán a pékséget, aztán a konyhát, aztán a barakkokat és végül a kórházat. És mi is hetvenet kaptunk, mi a sírásók.” (40.) Ezzel szemben a betegek brigádjának mindössze negyven gramm kenyér jár. Ezeket a hierarchikus viszonyokat a táborlakók is igyekeznek alakítani vagy fenntartani, hogy előnyösebb pozícióba kerüljenek, például azzal, hogy megpróbálják lekenyerezni Iván Oszipovicsot, aki levesosztóként maga is szerepet játszik a társadalmi különbségek létrehozásában és fenntartásában: „mestere a levesosztásnak. Egyetlen kondérból tízfajta porciót tud merőkanálával kifogni” (44.).

Bár a fő elbeszélői szöveg a túlélési értéket bizonyos mértékig magától értetődő és objektív érték kategóriaként látta, több szöveghely is elbizonytalaníthat arra nézve, hogy az adott tárgyaknak mekkora a voltaképpeni túlélési értéke. Egyrészt a fő elbeszélői szöveg racionálisként és a túlélést elősegítőként ábrázolt praxisai – mint a kenyér beosztása, vagy a „főlöslég” tartalékolása – sem jelentenek automatikus garanciát a túlélésre. E gyakorlat képviselői, Ivan Timofejics és Kondrát Ivanovics ugyanúgy elpusztulnak a táborban, mint a fű- vagy a krumpelihéj-evők. Másrészt a kenyér cseréértéke ugyan egzakt módon és rendkívüli pontossággal fejeződik ki az elbeszélésben, a javak csereviszonyai nem állandóak, a banki árfolyamhoz hasonlóan hullámznak („pénzért nem is mindig lehet dohányt venni” [47.]). Ezt a cseréértéket az egyes szereplők meggyőződése és túlélési stratégiája is nagyban alakítja: „Az olajpogácsát a fuvarosok csempészik be az istállókból, és pénzért vagy kenyérért árulják. Van, aki tíz deka kenyéret ad egy

kiló olajpogácsáért. Azt akarja, hogy tele legyen a hasa...” (48.) Harmadrészt, az egyes szereplők intenciója is rejtve marad az általuk folytatott gazdasági tranzakciókkal kapcsolatban: vajon a túlélést szeretnék elősegíteni vagy inkább a halált siettetni? Azzal párhuzamosan, hogy a szovjet munkatáborokkal kapcsolatos visszaemlékezések jelentős része a túlélésért folytatott harcot tematizálta (miközben a történettudomány is szemérmesen kezelte a foglyok által elkövetett öngyilkosságokat),⁵⁹ Lengyel József elbeszélése sem kezeli explicit módon az öngyilkosság kérdését. Ebből a szempontból mégis jelentéssel bír az a szöveghely, ahol a tábor-kórházban az orvos megfenyegeti a fekvőbetegeket, hogy ne kereskedjenek egymás között, és ne cseréljék el a kenyéradagjukat dohányra: „– Éhen haltok, megdöglötök. – Minél előbb, annál jobb! – Ez a felelet. Ha egyáltalán felelnek.” (47.) A betegek felelete egyaránt értelmezhető egyszerű retorikai riposztként és a feladás, a halál siettetésének jeleként is. Ez a bizonytalanság ugyanakkor a túlélési értéket is gyanúba keveri. A kenyérrel kereskedő betegek számára így – nézőponttól függően – a kenyérnek nincs túlélési értéke, vagy ha van, akkor azért, hogy tudatosan megfosszák magukat tőle. Negyedrész, az elbeszélés egyfajta nemzetkarakterológiát is felállít, amelyben a különböző nemzetiségű vagy kulturálisan eltérő társadalmi csoportokat adott habitusjegyekkel és közösségi normákkal köt össze: „A burjátok sose csaltak, nem loptak, a munkában nem keresték a könnyebbjét. Igaz, hogy nem is voltak olyan könnyen osztozkodók, mint az oroszok. [...] A kínai, ha kérnek tőle, mindig ad, maga nem kér, ha kínálják, elfogadja és örök barátságos, sugárzó szeme köszöni.” (40.)⁶⁰ Később: „A fűevés az intellektüelek közt divatozott leginkább. A vagányok raboltak. A krumplihéjra inkább a kínaiak, turkmének, kazahok vetették magukat. Az olajpogácsát és az üres sósvizet az oroszok kedvelték.” (49.) Az elbeszélésben így a túlélési érték közösségi és egyéni meggyőződés, habitusok és gyakorlatok viszonyrendszerében,⁶¹ azok változó összjátékaként egyaránt megképződik – és olykor ellentmondásba kerül az elbeszélő saját értékhierarchiájával.

A mindennapi bevető hiánya és a folyamatos éhezés állapota hívja életre a kényszerhelyettesítés aktusait, amelyeket az elbeszélés részletesen tematizál. A hiánygazdaság szerves velejárójaként a kényszerhelyettesítés a hiányhoz való alkalmazkodási folyamatot jelenti, amely során a nem hozzáférhető árucikket vagy erőforrást egy másik (sokszor más jellegű, vagy eltérő minőségű) árucikkal vagy

59 APPLEBAUM, *A Gulag története*, 1:621–622.

60 Más szövegközlésben: „köszöni az ajándékot”. LENGYEL, *Igéző*, 2:303.

61 Vö. a túlélési érték bizonytalanságával a *Sorstalanságban*. BALOGH, „A túlélés gazdaságtana”, 85–86. Jelen kötetben: 183.

erőforrással helyettesítik.⁶² A kényszerhelyettesítés a gazdaság különböző szintjein más-más formát ölthet, ugyanakkor nemcsak gazdasági, hanem kulturális vetülete is van, amelynek során az érintettek a hiányzó erőforrásokon például a barkácsolás vagy a „csináld magad!” tevékenység révén próbálnak felülkerekedni.⁶³ Bár a kényszerhelyettesítés könnyen azt a benyomást keltheti, hogy a hiány nem is olyan nagy, Kornai János mellett érvel, hogy „maga a kényszerhelyettesítés a hiány egyik legfontosabb jelzője”.⁶⁴ A munkatáborban a betevő hiányával szembesülve a mindennapi rutint – a kenyérévést és a táplálkozást – kényszerű módon helyettesítő gyakorlatok lépnek életbe. Ezek közé tartozik a receptek közösségi újramondása, a hulladék újrahasznosítása, vagy a sivár természeti környezet kihasználása.

A receptek közösségi újramondásával, a különböző gasztronómiai képzelgésekkel és az emlékek felidézésével az ételek fikcionalizálódnak, és fiktív valójukban helyettesítik a voltaképpeni táplálékbevittelt. „Én – mondja halkán egy kis komoly írnok –, ha kiszabadulok, első dolgom, hogy a vasúti vendéglőben pár virslit eszem mustárral és rá egy pohár sört. – Én három tojásból rántottát! – szól egy volt cipész.” (53.) A „fiktív táplálékbevétel” ugyanakkor testi értelemben nagyon is valóságosan megy végbe, hiszen a receptmesélés közben az evés önkéntelen fiziológiája lép életbe: „Az éhes emberek nagyokat nyelnek. A volt konyhafőnök ebédutántól vacsoráig meséli a Potoczky gróf bankettjének konyhatitkait.” (53.) Máshol: „Lefittyedt üres tokája mozog, nyála kicsurran, mikor a fehér és a zöld szószokról értekezik.” (53.) Hasonlóan az emlékezet túlműködése („Annál több szó esik arról, hogy mit ettek valaha, tíz és húsz év előtt” [52.]) vagy az álmok („És ha elalszik, evésről álmodik” [42.]) is a táplálékbevétel kényszerhelyettesítésének lehetséges módjaivá válnak. Ez történik akkor is, amikor Nekeresdi a fahordás után sűrűbb levesre volna jogosult, ehhez csak le kellene másznia a priccsről, de ehelyett képzelegni kezd és álomba kerül: „Persze odamegyek mindjárt, csak még egy fél percig hadd feküdjem... a konyha ablakából meleg pára csap ki az udvarra, már ezért a jó szagért is érdemes odamenni. – Mindjárt megyek... – és elalszom.” (42.)

A foglyok a szűkös erőforrásokat igyekeznek különböző praxisok révén megszorozni. A burjátok fűrészpport kevernek a durva szemű markonyadományba

62 KORNAI János, *A szocialista rendszer*, Kornai János Válogatott Munkái 2 (Pozsony: Kalligram, 2012), 257–259; KORNAI János, *A hiány*, Kornai János Válogatott Munkái 1 (Pozsony: Kalligram, 2011), 52–54.

63 HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban* (Budapest: Typotex, 2006), 23–25.

64 KORNAI, *A hiány*, 54.

(40.). A foglyok kenyérlevest, vagy kenyérteát készítenek („a napi kenyéradag sok liter vízzel felöntve és erősen megsózva” [48.]), vagy olajpogácsát, „melyet vízben péppé főznek” (48.). Az éhezés kontextusában azok a tárgyak is értéket képviselnek és újrahasznosíthatóak, amelyek a hulladék státuszába kerültek vagy amelyeket eredendően nem tekintettek emberi fogyasztásra alkalmasnak.

A krumplihéjat, káposztalevelet csak harcok árán lehetett ládában, kiskocsin a szemétdombig vinni. Útközben csoportosan nekiesnek a szemétládnak, és verekedve-henteregve osztozkodnak a zsákmányon. A láger vezetősége megparancsolta, hogy a krumplihéjat kocsin vigyék az istállóba. Megtámadták a kocsit is. Ekkor elrendelték, hogy fedezet védelmében vigyék az árnyékszékhez, a pöcegödörbe. Oda is lemásznak érte, a mély gödörkbe, kiválogatják, ami még használható, vízzel leöblítik és megfőzik. (48.)

A túlélési praxisokat azonban nagyban korlátozza, hogy az elbeszélésben ábrázolt munkatáborban alig áll rendelkezésre olyan természeti erőforrás, amit ki lehetne aknázni. Ebben a helyzetben még a kis tápértékű és emberi fogyasztásra nem alkalmas javak is szerephez jutnak, másképpen szólva váratlan lehetőség tartományaik tárulnak fel. „Kora tavasszal kezdődik a fűevés. A fű a tábor területén soha se bír fél centinél magasabbra megnőni. Már hajnalban ott járnak, pontosabban négykézláb mászkálnak, félig fekvé csúszkálnak a fűszedők.” (48.)

A kényszerhelyettesítés mellett olyan „informális” társadalmi praxisok is szerepet kapnak az elbeszélésben, amelyek felett az örök szemet hunynak. Ezek közé tartozik a lopás és a rablás, amelyek az erőforrások hiányát rejtett vagy éppen nyílt erőszakkal orvosolják, illetve a spekuláció is, amely a korlátozott erőforrásokat más erőforrásokra váltva és a tranzakcióból hasznot húzva próbálja elősegíteni a túlélést. Az informális társadalmi praxisok spektruma azonban még ennél is tágabb és összetettebb. Iván Oszipovicről „beszélnek, hogy krumplipucolónak csak azt veszi a konyhára, aki hazai inggel, pakli dohánnyal vagy más egyébvel nyeri meg pártfogását.” (44.) A betegek brigadérosa pedig a leggyengébb, legkiszolgáltatottabb Nekeresdire testálja a kenyérosztó szerepét, hogy ily módon könnyedén visszalophassa tőle a még szét nem osztott kenyerek egy részét.

Végezetül érdemes röviden megvizsgálni azt is, hogy az elbeszélés hogyan tematizálja a kényszermunkatáborban tapasztalt éhezés kiváltó okait. Az éhínségekkel foglalkozó kutatások az utóbbi évtizedekben jelentős módon átalakították a szegénység, az alultápláltság és az éhezés kiváltó okairól való gondolkodást. Amartya Sen Nobel-díjas közgazdász, aki maga is elszenvedője volt az 1943-as nagy bengáli éhínségnek, nagyhatású munkáiban cáfolta, hogy a 20. századi éhínségek a terméshozam csökkenésére vagy valamilyen természeti katasztrófára vol-

nának visszavezethetőek. Ellenkezőleg, Sen az éhínségek mögött emberi ágenciát tételez, amely a javak nem megfelelő elosztásában, a rossz politikai döntésekben, az intézmények működésképtelenségében, a táplálékokhoz való jogosultságok egyenlőtlenségeiben vagy megvonásában ölt testet.⁶⁵ Innen már csak egy lépés volt, hogy az éhínségeket az erőszakkal, a tömeges atrocitásokkal, majd pedig a népirtással hozzák összefüggésbe.⁶⁶ Ennek megfelelően a szovjet munkatáborokban jelentkező éhségre és alultápláltságra a foglyok alávetettségének biopolitikai eszközeként tekinthetünk.

Lengyel József elbeszélése az éhezés okait – a korábban már részletezett ideológiai okokból – rendkívül szükséztárgyalja. A szövegben az éhezés és a munkatáborok borzasztó tapasztalatai nem a kommunista eszme kudarcaként, hanem elárulásának eredményeként jelennek meg (vö. Iván Timofejics szövege: „ezek miatt ne maradnék én kommunista?” [54.]). Az elbeszélés ambivalens módon tematizálja a kint és bent – vagyis a táborokon kívüli és az azon belüli világ – viszonyát. Egyrészt a táboron belüli világ nem teljesen zárt: bizonyos árucikkek és erőforrások a kinti világból kerülnek a táborba („A dohányt a kocsisok hozzák be a táborba, a vízhordó, a kenyérszállító kocsisok” [47.]), így a tábor gazdasága nem „önellátó”, külső erőforrásokra szorul, miközben saját erőforrása alig van. Ez abból is leszűrhető, hogy a két világ korrelációban van egymással, a táboron kívüli világ erőforrásainak korlátai a táboron belüli világban hozzáférhető erőforrásokat is redukálják:

Kinn valahol háború, nagy háború indult. Nekünk, a drótsövény mögött, erről nem volt szabad tudni, de persze tudtuk, és még inkább éreztük. Mert reggelente az átlátszó zöld káposztalevesben ritka lett a káposztalevél is, ebédet nem kaptunk, és az esti krumplileves földszagú volt, zavaros, és krumpli alig akadt benne. (40.)

Továbbá – miközben a rabok reménykednek benne, hogy szabadulásuk révén újra visszatérhetnek a táboron kívüli világba, mintha az gyökeresen „más” lenne, mint a táboron belüli világ – a szöveg többször nyomatékosítja a két világ közöt-

65 Amartya SEN, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Oxford University Press, 1981); Amartya SEN, „The Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements”, *Quarterly Journal of Economics* 96, 3. sz. (1981): 433–464.

66 Alex de WAAL, *Mass Starvation: The History and Future of Famine* (Cambridge: Polity Books, 2018); Frank E. SYSYN és Henry C. THERIAULT, „Editors’ Introduction: Starvation and Genocide”, *Genocide Studies International* 11, no. 1 (2017): 1–7. Ezt a fogalmi elmozdulást jól tükrözi a Holodomor recepciója, amely – szemben a korábbi (ideológiailag is cenzúrázott) értelmezésekkel – Sztálin által gazdaságpolitikai eszközökkel elkövetett népirtásként kezeli az 1932–33-as ukrajnai éhínséget.

ti párhuzamokat. „Közben kint a háború sújtotta országban éppígy kaszál az éhség. Leningrádban még kegyetlenebbül...” (49.) – figyelmeztet az elbeszélő. Szabadulása után Nekeresdi ugyanúgy a hiánygazdaság jelenségeivel szembesül, mint a táborban, igaz a táborbeli tapasztalatokhoz képest kevésbé fenyegető módon: az útra kapott fejadagja elfogy, a vonatra nem lehet jegyet kapni stb. A fentiek alapján Lengyel elbeszélése – szem előtt tartva, hogy az éhség tapasztalata itt is, ott is emberi ágenciára vezethető vissza, illetve hogy a munkatáborok világa beágyazódik a táborokon kívüli világ gazdasági és politikai folyamataiba – a kényszer-munkatáborok tapasztalatának egyediségét is elbizonytalanítja.

Elévült tartozás

A szovjet munkatáborok kegyetlen, borzasztó világának ábrázolása és nyilvánosságra hozatala – ahogy a fentiekből lesűrhető – csak a megszólalás megfelelő rituáléi révén volt lehetséges a kommunista diktatúra időszakában. Ennek megfelelően az ideológiai kódok Lengyel elbeszélésének egészét átszövik, olyannyira, hogy nem is engedik magukat leválasztani a szövegről, bizonyos értelemben redukálhatatlanok. Ebből a szempontból az elbeszélés zárlatának egyik fontos, ideológiailag is hangsúlyos részéhez (amelyből ráadásul több szövegváltozat is keletkezett) néhány gondolat erejéig érdemes visszatérni:

Vallani kellett a hosszú napok és a gyorsan múló évek történetét és a kenyér történetét, amikor az ember előző nap eszi meg a mait, és ma a holnapit.

Híven kellett elszámolni egy már elévült tartozásról, mely így évül el tökéletesen [mely tökéletesen elévül]... mióta [minthogy] az igazság és a párt újra egy testté vált [válik]. (71.)⁶⁷

A kérdéses rész magját az „elévült tartozás” szókapcsolata képezi, amely nemcsak az elbeszélésben elfoglalt helyzeténél fogva válik hangsúlyossá, hanem azért is, mert Lengyel életművében később kötetcímmé emelkedett.⁶⁸ Fontos tudatosítanunk e szókapcsolat hibrid jellegét, hiszen az „elévült tartozás” egyszerre kötődik a gazdasági („tartozás”) és a jogi („elévült”) diskurzushoz (miközben a gazdasági dimenzióját hangsúlyosabbá teszi, hogy a szókapcsolat igéje is gazdasági jelle-

67 A kérdéses szövegrész másik szövegváltozatát szögletes zárójelben tüntettem fel. Vö. LENGYEL, *Igéző*, 2:379.

68 LENGYEL József, *Elévült tartozás* (Budapest: Szépirodalmi, 1964).

gű [„elszámolni”]). Az „elévült tartozás” ambivalens jellege abból fakad, hogy a tartozást elengedni vagy megfizetni szokták, a tartozás így nem is évülhet el – szemben a bűnnel, amely a jog eszközei által szabályozott módon meghatározott idő után elszámoltathatatlanná válik. Ráadásul miért kellene „elszámolni” a tartozást, ha az már „elévült”?

A szókapcsolat hibrid jellege és ellentmondásos szemantikája több olvasatot is megnyithat. Az „elévült tartozás” látszólag gazdasági dominanciájú szemantikája egyrészt magában hordozza a bűn jelentéseit is, s így burkolt formában utal a személyi kultusz időszakának törvénytelenégeire – mindarra, ami „elévülhet”. Az „elévült tartozás” ugyanakkor az elbeszélés öntükröző alakzataként is felfogható, amely a rámutat a megszólalás lehetőségfeltételeire. Az idézett rész két mondatának szerkezeti hasonlóságai révén ugyanis a „vallomás” az „elszámolással” kerül átfedésbe, míg az „tartozás” a „gyorsan múló évekével” és a „kenyér történetével”. E megfeleltetések révén a tartozásra a trauma elmondásának igényeként tekinthetünk, abban az értelemben, hogy „számot adunk a tartozásról”, vagyis „szavakkal, a történetünk elmondásával fizetjük meg a tartozást”. A tartozás ellenértéke ily módon a szenvedésekről való tanúbizonyosággént tételeződik. Az is igaz ugyanakkor, hogy az elévülés ténye az igazság és a párt viszonyától válik függővé, a „tökéletes elévülést” csak az igazság és a párt egy testté válása teremti meg, ami semmissé teszi a tartozást. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jog hatálya (az elévülés) semlegesíti és lezárja a gazdasági tranzakciót (a tartozást), felszámolja a függő viszonyokat. A tartozás mint a traumáról való számot adás ily módon a jog hatálya alá helyeződik. Az „elévült tartozás” ebben az értelemben nemcsak magyarázatot ad az elbeszélés okaira és forrására, de fel is függeszti, el is lehetetleníti azt, hiszen a tartozás felszámolásával megvonja a megszólalás jogát. Az „elévült tartozás” ebben az olvasatban magában hordozza a trauma elmondásának igénye és a nyilvánosság szűk keretei közötti feszültséget és az egyenlőtlen diszkurzív viszonyokat, s ily módon a szocialista nyilvánosság ökonómiájának jelölőjévé válik.

A kegyetlen adomány ökonómiája

Mészöly Miklós: *Koldustánc*

Táncrendismertetés

A *Vadvizek*, újraírva pedig az életművet reprezentáló *Alakulások* című kötetbe is beválogatott *Koldustánc* egészen az utóbbi évekig nem tartozott a legtöbbit,¹ s talán hozzátehetjük, a legalaposabban megolvasott Mészöly-írások közé.² Elsőként Szilágyi Sándor kívánta rá felhívni az irodalomtörténet figyelmét az 1970-es évek végén írt szakdolgozatával.³ Szilágyi értekezése – a szöveg szerint irodalompolitikai okokra visszavezethetően – egészen az 1990-es években publikált, Mészöly Miklóst életének hetvenedik évfordulóján köszöntő gyűjteményes kötetig („*Tagjai vagyunk egymásnak*”) nem jelent meg.⁴ A *Koldustánc* nyelvi-esztétikai kvalitásainak az irodalmi nagyközönség előtti deklarációja így, a bő egy évtizedig lappangó Szilágyi-értelmezéssel vélhetően összefüggésben, Földényi F. László esszélevelére hárult.⁵

A hatástörténetileg jelentős szöveg kései(bb) felfedezéséhez talán az a szerzői intenció is hozzájárulhatott, hogy a „*Koldustánc* 1985-ben a bukaresti Kriterion kiadó Mészöly-válogatáskötetében is megjelent, ám az ezt követő válogatásokból

1 SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2020), 42, 33–49.

2 A novellából vett idézeteket a főszövegben a következő kiadás alapján jelölöm: MÉSZÖLY Miklós, *Alakulások* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

3 SZILÁGYI Sándor, „Az agresszió természetrajza (*Koldustánc*)”, in „*Tagjai vagyunk egymásnak*” – *A Tarsuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly és SZÖRÉNYI László, 194–209 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó-Európa Alapítvány, 1992).

4 Részletesen lásd: *uo.*, 194.

5 FÖLDÉNYI F. László, „Születésnap levele Mészöly Miklós-nak”, *Kalligram* 5, 1. sz. (1996): 3–6. A levél részletes szemléjéhez lásd: BAZSÁNYI Sándor, „Alakulások. Mészöly Miklós prózájának befogadástörténeti vázlata 1990-ig és 1990-től”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125, 3. sz. (2021): 304–320; SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 43.

[a szerző] már elhagyta a novellát, és az életmű-összkiadás tervezetében sem biztosított neki helyet.⁶ A szerzői munkásságot reprezentálni hivatott kiadásokból kigyomlált *Koldustánc* egy bizonyos irodalmi közeg értékítélete alapján azonban jelentékeny alkotásként mutatkozik meg. A Mészölyt követő alkotói generációk (a már említett Földényi F. mellett Nadas Péter, Németh Gábor vagy az elsőkötetes Vonnák Diána) számára a novella a befogadás tapasztalatából elementáris olvasmányélménynek, az irodalom mibenlétéről alkotott ideák átértékelésére ösztönző remekműnek, irodalmi munkásságuk viszonyában pedig számottevő előd-szövegnek bizonyult.⁷ Az utóbbi évek filológiai és hatástörténeti kutatásainak,⁸ továbbá Nadas és Németh újraírásainak (a *Világló részletek* roppant szövegcsarnokának, az azonos című *Koldustánc*nak és e Mészöly-átíratot is bedolgozó *Egy mormota nyarának*) köszönhetően a *Koldustánc* végezetül elnyerte kitüntetett helyét a szerzőről szóló diszkurzív térben.

A gazdagon elvégzett filológiai és hatástörténeti adatolás ellenére helytállóan gondolom, hogy Mészöly írásának szemantikai forrásvidéke teljes mértékben továbbra sem kimerített: minthogy a kézenfekvő novellatematika (adakozás, adomány, ajándék, alamizsna, koldus, körköröség, pénz és ritmus) látszólagos evidenciája ellenére a szövegben színre vitt csereformákra, monetáris és ökonomiai jelentésképződésre eddig nem fordítottak értelmezést szervező figyelmet.

A Mészöly prózájának hatás- és kölcsönhatás-történetét szemlélő Bazsányi Sándor és a monográfus, Szolláth Dávid is hasonló értelmezői premisszák révén közelít a novellához. Mindketten az életmű belső organizációját, vagyis a redukciót mint minél gazdaságosabb nyelvhasználatot és a minél kevesebb szövegornamentikát hasznosító prózapoétikai tendenciákat indító műként jellemzik. Mellette a Mészöly-féle „hatalmi analízis” első állomásának, a motiválatlan narrációs akcióknak, valamint, világirodalmi vonatkozásában, Albert Camus *Az idegen* (vagy a *Közöny*) című regényének intertextuális relációjában értelmezik a szöveget. A recepció Camus narrációjának azt a sajátosságát látja beépülni Mészöly epikájába, amely a szereplők lélektani és morális motivációit felszámolja, illetve

6 Uo., 43.

7 Nadas Péter és a *Koldustánc* viszonyához, illetve a *Világló részletek* című önéletrajzban betöltött szerepéhez lásd: BAZSÁNYI Sándor, *Nadas Péter* (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2018), 710; BAZSÁNYI Sándor, „Mészöly köpönyege (vagy atlétatrikója)”, *Műút* 65, 3. sz. (2020): 23–29. Németh Gábor és Mészöly összevetéséhez lásd: BAZSÁNYI Sándor, „Az idegen, az utazó, a helyvadász és az emléklapíró, avagy Albert Camus, Mészöly Miklós, Nadas Péter és Németh Gábor összátánca”, *Élet és Irodalom* 61, 51–52. sz. (2017): 25; SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 44–45. Vonnák Diána esetében a *Préda* című novella tekinthető *Koldustánc*-átíratnak.

8 Itt elsősorban Bazsányi Sándor és Szolláth Dávid kutatásaira érdemes gondolni.

azokat a környezeti elemek leírására helyezi át.⁹ Ezáltal a narratív események között létesíthető kauzalitást, az okokat-magyarázatokat feltételező történetvezetést Mészölynél is egy ismeretelméletileg szkeptikus narráció váltja fel.¹⁰

A novellában színre vitt csereforma-típusokat, az ökonómiát és a monetáris eszközöket középpontba helyező olvasattal azt kívánom bemutatni, hogy a *Koldustánc* hogyan strukturálhatja önmaga nyelvi matériáját – Camus elbeszéléstechnikáján túl – a monetáris ökonómiát meghatározó cserefolyamatok logikája szerint.

Az ajándékozás pólusai

Az adási, ajándékozási, adományozási gesztusokban rejlő ambiguitásra az e csereformát vizsgáló antropológiai, etikai, filozófiai, gazdaságtörténeti, irodalomtudományos, pszichológiai, szociológiai és történettudományos diskurzusok már számos helyen rámutattak. Marcel Mauss az ajándékot a szolgáltatások olyan speciális fajtájaként értelmezi, amely „mondhatni önkéntes, látszólag szabad és érdektől mentes, ugyanakkor mégis kötelező és érdekek által vezérelt.”¹¹ Az archaikus társadalmakban, szögezi le Mauss, a szolgáltatások „mindig ajándékok formáját öltötték, nagylelkűen adományozott ajándékokét, akkor is, amikor az ügyletet kísérő gesztus csupán fikció, formalitás és társadalmi hazugság, s a háttérben kötelezettség és gazdasági érdek állt.”¹² Mivel az adás csereviszonya a kapcsolatteremtés, a társas együttélés, a lokálisan szerveződő baráti kiterjedés koncentrikus körének, a szolidaritás, a szimmetria vagy a reciprocitás logikáján alapuló elrendeződésnek, a társadalmi szerződés feltételének fundamentuma lehet – általában pozitív töltetű csereformaként hivatkozható.¹³

9 „[P]árhuzam: az engesztelhetetlen forróságba és fényességbe mártott környezetleírások hasonlósága”, BAZSÁNYI, „Mészöly köpönyege...”, 26.

10 „[E]z az apró – talán Camus ihlette – elmozdulás egyik korai jele annak, hogy fokozatosan eltávolodott a lélektani realista prózahagyomány metonimikus rendjétől, vagyis az okok és következmények soraként felfogott cselekményvezetés szigorú logikájától. A cselekedetek nem kielégítő, hiányos magyarázata több teret enged az olvasónak, rejtélyesebb lesz általa a szöveg.” SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 48.

11 Marcell MAUSS, „Tanulmány az ajándékról: Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban”, ford. SALY Noémi, in Marcell MAUSS, *Szociológia és antropológia*, szerk. FEJŐS Zoltán, 193–338 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 197.

12 Uo., 198.

13 Vö. Tracy A. SOWERBY és Alexandra URAKOVA, „Introduction: Unwrapping the Dangerous Gift”, in *The Dangers of Gifts from Antiquity to the Digital Age*, szerk. Alexandra URAKOVA, Tracy A. SOWERBY és Tudor SALA, 1–24 (New York: Routledge, 2022). Az ajándékcseréhez mint a társadalmi szerveződést fundamentálisan meghatározó szociális kapcsolatformához lásd még: Alvin GOULDNER,

Theodore Caplow például az ajándékozást az egyén szocializációs folyamatainak vonatkozásában a nyelv működésével állította analogikus viszonyba:

Az ajándékcseré valójában nyelv, amely szavak helyett dolgokat alkalmaz lexikai elemekként. Ebből a szempontból minden kultúrának [...] van egy szolgáltatásnyelve, hogy kivételes alkalmakkor nélkülözhetetlen interperszonális kapcsolatokat fejezzen ki, mint ahogy van egy verbális nyelve is más célú jelentések létrehozására és kezelésére. A szolgáltatásnyelvet, mint a verbális nyelvet, a gyermekkorban kezdjük elsajátítani, és erősödő magabiztossággal használjuk az egyéni érés és az elsajátított társas megértés során.¹⁴

Az ajándék eszerint a nyelvsajátításhoz hasonlóan hol nyíltan-tudatosan, hol rejtetten-tudattalanul az interperszonális kapcsolatok függvényében termel és kezel jelentéseket. Ezért láthatni az ajándékok cseréjében a civilizált társadalom létrejöttének feltételét: „így kell megtanulniuk az osztályoknak, a nemzeteknek, de az egyéneknek is – egymás gyilkolása nélkül szemben állni, s önmaguk feláldozása nélkül adni egymásnak. Ez bölcsességük és szolidaritásuk egyik tartótitka.”¹⁵ Az ajándék természetéhez, annak ökonómiai vizsgálatához ezáltal az erkölc imperatívusza eredetétől fogva hozzákapcsolható.¹⁶

Az adási gesztusok mindemellett ellentétes pólusú implikációkat is magukban rejtnek. Az ajándékcserét nyílt vagy rejtett versengés, a felek közötti szövetség felforgatása, az aszimmetria, a megalázás, a hely-idő-mód-kontextus félreértésének lehetősége is szervezheti.¹⁷ Az ajándékozó és az ajándékot viszonzó közötti kapcsolat hatalmi struktúrája egyenetlen, az ajándék a státusz megszerzésének vagy kinyilvánításának eszköze is lehet: „A kapott, kicserélt ajándékban az kötelez, hogy a kapott dolog nem magatehetetlen. Még ha az ajándékozó elhagyta is, valamennyire az ő része marad. Általa az ajándékozónak hatalma van a megajándékozott személy fölött, mint ahogy a tulajdonosnak is a tolvaj fölött.”¹⁸

„The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement”, *American Sociological Review* 25, 2. sz. (1960): 161–178; Marcell MAUSS, „Tanulmány az ajándékról...”, 193–338; Marshall D. SHALINS, „On the Sociology of Primitive Exchange”, in *The Relevance of Models for Social Anthropology*, szerk. Michael BANTON, 139–224 (Hoboken: Routledge, 2013); Lewis HYDE, *The Gift: Creativity and the Artist in the Modern World* (New York: Vintage, 2007).

14 Theodore CAPLOW, „Rule Enforcement Without Visible Means: Christmas Gift Giving in Middletown”, *American Journal of Sociology* 89, 6. sz. (1984): 1306–1323, 1320.

15 MAUSS, „Tanulmány az ajándékról...”, 337.

16 David MARTYN, „Sade etikai ökonómiai”, ford. KOCIS Andrea, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 57, 4. sz. (2011): 513–531.

17 SOWERBY és URAKOVA, „Introduction...”, 1–24.

18 Uo., 210.

Barry Schwartz az ajándék és az autonóm identitás összeférhetetlenségére figyelmeztet: az ajándékozó önmagát erősíti meg (önmagához a nagylelkűség és az önzetlenség jegyeit rendelve), illetve meghatározza a megajándékozott személy identitásjegyeit.¹⁹ Másrészt az első ajándékozási gesztusban erőszakvételt is láthatunk, mivel az ajándékozó erkölcsi felsőbbiséget vindikál magának: a viszonzás kötelezettségét – vagyis, amint arról a bosszú ökonómiája kapcsán részletesebben is lesz szó, az adósság terhét és az emlékezés kényszerét (az adásra való emlékezést mint kiegyenlítendő tartozást) – rója a megajándékozottra.²⁰ Schwartz az ajándékozást így az önzetlenség és a cinizmus, a barátság és a barátságtalanság végpontjai közti mozgásban ragadja meg.

Ugyancsak érdemes felidézni Jacques Derrida gondolatmenetét, aki az adományozás lehetetlenségére helyezi dekonstrukciós olvasatának központi gondolatmenetét. Derrida szerint nem lehet beszélni az adományról anélkül, hogy ne beszéljünk annak az ökonómiával, sőt a monetáris ökonómiával való kapcsolatáról. Ennek plasztikus illusztrálására a kör alakzata szolgálhat, ugyanis az ökonómia magában foglalja a csere, a körforgás, a visszatérés, a viszonzás ideáját: „az egész ökonómiai mezőnek a *középpontjában* a kör alakzata áll [...] Gondoljunk csak a kereskedelmi forgalomra, a javak, a termékek, a pénz vagy az áruk körforgására, a költségráfordításra, a megtérülésre, a használati érték és a csereérték felcserélődésére.”²¹ Ezzel szemben az adomány és az adományozás anökonomikus természete éppen a kör struktúrájának a megtörését céloznák: az adomány (akár anyagi, akár szimbolikus jellegű) ellene van minden cserének, visszatérítésnek, kölcsönösségnek, reciprocitásnak vagy adósságnak, továbbá az ellenszolgáltatás körkörös logikája valójában megsemmisíti magát az adományt.²² Amint az anökonomikus gesztus (ajándék, adomány) feltáru a másik előtt, megszűnik természeténél fogva annak lenni ami: „Az ajándékozás tehát soha nem *létezik*, nem *jelenik meg*. Ha megjelenik, akkor már nincs is jelen.”²³

19 Barry SCHWARTZ, „The Social Psychology of the Gift”, *American Journal of Sociology* 73, 1. sz. (1967): 1–11, 2.

20 Uo., 9.

21 Jacques DERRIDA, *Az idő adománya*, ford. KICSÁK Lóránt (Budapest: Gond-Cura Alapítvány–Platinus Kiadó, 2003), 17. Kiemelés az eredetiben.

22 Uo., 18.

23 Uo., 29. Peter Sloterdijk szintén úgy vélekedik, hogy az adomány képes arra, hogy a kapitalista gazdaság modelljéül szolgáló kör alakzatát feltörje, illetőleg maga az adomány akkor kerül legközelebb feladatához, ha a visszatérítés igénye kimarad az adományozó aktusból. Ehhez ld.: Peter Sloterdijk *Harag és idő* című munkájának *A kitéljesedett kapitalizmus: a generozitás gazdálkodása* című fejezetét. Peter SLOTERDIJK, *Harag és idő. Politikai-pszichológiai kísérlet*, ford. FELKAI Gábor (Budapest: Typotex, 2015), 55–67.

Az erőszak mint (hamis) adomány

A *Koldustánc* egy névtelen elbeszélőt emel a novella főszereplőjévé. E narrátor a vonatcsatlakozását lekésve, a pusztá szórakozástól-hecctől és az időtöltéstől vezérelve – az eddigi olvasatok direkcióit követve – egy mindennemű célképzetet, magyarázatot és rációt negáló adakozási-adományozási művelettel megaláz egy (látszólag) teljesen kiszolgáltatott koldust: „Ruhája csak annyira volt rongyos és piszkos, amennyire koldusoknál megszoktuk. Semmi rendkívülit nem lehetett felfedezni rajta: szabvány, göcsörtös bot, elnyűtt kalap, zsákcsíkokkal befáslizott, kinyújtott láb. Koldus, amilyen ezer és ezer van a világon.” (7.) E tett indoklásul a szöveg csupán a cselekvés elfogadását megnehezítő indítékokat, elégtelen magyarázatokat és körülményeket sorakoztat fel: („besétáltam a városba, hogy ott üssem el az időt” [7.]; „lehet, hogy a hőség miatt is, nem tudom” [8.]; „a megalázás számtalan eszköze állt a rendelkezésemre” [12.]). Máshol arról értesülünk, hogy a névtelen átutazónak engedelmeskednie kellett annak a rejtélyes gravitációs erőnek, amely a koldus irányába vonzotta, s a megkezdett folyamatot most már akarától függetlenül is folytatnia kell. (8.)

A novella struktúráját, narrációját és az elbeszélésmenet dinamikáját a koldussal folytatott embertelen kegyetlenkedés amorális és rideg, a hatalmi viszony aszimmetriáját kinyilvánító adásgeisztusok szervezik. A „hős” kegyetlen adakozása, adományozása ebben a jelentésösszefüggésben Jan Philipp Reemtsma erőszaktipológiájában az autotelikus erőszakformaként számon tartott gyakorlatokkal, valamint a terror, a terrorizáció és az abszolút hatalomgyakorlás koncepciójával is analogikus viszonyba állítható. Eszerint az adományozási-adakozási gesztust pusztán üres formai űrmértéknek tekinthetjük, amely az adomány eredeti rendeltetésétől távol álló energetikák és válaszreakciók kiváltását szolgálja. Mészöly átutazója nem alamizsnát oszt, hanem a hatalmi hierarchiából adódó szégyen és megalázás energiáit koncentrálna cselekedetében.

Reemtsma felfogásában az autotelikus erőszak olyan destruktív cselekvésforma, amely a test integritásának elpusztítására tör: nincsen önmaga pusztító erején kívül más célja, ezért nem instrumentalizálható.²⁴ Reemtsma példája a katona esete, aki ráveti magát halott ellenfelére, majd szétmarcangolja annak testét: egy efféle cselekedet csak patológikusként (örület) értelmezve helyezhető el a kultúra és az erkölcs világában.²⁵ Mészöly névtelen elbeszélője a következő módon jel-

24 Jan Philipp REEMTSMA, *Bizalom és erőszak a modern társadalomban*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2017), 132–141.

25 Uo., 134.

lemzi a koldust: „Vonásai nem árultak el többet, mint amennyi emléket egy rönk idézhet fel az irtás napjaiból.” (8.) Azzal, hogy a *Koldustánc* a kivágott, halott fa képét társítja a nincstelen kéregetőhöz, olyan erőszakcselekedet képzetét vetíti bele a kegyetlen alamiznaosztásba, amely a halott testtel való önkényes kegyetlenkedést mint az autotelikus erőszakformát tükrözi.

A narrátornak a racionálisan nehezen megközelíthető adakozási rohama a „semmilyen logikát (semmilyen instrumentális logikát) nem követő terror” megnyilvánulásaként is tekinthető.²⁶ Reemtsma szerint a terror esetében az erőszak az abszolút hatalomgyakorlás formája, legitimációja pusztán hatalmi helyzetéből adódik. Nem mondható, hogy a terrornak ne lenne logikája és működési elve, nagyon is van, mégpedig az irracionalitás: „Csak akkor »racionális«, ha kellemő mértékű »irracionális« termel” – ezt nevezi Reemtsma terrorációnak.²⁷ A Camus-intertextusokra, a pszichológiai magyarázatok mellőzésére, illetve a „hatalmi analízis stúdiumára”²⁸ figyelve a Mészöly-szöveg ebben az értelemben helyezhető a korlátlan hatalomgyakorlás, a ’megalázom, mert megtehetem’ erőszak-tételének dimenzióiba.

Reemtsma érvelésében a terror önmagát belülről mozgatja. A gyilkosság cselekvésmintázatának irracionálisát követő Macbeth példája e kényszerű belső mozgást illusztrálja:

sejti a dinamikát, amely be fogja szippantani őt: született gyilkos lévén, élvezni fogja a tettet, és újabbakat is el fog követni. [...] Nos, ez pszichológia – egy gyilkos azt teszi, amire rendeltetett. Ám Shakespeare-nél többről van szó. Macbethnek, mint minden bitorlósnak, folytatnia kell, amit elkezdett, csakhogy ő rájön, milyen nagyon akarja is folytatni. [...] Aláveti magát a terror logikájának, amely szerint minden terrorisztikus tett indítékkal szolgál egy újabbnak az elkövetéséhez, helyesebben beleveti magát ebbe a logikába, mert – ez alakjának pszichológiája – eljutott oda, ahová mindig is tartott.²⁹

Mészöly esetében az elbeszélő szintén a terrorizáció belső, önműködő logikáját követve („S akkor – lehet, a hőség miatt is, nem tudom – bizonytalan ingerültség fogott el, hogy amit elkezdtem akaratlanul, most már folytassam is.” [8.]) lép be a kegyetlen adományozási dinamikába, melyben észérvekkel nehezen magyarázható tetteinek láncolatát a terror irracionális logikája strukturálja.

26 Uo., 470.

27 Uo., 470.

28 SZOLLÁTH, *Mészöly Miklós*, 42.

29 REEMTSMA, *Bizalom és erőszak...*, 483.

Még egy összefüggésre érdemes lehet felhívni a figyelmet: Reemtsma arra figyelmeztet, hogy a politikai vezetők, uralkodók, zsarnokok esetében az „erőszak-excesszusokat” általában az örület és az épelméjűség arányait latolgatva mérleget. ³⁰ Reemtsma szerint ezzel szemben a hatalmi hierarchiák csúcsain állók tetteinek magyarázata nem egy patológiai (erőszakos túlkapásaitak racionalizáló) koordináta-rendszerben, hanem az abszolút hatalom és a terrorizáció összefüggésében értelmezhető. ³¹ Egy ponton a *Koldustánc* elbeszélője azt fontolgatva, mikor is „támadjon” (11.) újra, a koldus helyébe képzeletileg magát, s a kéregető szemzőgéből mérleget az erőszakos akció mögötti lehetséges magyarázatokat, például az örületet: „Most kell támadásba átmenni, gondoltam [...] Hiheti azt, hogy örülettel van dolga, de hiheti azt is, hogy csak bosszantani akarják, nevetségessé tenni, méghozzá úgy, hogy a keze kötve maradjon: a pénz mindig lecsorren.” (11.)

Akár az autotelikus erőszak, akár a terrorizáció felől közelítünk a narrátor fellépéseinek lélektani vagy morális motivációihoz, Reemtsma erőszaktipológiája e megközelítés érvénytelenségére mutat rá. Olyan pszichológiai vagy erkölcsi magyarázatokat kapunk ugyanis az abszolút hatalomgyakorlás, az irracionalitás és az önkény formájában, melyek a kultúránk racionalizálásra törő kategóriáit (patologizálás, épelméjűség) vonják éppen kétségbe.

A *Koldustánc*-olvasat az eddigiekben a Mészöly-recepcióban kijelölt értelmezési útvonalat követte. Azonban az anökonikus gesztusok (adakozás, adomány, ajándék, alamizna) – amelyek alapvetően a kapitalista, piaci ökonómia körforgását lennének hivatottak felfüggeszteni – ritmizálódására, körforgásszerűségeire figyelve újabb jelentéstartományai nyílhatnak meg a Mészöly-novellának. Ehhez a narrátor kegyetlen adakozási műveletének következtében a trópusrendszer ökonomizálódó struktúrájára kell a továbbiakban koncentrálnunk.

A novella mind a narratív események elrendezésében, mind a narrációs-szervezésben az ökonómia alapstruktúráját, a kört teszi meg rendezőelvének. Ez a történet tartalmi vonatkozásában alapvetően az anökonikus csereforma (ez esetben az alamizna) tisztátalanságának lelepleződését jelenti, ³² a szöveg formai jellemzőit tekintve pedig az adományozási tett erőszakig ívelő ismétlését, ritmizálását, illetve annak keretezését.

Az elbeszélő erőszakos fellépéseit a koldussal szemben két vonatút (egy lekésett csatlakozás és egy induló szerelvénnyel) fogja közre. E zárt, lehatárolt (szöveg)

30 Uo., 503.

31 Ehhez lásd az *Önbizalom az erőszak közepette* című fejezetet: Uo., 500–517.

32 FOGARASI György, „Az adomány mint zsákmány: Máté és Marx a pénzmagról”, in *Kapitalizmus és irodalomtörténet*, szerk. ANDRÁS Csaba és HITES Sándor, 69–102 (Budapest: Reciti, 2022).

rendszernek szemantikai jelentőséget is tulajdoníthatunk: a *Koldustánc* cirkulációs „adakozásrohamait” ugyanis egy újabb feltörhetetlen szerkezeti egység határolja, e forma révén pedig még inkább fókuszba kerül az ökonómia modelljének sajátossága. Derrida mutatott rá, hogy ha létezik adomány, akkor annak határ és keret nélkülinek kell lennie: „az adomány, amely nem csordul túl a peremen, ami hagyja magát valamely meghatározottság keretei között tartani”, az nem adomány.³³ Ha egy anökonomikus csereforma határok közé kerül, s a számítás, a mérték vagy a metrika foglyává válik, elveszíti a lehetőségét, hogy a kör modelljét megtörhesse.³⁴ Mintha e ketrecként vagy csapdaként funkcionáló novel-laszerkesztési elv azt erősítené, hogy a történetben színre vitt adományozás nem rendelkezik a kör megtöréséhez szükséges feltételekkel.

Ugyanezt sugallja Mészöly írásának térmetaforikája is. Az elbeszélő az idő kitöltése végett az ismeretlen város körüljárására vállalkozik. Különösen egy macskaköves templomtér kelti fel érdeklődését: „A templom körül szorosan tömörültek a zömök középületek (városháza, börtön, törvényszék, takarékpénztár, vármegyeház, pénzügyigazgatóság, elemi népiskola, lelkészi hivatal), s mind ugyanolyan sárgára voltak festve. Ez a hibátlan egyformaság alvó várakozást kölcsönzött a térnek.” (7.) A narrátor beszámolója alapján a templomtér maga is egy kör alakzata szerint rendeződik el. Vagyis nem csak a novella makrostrukturális felépítése (keretezés), de annak mikrostrukturális szerkesztettsége (a lényegi cselekmény helyszíne) is egy önmagára záruló (szöveg)építmény formáját ölti. Ráadásul a felsorolt intézmények (városháza, börtön, takarékpénztár stb.) maguk is szimbolikus (hatalom, tudás stb.) vagy monetáris csereügyletek, tőkefelhalmozások, befektetések színhelyei, melyek szerepeltetése több értelemben is az ökonómia körmodelljébe foglalja a cselekményben bonyolódó adakozás-adományozás körforgásszerű ismétlését.

Azonban nem csak (szöveg)terek és topológiai egységek ejtik rabul vagy korlátozzák a novellavilágot. Ha a kör alakzatába foglalt csere, visszatérés, visszatérítés, körforgás, emlékezés stb. az időt is hivatott prezentálni („az adomány és az idő a kör által körben forog”³⁵), akkor a *Koldustánc* idődimenzióit is intervallumokban, azaz kerettel ellátva, vissza-visszatérő vagy (erre lejjebb térek ki) számító időként jeleníti meg. Az elbeszélő felesleges idejét (a keretek közötti üres időt) kitöltve („besétáltam a városba, hogy ott üssem el az időt” [7.]) bonyolódik bele a koldus ritmikus (ismétlődő, visszatérő) megalázásába („De ha most újra meg-

33 DERRIDA, *Az idő adománya*, 28.

34 Uo., 136.

35 Uo., 19.

látogatnám” [9.]). Mindezt pedig az induló vonat menetideje (további korlát, pérem) határolja az elbeszélés menetében.

A novella szerkesztési elvévé valójában az egymást koncentrikus körökként határoló, az ökonómia alapmodelljét magukra öltő, zárt rendszerek (keret, tér, idő, cselekmény) válnak. A *Koldustánc* körökbe rendeződő epikai világa nem a társas kapcsolatteremtést mint a barátsági viszonyok kiterjedésének pozitív képzetét idézi fel, hanem a később megnyilvánuló adakozás kegyetlenségébe zárt emberi viszonyokat. Nem csupán Camus narrációs technikája vagy a terrorizáció felelős a cselekvések lélektani magyarázatának lehetetlenségéért, hanem az intézményeket, az időt, a teret, a hatalmat, vagyis a társadalmat magát, szervező ökonómia. Az elbeszélő e rendszerek vonzásában, azok gravitációs erejénél fogva vonódik bele egy kegyetlen adományozási körforgásba. A cselekedetek lélektani motivációinak, erkölcsi és morális „létmagyarázatainak”, a humanizmus ideológiájának a hiánya ebben a kompozíciós technikában a monetáris ökonómia ideológiájának plasztikus mását adja.

A két szereplő közötti dinamika feltárásához érdemes azt a jelenetet felidézni, amelyben Mészöly beszélője először érzékeli a koldus jelenlétét, s megadja annak jellemzését:

A koldus a templom oldalkijárójánál ült [...] Szunyókált. [...] kora délután van, s tapasztalata szerint nyilván ilyenkor a legkisebb a járás-kelés – a bevétel. Azonkívül megszokott adakozói lehetnek (kisváros), akiket ismer, akiknek tudja az idejét, s elsősorban azokra van beállítva, a figyelme, az időérzéke, az egész szervezete. De az is lehet, hogy mindez kitanult rókaság, ami mögött ez lapul: bízd rám, én tudom, mikor kell a leghatásosabban működéskébe lépni. [...] Szürke szeme éberebben villant, mint ahogy várni lehet a bóbiskolás után; sőt pillantásában már benne volt a latolgatás fékezettsége is, mint aki most készíti a tervet, ami szerint viselkedni fog. (7–9.)

A narrátora a koldulás szervezett és tervezett gyakorlatának minuciózus jellemzését adja itt. Baudelaire *A hamis pénz* című versének értelmezése során Derrida az adomány egy speciális formája, az alamizna és a koldulás viszonyáról, illetőleg azoknak a társadalmi térben betöltött helyzetére nézve mutat rá, hogy a társadalom periferiáján létező szegény emberrel történő találkozás sosem a véletlen eredménye, az mindig intézményesített (egyház, törvény) vagy szimbolikus (áldozat, erkölcs, morál) keretek között történik.³⁶ A koldusnak adott adomány, az alamizna látszólagos ökonómián kívül eső természete (ellenjegyzés nélküli, egy-

36 Uo., 195–207.

oldalú csereforma) mögött valójában mindig a cserekereskedelemben, a körstruktúrába visszafordítható intenció rejlik:

Amiatt mert a társadalom peremén él, mert kívül esik a munka körforgásán és a javak termelésén, és mert rendetlensége által látszólag megszakítja az azonos ökonómiai kört, a koldus a Másik feltétel nélküli kérését, az adományozásra való szüntelen felhívást, az ajándék iránti soha el nem múló szomjúságot jelenti.³⁷

Az átutazónak a koldulás gyakorlata mint e szüntelen kérés és felhívás mutatkozik meg. A koldus számító és szunnyadó várakozása ebben az összefüggésben az alamizna hamis jellegének, vagyis ökonomizációjának leleplezését érzékeltetheti. A novellában különböző szemantikai rétegeket öltő keretek és korlátok pedig az irányított adományozási, ez esetben alamiznaadási csereformának szerveztségét tükrözhetik. Ez ugyancsak megközelíthető a feltörhetetlen ökonómiai struktúra nyelvi lenyomataként. Amennyiben a tiszta ajándékozás, adományozás és alamiznaadás eseményét a véletlennek, a spontaneitásnak, a tudatosság bármilyen intenciójának elkerülése, egyben pedig a rejtettségnek kellene kísérnie, akkor a *Koldustánc* prózavilágán belül egy ilyen esemény már csak azért sem következhet be, mert az eleve az idő és a tér, az intézmények és szimbolikus tartalmak által kötelezett adásként lepleződik le.

A *Koldustánc* időhöz való viszonyát nem csak az időtartam, az intervallum vagy a határidő szegéllyel körbefogott zártságában viszi színre, de a koldus alvó várakozásán keresztül számító időként is. Maga a fizikai test (a koldus teste) is a cserefolyamaton keresztül aktivizálódik: a koldus felébredése is ellenjegyzés, haszonszerzés céljából, az ökonómia modellje szerint történik. A tér alvó várakozása pedig egybeesik (egyszerre metonimikusan és metaforikusan) a koldus alvó várakozásával. Első esetben mindkettő az ökonómia körforgásrendszerén alapuló (szöveg)tér működésén keresztül érintkezik egymással, illetve az ökonómia ideológiájával. A második esetben hasonlósági alapon mindketten jegyzések és ellenjegyzések formájában szerveződnek.

A Mészöly-szövegben megjelenített szegény kéregető nem csupán a saját idejét osztja be aszerint, hogy a napszaktól függően mennyi haszonra tehet szert (menynyire jó befektetés felébredni), hanem az adakozóiét is: „a maga módján osztályozni igyekszik: vajon »alkalmi« vagyok-e vagy visszatérő, akiből »állandó« is lehet.” (8.) Az alamiznat adó emberek így maguk is a kalkuláció logikáján keresztül megközelíthetők, osztályozhatók a koldus szemében. Ha az ajándékozás

37 Uo., 199.

Caplow-féle koncepcióját követjük, akkor a *Koldustánc* nem olyan nyelv kiépítését teszi lehetővé az ajándékozással a két szereplő között, ami a szociális érintkezésrendszer barátkozási pólusán termel jelentéseket, sokkal inkább az adásból eredetileg származó hatalmi relációt fordítja meg. Nem az ajándékozó-adományozó generálja saját és a másik identitását az adással, nem ő az erőszak indukálója vagy a szabadság birtokosa, hanem éppen az alamizsnára kötelező koldus kalkulációs műveletei hálózzák be őt. A *Koldustánc* szegény koldusa a hatalomból adódó aszimmetria klasszikus táncrendjét írja át ezáltal.

Elhelyezkedését figyelembe véve a koldulást – amellet, hogy a cselekmény a szimbolikus és a monetáris kereskedelmet jelölő intézmények ölelésében zajlik – a novella egy kitüntetett helyre, a templom mellé pozicionálja. A templom egyfelől utal az alamizsnaosztás intézményesített formájára, másfelől kijelölheti annak topológiai helyét, s ezzel a találkozás máris elveszíti véletlenszerűségét és spontaneitását. Az időbeli mellett az anökonomikus gesztus tér általi szervezethez és tervezethez is láthatóvá válik a novellában. Ugyanakkor a templom oldalkijárójánál elhelyezkedő koldus az adományadás egy másik ellentmondását is leleplezi: az adás kötelezettségének vallási jellegét, amivel az Isten felé fennálló adósságunkat törlesztjük, elkerülendő a túlvilági büntetést.³⁸ Mészöly szövege a helyválasztással a keresztényi erkölcsiség alapkövetelményét, a felebaráti szeretetet is a számítás ökonomizált struktúrájába utalja. A *Koldustánc* zárt és körszerű novellavilágát a lelepleződés színpadi tereként is jellemezhetjük: e színpadi forgatagban pedig felsejlenek az anökonomikus csereformák tisztátalanságai.

Az alamizsnára váró ember nem csak a néma kérést, a szüntelen adományvárást testesíti meg, hanem – miként Baudelaire prózaverseiben azt Derrida értelmezte – a nincstelen tekintete egyben vádló pillantás is: „félelemet kelt, üldözőbe vesz, akár a törvény, az igazságszolgáltatás vagy egy parancs”.³⁹ E tekintet előtt a *Koldustánc* elbeszélője is védtelenül, lefegyverezve áll.

A szöveg (az adásra felszólító parancs) révén a hatalmi hierarchiák módosulásának színtere: a befektetésének megtérülését számítgató koldus a prédára várakozó vad képzetét is felidézheti. A társadalom peremvidékén elhelyezkedő, mindentől megfosztott szegény ember uralkodik az adományozón: az adás aszimmetrikus szerkezetében tehát voltaképpen nem ő az alárendelt fél, hanem (a kalkulációs machinációk révén kierőszakolt, kötelezőnek beállított alamizsnával) felülemelkedik védtelenségén. Tette azért nem zsákmányszerzés (ami, egyoldalú elvételként, szintén anökonomikus forma), mert a koldus nem hagyja viszonzatlanul az ala-

38 Uo., 199–203.

39 Uo., 208.

mizsnát: „Jézus kísérje útján... a kegyelmes Jézus... [...] a maga módján útravalót adott.” (9.) Ez az ellenszolgáltatás szintén egy csereüzlet része, az isteni gondviselés szimbolikus ökonómiájában helyezhető el, mint később megtérülő ellenjáradék.

Az utazót nem a zsákmanyszerzés műveletét is idéző károkozás bírja rá majdani adakozásrohamaira, hanem a koldus tisztátalan, alamiznaszerző komédiájában elszenvedett veresége: a vallási könyörületesség és az ezért járó örök élet mint ellenszolgáltatás színpadi forgatagában nem csupán hatalmi pozíciója csorbul, hanem maga a színjáték is lelepleződik. Az ostromlást imitáló adási offenzívák – amelyek intenzitásuk révén egy erőszakos tett benyomását keltik, másfelől az archaikus társadalmak (Mauss által leírt) megszegyenítést célzó, nagyvolumenű adásgeztusokat is megidézhetik – valójában a leleplezett ökonómiai modell szerint tagolódnak. Az elbeszélő a jegyzés-ellenjegyzés logikájával a visszatérések kör szerű modellje szerint lép fel erőszakosan a koldussal szemben. Németh Gábort idézve: „úgy csinálja, hogy folyton ad neki, őrijtően sokszor, jön, ad és elmegy, visszajön, megint ad, éppen, mint a gép.”⁴⁰ Az ismétlődő adakozási aktusok olyan erőszakcselekedetek, amelyekkel a narrátor a koldussal szembeni hatalmi pozícióját törekszik visszaállítani. Más szóval: a színjátékban elszenvedett vereséget igyekszik kamatosan visszafizetni. Ebben az összefüggésben – a recepció olvasatától eltérően – a novellában színre vitt adakozás- és erőszak történetnek adható egy pszichológiai magyarázat: az elbeszélőnek a hatalmai aszimmetria pólusait visszarendezni igyekvő cselekedeteire bosszúállásként is tekinthetünk. Ez ugyanakkor szintén az emlékezés ökonómiáján alapul: a bosszú célja a múltban esett sérelem (mint negatív adósság) törlesztése.

Az emlékezetkutatás számos, az emlékezési folyamatokhoz, formákhoz, módszerekhez, azok hivatalos vagy alternatív szerveződéséhez kapcsolódó jelenséget közelít meg gazdaságtani terminológiával vagy szemléletmóddal.⁴¹ A kulturális, valamint az egyéni és kollektív emlékezet révén biztosított identitás nem csupán folytonosságot, hanem egyúttal adósságot is termel: „az emlékezet biztosítja az egyén stabil identitást, de szintúgy emiatt az eladósodás tényét is”.⁴² Peter Sloterdijk a 20. századot végig kísérő politikai erőszakot egy irányított és szervezett „explicit haraggazdaság” folyamányának látja,⁴³ amelyben az „adóssággal

40 NÉMETH GÁBOR, *A tejszínről* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2007), 44.

41 Az emlékezetközösségek és az emlékezetmunka révén megformált társadalmi szerveződéseket a múlt elszámoltathatósága alapján fogja fel: WILLIAM JAMES BOOTH, *Communities of Memory: On Witness, Identity, and Justice* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

42 MARK OSTEEN, „The Intertextual Economy in »Scylla and Charybdis«”, *James Joyce Quarterly* 28, 1. sz. (1990): 197–208, 197.

43 SLOTERDIJK, *Harag és idő*, 64.

terhelt élete kötve marad egy múltbeli csomóhoz. E kettő olyan visszafelé ható kapcsolati kényszert teremt, melyen keresztül az elmúlt megőrzi uralmát az eljövendő fölött.⁴⁴ Sloterdijk szerint az emlékezetnek olyan „tárolási feladatköre” van, amely lehetővé teszi a visszatérést már elmúlt eseményekhez, történésekhez, s ezzel „a mindenkori új kényszerűen és keresve befűződik a fájdalom régi hurkai közé. Ezek a trauma körkörös pályáján leírt mozgások” segítik elő, hogy a múltban megesett jogtalanságok, sérelmek, vereségek és veszteségek az emlékezés ismétlése, visszatérő ökonómiaja jegyében a bosszúval törleszthetővé váljanak: „A megfizetés és a visszafizetés az a két aktus, amely a visszafelé irányultságot állítja a tranzakciók középpontjába.”⁴⁵ Ezzel a logikával szembehelyezkedve Sloterdijk az előre mutató, jövőorientált, túláradóan adakozó gesztusokban jelöli ki egy transzkapitalista gazdálkodás ökonómiáját: „[e] műveletek feszíthetik szét az egyenértékek cseréjének törvényét úgy, hogy elébe vágnak az adóssá válásnak és adósságcsinálásnak.”⁴⁶ (Ebben az összefüggésben Derrida meglátására is vissza lehet utalni, miszerint ahol fennáll az idő, ott az adomány gesztusa megvalósíthatatlan.) Míg az adósság és törlesztés morálisan is értelmezhető alapzata a bosszú, addig ezeknek a jövőspecifikus műveleteknek – Sloterdijk szerint – a megbocsátás.

Mészöly szövegében a narrátor erőszakos fellépésének is ebben az értelemben adható morális-pszichológiai magyarázata: a bosszúban, s e lélektani motivációban ugyanis ismét az ökonómia körmodelljét biztosító adás-vétel logikája ismerhető fel. Vagyis a *Koldustánc* csakugyan nem él a Camus révén felülbírált narrációk kauzális és ok-okozati magyarázataival, a megnyugtató létmagyarázatok és világképek narrációs tükröztetésével, de ezek helyére egy másféle ideológiát, a monetáris ökonómia keretét állítja. Ezt támaszthatja alá a bosszúval igazgatott kétpólusú haraggazdaság energiáit kijelölő elbeszélői kommentár is, miszerint az adományért cserébe nem hálát, hanem gyűlöletet vár ellenjegyzésül: „Az bizonyos, hogy előbb-utóbb gyűlölni fog.” (11.) Ezzel az elbeszélő – a leleplezés újabb állomásaként – a hála szervezett és irányított, hamis és beszennyezett ökonómiáját a gyűlölet körmodellje szerint szervezi át, azt sugallva, hogy a novella világán belül az emberi kapcsolatfelvételnek nem állnak rendelkezésére tiszta és autentikus formái, azok minduntalan a hazug színjáték vagy az erőszak feltörhetetlen struktúrái közé záródnak.

A *Koldustánc* ökonómiai értelmezésének zárógondolatait, a cím szemantikájának feltérképezését mi sem indokolhatja jobban ehelyütt, minthogy ezáltal kezdet

44 Uo., 56.

45 Uo., 57.

46 Uo., 58.

és vég ciklikus körmodelljét kölcsönözzük jelen írásnak is. Mészöly novellájának címe mind szemantikai, mind grammatikai értelemben olyan kicsinyítő tükör, amely a szöveg itt felvázolt jelentéstartományának egészét magába sűríti. A tánc-hoz társítható, az ökonómiát szintén jellemző képzetek (a ritmus, a visszatéréseken alapuló mozgás) már a címben előre vetítik a novella cselekményében színre vitt és a narrációval is megmutatott, a csereformákat szervező körmodellt. Egyúttal újabb határral vagy korláttal vonja körül azokat, hiszen anticipálja e zárt rendszer feltörhetetlenségét: „a pénz mindig lecsörren.” (11.) Akárcsak Mészöly Miklós novellája, amely az intertextuális szövegcsere-folyamatok ökonómiájában afféle mindig lecsörrenő pénzérmeként ad utólagos hírt magáról olvasóinak.⁴⁷

47 Az irodalmi szöveg mint zsebből előhúzzható pénzérme metaforájához lásd: OSTEEN, „The Intertextual Economy...”, 202.

A haszonlesés mozdulatlan világa Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényében

A jugoszláviai magyar regény iránti igény a 60-as évektől kezdődően fogalmazódott meg a vajdasági irodalmi színtéren. Bányai János egy, a *Híd*-ben 1970-ben megjelent tanulmányában úgy fogalmaz: „Minden eddigi vélemény, még akkor is, ha konkrét műről hangzott el, voltaképpen csak hiányolta a vajdasági magyar regényt. Merthogy – ez a vélemény vészesen általánossá és közhelyszerűvé vált – regény híján a jugoszláviai magyar irodalom érettségi foka kérdéses, így a regénynek mindenféle, mind alkotói, mind kritikai megközelítése arra figyelt elsősorban, hogy *legyen*, vagy azt kérdezte, *lesz-e már* vajdasági magyar regény, üres szólamná vált gyér kritikai irodalmunkban a vajdasági magyar regény után való sóvárgás.”¹ Ez a „sóvárgás” hozzájárult a Forum Kiadó 1968-as regénypályázatának meghirdetéséhez, melynek díjnyertes műve Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című prózája lett (ugyanezen évben sikeres volt egy novellapályázat is, melyet szintén Gion nyert el). A beérkezett munkák ugyanakkor felülmúlták a várakozásokat, 12 regény pályázott, és Gion igen eminens mezőnyben, több nagyon jó regényt (Domonkos István: *A kitömött madár*, Tolnai Ottó: *Rovarház*, Major Nándor: *Hullámok*) előzött meg. A *Testvérem, Joáb* mindazonáltal sajátos, különös sorsot élt meg, még megjelenése előtt széles körű és heves polémia alakult ki körülötte egyrészt a Forum Kiadói Tanácsának közleménye nyomán, melyben a szöveg cenzúráját követelték, hivatkozva annak szenzitív, politikai realitásokat érintő tartalmaira; másrészt viszont kritika tárgyát képezte az is, hogy a nyertes szövegek nem az elvárt módon válaszoltak a regény-hiányra, nem látszottak illeszkedni az addigi irodalmi hagyományba. Megjelenésekor az új regény, írja Bányai az említett tanulmányában, jóllehet várták, mégis „a meglepetés ellenállásába ütközött”,

1 BÁNYAI JÁNOS, „A »felfedezés« regényei: jegyzetek irodalmunk új regényeiről”, *Híd*, 5. sz. (1970): 469–481.

s nem azért, mert „torkát köszörülgetve, tapogatózva” szólalt volna meg, hanem mert „más volt, mint amilyenek várták.”²

A jugoszláviai magyar regény iránti elvárásokat a valóság ábrázolásának kívánalmi formálták, ahogy Bori Imre írja, „a gondolt világ ellenében a »valóságosnak« az igénye” jellemezte a próza iránti kritikai követelményeket, valamint az, hogy a szövegek képesek legyenek a valóság közelébe férkőzni, és a realitás „tapasztalatairól és felfedezéseiről” számot adni.³ Ezek az irodalomszemléleti megfontolások jelentőségteljesek Gion Nándor regényének vonatkozásában is, tekintve, hogy a *Testvérem, Joáb* szövegének anyaga a korabeli valóság, egy korrump kisváros, ahol a dolgok valóságos arányaikban, attribútumaikban szinte hiánytalanul jelennek meg, a rezsím vámszedői és bukott forradalmárai rajzolják ki a regény emberi dimenzióját. A szövegvilágban megjelenik egy politikailag kétszínű vezető, tirannus gyárigazgató, valutaváltással ügyeskedő *gastarbeiter*, egy megvesztegethető rendőrtiszt, valamint munka nélkül tengődő kőművesek és a játékbábugyár kizsákmányolt munkásai. A szóközegben megformált realitáskép idealizációktól mentesen alkotja meg egy kisvárosi közegnek és kapcsolati rendszereinek azt a látszólagosan sivár miliójét, amely mozdulatlanul mutatkozik, ugyanakkor a felszín alatt súlyos érdekektől és feszültségektől vezérelt. A regény cselekményének domináns gócpontjai hétköznapi, kisvárosi helyszínek, mint a gyárépület, a bolt, az építkezési terület, a kocsmá – ahol az eseménytelennek mutatott légkör alatt valójában a pénzügyi szívességek és tartozások világának átláthatatlan (olvashatatlan) működéshálója rajzolódik ki.

A helyi üzletben biztonsági őrként, kisdönkként dolgozó Búr

mindig tele van mesével, mert az önkiszolgálóban folyton történik valami; az emberek rengeteget lopnak, és ha a kereskedők észreveszik, Búr megpofozza őket, természetesen nem ott a helyszínen, mindenki szeme láttára, hanem bevezetik az illetőt az irodába, amit csak egy függöny választ el az üzlettől.⁴

A kisvárosban az alkuktól, lopásoktól terhelt kapcsolatok, üzleti és emberi viszonyok valódi alaprajza átláthatatlan, a korrupció rejtőzködő befolyással határozza meg a szereplők sorsát, az információk titkos alkuk zárt körű diskurzusain áramlanak, és amelyek ebből kiszűrődnek vagy kitudódnak, azok újabb korrump

2 Uo., 469.

3 BORI Imre, „Kommentárok egy regényhez. Gion Nándor: *Testvérem, Joáb*”, *Új Symposion*, 51–52. sz. (1969): 2–7.

4 GION Nándor, *Testvérem, Joáb* (Forum: Újvidék, 1982), 9. A következőkben a regényre való hivatkozás során erre a kiadásra utalok, az oldalszám zárójeles megadásával.

egyezségeket eredményeznek. A szöveg nyelvi világa átveszi ezt a szervezőelvet, hiszen a regény beszédpozíciója „függönnyt” képez, a narráció elzáró módon szerkesztett, tárgyilagosságával elfed minden érzelmet, poétikusságot, indulatot, az adósságok és tartozások következményeinek fojtogató pszichológiai belső folyamatait nyelvileg érdektelenséggel, közömbösséggel álcázza. Gion szövegének részben dokumentarista stílusa permanensen redukál, a korrump valóság előállítását a túlságosan hétköznapi, sőt végletesen semlegesnek tűnő életmozzanatok bemutatásán keresztül viszi véghez. Az olvasás folyamata, akárcsak a kisváros gazdasági valósága ebből következőleg kettős: a felszín, és az az alatt mozgolódó erők között távolságot fenntartó nyelvi feszültség formálja a regényvilágot.

Tanulmányomban Gion Nándor regényének gazdasági megközelítésű olvasatára vállalkozom, néhány kiemelt szemponton keresztül azt vizsgálva, hogy a pénzügyi-gazdasági magatartásformák miként tematizálódnak a regényben, illetve, hogy az elbeszélés módja, beszédpozíciója miként vonható párhuzamba azzal a gazdasági közeggel, melyet reprezentál. Különösen jelentőségteljes az előbbieken említett, regénnyel kapcsolatos valóság-igény vonatkozásában, hogy a regény narratív és szövegszerkezeti megoldásai miként vegyítenek a dominánsan tárgyilagos narrációba helyenként szimbolikus képeket. Mindazonáltal a valóság-fikció kettősége a szöveg értelmezési dimenziójában nem kizárólag a referens valóság igazolásának, ábrázolásának módozataiban vizsgálható, hanem a korrupció mechanizmusának követése mentén is, hiszen a korrupció inherens működési jellemzője a fantasztikum-reális megkettőzöttsége, tekintve, hogy a felszíni hazugságokat alulról (vagy a függönnyön túlról) korrump, rideg igazságok bomlasztják, így a tények felderítésének és az illúziók fenntarthatóságának fordulatai is jelentőségteljes értelmezési perspektívát nyújtanak az említett szempont, és a regény gazdasági olvasatának vonatkozásában.

Gazdaságtörténeti kontextus

A regény tárgyalása előtt, szükséges a regény megjelenésének gazdaságtörténeti kontextusát és társadalmi-kulturális feltételrendszerének idevágó szempontjait bemutatni, melyben a vajdasági magyar regény iránti igények és az irodalmi nyelv váltásszükségletére vonatkozó irányultságok megfogalmazódtak, továbbá, amelyben Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című valóságábrázoló regénye megjelent, minthogy a regényidő és a megírás ideje – az író szándéka szerint, teljes mértékben

– fedik egymást.⁵ A regény körüli felháborodás is a regény jelenidejűségéhez kapcsolódott, valóságként olvasták a szöveget (nem regényként) kritikusai, ez váltotta ki a cenzúra követelményét. A bírálatok arról szóltak, hogy Gion regénye valóságábrázolásában túlságosan közelinek mutatja magát a korabeli társadalomhoz, és mivel az általa ábrázolt társadalmi közösségben kivétel nélkül mindenki végletesen korrupst és erkölcstelen, ez „torz képet szuggerál valóságunk egészéről”⁶ – érvelt a cenzúra és a szövegmodosítás érdekében a Kiadói Tanács.

Gerold László a regénnyel foglalkozó tanulmányában a következőképp jellemzi ezt az időszakot:

A regény társadalmi időszerűsége a hatvanas évek társadalmi torzulásainak leképzéséből adódott. Olyan világ, amelyben burjánzik a korrupció, az önös érdek, amelyben az emberek igyekeznek felszívódni, ahelyett, hogy lázadnának, vagy legalább tiltakoznának, igyekeznek beépülni az adott társadalmi struktúrába, ha ez nem sikerül, mert nincs rá módjuk vagy képtelenek rá, akkor magányosak maradnak, vegetálnak.⁷

Ezek a „torzulások” a reformévekhez kapcsolódtak, hiszen az 1960-as évek közepén a jugoszláv államvezetés olyan gazdasági átalakításokat vezetett be az országban, melyet az egyetemes szocializmus történetének legradikálisabb reformjaként értelmek a történelem- és gazdaságtudomány. A gazdaságpolitikai intézkedések az önigazgatású piacgazdaság megteremtését célozták meg, a szövetségi központ gazdaságirányító szerepe megszűnt, az önös érdek valóban megnőtt, hiszen az emberek jobbra saját sorsukra lettek bízva: egzisztenciális környezetük megteremtésének feltételei ügyeskedéseik, üzleteléseik, kreativitásuk függvénye lett.

A reformok az 1965-ben életbe léptetett törvénycsomaggal hozták el a döntő változásokat az országban – ugyanezen évben, melyre „a jugoszláv gazdasági

5 Gion Nándor egy, a regény megjelenésének évében vele készült interjúban a következőképp fogalmaz: „...megírása előtt már többször is hangsúlyoztam, hogy szeretnék időálló irodalmi alkotásban feldolgozva látni egy nagyon is aktuális, szinte újsághírszerűen aktuális és jelentős eseményt. Erre a lapra játszottam, összekapcsolva egy elvontabban megfogalmazott jelenséggel, tudniillik mindig foglalkoztatott a lelkiismeret-furdalás nélküli emberi és erkölcsi lezüllés problematikája, amelyet irodalmi alkotások zömében mindig meghasonlás követ, főként a főhős személyét illetően. Állítom, hogy különösen napjainkban ez egy olyan jelenség, amit már szinte természetesnek lehet venni, s azt hiszem, írni is kell róla.” *Magyar Szó*, 1969. jan. 16., 8.

6 „A Kiadói Tanács közleménye Gion Nándor: *Testvérem, Joáb* c. regényéről”, *Új Symposion*, 51–52. sz. (1969): 8–9.

7 GEROLD László, „Testvérem, Joáb”, *Forrás* 41, 1. sz. (2009): 42–51, 47.

rendszer metamorfózisaként” utalnak gazdaságtudományi értekezések,⁸ indult el a vajdasági írókat, művészeket tömörítő, textuális és vizuális kísérletezésekkel teli, az addigi irodalmi színteret megújító emblemikus folyóirat, az *Új Symposium*, melynek Gion Nándor is alapító tagja volt. Mindazonáltal a reálgazdasági átalakítások egyik jelentős, és a szocialista országok között egyedülállóan merész lépéseként jellemezhető a határnyitás. Ennek következményei összetett folyamatokat jelentettek, például a vendégmunkás-kirajzást, a nyugati fogyasztási cikkek behozatalát és licenc alapú gyártását, vagy a tömegkulturális termékek (pl. hollywoodi filmek) forgalmazását. A gazdasági átalakításokat az ellentmondásosság jellemezte, ahogy Gerold is leírja, a „torzulás”, hiszen a reformokkal Jugoszlávia bekapcsolódott ugyan a kapitalista viszonyok által alakított globális munkamegosztásba, de intézményi, ideológiai apparátusát nem tudta ehhez az új helyzethez igazítani.⁹ A *Testvérem, Joáb* sokat merít ebből a gazdasági átalakításokkal jellemezhető időszakból, ahogy a fentiekben említésre került, egyrészt a szereplők jellembrázolásainak tekintetében, ugyanakkor a milió megteremtésében, a helyszínek megalkotásában is, például a regény egyik jelentős helyszíne a játékbábugyár, ahol a végkimerültségig, megbolondulásig hajszott munkások dolgoznak, embertelen körülmények között, hogy a hollywoodi filmek karaktereinek fröccsöntött figuráit ezerszámra készítsék: „Miki egereket, Donald kacsákat meg mindenféle rajzfilmalakokat gyártottak itt gumiból meg műanyagból. Szigetelőszalagokat is csináltak, de főleg mindenféle rajzfilmalakokat.” (47–48.) A munkások pedig „Fizetést is alig kaptak – mondta Búr. – Nem tudják eladni a bábuikat. Az utóbbi időben senki sem akar játékbábut vásárolni. Nálunk is a polcokon porosodnak a Miki egerek már hónapok óta.” (92.)

A korabeli társadalmi-gazdasági valóságot így tehát az átalakulás jellemezte, a reformok az addigi centralizált gazdaságirányítást bontották meg, az ökonómiai mozgástér növekedése a piaci működés dominanciájával járt, a gazdaságpolitika mindinkább a fogyasztásra orientálódott, a szerkezeti átalakítások alapjaiban formálták át a gazdasági diskurzusokat, gyakorlatokat és magatartásokat. Jelentőségteljes momentum, hogy a reformok éveiben (1966-ban) vezették be az országban az új dinárt, amely folyamat a pénzeszközök teljes (100:1 arányú) átértékelésével és a bankjegyek lecserélésével járt, a megújult dinár egyrészt kézzel foghatóan, materiális megvalósulásában érzékelhetővé, hozzáférhetővé tette a

8 Susan L. WOODWARD, *Socialist unemployment. The political economy of Yugoslavia, 1945-1990* (Princeton: Princeton University Press, 1995), 378.

9 Ulf BRUNNBAUER, „Yugoslav Gastarbeiter and the Ambivalence of Socialism. Framing Out-Migration as a Social Critique”, *Journal of Migration History* 5, 3. sz. (2019): 436.

komplex gazdasági változások folyamatait, ugyanakkor a mindennapi cirkulációban folytonos emlékeztetői, jelölői voltak az új reformoknak. Az új dinár, valamint a pénzügyi értékviszonyításhoz kapcsolható korabeli átalakulás tudatosítása a Gion regény szereplőinek gondolkodásában is megjelenik, a veszteség és profitszerzés kalkulációjában a régi és új bankjegyek is előkerülnek: „A hatmillió ott volt előttem: vörös színű, új százdinárosok, félmilliók kötegekben” (117); „Sztantics azt mondta, hogy ez nekik legalább háromszázezer régi dinár kárt jelent, én pedig csak azt mondtam, hogy sajnálom.” (16.)

Ebből a megközelítésből megvizsgálható az a mozzanat is, miszerint az új regény ábrázolás- és beszédmódja, megjelenése és témája iránti elvárások vagy az *Új Symposion* folyóirat nyelvi újításainak törekvései, valamint az országban az új monetáris jelölők bevezetése között mutatkoznak-e összefüggések, olyan analógiák mentén, mint az addigi értékek felülírása, vagy az újraértékelés folyamatai, az érvényesség körüli koncepciók problematikái, a jugoszláviai magyar irodalmi nyelv paradigmaváltásaira vonatkozó elvárások stb. Ugyanis a reformok jellemzői és implikációi párhuzamba állíthatók a nem-közgazdasági folyamatok feltételrendszerével, a kulturális terület lehetőségeivel (külföldi könyvek, filmek, eszmék cirkulációja), a nyelvvel, a joggal, valamint az esztétikai ábrázolás változáskényszerével is. A *Symposion*hoz tartozó irodalmi mozgalom szerzői az „új” jelzõt társították az első lapszám megjelenéséhez, amely a folyóirat címe lett (*Új Symposion*), és ez az „új” gazdasági, társadalmi és kulturális szemléletet, következményeket is jelentett. A korabeli irodalomszemlélet, a vajdasági magyar irodalommal kapcsolatos esztétikai átértékelés funkciói magukon hordozták a gazdasági reformok formatív jegyeit, a reformálás kényszerét, az értékbizonytalanság mozzanatait, az új diskurzus, tudás, nyelvkészlet megteremtésének motivációit.

Korrupció és együttműködés

Ebben a gazdasági miliőben, a jugoszláv gazdasági reformszakasz legdominánsabb éveiben íródott Gion Nándor prózája, amely témájában, cselekményében sokat merít a korabeli ökonómiai környezet jellemzőiből, szereplőiből. A *Testvérem, Joáb* elbeszélője Tom, egy építkezési ellenőr, akinek korrumpálódási folyamatát követjük végig a regényben. A kezdetben tisztességes, az építkezési munkálatokat akkurátusan, becsülettel ellenőrző fiú morális hanyatlástörténete mentén formálódik meg a kisvárosi szűkös közeg korrupciós hálózata és működésmechanizmusa. A regényben gazdasági viszonyok jelölik ki és határozzák meg a szereplők kapcsolatát, a cselekményvezetést elsődlegesen a pénzhez, haszonleséshez kap-

csolódó ügyek formálják, a szereplők valamilyen pénzügyi manipulációik, cseltevéseik, vesztegetéseik, lopásaik mentén vezetődnek be a szövegvilágba. Számtalan példát találhatunk erre a regényben, ilyen a kötet címadó szereplője, Joáb I, a sáros ügyekből hasznot húzó városelnök és a kleptomániás felesége, valamint Joáb II, a hasonlóan körmönfont csalások és vesztegetések árán meggazdagodott kocsmatulajdonos, vagy a Németországba emigrált vendégmunkás, aki a házaságából is pénzt hajt fel, hiszen külföldön „egy istentelenül ronda nőt vett feleségül, de a nővel együtt kapott egy gépkocsijavító-műhelyt is.” (10.) Ugyanígy korrupciós rafinériákban jártas a helyi rendőrfőnök, aki az aprópénzekből is hatalmi játékot űz, ravasz és

utálatos egy alak. Nagy, kerek feje van, hosszú, vastag karja, és mindig vigyorog. [...] Minden reggel bemegy az önkiszolgálóba, és tíz deka kenyeret kér, holott ezerszer megmagyarázták már neki, hogy negyed kilónál kevesebbet nem adhatnak. De Akilev csak vigyorog, és nem tágít, neki tíz deka kenyér kell. Végül mindig adnak neki negyed kilót, de ő csak tíz dekát hajlandó kifizetni. (14.)

A szereplők tehát önmagukban is sárosak ugyan, de a korrupció az együttműködésben, a közös alkukban, az együttes jelentésteremtésben érhető igazán tetten, hiszen a fekete ügyletek a vesztegető és a vesztegetett kölcsönös interakciója révén alakulnak, a felszínen ismert narratívák alatti pénzügyi szövetkezések valódi tényeit, jelentéseit a felek közösen teremtik meg. A diskurzusok uralása is a pénzhez kapcsolódik, aki vagyonos, tehetős, ő a szólás jogát, a narratívát is birtokolja:

„[...] élt itt nálunk a háború előtt egy Vanski Joáb nevű földbirtokos, aki rettenetesen gazdag volt, azt mondják, hogy dadogott, mert gyerekkorában leesett a székéről, és a küllők közé szorult a feje, azt mondják, hosszú forradás volt a homlokán, és dadogott, de ha beszélni kezdett, mindenkinek türelmesen végig kellett hallgatnia, akármilyen kínos volt is, nem szólhatott senki se közbe, mert Vanski Joáb volt a leggazdagabb ember a környéken.” (11.)

Cieger András a dualizmus korának korrupciójáról szóló munkájában a jelenség együttműködésen alapuló mozzanatát emeli ki „sosem elég a korrupcióhoz egyetlen ember: az ilyen ügyek mindig együttműködésből jönnek létre, éppen ezért nem lehet ártatlan áldozatról és gonosz korrumpálóról, vagy a hatalmáról visszaélőről beszélni, hiszen a vesztegető és a vesztegetett interakciója együttesen

eredményezi a normasértést.”¹⁰ Utasi Csaba a Gion regényével foglalkozó tanulmányában hasonló attribútumok mentén értelmezi a korabeli gazdasági környezetet: „az önös érdekeknek az a szétverhetetlen, megsemmisíthetetlen láncolata, mely bizonyos embereket, funkcionáriusokat életreszólóan összekapcsol, tömöríti őket, akár lámpafény a rovarokat, hisz túl sokat tudnak egymásról, egymás ügyeiről, húzásairól, noha szívből utálják egymást, mindenbe bele kell menniük, mert fennmaradásukat csakis a cinkossági viszony szavatolhatja.”¹¹ Ebből következőleg viszont a tudás is korrumpálódik, a titkos ügyletek, valamint az arról való narratíva birtoklása is vesztegetés tárgya.

Szemléletes példája a fentieknek, ahogy a regényben a rendőrfőnök magához hivatja a Németországba visszaigyekvő vendégmunkást, akit egy államellenes ügybe igyekszik belekeverni. Fehér Ló (a gastarbeiter) valóban illegális pénzváltással kereskedik, de az emberi kapcsolatait nem bocsájtja áruba. Ugyanakkor nem tudja, hogy közeli barátja (a főszereplő, Tom) korábban kiadta őt a rendőrfőnöknek, így a teljes tudás birtokának hiányában kiszolgáltatottan állt a faggatások előtt.

Először áldozós koromban éreztem magam ilyen rohadtul. [...] Rengetegen voltak a templomban, és a hátunk mögött álltak, és nekünk nem volt szabad hátrafordulni. Csak a papot nézhettük, aki buzgón tevékenykedett ott előttünk. Közben az a rengeteg ember alattomosan felemésztette az összes levegőt a templomban. [...] Pontosan ilyen rohadtul éreztem magam ma délelőtt Akilevnél – mondta a Fehér Ló. – Álltam ott előtte mozdulatlanul, és úgy éreztem, hogy rengeteg ember áll a hátam mögött, akik szép lassan felemésztik előlem az összes levegőt. Pedig csak mi ketten voltunk ott, Akilev meg én. Ő ült a széken mozdulatlanul és vigyorgott, én meg álltam előtte, és nagyon rohadtul éreztem magam. (132.)

A szakrális helyszínt megidéző, valamint az azzal párhuzamba állított vallatás helyzetét a levegőtlenység, a látóhatáron kívüli tömeg motívumai mentén hozza összefüggésbe az idézett részlet. Áldozáskor az égi ökönomia működteti a transzfert, a sorban állók kegyelemben részesülnek, a bűnös lelkek megtisztulnak a szentáldozás által. A korrupciós hálózatot működtető rendőrfőnök a pappal ellentétben, mondhatni az alvilág által felkent szereplő, akinek a színe elé azok járulnak, akik korrupciós ügyletekből szeretnének, vagy próbálnak hasznot kicsi-

10 CIEGER András, *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon 1867–1918* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2011), 8.

11 UTASI Csaba, „A teljesség felé: jegyzetek Gion Nándor díjnyertes regényéről”, *Új Symposion*, 45. sz. (1969): 2.

karni, akik a „bűnök világába” szeretnének bejutni. A tömeg mindkét helyzetben vágyik valamire, lelki vagy gazdasági gyarapodásra, mindkét jelenetben „éhes” a tömeg, hiszen hasznot vár, és felemészti maga körül a levegőt. A rendőrfőnök már a regény elején leszögezi, hogy hasznot kell húzni az emberek félelmeiből, hiszen „jó annak, akitől félnék az emberek. Azt mondta, az soha sincs egyedül, mert az emberek ragaszkodnak hozzá.” (17.)

Inflálódo érzelmek

Az elbeszélő korrumpálódásának folyamata, a haszonszerzéssel és pénzügyi önérdékérvényesítéssel járó tapasztalatrendszerének bővülése két szinten formálódik a regényben, egyrészt a pénzügyi korrupció révén (építésvezetőként pályázati pénzeket nyeréskedik, illegálisan megkötött alkuk alapján), másrészt viszont a szerelemben is, az elbeszélő érzelmi kapcsolata egyre inkább devalválódik számára a testi és haszon-elven működő viszonyaival szemben. Az elbeszélő szerelmi-érzelmi viszonyban egy Mária nevű szereplővel van, aki a regényben egyedüli hordozója a gyengédségnek és az érzelmeknek. A bensőségesnek ugyan nem mondható, de az érzéseket kifejező tárgyilagos dialógusok kizárólag Máriához kapcsolódnak, az ő sorsa azonban tisztavirág-életű a regényben, a hasznoktól és érdekektől vezérelt világban száműzetésre kényszerül, idegösszeroppanással szállítják kórházba:

Kórházban van. Idegösszeroppanás. – Szegény lány – mondta szomorúan a Fehér Ló, és most már egészen biztosan tudtam, hogy Búr elmesélt neki mindent. – Írsz neki? [...] Ő írt nekem háromszor. Először egy levelezőlapot. Betűi összevissza dülöngéltek, és olyanok voltak, mintha mindegyiket kétszer írta volna le, csak éppen nem tudta másodszor is ugyanazon a vonalon végighúzni a tollat. Könyörgött, hogy hozzam ki a kórházból, mert neki nincs semmi baja, és hogy erőszakkal hurcolták oda. Elhatároztam, hogy írok neki. Napokig készülődtem, hogy írok neki levelet, de nem tudtam, hogy mit írjak, fogalmam sem volt, hogy mit kell írni egy lánynak, akinek idegösszeroppanása van. (20.)

Mária is érzi idegenségét ebben a világban, valamint, hogy nem osztozik a többségi jellemvonásokban: „Az emberek teljesen megőrültek – mondta Mária. – Mindenütt úgy bámulnak rám, mintha százlábú lennék. [...] Nem vagyok beteg – mondta Mária. – Hidd el nekem, az emberek megőrültek. Úgy néznek rám, mintha százlábú lennék.” (104.)

Az elbeszélő számára a Máriával való kapcsolata egyre terhesebbé, idegesítőbbé válik, a viszonyt pedig a lány második idegösszeroppanása után felszámolja, aki ezután lényegében ki is kerül a szöveg teréből, végleg kórházba kerül, utoljára a „nagy bűzös ingovány” közelében tűnik fel a regényben, ahol Mária talpa nyomán a földből víz szivárog.

Engedelmesen felállt, és már ment is a kabátjáért. Aztán kisétáltunk a vásártérre. Mária aprókat lépkedett az ázott, barna fűvön, cipőjének sarka a megpuhult fűszálak közé fúródott, a kis, négyszögletes lyukakból víz szivárgott: az egész füves tér olyan volt, mint egy nagy, bűzös ingovány. (106.)

A főszereplő Tom pénzszerzési vágya fokozatosan erősödik a szövegben, egészen addig, amíg teljesen meg nem töri jellemét, a számára korábban fontos erények, értékek (mint a tisztességes építkezésellenőri munkája, a szép épületek megépítése, a szerelmi kapcsolata) a regény végére teljesen felszívódnak, elnyeli őket a „nagy bűzös ingovány”.

Szürke nyelv

A *Testvérem, Joáb* szerkesztési elvét, akár a korrupciót, a megkettőzöttség, a „kettős olvasat” jellemzi, amely többféle megközelítésből is értelmezhető. Egyrészt a regény közlés módja tárgyilagos, a redukált beszédmód a valóságábrázolás közvetítéseként a tényközlést erősíti. A szereplőket bonyolult pénzügyi függőségi szálak fűzik ugyan egymáshoz, azonban az adósságok és átverések lelki nehezékének súlyai nem terhelik a közlést, az elbeszélés hangja nélkülöz minden pátoszt vagy részvétet, ahogyan Bori Imre írja, Gion Nándor „a közömbösség szürke színeivel dolgozik [...]. Szürke mellé szürkét rak [...]. Úgy látszik, nem érdekli más, mint amit a szem és a fül közvetíthet”¹². A sivár nyelvkészlet alkalmazása egyrészt demonstrálhatja a regény realitásigényét – erről már korábban volt szó, és ezzel a recepció már mélységében foglalkozott, ahogy Bori Imre megjegyzi, „a depoetizáció az egyetlen olyan út, amely a legmesszebbre viheti a világ megmutatásában.”¹³ Ugyanakkor a „szürke színeivel” dolgozó prózanyelv a felszínen egy eseménytelen, mozdulatlan légkör megformálását teszi megvalósíthatóvá, amelyet nem fűtenek indulatok, érzelmek, a cselekményt, valamint a szereplők viselkedé-

12 BORI, „Kommentárok egy regényhez...”, 2.

13 Uo., 3.

sét látszólag kizárólag az önös érdekek, valamint az egymásból való hasznot húzás objektivizált, kiszámítható indítékai mozgatják. Emögött a beszédpozíció mögött meghúzódhat az érdekek és a szenvedélyek distinkciójára vonatkozó eszmetörténeti széttartás, illetve szétválasztottság is, miszerint az érdekek (mint a haszon-szerzés mozgatóereje) a szenvedélyektől (mint az emotív késztetések, indíttató-sok) lényegiben más természetűek, így a szöveg szerkezeti jellemzői, a szárazsága, vagy közömbössége tükrözheti ezeket a mentalitástörténeti megfontolásokat is.¹⁴

A „szürke nyelv” ugyanakkor más értelmezési perspektívából is megközelíthető, a prózanyelv szürkesége, homályossága, tisztátalansága felől is megragadható. Hiszen a korabeli regényelvárásokat a valóság ábrázolásának követelményei jellemezték, csakhogy az akkori jugoszláv gazdasági realitást az átrendeződés, átalakulás formálta, amelyben még nem voltak rögzült jelentések, orientációs tartományok, a közös gazdasági valóságot alakító állami narratívák, képzetek folytonos mozgásban, átlényegülésben voltak, mondhatni, nem lehetett rajtuk keresztüllátni. Amennyiben az irodalom feladata biztosítani a történések, és ebből következőleg a kifejezések, jelentések világosságát, tisztaságát, úgy a szöveg nyelvezetének puritánsága, egyoldalú szürkesége, fullasztó egyhangúsága az efféle transzparen-ciának, valóságról való tiszta, érthető számotadás lehetetlenségének tapasztalatát mutatja fel. Az egy hangszín megütése szükségszerűen redukció, ebből következőleg pedig a valóság torzításának következményeivel jár.

Kulcsár-Szabó Zoltán *A gondolkodás háborúi* című kötetében elemzi Ezra Pound nyelvpolitikai elgondolásait, mely a nyelv, mint médium tisztántartásának, sterilítésének programját tűzte ki célul. Az elmélet a költői technikák vonatkozásairól szól, mindazonáltal a nyelvhasználat megközelítéseiben idekapcsolható a nyelvtisztaság gesztusairól szóló gondolativ néhány eleme.

Hogy mitől kell megtisztítani a nyelvet, azt Pound sok helyütt [...] világossá teszi: a nyelv egyfajta (sok szempontból az „uzsora” gazdasági teljesítményéhez hasonló) korrupciójáról, az (akár a terminológia szigorúbb értelmében vett) pontos fogalomhasználat lerombolásától, ami nem kizárólag a gazdaságról folytatott diskurzusban figyelhető meg, hanem a politikai és különösen a sajtónyilvánosság tartományaiban is.¹⁵

14 Albert O. HIRSCHMAN, *Az érdekek és a szenvedélyek. Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt* (Budapest, József Műhely, 1998).

15 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből* (Budapest, Ráció, 2014), 196–197.

Az efféle tisztátalan nyelvek szemantikájának sajátossága, hogy torzzá, homályossá teszik, „szennyezett csatornáknak továbbítják” a szavak jelentését, így a szavak használóit félrevezetik, sőt, kiszolgáltatottá teszik különböző érdekeknek, politikáknak. Az irodalmi nyelv azért jelentőségteljes ebből a szempontból, mivel a „nyelv különösen jelentésgazdag állapotának tekinthető: „language charged with meaning”, egy jelentéssel feltöltött nyelv, amelyben a jelentés a nyelv minden más változatánál sűrítettebb formában létezik [...]”¹⁶ A *Testvérem, Joáb* egyszínűre mossa a nyelvet, egyhangúvá zibbasztja a szereplőket, a dialógusokat, a történeteket, a morális süllyedés módozatait – és ebben válik fullasztóvá a szerkezet, emiatt lesz hasonlatos a mocsárhoz, ami egy nyugodt, egyhangú felszín látszatát mutatja, de valójában a beletévelyedőt kiszolgáltatottá, bizonytalaná teszi, megbontja egyensúlyát, stabilitását.¹⁷

„vigyázni kell, hogy jól és szépen építsenek az emberek”

A főszereplő visszatérően hangoztatja, hogy szereti a szép épületeket, mely sokszoros variációkban megismétlődik a szövegtestben. A *Testvérem, Joáb*, ahogy Bori Imre értelmezi a már idézett tanulmányában,¹⁸ az ismétlések, a felbukkanó motívumok regénye, ilyen a szabályos épületekhez kapcsolt képzetek újra megjelenése is: „Szeretem, ha szabályosak és szépek az épületek. Ezért örülök, hogy engem bíztak meg az építkezések ellenőrzésével.” (23.) A cselekmény kezdetén, mielőtt Tom belekeveredett volna a korrupciós ügyekbe, úgy tartotta, hogy „vigyázni kell, hogy jól és szépen építsenek az emberek” (16.), a tisztességet megkövetelte, amikor a vállalkozó igyekezett elcsalni a munkát, megfelelni az építőanyagot „felszedtettem, kiszélesítettem az alapot, és malterba rakattam a téglákat. A munkások nem szóltak semmit, csak jól megnéztek maguknak.” (19.) Tom nem tudja elveihez tartani magát, a főszereplő a cselekmény előrehaladtával elfogadja a korrupciót, az építkezési pályázat eredményébe százalék ellenében belenyúl,

16 Uo., 197.

17 Szarvas Melinda vajdasági irodalomról szóló tanulmánykötetében Gion regényét Móricz Zsigmond *Rokonok* című prózájával hasonlítja össze (nem egyedül teszi ezt, mások, például Varga Zoltán hasonlóan látott összefüggéseket a két szöveg között), a komparatiztikai analízishez ez az elemzés ad fontos szempontokat, melyben a korrupció témája is az elemzés tárgya. = SZARVAS Melinda, „Családban marad. Gion Nándor *Testvérem, Joáb* és Móricz Zsigmond *Rokonok* című regénye”, in SZARVAS Melinda, *Tükörterem flamingóknak. Irodalomtörténeti tanulmányok a magyar vajdasági irodalomról*, 113–131. (Budapest: Fiatal Írók Szövetsége, 2018).

18 BORI, „Kommentárok egy regényhez...”

a vesztegetést pénzszerzésért cserébe elfogadja. Az ismétlések szerepe ezen a cselekményszálon jelentőségteljesek, Bori a regény narratív szerkezetéről megjegyzi, hogy a mikrorészletek, részlet-tömbök ismétlődése minőségi változásokat, elmozdulásokat is jeleznek, „erős nyomatékot adva a változatlan látszata mögött lejátszódó változásoknak, hangváltásoknak, azoknak a hajszálfinom eltolódásoknak, amelyek a minőségileg új szituációkat hozzák létre, anélkül, hogy a szituációk építőanyagát is ki kellett volna az írónak cserélnie.”¹⁹ A cselekmény végén a korrupt rendőrfőnök ismétli meg Tom mondatait: „Tudom – mondta Akilev. – Maga szereti a szép, nagy, szabályos házakat, és nagyon lelkiismeretesen ellenőrzi az építkezéseket.” (171.) A cselekményben nem derül ki, hogy Akilev hol, kitől szerzett tudomást Tom lefizetéséről, viszont a szép épületekre vonatkozó szövegrész megismétlésével nyilvánvalóvá válik, hogy ironizál, az ismétlés hordozza a többlettudás, a lelepleződés tényét. A szövegviszajátszás így a jelentések mozgásának, elmozdulásának folyamatát (süllyedés, alsóbb rétegekbe jutás) mutatja fel. A szövegepipizódban a tiszta, tisztességes jellemvonás leírása, valamint az erre vonatkozó szavak jelentései valójában elfedik a mögöttes tartalmakat, a főszereplő (és vele együtt a szavak, a jelentések, a nyelv) bűnbe esését. A szövegszerkezeti szint látszólagos visszafogottsága, merevsége, egyszínűsége valójában rengeteg réteget rejt magában, a szavak jelentéseinek valói tartalmát (igazságát) azok birtokolják, akik a korrupciós narratívát is uralják, akik „beszennyezték” a nyelvet, és ezáltal kijátszották a nyelv valóságábrázolásában, realitás közvetítésében való hitet, bizalmat. A bűnös, korrupt kisvárosban az tud igazán boldogulni, és egyre több pénzt szerezni, aki átlát ezen a felszínen, aki képes a kettős-olvasatra.

De Akilevet egyáltalán nem zavarta, hogy talpon állva kellett beszélgetnie velem. Megállt az íróasztal mellett, hosszú karjai mozdulatlanul lógtak kétoldalt, lustán vigyorgott, álmosító, monoton hangon faggatott és magyarázott; szavai olyan színtelenek és puhák voltak, hogy majdnem megfulladtam tőlük. És hiába vigyáztam, mindig meglepett azazal, amit mondott. Kezdetben megpróbáltam játszani még itt a négy fal között is, de aztán én is ellustultam, éreztem, hogy Akilev átlát a bőrömon, akárcsak én az övén. (125.)

Megcsalatkozik, elbukik az, aki bízik abban, hogy a nyelv a jelentéseket tisztán, egyértelműen hordozza és közvetíti, azok a szereplők, akik e tekintetben naivak, ők nem bírják sokáig a regényben, az érzelmeit őszintén kifejező Mária, az idealista Török Ádám vagy a szájharmonikázó fiú mind kívülálló, meg nem értett

19 Uo., 6.

karakterek, olyanok „mintha a százlábúak” lennének, mert nem értik, nem beszélik a korrupció nyelvét.

„vakarj fel egy rakás pénzt”

A szöveg nyelvi világának, szókészletének egy szembetűnő, szokatlan kifejezése a korrupción keresztül szerzett vagyon megjelölésére használt „pénz felvakarása”, ami számos szöveghelyen ismétlődően megjelenik.

Főleg pedig azért örülsz, mert felvakarhatsz egy rakás pénzt – mondta a Fehér Ló. – Igyekezz felvakarni egy rakás pénzt. Ha az a Kosnik megteette, te is megteheted. (23.)

Az öreg Buzsella volt az asztalosüzem igazgatója, és azt mondták, hogy szándékos gyűjtogatás történt, mivel a vállalat nagyon rosszul állt, és hogy az öreg Buzsella így akart felvakarni egy rakás pénzt a biztosító intézettől. (20.)

A regényben gyakoriak az ismétlések: motívumok, gondolatok, szókapcsolatok, egyéb mikrorészek vagy teljes szövegrészek is sorozatosan ismétlődnek. A repetitív szöveghelyek ugyanakkor nem változatlanul térnek vissza, jellemzően valamilyen többlet-tudás vagy minőségi elmozdulás különböző stádiumait mutatják be, teszik újra- és másként olvashatóvá. Az ismétlés-konstellációk nem a statikusságot erősítik, hanem éppen ellenkezőleg, a dinamizmust fejezik ki, a szövegrészek mögött lejátszódó változások, eltolódások jelölőiként térnek vissza a különböző szegmensek. Az ismétléseken keresztül figyelhető meg például az elbeszélő, Tom, korrupciós tapasztalatrendszerének, önérdékérvényesítő technikáinak finomodása, vagy az ismétlések jelzik, ahogyan a szereplők egymás ügyeiről, hűzásairól mindinkább egyre többet tudnak. A „pénz felvakarásának” ismétlődésekre vonatkozó transzformációja, szemantikai többlete figyelhető meg a következő részletekben: a szókapcsolatot a regény elején kizárólag az elbeszélőnek célozva mondják már a korrupciós ügyekben dörzsöltebb szereplők, ő nem használja ezt a kifejezést, majd ahogy Tom menthetetlenül lecsúszik, kommunikatív folyamataiba a korrupciós magatartások nyelvi kódjai, kifejezései belekerülnek, és tovább is mutálódnak:

Nézze, kedves Joáb úr – mondtam neki nyájasan –, ez alatt a húsz perc alatt én akár hatmilliót is felvakarhattam volna, maga pedig most kínjában lerághatná tövig a bajuszát. De én szavatartó ember vagyok, és maga adjon hálát a sorsnak, hogy ilyen szavatartó emberrel került össze. Disznó szerencséje van magának, Joáb úr. (117.)

Vagy egy teljesen új kontextusban is elkezd használni:

Arra gondoltam, hogy jó volna már egy ilyen fiatal lányt is felvakarni, de akkor csak néztem őket, visszaballagtam a tejcarnokig, felmentem az első emeletre, és becsöngettem Joáb I-hez. (107.)

Okvetlenül fel kell vakarnom majd egy ilyen jó lábú fiatal lányt. (110.)

A „felvakar” szó használata, alkalmazása a regényben a palimpszeszt jelenség vagy technika jelentéstartománya felől is értelmezési alapot nyerhet, abban a vonatkozásban, hogy a felszíni, megmutatkozó, olvasható folyamatok valójában mélyebb rétegződést, felszín alatti működést, más, korábbi jelentések bennefoglaltságát, és új értelmek ráíródását tartalmazzák.

Összegzés

A *Testvérem, Joáb* az első prózahullám szövege, s nem is Gion legjobban sikerült munkája. Nem tartott ki végig a szöveg feszes megformálása mellett, és így a regényben vannak olykor publicisztikus, riportszerű részek, máskor viszont, a helyenként használt szimbolikus, motivikus epizódok (a Miki egér – Akilev párhuzam, a szájharmonikázó fiú sagája) költői képekkel dolgoznak ugyan, és megpróbálnak kilépni a tárgyiasság, tárgyilagosság területéről, de nem elég erőteljesek hozzá. Ebben a tekintetben a bárányok haláláról szóló traktátus, a birka-vágás motívuma egyedül az, ami egy szereplő ideológiájának, filozófiájának vizuális kifejezéséként²⁰ képes függetlenedni az információs próza kontextusától – de egyszerűségében, prózaalkotó törekvésében ebben egyedül marad.

Összegzésül elmondható, hogy Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regénye a korrupció működésmechanizmusának bemutatásán keresztül kitargyalhatóvá teszi a szocialista Jugoszlávia, valamint a kapitalista nyugat gazdaságának ellentmondásosságát, a szöveg narratív megoldásaival, beszédmódjával is tükrözi azt a meghasonlottságot, rétegzettséget, mely a korabeli gazdasági közeget jellemezte, a korrupcióval és a gazdasági ügyeskedésekkel együtt, a felszíni igazságok, látszólagos működések, és a felszín alatti hasznot kereső, korrupciós mozgások ellentmondásainak kibontakoztatásán keresztül. A globális piacgazdaság, valamint a

20 BORI, „Kommentárok egy regényhez...”.

jugoszláv szocialista ideológia jelenlétének együttese egy hasadásos köztes-állapotot hozott létre. Ahogy Domokos Mátyás írja Gion regényét elemző tanulmányában: „Bibó István emlékezetes megállapítása értelmében hazugságra politikát tartósan építeni nem lehet. Gion Nándor regénye arra döbbsenti rá olvasóját, hogy [...] a regény által ábrázolt jellegzetes jugoszláviai skizofréniára életet sem lehet tartósan építeni.”²¹ Gion a regény megjelenésének évében adott interjújában szintén a meg hasonlást említi: „mindig foglalkoztatott a lelkiismeret-furdalás nélküli emberi és erkölcsi lezüllés problematikája, amelyet irodalmi alkotások zömében mindig meg hasonlós követ, főként a főhős személyét illetően. Állítom, hogy különösen napjainkban ez egy olyan jelenség, amit már szinte természetesnek lehet venni, s azt hiszem, írni is kell róla.”²² Ez az ambivalencia köszön vissza a *Testvérem, Joáb* regényben, amely a korabeli valóság, a gazdasági-társadalmi realitást a korrupció hétköznapok mögött megbújó működésében mutatja meg, a „szemek elől veszett jóság és tisztaság”²³ felismerésében, egy kisváros történetében.

21 DOMOKOS Mátyás, „Találtam egy könyvet”, *Holmi* 6, 10. sz. (1994): 1514–1516, 1514.

22 *Magyar Szó*, 1969. jan. 16., 8.

23 BORI, „Kommentárok egy regényhez...”, 7.

„Szükséges és ésszerű takarékoság”

Olvasói szereplehetőségek, ironikus narráció és a pénz motívuma
Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésében

Hajnóczy 1975-ös, *A fűtő* című elbeszélése¹ a ’70-es évek Magyarországon játszódik, és egyike azoknak a Kohlhaas-parafrázisoknak, amelyek egyszerre értelmezhetők egy történeti szempontból jól körülhatárolt korszak és egy sajátos, parabolikus időtlenség kontextusában. E kettős kronotopikus jelleg az elbeszélés narrációs stratégiáin is nyomot hagy: a hivatali és munkahelyi szervek által kiadott vagy hozzájuk intézett írásos vagy szóbeli közlések (rendelet, panasz, jegyzőkönyv stb.) redundanciától mentes, „takarékos” nyelvi fordulatai keverednek itt a köznapi és a sajtónyelvi megnyilatkozások kliséivel, valamint a kortárs szociográfiák és a Kleist-pretextus elbeszéléstechnikai sajátosságaival.

A groteszkbe ágyazott abszurd – Hajnóczy prózájában ismerősnek mondható – olvasói tapasztalata részben a Kleist művére rájátszó cselekményvázból, másrészt a narrációt átjáró ironiából táplálkozik. A konfliktus kirobbantója a kisregényben és az elbeszélésben egyaránt egy új rendelet, amely egy érvényben lévő (szó-kás)jogot töröl el, és a kisembert sújtja. Kleistnél a „földesúri kiváltság” (a pénzen megváltható passzus), Hajnóczynál a „takarékoság” nevében. Mivel a két szöveg állandó dialógusban van egymással, bizonyos értelemben Hajnóczy szövegszervezése is „takarékosnak” mondható, hiszen a pretextusnak már az ajánlás („Heinrich von Kleistnek”) és a névadás (Kolhász Mihály) is látens jelenlétet biztosít *A fűtő* című elbeszélés hátterében.

A Hajnóczy-szöveg olvasói, illetve mintaolvasói szereplehetőségeinek feltárásához² alapvetően tehát a pre-, illetve intertextusoknak kétféle csoportját érdemes

1 HAJNÓCZY Péter, „A fűtő”, in HAJNÓCZY Péter, *Összegyűjtött írásai*, 49–61 (Budapest: Osiris, 2007), A továbbiakban a főszövegben zárójelbe tett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

2 „Hajnóczy ingyenc (kreatív) befogadóra számít: olyanra, aki a párhuzamos és az újraolvasás közben a lineáris ok-okozatosság mellett a metonimikus és a metaforikus összefüggéseket is észleli, az ironikus

figyelembe vennünk. Az egyik a fikciós irodalmi előzmények csoportja, köztük elsőként természetesen Kleist kisregénye, amelynek szintén megvan a maga több-rétegű szövegelőzménye. A palimpszeszt alsó rétege egy bizonyos Peter Hafftitz iskolai rektor 16. századi krónikájának (*Märckische Chronik*) Kohlhaasról szóló részlete, a *Nachricht von Hans Kohlhasen*,³ illetve Luther 1534-ben kelt, Hans Kohlhaséhoz intézett levele.⁴ Kohlhasé létező történelmi személy volt, akinek alakja kezdetben a történetírás révén (levélben, tudósításban, krónikában) maradt fenn a kulturális emlékezetben, s csak mintegy háromszáz évvel később, Heinrich von Kleist révén lépett be az irodalomtörténetbe, s vált a hatalomnak kiszolgáltattott, az igazáért reménytelenül küzdő ember időtlen példázatává. Kleist úgy dolgozta át az ősfabulát, hogy a krónikabéli történetre visszavetítette saját korának kérdéseit, az öntudatára ébredő polgár problémáit, például a locke-i és hobbesi szerződéselméletekkel, a természeti törvénnyel, az ellenállási joggal kapcsolatos korabeli diskurzusokat.⁵ Ettől kezdve a magtörténet parabolává vált, Kohlhasé alakja pedig az auerbach-i értelemben vett prefigurává, akit az irodalom kiragadott a saját történelmi-politikai összefüggésrendszeréből, és a jövő árnyképéből (*umbra futurorum*) a jövő figurájává (*figura futurorum*) tett meg, hogy minden újabb irodalmi reinkarnációja⁶ valami aktuálisra vagy valami jövőbeni értelmezendőre (a *veritasra*) mutasson. A réalprófécia Hajnóczy fűtőjének esetében persze nem az evangéliumi értelemben vett végső igazságra utal, bár akad olyan értel-

asszociációkat továbbfűzi és »szabadon« kombinálja.” DÖMÉNY Katalin, „Egy Hajnóczy-novella esztétikumának sajátossága”, *Irodalomtörténet* 73, 4. sz. (1992): 890–899, 892.

- 3 Bővebben lásd FÖLDÉNYI F. László, „Jegyzetek”, in Heinrich von KLEIST, *Elbeszélések*, 265–269 (Pécs: Jelenkor, 2001), 270.
- 4 „A történelmi Luther-levél”, ford. MÁRTON László, in Heinrich von KLEIST, *Elbeszélések*, 254–255.
- 5 „Az anakronizmusok szövegbeli jelenléte utal továbbá, hogy Kleist – a feudális viszonyoktól idegen – ellenállási jogot boncolgatja, provokál, gyakori nála a többértelműség, a bizonytalan helyzetek („saját keblének ítélőszéke előtt még nem volt biztos benne, hogy ellenfelét valóban bűn terheli-e”), kedveli a paradoxonokat, szemléletét mindvégig áthatja az abszolút, „objektív” igazság megismerését tagadó kanti ismeretelmélet. Az effajta megközelítés egy XVI. századi krónikásra nem lehet jellemző, Kleist így szándékosan elidegenítő hatásokat alkalmaz, saját korának olvasóit ugyanúgy döntéshelyzetbe hozva – de legalábbis nyugtalanító kérdésekkel szembesítve –, ahogy a mindenkori olvasót is.” TÓTH Katinka, „A szocialista törvényesség »aranymérlegén« Költői igazságszolgáltatás az 1970-es évek német és magyar nyelvű Kohlhaas-parafrazisaiban”, in *Iustitia emlékezik. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs és MOLNÁR András, 247–272 (Budapest: TKJTI, 2020), 251–252.
- 6 Ilyen későbbi Kohlhaas-átirat például Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* vagy Tasnádi István *Közellenség* című drámája, Edgar Lawrence Doctorov *Ragtime* vagy Márton László *Jacob Wunschwitz igaz története* című regénye, illetve Christoph Hein *Az új (szerencsésebb) Kohlhaas* című elbeszélése is.

mező, aki a hős kapcsán „profanizált Krisztus-motívumról” beszél.⁷ Ugyanakkor, ha üdvtörténeti perspektíváról nem is, de költői igazságszolgáltatásról talán beszélhetünk *A fűtő* kapcsán, amelynek olvasójában a történet képes felkelteni a nussbaumi együttérzést,⁸ és helyreállítani az öröknek tételezett erkölcsi értékrendet még akkor is, ha az az elbeszélésben történetesen nem is állítódik helyre.

A másik szövegközi hálózatrendszer szálai nem a múltba és nem is a fikciós irodalom irányába mutatnak, inkább a „tényirodalomként” is aposztrofált kortárs szociográfiák, illetve olyan egyidejű, beszélt és írott, referenciális érdekeltségű szövegformák felé, amelyekkel a politika színterein, a bürokratikus eljárásokban vagy a Kádár-rendszer sajtótermékeiben találkozhattak a hetvenes évek Magyarországon élők. Ilyen *Fűtő*-intertextusokként azonosítja Nagy Tamás *Az elkülönítő* Hajnóczy által publikálásra szánt szövegegyüttesét, Csalog Zsolt 1981-ben megjelent munkásportréit⁹ vagy azokat a Hajnóczy által megőrzött jegyzőkönyveket és határozatokat, amelyek a vele szemben lefolytatott igazságszolgáltatási és egyéb bürokratikus eljárásokban keletkeztek 1964, vagyis a „zászlóletépés” ügy óta.¹⁰ A felsorolt intertextusok és *A fűtő* elbeszélésmódjának összevetése rávilágítanak, hogy Hajnóczy ezúttal nem pusztán (a legtöbb prózaművében amúgy is domináns) elbeszélt monológ vagy átélt beszéd narratív stratégiáját alkalmazza, hanem annak egy speciális, a hivatalos eljárásokban használatos változatát, a jegyzőkönyvek beszédmódját. A jegyzőkönyv a beszélt nyelv írásos feljegyzése, melyben egy névtelen jegyző (a 16. századi krónikás irodalmi „jogutódja”) stílárius szempontból semleges, hivatalos nyelven, de a rendszerhez való szolidaritását különféle módokon mégis kifejezésre juttatva minden, az ügy szempontjából releváns részletet rögzít oly módon, hogy az egyes szám első személyű megnyilatkozásokat (vagyis a mimetikus részeket) egyes szám harmadik személyű, jelen idejű elbeszéléssé (diegézissé) alakítja át,¹¹ itt-ott szükség szerint megtartva és idézőjelekkel is markírozva az egyes megszólalók beszédének egyedi szóhasz-

7 L. DÖMÉNY Katalin, „Igazsága megszállotta (*A fűtő* című Hajnóczy-novella »ideo-logikus« dimenziója)”, *Életünk* 31, 3–4. sz. (1993): 223–228, 227.

8 Vö. Martha C. NUSSBAUM, *Költői igazságszolgáltatás*, ford. PÁPAY György (Budapest: MMA, 2021), 33.

9 CSALOG Zsolt, *A tengert akartam látni – Négy munkásportré* (Budapest: Szépirodalmi, 1981)

10 Vö. NAGY Tamás, *Egy arkangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben* (Budapest: Gondolat, 2018), 53–111.

11 Kleist maga is az átélt beszéd narratív stratégiáját használta saját Kohlhaas-elbeszélésében. Írói módszere: a mellékmondatok halmozása, a kötőszavak sűrű ismétlése, a központozás és az idézőjelek következetlennek tűnő használata sértette a kortársak ízlését, s a későbbi német kiadások (egészen a kritikai kiadás megjelenéséig) igyekeztek „korrigálni” ezeket a „hibákat”. Módosították a bekezdések számát, rövidebb mondatokká tördelték a szöveget, a függő beszédet dialógussá alakították át. Erről bővebben lásd FÖLDÉNYI F., „Jegyzetek”, 266.

nálatát, szólamaik frazeológiai sajátosságait. Az idézőjel használata egy rendőrségi kihallgatás vagy bírósági tárgyalás esetében a szó szerinti közlés szándékával mutat vissza az elhangzottakra, rejtett politikai utalásokat (pl. az eljárás vagy a rendszer diszfunkciójáról) a lejegyző szándéka szerint nem tartalmaz, elvárt mintaolvasója nem az utókor ironiára fogékony befogadója, hanem a hetvenes évek rendszerhű vagy megfélemlített magyar állampolgára. Ugyanakkor persze, s erre Nagy Tamás is utal,¹² az ironikus olvasat megjelenése nem szerzői intenció kérdése: a fikcionális effektusok ugyanúgy működésbe léphetnek a referenciális szövegek olvasatában, mint ahogy a fikcióba is beférkőzhetnek az említett, eredendően referenciálisnak gondolt szövegtípusok (mint a szociográfia vagy a jegyzőkönyv) narratív markerei.¹³

Az elbeszélés első, *A főgépész* című részében nemcsak a jegyzőkönyv beszédmódbeli sajátosságaira ismerhetünk rá, de a főgépész jegyzőkönyvszerűen megjelenített szólamában szóba is kerül az Országos Közegészségügyi Intézet főorvosának vizsgálatáról készült jegyzőkönyv. Az idézőjelbe tett szószerkezetek és félmondatok itt még a legtöbb esetben az ebből a jegyzőkönyvből vett szó szerinti idézetként hatnak, ami így az elbeszélésmód kicsinyítő tükröként tűnik fel.

Az elbeszélés második része *A főmérnök* címet viseli, ami jelzi, hogy Kolhász Mihály a védőitalüggyel kapcsolatos panaszát egyre magasabb fórumok elé terjeszti. A főmérnök ennek megfelelően már nem is a vizsgálatra, hanem annak politikai előzményére, a takarékosagra ösztönző törvényerejű rendeletre hivatkozik. A főmérnök által is említett „ésszerű takarékoság” szlogenje 1974 végén és 1975 elején, vagyis az elbeszélés feltételezett keletkezése idején, visszatérő fordulata volt az országos napilapok országgyűlési tudósításainak:

Gazdaságunk belső tartalékainak feltárása és hasznosítása tekintetében rendkívül nagy a jelentősége az *ésszerű takarékoságnak*. El kell érnünk, hogy az energiával, az anyaggal, a pénzzel és az idővel való takarékoság a vezetők és a beosztottak a gazdálkodó és a költségvetési szervek munkájának *állandó* részévé, magatartásunk és cselekvésünk *normájává* váljék. Ne feledjük, hogy *amíg a pazarlás és eltűrése fegyelmetlenségre ösztönöz*

12 Vö. NAGY, *Egy arkangyal viszontagságai...*, 107–111.

13 A Hajnóczy Béla elsőrendű és Vászolyi Erik másodrendű vádlott ellen folyó perben, 1964. szeptember 30-án kelt jegyzőkönyvben is szerepelnek idézőjelbe tett vallomás-részletek: „Vászolyi részben attól tartva, hogy barátja italos állapotban a zászlóval esetleges további botrányt is csaphat, másrészt pedig nehogy meglássák Hajnóczy tettét és emiatt törjön ki a botrány, illetve »baja legyen« cselekménye miatt Hajnóczynak, elvette a tört nyelvű zászlót Hajnóczytól és azt saját kabátja alá rejtette Vászolyi Erik.” Idézi NAGY, *Egy arkangyal viszontagságai...*, 102–103.

*és morálisan is kárt okoz, addig az ésszerű takarékoság megkövetelése fegyelmezett, öntudatos munkára sarkall.*¹⁴

A fenti idézet a *Népszava* 1974. december 20-i számában olvasható tudósításból való, amely az előző napi országgyűlés fontosabb felszólalásairól számol be, azokat foglalja össze kurziválva a felszólaló politikusok szó szerinti vagy nagyobb hangsúlyt érdemlő szavait. Egy két hónappal későbbi, az MSZMP Központi Bizottságának és Központi Ellenőrző Bizottságának utólagos, a rendelet bevezetésének rövidtávú konzekvenciáit tartalmazó beszámolójában a következőket olvashatjuk:

Amint a kongresszusi irányelvek is aláhúzzák: „Átfogó és ésszerű takarékoságot kell megvalósítani a népgazdaság minden területén.” A kétkedésre hajlamos olvasó, meglehet tovább lapoz, mondván, egy intézkedési terv a többi közül. Valóban: értéke azon múlik, hogy miként valósítják meg. [...] Jóllehet, e tervek – feltehetőleg megalapozott felmérések után, megvalósítható célokat tűzve maguk elé – immár elkészültek, mégsem árt megemlíteni: a hangsúly az ésszerű takarékoságon van. Azért szólunk erről, mert helyel-közzel már rossz példák is hírlenek. Egyik városunk közhivatalában végigjárták az ódon épület zezgugos folyosóit, s kicsavarták a villanykörték jó részét. Egy fővárosi vállalatnál igazgatói rendelet született: az időszámlálásos telefonbeszélgetések bevezetésétől kezdve az elintézendők többségét „postai úton, levélben rendezzék le”. S olyan központi fűtéses intézet is van, ahol oktalan intézkedés miatt dideregtek a dolgozók. Az ésszerű takarékoság nem ezt jelenti.¹⁵

A már bevezetett törvényerejű rendelet következményeit tárgyaló '75-ös újságcikk érdekessége, hogy különböző vidéki és fővárosi példákon keresztül mutatja be „az ésszerű takarékoság” követelményének ésszerűtlen túlhajtását, vagyis a túlbuzgóságból fakadó „rossz példákat”. A vidéki közhivatal ódon épületének zezgugos folyosóin kicsavart villanykörtékről, a fővárosi vállalat időszámlálásos telefonbeszélgetéseiről vagy a központi fűtéses intézetben az oktalan intézkedések hatására didergő dolgozókról szóló szövegrészek a korabeli újságolvasók okítására szolgáló, rövid példabeszédeként hatnak, melyek egy „nagyobb igazság” megsejtetésének hermeneutikai szándékával kerültek a cikkbe. A rossz gyakorlat példázatos bemutatásával, amely nem más, mint az olvasóval történő cinkos

14 „Eredményes év után új, nagyobb feladatok”, *Népszava* 102, 297. sz. (1974): 3–7, 5. (Kiemelés az eredetiben.)

15 „Tervezett takarékoság” *Magyar Hírlap* 8, 58. sz. (1975): 1, 1.

összekacsintás (akárcsak a főmérnök Kolhászra villantott szeme Hajnóczynál), a cél az „ésszerű takarékoság” valódi értelmének feltárása, amely nem egyéb, mint a kis kelet-európai abszurd tipikusnak mondható esete: „A pazarlás ellen lépünk fel. Ám a pazarlás – és éppen ez az intézkedési tervek mércéje – gyakran nem kezelhető. Nemcsak az a pazarlás ugyanis, ha világosabb vagy melegebb van egy munkahelyen az indokoltnál; sokkal inkább, ha észrevétlenek maradnak a megtakarításhoz vezető, rejtett lehetőségek.”¹⁶ A rejtett lehetőségek láthatóvá tételének paradox elvárása tökéletes inverze, de ilyen értelemben párja is a szocialista államberendezkedést mintázó üzemi hierarchia Kolhással szembeni elvárásának, hiszen a gyár hipokrita káderei azt várják a fűtőtől, hogy hunyjon szemet az őt ért, de a számukra is nyilvánvaló igazságtalanság felett.

Visszatérve a korabeli tudósításokra jellemző témákat, sajtónyelvi fordulatokat és tipográfiai megoldásokat is integráló elbeszélésre, megfigyelhető, hogy a kurziválást *A fűtő*-ben csak néhány esetben alkalmazza Hajnóczy, de – hasonlóan a *Népszava* korábban idézett beszámolójához – nála is a hangsúlyokkal ellátott előrevetítés eszköze („*Egyelőre kér és könyörög!*” 51.). Ezzel szemben az idézőjel többféle funkciót is betölt az elbeszélésben. A szó szerinti idézés mellett, illetve azt kiegészítendő, az ironia vagy az ironikus intonáció jelölőjeként is azonosítható, amely helyenként a cselekményen belül,¹⁷ de legtöbbször azon kívül, a szöveg és a szövegszándék feltételezte mintaolvasó között tételeződik. Hiszen hogyan is lehetne ironiamentesen értelmezni a hetvenes évek Magyarországon a polgári jog és perrendtartás egyik hagyományos (a római jogból származtatott) alapelvét, a jóhiszeműséget, amelynek Kolhász Mihály nem pusztán képviselője, de egyfajta posztmodern allegóriája, emberi alakban való megtestesülése? A rendszerrel, illetve a rendszer eljárásainak és döntéseinek (törvényerejű rendelet, vizsgálat, üzemi utasítás) jogszerűségével és igazságosságával kapcsolatos, társadalmi szintű szkepszis nem hagy teret a jóhiszeműségnek, s képviselőjét (de vélelmezőjét is¹⁸) fenyegető veszélynek vagy elmeháborodottnak tartja, vagyis a sértett igazságérzetű, mégis jóhiszemű fűtő pusztá létezése, a karakter feltámasztása maga is ironikus gesztus. (Persze – tehetjük hozzá zárójelben – melyik korban ne volna az?) Ezt a hatást csak fokozza, hogy megnyilatkozásait az elbeszélő nem egyenes beszédként, hanem a jegyzőkönyv műfajának megfelelően nyelvtani és szemantikai értelemben is átírt formában közvetíti, s így végső soron sosem tudjuk meg,

16 Uo., 1.

17 „Tudjuk mi azt, hogy azt a védőt, amit a sarki kocsmában mérnek, ezentúl sem fogják maguktól megtagadni!” HAJNÓCZY, „A fűtő”, 51.

18 Az elbeszélés hőse *A főmérnök* című fejezetben az üzemi vizsgálat eredményét „nyilvánvaló és jóhiszemű tévedésnek” (50.) nevezi.

hogy ténylegesen mit is mondhatott, szó szerint hogyan is hangzott a fűtő panasa a különböző üzemi és családi fórumok előtt.

A Kádár-rendszerben anakronisztikusnak vagy okafogyottnak tetsző jóhiszeműség jogi alapelvét képviselő, teljes mértékben jogfosztott karakter színre léptetése tehát már önmagában is ironikus olvasat forrása lehet. A jegyzőkönyvszerű elbeszéléstechnika ezt a karaktert megfosztja saját nyelvétől, és helyette egy bürokráciában jártas, a hivatali sablonnyelvet magabiztosan használó figurát állít elénk, akinek – s ez már kevésbé jellemző a korabeli jegyzőkönyvek narratívájára – a metanyelvi és egyéb gesztusairól (torokköszörülés, arcának kivörösödése, szellentés) is tudósít az elbeszélő, sőt, a *Családom van!* című fejezetben a szellentés hangeffektusát idézőjelben, mintegy szó szerint is közli („tru-uuu! tru-uuu!”, 53.), fokozva ezzel a már az elbeszélés kezdetén is érzékelhető groteszk hatást, amely a karakter társadalmi helyzetének és a hozzá társított beszédmódnak a feszültségéből adódott.

A jegyzőkönyv-narratíva az említett fejezetben egy időre megszakad, ám bizonyos elemei (pl. az idézőjelbe tett félmondatok) ebben a részben is szerepelnek. A fűtő feleségének látomása, amely groteszk módon a szellentés következtében lép működésbe, illetve vetül ki, az elbeszélő monológ, a tudatáramtechnika és a pszichonarráció egyfajta kevert változata. A hang egyes szám harmadik személyben tudósít a lakástűzről, illetve az asszony és a férfi utcai vonulásáról. A cselekmény belső nézőpontból közvetített elbeszélése egyetlen, másfél oldalas körmondatba sűrűsödik, amelybe időnként a férfi szólamának „tavaszváró” és a nő szólamának méltatlankodó idézetei ékelődnek be. A fantasztikumba hajló látomás különféle, kronotopikus és tudati határátlépéseket visz színre. A házaspár sétája a lángokban álló szobából a fagyos januári utcára, a tűzből a télbe vezet, amit a látomás elején olvasható hasonlat vetít előre: „a tűzben fehér papírlapok lebegtek, mint mikor hó esik a tenger alatt” (53.). Sétájuk közben a nő képes meghaladni, amit férje magában beszél, sőt a jövőről is van valamiféle homályos sejtése, amelyet az elbeszélő (olyan pszichonarratív közbevetésekkel, mint, hogy „de ezt most nem tudja még”, „de ezt most semmiképp nem tudhatja”, 53.) időről-időre visszaprivatizál tőle.

Az olvasói szereplehetőségek és a narráció kérdéséről áttérve a pénz motívumára, érdemes egy mondat erejéig ismét felidézni a kleisti pretextust, és megvizsgálnunk a lókereskedőt és a fűtőt ért jogsérelem körülményeit és mértékét. A Kleist-féle Kohlhaas, aki a tronkai Vencel birtokához érve nem tud passzust mutatni az újonnan (s amúgy törvénytelenül) létesített határ átlépéséhez, két (összesen harminc aranyat érő) lovat hagy zálogban Vencel kastélyában, de miután hazatérve értesül szolgálja, Herse bántalmazásáról, perre viszi az ügyet. Annak ér-

dekében, hogy az igazságérzetén esett csorbát jogi útra terelhesse, sérelmét konkrétumokra redukálja: követeli a lovak feltáplálását, Herse garasait és kezelési költségét. Először kérvényekkel próbál érvényt szerezni igazának, s mikor törvényes úton nem ér célt, az önbíráskodás útjára lép, szuverénként hozza létre önmagát. Pusztító arkangyallá változik át, aki városokat gyújt fel és ártatlanokat mészárol le. Hogy ezt megtehesse, minden ingó és ingatlan vagyonát pénzzé kell tennie, melyekhez mérten korábbi vesztesége elenyésző.

A kár, ami Hajnóczy fűtőjét éri, anyagi értelemben szintén igen csekély (napl fél liter tej). Kolhász panasz hadjárata, „kiáltványa” és utcai akciói azt a benyomást keltik környezetében, hogy a reakció mértéke nincs arányban az elszenvedett veszteséggel. A többiek mércéje – Kleistnél és Hajnóczynál egyaránt – majdnem minden esetben anyagi természetű. A kérdés csak az: van-e ára az igazságnak?

Török Ervin Kleist *Kohlhaas*-át elemző, kiváló tanulmánya¹⁹ szerint téves feltételezés azt hinni, hogy „Kohlhaas saját apró-cseprő ügyei nem válhatnak át a politika dimenziójába.”²⁰ „Sőt – állítja Török – éppen ez a feltétlen ragaszkodás ezekhez az apró-cseprő »dolgokhoz« mint »képekhez« az, ami cselekvését tulajdonképpen politikai cselekvéssé változtatja.”²¹ Az igazságérzet kibillenését kiváltó ok, amelyből a jogi procedúrában a sértett jogsérelmét kifejező konkrét követelés válik, lehet bármilyen jelentéktelen, ha megtérítése törvényes úton nem lehetséges, mert a törvény képviselői – önös érdekből – ezt elhárítják vagy a követelést figyelmen kívül hagyják, éppen akkor tud megmutatkozni ennek a jelentéktelennek tűnő kárnak az igazi hordereje, a szimbolikus volta. Hiszen a két ló vagy a fél liter tej valójában nem váltható át, nem fejezhető ki anyagiakban, ezek az ember igazságérzetén esett kár jelképes kifejezői (Török Ervin szavával „képei”), igazság és jog egymást fedésének zálogai, melyeket ha a hatalom nem szolgáltat vissza, vagyis ha nem biztosít jogvédelmet az egyes embernek, azt kockáztatja, hogy az egyén szuverénné, saját védelmezőjévé teszi meg magát, és egyedül próbál meg – ha kell, erőszak árán is – érvényt szerezni igazának.

A szocialista törvényesség vagyis *A fűtő* világában az igazságért folytatott egyéni küzdelem eleve kudarcra ítélt. Kilátástalan voltát nemcsak az mutatja, hogy a fűtő társak nélkül, mindenki ellenében kívánna szembeszállni egy arctalan hatalommal, míg elődje, Kleist lókereskedője tudja, kik ellen küzd csapatai élén, de az is, hogy míg Michael Kohlhaas hitvese részt vállal ura harcában, addig Kolhász

19 TÖRÖK Ervin, „Az erőszak határai. Heinrich von Kleist: *Kohlhaas Mihály*”, in *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződésai*, szerk. BÓNUS Tibor, LÖRINCZ Csongor és SZIRÁK Péter, 241–271 (Budapest: Ráció, 2014).

20 Uo., 259.

21 Uo., 259.

Mihály felesége rögtön a konfliktus elején kioktatja, majd magára hagyja a férjét. A konkrét ellenség és társ nélküli hadakozás abszurditását talán mégis a konkrét jogsérelem mértéke, látszólagos csekélysege teremti meg, hiszen a fél liter tej megvonását Kolhász – aki nem hiszi, hogy kétfajta igazság létezik, kicsi és nagy – „az emberi faj elleni merényletnek” (59.) tekinti.

A közösség, aki Kleist és Hajnóczy műveiben körülveszi a történet hőseit, nem érti ezt a jelképiséget, az igazságnak mint szabadságszimbólumnak a beárazhatatlanságát, ezért csak pénzben tudja kifejezni, hogy mit jelent számára Kohlhaas/Kolhász „ügye”. A *fűtő* főgépésze a védőitalügyet apró-cseprő ügynek aposztrofálja, és a tej megvonását az egészségügyi vizsgálat ésszerű következményeként interpretálja. A főmérnök azzal érvel, hogy a „védőitalügyben foganatosított intézkedés egy nagyszabású és hosszú távra érvényes, a legapróbb részletre is kiterjedő takarékosági program része” (50.), s hogy a „juttatást”, ahogy ő nevezi a fél liter tejet, ennek keretében vonták meg a dolgozóktól. A takarékoság mint a közösség javát szolgáló, de az egyén szintjén (is) megvalósítandó eszme legitimizáló szándékával szemben Kolhász az emberi méltóság eszméjét hozza fel érvként, és a védőital ebben játszott jelképes szerepére hívja fel a főmérnök figyelmét: „Hiszen a »védőital«, a mindennap kiosztott fél liter tej éppen a »tűrhetetlen helyzetben való helytállás jelképes elismerése volt« – mi ellen védhetett a »védőital«, ha nem az embertelen munka okozta izzó gyűlölet ellen?” (52.)

Kolhász felesége férje sérelmét mint a családot érintő anyagi veszteséget fogja fel, s bár „apró veszteségnek” (52.) nevezi, követeli Kolhásztól, hogy vagy szerezze vissza, vagy kérjen fizetésemelést, „hogy »megtérüljön a kár«, s ha megtagadnák, Kolhász Mihály keressen olyan munkahelyet, ahol megbecsülik, hogy pénz álljon a házhoz” (52.). Miután Kolhász bejelenti, hogy kilépett a gyárból, az asszony a szemére veti, hogy „ilyet csak egy beteg ember tehet *fél liter tej* miatt” (56.), majd bejelenti, hogy haladéktalanul elutazik az anyjához. Kolhász válaszul a bejelentésre „lemond arról az összegről a felesége és kisfia javára, amelyet »hétévi együttélés alatt megtakarítottak«; [...] »nem a törvény, hanem az önmagában élő igazságérzet nevében«, s kész ezt a »lemondást bármikor, tanúk előtt írásba foglalni«” (57.). A nő nem vár el efféle hivatalos igazolást, de mielőtt a fiát és a családi takarékkönyvet magához véve elhagyná a férjét, még megvádolja hűtlenséggel, csak hogy hogy valamiféle ésszerű magyarázatot találjon Kolhász viselkedésére.

A szakszervezeti bizalmi hallgatása fejében „bérének nem is jelentéktelen öszszeggel való emelését” (55.) helyezi kilátásba, s ezt a korrump ajánlatot „szükséges intézkedésként” kész a munkaügyi osztállyal is jóváhagyni, ha a fűtő megígéri, hogy „nem kürtöli szét” a gyárban a történeteket (56.). Kolhász a beszélgetés közben „hosszan, harsogva” kifújja az orrát, ami az arkangyallá válás szignáljának, a

harsona megfújásának a groteszk megisméltléseként is értelmezhető, majd bejelenti, hogy kilép a gyárból (jelképesen a regnáló törvények hatásköre alól), de „addig nem nyugszik, míg az ügyet »kielégítő módon le nem zárják, és az igazságtalan döntést hozó személyeket felelősségre nem vonják tettükért«” (56.).

A felelősségre vonás lehetséges módjairól ezek után az ügyvédnél érdeklődik, aki arról tájékoztatja, hogy jogorvoslatra nincs mód, felesleges és ésszerűtlen dolog felelősöket keresni egy törvényerejű rendelet végrehajtói között, s hogy ennek okán ügyének jogi képviselőjét nem vállalhatja. Hangsúlyozza, hogy fél liter tej kapcsán pert indítani, felveti az elmeháborodottság kérdését, s véleményét – hogy a fűtő is megértse – egy rövid példával illusztrálja: „»Semmilyen törvény nem írja elő«, mosolyodott el az ügyvéd, »hogy az állampolgárok kötelesek cipőt viselni, de ha valaki kapná magát és mezítláb járkálna az utcán, hogy a mezítláb járáshoz való jogát gyakorolja, annak az embernek az ép eszében joggal kételkedhetünk«” (58.).

Érdekes, hogy míg Kleist Kohlhaasa, belátva a jogi út sikertelenségét, csapatot gyűjt maga köré, amelynek többsége, „e mindennemű gaztettre készenálló söpredék”,²² pusztá érdekből, a büntetlen fosztogatás reményében áll be a lócsiszár „hadseregébe”, vagyis hasznot húznak az igaz ügy képviselőjének lázadásából, addig Kolhászt, akinek nincs semmilyen csapata, aki „az emberi faj felelős megbízottjaként” egyedül képviseli az „egy és oszthatatlan igazságot”, a gyári káderek arra biztatják, hogy húzzon hasznot saját, egyre magasabb fórumokig felterjesztett ügyéből, fordítsa a maga hasznára azt, hogy bizonyos szinteken már tudnak az ügyéről, fogadja el a felkínált fizetésemelést, és tűrje tovább némán az embertelen munkakörülményeket, vagy legalább kerülje el a „tébolydát” azzal, hogy csendben marad.

De nemcsak ezt, vagyis a „támogatók” szerepét fordítja – a pretextussal összevetve – a visszájára Hajnóczy, hanem – ahogy arra korábban már utaltam – a feleség szerepét is, sőt a levélírás gesztusát is. Kleist kisregényében a címzettekhez eljutnak Kohlhaas kiáltványai, sőt Luther Márton maga is levelet ír a lócsiszárnak, *A fűtő* abszurd világában azonban Kolhász eleve olyan autoritásoknak címezi kiáltványát, akiktől nem remélhet választ. A bűnösök (a főgépész, a főmérnök és a szakszervezeti bizalmi) – akárcsak Vencel Kleistnél – néven neveztetnek a kiáltványban, de az ellenük hozott ítélet végrehajtásának módjával kapcsolatban Kolhász – a jegyzőkönyvszerű elbeszélés szerint – kiköti, hogy „élettel nem fizethetnek”, sem a magukéval, sem máséval, vagyis eleve jelzi, hogy az igazságnak

22 Heinrich von KLEIST, „Kohlhaas Mihály”, ford. MÁRTON László, in Heinrich von KLEIST, *Elbeszélések*, 5–94 (Pécs: Jelenkor, 2001), 58.

nemcsak a pénz, de az emberélet sem lehet az ellenértéke. Talán ez a felismerés is oka, hogy nem sokkal később egy, a szellentéshez hasonló groteszk gesztussal, nyelve kiöltésével a reménytelen ellenállás szimbólumának számító, Jan Palach 1969-es akciójára emlékeztető önégetéstől is eláll. A groteszk hatást csak fokozza, hogy a jegyzőkönyvszerű narratíva a maga hivatalos nyelvén olyan, az akciót megelőző lényegtelen eseményekről is beszámol, mint amilyen a kiálló szőrszálak körömmollóval való akkurátus kivagdosása az orrból, vagy arról a körülményről, hogy az önégetésre kiválasztott hely teljesen néptelen, így, ha akcióját véghez vitte is volna Kolhász, a hősiesség mögötti szándék akkor sem lett volna rekonstruálható, mivel előzetesen elégette azt az öt megcímzett borítékot, amelyekbe a kiáltvány példányait tette.

Az elbeszélés utolsó, *Jázminok* című részében a jegyzőkönyvező hang arról számol be, hogy Kolhász Mihály visszatért a gyárba, ahol „»ügyét« bizonyos elnéző jóindulattal kezelték” (60.), elfogadták bocsánatkérését, és újabb ígéretet tettek bérének emelésére. Felesége is hazatért hozzá, aki az eltelt idő alatt egy fillért sem költött el a megtakarított pénzből. Kolhász egyszemélyes lázadása, igazságért folytatott békés harca ennek ellenére nem ér véget: szimbolikus tetté alakul át. A feleség egykori látomása megismétlődik: a magában motyogó Kolhász a téli hidegben, kiskabátban, vacogva járja a néptelen utcákat, hogy testével melegítse fel a levegőt, idézze elő a tavaszt. Motyogása az elbeszélés egyetlen egyes szám első személyű megnyilatkozása,²³ mely a „harmattól nehéz jázminágak” költői képpel kiegészülve a líraiság örök jelenébe futtatja ki az elbeszélés zárlatát.

23 „A testemmel melegítem föl a levegőt, ezt a meleget észreveszik a fecskék, a bokrok meg a fák, és korábban köszönt ránk a tavasz.” HAJNÓCZY, „A fűtő”, 61.

Névmutató

- Abelovszky József 223
Aczél György 223
Adorno, Theodor W. 211
Ady Endre 81, 84
Agamben, Giorgio 175, 187, 188, 191
Aglan, Alya 105
Alexa Károly 245
Alszeghy Zsolt 92
Andics Erzsébet 223
András Csaba 189, 252
Appadurai, Arjun 227, 228
Applebaum, Ann 219, 239
Arany László 30
Arisztotelész 133
Asbóth János 77
Assmann, Jan 82
Atwood, Margaret 10, 147–155, 157, 158
- Ács Gábor 56, 64
Ágai Adolf 57
- B. Lőrinczy Éva 174
Babják Ildikó 49
Bacsó Béla 234
Balázs György 62
- Balogh Gergő 10, 171, 178, 188, 237, 239
Balogh Tamás 10, 137
Balzac, Honoré de 10, 105–111, 113–127
Bann, Stephen 32
Banton, Michael 248
Bányai János 261
Barta András 92
Barta János 76, 84
Barthes, Roland 132
Bartók Imre 130
Bartos Tibor 130
Baudelaire, Charles 254, 256
Bauer, Manuel 36
Bazsányi Sándor 245–247
Bende József 175
Benedek Aladár 58
Benedek Marcell 108
Benedek Szabolcs 130
Bengi László 130
Benkovic László 159, 162
Benkő Krisztián 131
Bényei Tamás 153, 155
Berényi Gábor 178
Berta Péter 228
Betlen János 182

- Bibó István 276
 Bisztray Gyula 77, 81, 84
 Boa Krisztina 71
 Bocsik Balázs 10, 27, 75
 Bongers, Willem 143
 Bónus Tibor 284
 Booth, William James 257
 Bori Imre 262, 270, 272, 273, 275, 276
 Boros János 133
 Borms, August 137
 Bourdieu, Pierre 58, 65, 80
 Bousenna, Youness 105, 124
 Braddon, Mary Elisabeth 60, 61
 Bródy András 22
 Brown, Bill 233, 234
 Brummell, George 124
 Brunnbauer, Ulf 265

 Cameron, Rondo E. 29
 Camus, Albert 246, 247, 251, 254, 258
 Caplow, Theodore 248, 256
 Carlyle, Thomas 28
 Ceașescu, Nicolae 148
 Cholnoky Viktor 94
 Cieger András 64, 267, 268
 Concha Győző 77, 78
 Constant, Benjamin 28
 Cooper, James Fenimore 65
 Croll, Elisabeth 234
 Czigányik Zsolt 157

 Csáki Judit 196
 Csalog Zsolt 279
 Császtvay Tünde 56, 63
 Csejtei Dezső 202
 Csonka Ágnes 154
 Csordás Gábor 133

 Dali, Salvador 211
 Danyi Gábor 10, 219, 220, 221, 235
 Danyi Pál 232
 Darida Veronika 175
 Deák Ferenc 21, 22
 Dede Franciska 10, 105, 124
 Dékány Károly 138
 Delany, Paul 36
 Demeter Gábor 13
 Derrida, Jacques 133, 157, 191, 249, 253,
 254, 256, 258
 Dersi Tamás 58
 Déry Tibor 105
 Dessewffy Aurél, gróf 51, 53
 Dessewffy József 22, 24, 34, 35
 Doctorov, Edgar Lawrence 278
 Doderer, Heimito von 203
 Dombos Tamás 227
 Domokos Mátyás 276
 Domonkos István 261
 Droysen, Johann Gustav 14

 Éber Ernő 24
 Éber Márk Áron 78
 Eisemann György 76, 87
 Elsschot, Willem 10, 137, 138, 140–145
 Engels, Friedrich 30
 Eötvös József 10, 21–37, 56
 Eötvös Károly 166
 Eppler Erzsébet 62
 Erdődy Edit 174, 176, 190
 Erll, Astrid 219
 Esterházy Péter 162
 Evans, Morier D. 30

 Fábri Anna 81, 107
 Falk Miksa 30
 Fangtong, Liu 202

- Farrel, Joseph 188
Fehér Ferenc 79
Feiertag, Olivier 105
Fejes Richárd 130
Fejős Zoltán 247
Fekete Balázs 278
Felkai Gábor 249
Fényes Elek 18
Fechtwanger, Lion 19
Finigan, Theo 149, 150, 155, 157
Fodor Ármin 95
Fodor Pál 18
Fodor Péter 10, 159
Fogarasi György 133, 189, 252
Fónagy Zoltán 48
Fortassier, Rose 124
Foucault, Michel 220
Földényi F. László 174, 175, 245, 246, 278, 279
Frenkel Gergely 22
Freytag, Gustav 25, 36
Friderikusz Sándor 161
Füzi Izabella 87
- Gagyi Ágnes 78
Gáspár Endre 30
Gáspár Imre 58
Gasset, Ortega y 162
Genette, Gérard 59
Gengembre, Gérard 105
Gergely András 48, 83
Gerold László 264, 265
Gerőcs Tamás 78
Gibson, James J. 234
Gintli Tibor 82
Gion Nándor 10, 261–266, 268, 270, 272, 275, 276
Glant Tibor 84
Glatz Károly 55, 57, 58
Gondos Ernő 224, 225
Gouldner, Alvin 247
Gregor Lilla 130
Grósz Károly 205
Gulyás Pál 93
Gutvill Sára 211
- Gyáni Gábor 56, 62, 63, 77
György Péter 174, 186
Gyulai Pál 24
Gyurgyák János 16, 84
- Hafftitz, Peter 278
Hajdu Péter 76, 81, 85
Hajnóczy Péter 10, 277–287
Halberstam, Judith 129, 132
Halmos Károly 10, 13, 14, 109
Han, Bjong-Csol 133, 134
Hansági Ágnes 35, 60, 65, 81
Haraszti Miklós 225
Hárs Endre 87
Harvey, David 79, 80
Hashimoto, Noriko 202
Hász-Fehér Katalin 76, 81, 85, 89
Hattem, Jan van 144
Havasréti József 240
Hegedős Mária 62
Heidegger, Martin 205, 233, 234
Hein, Christoph 278
Heller Ágnes 79
Heller, Joseph 19
Hermann Zoltán 35
Hermanovsky-Orlando, Fritz 203
Hevesi Gyula 223
Hidas Zoltán 82
Hild Márta 22
Hirschman, Albert O. 271

- Hites Sándor 3, 10, 21, 23, 24, 105, 189, 252
Hitler, Adolf 226
Hlavacska András 130
Hódosy Annamária 133
Hofmannstahl, Hugo von 203, 204
Holló Szilvia Andrea 56
Horváth Judit 216
Horváth László 22
Horváth Péter 10, 195
Howells, Coral Ann 147, 148, 155
Hughes, Jonathan R. T. 30
Humboldt, Wilhelm von 16
Hyde, Lewis 248
- Illés Endre 226
Illés Lajos 221–223
Imamichi, Tomonobu 202
Ingold, Tim 233, 234
Iványi-Grünwald Béla 22
- Járai Zsigmond 161
Jaspers, Karl 201, 202
Jelinek Csaba 78
Jókai Mór 10, 14–16, 18, 19, 24, 30, 35, 60, 81, 107
Jolles, André 167
Joyce, James 147, 257
Juhász Anikó 202
Jung, Carl Gustav 204
- Kádár János 216, 221, 225, 279, 283
Kajtár Mária 203
Kálai Sándor 64, 65, 70
Kalifa, Dominique 65
Kant, Immanuel 178
Karinthy Frigyes 178
Károly, X., francia király 106
- Karschay, Stephan 134
Kautz Gyula 22
Keisler, Fritz 166
Kelecsényi László 83, 92
Kelemen Pál 130
Kemény Zsigmond 24
Kenedi János 225
Kérchy Anna 147
Kerényi Ferenc 26
Kerényi László 162
Keresztes Balázs 233, 237
Kertész Imre 10, 171, 174–179, 182, 184, 186–191, 195–211, 213–217, 237
Kicsák Lóránt 191, 249
Király István 76, 81, 84, 223
Kis János 23
Kisantal Tamás 16, 147
Kisfaludy Sándor 23
Kiss Géza 56,
Kiss Jenő Sándor 61
Kiss József 10, 55–74
Kittler, Friedrich A. 131
Klajkó Dániel 10, 245
Kleist, Heinrich von 277–279, 283–286
Kocsis Andrea 248
Kopytoff, Igor 227, 228
Kornai János 240
Kornis Mihály 207
Kósa László 81
Kostolany, André 10, 159–167
Kosztolányi Dezső 94, 135, 136, 144
Kotler, Philip 16
Kovács Gábor 199
Kovács Krisztina 56
Kovács Mónika 211
Köpeczi Béla 106, 109
Kövér György 13, 64, 70, 71, 77, 84, 109
Kreiswirth, Brian 150

- Kricsfalusi Beatrix 130
 Kröller, Eva Maria 147
 Krúdy Gyula 10, 83, 91–94, 97–99, 102, 166
 Kucserka Zsófia 88, 89
 Kulcsár Szabó Ernő 130
 Kulcsár-Szabó Zoltán 271
 Kulin Ferenc 26
 Kuper, Adam 24
 Kuthy Lajos 65, 69
- L. Dömény Katalin 278, 279
 Lajos, XVIII., francia király 106
 Lajtai Mátyás 21
 Láng Lajos 77
 Lányi Viktor 109, 111, 115
 Lengyel Dénes 16
 Lengyel József 10, 219–230, 232, 233, 239, 242, 243
 Lévy Henrik 18
 Levi, Primo 182, 183, 186–188
 Livermore, Jesse 161
 Londesz Elek 93
 Lőrincz Csongor 284
 Lukács György 19, 79
 Luther Márton 278, 286
- Madzsar Imre 14, 15
 Maine, Henrs Sumner 24, 36
 Major Nándor 261
 Mann, Thomas 17
 Marcus, Millicent 188
 Marczisovszky Anna 207
 Marec, Yannick 105
 Martin-Fugier, Anne 124
 Márton László 278, 286
 Márton-Simon Anna 10, 55, 62, 64
 Martyn, David 248
- Marx, Karl 28, 30, 79, 80, 89, 183, 189, 252
 Matejka Jánosné 223
 Mátyás István 226
 Mauss, Marcel 247, 248, 257
 McCarthy, Cormac 233
 Medgyessy Péter 216
 Merleau-Ponty, Maurice 234, 236
 Mészöly Miklós 10, 245–247, 250–256, 258, 259
 Mezei Gábor 130
 Mezei József 39
 Mezey Barna 24
 Miaoyang, Wang 202
 Mikszáth Kálmán 10, 27, 75–77, 80–90
 Milián Orsolya 86, 87, 89
 Mitchell, Victoria 205
 Mohácsi Enikő 148, 149
 Mokyr, Joel 17
 Molnár András 22, 278
 Molnár Ferenc 165, 166
 Molnár Gábor Tamás 130, 174
 Móricz Zsigmond 76, 83, 272
- Nádas Péter 246
 Nádor Zsófia 148
 Nagy Ágoston 23
 Nagy Gabriella 162
 Nagy Géza 198
 Nagy Ignác 65, 69
 Nagy Lajos 21
 Nagy Miklós 16, 39
 Nagy Péter 39
 Nagy Tamás 79, 279, 280
 Napóleon, I., francia császár 105, 113, 125
 Németh Gábor 246, 257
 Neugebauer László 57
 Nice, Richard 80

- Novák Zsófia 150, 151, 156, 157
 Nussbaum, Martha C. 279

 Nyilasy Balázs 76

 Orbán Jolán 133
 Orwell, George 149, 155, 156, 158
 Osteen, Mark 257, 259
 Osztroluczky Sarolta 10, 277

 Palach, Jan 287
 Pálffy Albert 24
 Pápay György 279
 Papp Zoltán 19, 250
 Péraud, Alexandre 105, 108, 124, 127
 Petrik Géza 93
 Pinkasz András 78
 Plósz Sándor 95
 Poe, Edgar Allan 212
 Pogány Ágnes 13, 14, 109
 Polanyi, Karl 23
 Polcz Alaine 189
 Pór Péter 175
 Poszler György 80
 Pöggeler, Otto 205
 Pound, Ezra 271
 Proust, Marcel 124

 Rácz Lilla 91
 Rádai Eszter 216
 Radákovits József lásd Vas Gereben
 Radnóti Sándor 175, 176
 Rajk László 223
 Rajnai László 16
 Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 91
 Rákosi Jenő 57
 Rakowski, Tomasz 235
 Reemtsma, Jan Philipp 250–252

 Reijt, Vic van de 144, 145
 Rejtő István 75, 84
 Ricœur, Paul 195, 199
 Ridder, Alfons de 137, 138, 144, 145
 Riffaterre, Michel 132
 Rodenbach, Georges 143
 Romhányi Török Gábor 220
 Rónay György 106
 Rousseau, Jean-Jacques 23
 Royer, Clara 207
 Rubinyi Mózes 55
 Rudas László 79

 S. Varga Pál 86
 Sággy Miklós 155
 Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy
 de 29
 Sajó Tamás 227
 Sala, Tudor 247
 Saly Noémi 59, 247
 Sánta Gábor 56
 Sárközi Mátyás 56
 Sartre, Jean-Paul 197, 198, 211–214
 Saussure, Ferdinand de 174
 Schäffer Anett 10, 147
 Scheiber Sándor 56, 58
 Schein Gábor 175
 Schlett István 52
 Schmitt, Carl 20
 Schmitz, Hermann 184
 Schnitzler, Arthur 203
 Schröder, Achim 121
 Schwartz, Barry 249
 Scott, Walter 32
 Sen, Amartya 241, 242
 Seregi Tamás 58, 211
 Serres, Michel 131, 135
 Shakespeare, William 136, 251

- Shalins, Marshall D. 248
Shell, Marc 35
Siegert, Bernard 131
Sipos Balázs 186, 187, 189
Smid Róbert 10, 129, 132
Smith, Adam 19, 23, 24
Sloterdijk, Peter 249, 257, 258
Sodi, Risa 188
Soltész Márton 223
Somacarrera, Pilar 155
Somogyi Pál László 108, 110, 119
Sós Vilmos 15
Sowerby, Tracy A. 247, 248
Spiró György 174, 191
Stevenson, Robert Louis 129
Stoker, Bram 10, 129, 130–132
Sue, Eugène 64–66, 68–70, 73
Sütő András 278
Svéd Dóra 161, 163, 165
Sysyn, Frank E. 242
- Szabó Csaba 134
Szajbély Mihály 81
Szana Tamás 57
Szarvas Melinda 272
Szávai Nándor 120, 121, 124, 125
Széchenyi István 22–24, 39, 46, 50–54, 216
Szegedy-Maszák Mihály 174, 176
Szemző Gyula 83, 87
Szentesi Rudolf lásd Kiss József
Szerb Antal 93
Szijgyártó László 156
Szilágyi Márton 82
Szilágyi Sándor 245
Szilágyi Zsófia 76
Szirák Péter 171, 174, 175, 177, 178, 181, 182, 184, 189, 191, 284
- Szolláth Dávid 245–247, 251
Szoltsenyicin, Alekszandr 221–223
Szoták Attila 160
Szörényi László 245
Sztálin, Joszif Visszarionovics 222, 242
Szűcs Lajosné 16
- T. Szabó Levente 76, 86
Tabor Anna-Marie 150
Takács Róbert 225
Tamás Gábor Zoltán 17, 18
Tamás Máté 13, 14
Tandori Dezső 19
Tannenbaum, Edward R. 65, 66
Tarjányi Eszter 76, 77, 83
Tasnádi István 278
Tatay Sándor 223, 232
Téglási András 21
Tengelyi László 178
Térey János 130
Térffy Gyula 95
Thérenty, Marie-Eve 65
Therault, Henry C. 242
Thomka Beáta 133
Thököly Imre 52
Togliatti, Palmiro 222
Toldy Ferenc 57
Toldy István 57
Tolnai Ottó 261
Toma István 93
Tomori Gábor 219
Tordai Zádor 198, 225, 226
Tóth Gáspár 49
Tóth Kálmán 10, 39
Tóth Katinka 278
Tóth Tamara 10, 261
Tönnies, Ferdinand 24
Török Ervin 284

Trollope, Anthony 25, 36

Ungár Lajos 75, 87

Ungár Piroska 83

Urakova, Alexandra 247, 248

Utasi Csaba 268

Vaderna Gábor 35

Vajda Mihály 79, 233

Váli Béla 39

Vanoncini, André 107, 113, 125

Ványi Ferenc 93

Varga Bálint 21

Varga Zoltán 272

Vári György 177

Várkonyi Nándor 93

Vas Gereben 10, 39, 40, 53, 54

Vass Károly 95

Vászolyi Erik 280

Verdi, Giuseppe 208

Veres Bálint 205

Vértesi Arnold 60

Viczián János 93

Vida József 204

Vogl, Joseph 131

Voltaire 159

Vonnák Diána 246

Vörös Ignác 14, 15

Vörös Károly 63

Waal, Alex de 242

Wagner, Richard 130, 131

Weber, Max 17

Wekerle Szabolcs 138

Wilde, Oscar 10, 134, 136

Wirágh András 10, 91

Wittgenstein, Ludwig 208

Weisz Boglárka 13, 14, 109

Woodward, Susan L. 265

Young, Sara B. 219

Zala Tamás 222, 223

Zlinszky Imre 96

Zrínyi Miklós 82

Zsadányi Edit 189

Zsoldos Jenő 56, 58, 60, 61

A kötet szerzői

BALOGH TAMÁS

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Német és Holland Nyelvű Kultúrák Intézete, habilitált egyetemi docens

BALOGH GERGŐ

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar Irodalmi Tanszék, adjunktus

BOCSIK BALÁZS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

DANYI GÁBOR

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar Irodalmi Tanszék, tudományos munkatárs

DEDE FRANCISKA

MNMKK Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti
Kutatócsoport, tudományos kutató

FODOR PÉTER

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és
Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens

HALMOS KÁROLY

PADME–Eötvös Loránd Tudományegyetem, Vállalkozástörténeti
Kutatócsoport, munkatárs

HITES SÁNDOR

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

HORVÁTH PÉTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Filozófiatudományi Doktori Iskola, posztdoktori kutató

KLAJKÓ Dániel

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, doktorandusz

MÁRTON-SIMON ANNA

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, doktorandusz

OSZTROLUCZKY SAROLTA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus

SCHÄFFER ANETT

Miskolci Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Modern Filológiai
Intézet, egyetemi tanársegéd

SMID Róbert

Színház- és Filmművészeti Egyetem, Németh Antal Drámaelméleti Intézet,
egyetemi adjunktus

TÓTH KÁLMÁN

Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Politika- és
Államelméleti Kutatóintézet, tudományos munkatárs

TÓTH TAMARA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Összehasonlító
Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék, doktorandusz

WIRÁGH ANDRÁS

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos munkatárs